84Рос=ТАТ
Ф27 ТАТ
Тат с2 Ф27

НУРИХАН ФӘТТАХ

ИТЕЛ СУЫ АКА ТОРУР

НУРИХАН ФӘТТАХ ИТЕЛ СУЫ АКА ТОРУР

НУРИХАН ФӘТТАХ

ИТЕЛ СУЫ АКА ТОРУР

ТАРИХИ РОМАН

төзәтелгән икенче басма

КАЗАН ТАТАРСТАН КИТАП НӘШРИЯТЫ
1980

С(Тат)2
Ф96

Фэттах Нурихан

Ф96 Игел суы ака торур. Тарихи роман. Төзәтелгән икенче басма. Казан. Тат. кит. нәшр., 1980.

399 бит.

Нурихан Фәттахның «Итил суы ака торур» исемле бу тарихи романында моннан мең еллар элек булып үткән вакыйгалар — Идел буе татарларының борынгы бабалары булган болгар халкы, Бөек Болгар дәүләтенең үз бәйсезлеге өчен эчке һәм тышкы дошманнарына каршы көрәше сурәтләнә.

$\frac{70303-041}{М132(03)-80}$ 85—80 С(Тат)2

© Татарстан китап нәшрияты, 1980.

Ител суы ака торур,
Кыя төби кака торур.
Балык тәлим бака торур,
Күлең тәкый күшәрер.

Борынгы заман
татар халык җыры.

Ага сулар, ага сулар,
Ага сулар Болгарга.
Кызганам моңлы баланы,
Үзем моңлы булганга.

Хәзерге заман
татар халык җыры.

Сүз башы

Татар халкының бай тарихы бар. Диңгездән бер тамчы алган кебек, менә шул бай тарихтан мин дүрт-биш елны аерып алдым. Дүрт-биш ел тарих өчен генә түгел, аерым кеше гомере өчен дә бик аз вакыт. Ләкин мин алган дүрт-биш елның әһәмияте татар тарихы өчен чиксез зур.

Кайсы чор соң ул шулай да?

Ул — Болгар чоры. Ачыграк итеп әйткәндә, Идел буенда Болгар-йортның туу, оешу чоры.

922 елның маенда Болгарга ерак Багдадтан илче килә. Болгар рәсми төстә ислам дине кабул итә һәм заманында иң зур, көчле дәүләтләрнең берсе белән дипломатик мөнәсәбәт урнаштыра. Шулай итеп, Идел-Чулман буендагы беренче дәүләт — Болгар дәүләтенең яңа тарихы башлана.

Багдад илчелегенең секретаре, борынгы тел белән әйткәндә, битекчесе Әхмәт ибн-Фадлан шул чордагы болгарлар һәм башка халыклар турында истәлекләр язып калдыра. Әгәр ибн-Фадланның һәм гомумән гарәп сәяхәтчеләренең истәлекләре булмаса, үз халкыбызның үткәне турында без, ихтимал, бик күп нәрсәне белмәгән булыр идек һәм, күрәсең, мин дә бу әсәремне иҗат итә алмаган булыр идем. Романда мин, нигездә, менә шул кыйммәтле истәлекләргә таянып, Болгарга ерак илчеләр килер алдыннан һәм килгәч булган хәлләрне тасвирладым.

Алдан ук шуны искәртеп куясым килә: монда сурәтләнгән кайбер вакыйгалар, кайбер күренешләр бүгенге күзлектән карaганда сәер тоелырга мөмкин. Ләкин шуны да онытмаска кирәк, ул борынгы көннәр, вакыйгалар, кешеләр... бик еракта, бик тирәндә күмелеп калган. Аларга инде мең дә илле ел чамасы!

Шулай итеп, тугыз йөз дә унсигезенче елга аяк басабыз.

Түрдән уз, хөрмәтле укучы, изге Болгар җиренә!

Апрель, 1969 ел.
Казан.

Беренче баб

I

Менә тагын яз җитте. Кышкы озын төннәрдән соң, каты салкыннардан, ачы бураннардан соң тагын яз килде. Тәбәнәк, болаңгыр күктә ягымлы кояш күренде; тирә-якны яктыга, куанычка күмеп, җирдәге барлык терегә күз кысып, шаярып, кайнар укларын яудырды. Калын кар астында басылып яткан тигезлекләр, калкулыклар, урманнар, чокыр-чакырлар... әкренләп-әкренләп авыр йөктән арына бардылар. Кыш буена тынып торган җирнең өсте озакламый өтәләнгән туның салып ташлады. Сыртларда яшел үләннәр мыек төртте. Яр буйларында тал бөреләре күзләрен ачтылар. Басулардан, үзәннәрдән челтерәп беренче сулар акты.

Сулар акты... Дөнья яралганнан бирле сулар кая таба аккан булса, быел яз да сулар шул бер якка юнәлделәр. Инешләр, елгалар, ермаклар, ташулар...— барысы да Чулман атлы олуг суның кочагына омтылдылар... кушылдылар, көчәйделәр, ургып-шаулап, алга ыргылдылар. Чулман исә, еракларданн, якыннардан җыеп алган язгы суны, сыяларны[1], бозны-карны тагын ары алып китте. Кайдадыр кояш баешта, кыялы ярлар янында олуг Чулман үзенең бөек туганын очратырга тиеш. Алар шунда кавышалар, бергәләшеп, кочаклашып, көн ягына юл тоталар. Кайнар ком, кояш илендә, тау-ташлар, камышлар илендә Ител-Чулман суын ямансулап иксез-чиксез диңгез, төпсез диңгез көтеп ята. Хазар диңгезе көтеп ята. Анда изге Хазар җире, анда изге каган[2]...

---

[1] Сыя — язгы ташу вакытында елгада ага торган каты кар.
[2] Каган — борынгы төркиләрдә дәүләт башлыгы.

Сулар ага... Җир йөзендә сулар бертуктаусыз агалар да агалар. Җәй агалар, яз агалар, көз агалар... Агым сулар кешеләрнең, киекләрнең чир-чорларын, кайгыларын, языкларын алалар да еракларда упкыннарга, чоңгылларга ыргыталар. Агым сулар, җир өстенең чүп-чарларын, үлекләрен юып алып, үзләрендә юк итәләр. Шулай ел да җир яңара, җир яшәрә.

Җир яңара, җир яшәрә... Өзелмичә, туктамыйча, бөек Чулман кебек, Ител кебек, көн-төн җирдә тормыш ага...

Яз килде, яз!..

Киң Чулманга — кояш белән, ай-йолдызлар белән яшьтәш Чулманга ашыгып төрле яктан сулар ага...

Утташ кам [1], туры караган кояшка күзләрен кысыштырып, җиңел генә атына атланды да ишегалдан чыкты. Ялына, маңгай чәчләренә, койрыгына төрле төстәге тасмалар, тимер, бакыр кисәкләре тагылган акбүз ат, су исе, кырлар исе сизеп, куанып кешнәп җибәрде, куганны да көтмәстән, кызуларга тотынды. Аның кешнәвенә башка атлар тавыш бирде. Кайдадыр яңгыратып этәчләр кычкырды, анасыннан аерылган бәтиләр чәрелдәде. Түбә өстендә генә, биек тирәк башында талпынып-талпынып сыерчык сайрады. Яз килде, яз!

Урамда очраган кешеләр Утташ камга олылап баш иделәр. Язгы суда йомычка агызып, чыр-чу килгән бала-чагалар, Утташ камның бизәлгән, чылтыр-чылтыр килгән атын күреп, баштанаяк ап-ак киемен, каны каччан кырыс йөзен күреп, уеннарыннан туктап калдылар. Кечкенәләр, кинәт котлары алынып, җыларга тотындылар, өлкәнрәкләре, бу безне тотып ала күрмәсен дигән сыман, тизрәк читкә тайпылырга ашыктылар. Утташ кам узып киткәч, кешеләр артларына борылып карадылар. Куркып кына балалар яңадан уеннарына тотындылар, ярым пышылдап,ерактагы камны үртәргә тотындылар:

Камчы-кам,
Тамчы там!
Кем башына? —
Кам башына!

---

[1] Кам — йола-дин башлыгы.

«Утташ кам өеннән чыккан. Имингә генә булсын!» — дип уйладылар кешеләр, пошынып.

Утташ кам, үзен күргәч кешеләрнең телсез-өнсез калуларына да, балаларның җылауларына да әз генә дә исе китмичә, киресенчә, үзеннән куркуларына күңелле булып, эре генә баруында булды. Кәкре-бөкре урамның тәбәнәк өйләре арасыннан чыгып, ул бераздан кар суы инде күптән агып беткән, шәрәләнеп, караеп калган калкулык итәгенә килеп җитте. Тапталып чокырланган тар гына юл кыйгачлап үргә менде, уңга борылды. Калкулыкның урта бер төшендә, иң биек җирдә биек койма белән уратып алынган би өе күренде. Тышкы якта, капка төбендә, кояшта йокымсырап утырган сакчы, тояк тавышын ишетеп, кабаланып аягына басты, күкрәген киерде.

— Иминлекме, балам? — диде Утташ кам, теләр-теләмәс кенә.

— Иминлек, кам баба! — диде сакчы, ашыгып, күзләрен челт-мелт ачып.

Утташ кам, аны-моны сорашып тормыйча, ярым ачык капкадан кереп тә китте. Сакчы капканы ишегалдагы пычрак сулар аксын дип ачып куйган иде. Ул Утташ камның шулай шома гына кереп китүенә аптырагандай итеп торды да, ачу белән төкереп куйды, капкасын япты, ай-балтасын кочаклап, яңадан йокымсырый башлады.

Үзсүзле, кырыс Утташ кам бинең өй ишегеннән дә шулай сорамыйча гына, җиңел генә үтеп китмәкче булды, тик мондагы сакчы аңа аркылы төште.

— Би өйдә юк. Яр-капкада,— диде сакчы.

II

Акбүре ыруының башы Күрән би үзенең ыругдашлары белән яши торган Кызыл Яр катау[1] Чулманның уң ягына — биек, текә ярга җитеп, кырт кына киселгән ачык сырт өстенә урнашкан иде. Чулман ярыннан ераклашкан саен киңәя барган, тигезләнә, яссылана барган сыртның ике ягыннан да су ашаган тирән чокыр сузыла

[1] Катау — коймалар, сулы тирән канаулар белән ныгытылган, кораллы гаскәр тарафыннан саклана торган торак урын. Катауларда гадәттә биләр, ханнар яшәгән.

иде. Катаудан бер-ике чакрым арыда, куе урман эчендә атлап чыгарлык киңлектә генә булган, катау янында исә чын-чынлап упкынга әйләнгән чокырлар төбеннән җәй көне челтерәп чишмәләр йөгерә, яз көнендә болганчык сулар ага иде. Шуңа күрә, күз күреме җиткән барлык җирне Чулман иңләп алган чакта, кыргый урманнар, таулар-калкулыклар арасында, иксез-чиксез су уртасында утрау гына булып күренгән Кызыл Яр катау бөтен дөньядан аерылган сыман тоела иде.

Тигезле-тигезсез өчпочмак шикелле калку җир кисәге текә ярлар буенча сузылган ике катлы койма белән уратып алынган иде. Катауның басуларга, урманнарга барып тоташа торган тигез ягы яу өчен иң уңай урын булганлыктан, сыртның батынкы билен аркылыга кисеп, бер як чокырдан икенче як чокыргача сузылган коймалар аеруча нык итеп корылган иде. Имән, нарат бүрәнәләрдән салынган ике кат бура арасына балчык, ком катыш чуерташ тутырылган, өстенә күпер җәелгән иде. Тышкы яктан койма буйлап өч кат тирән ур[1] казылган, ур кырыйларына очлы башлы юан казыклар утыртылган иде. Койма яныннан үтә торган иң тирән урга, казык башларын күмәр-күммәс итеп, су тутырылган иде.

Катауның ике капкасы бар иде. Капкаларның берсе — Чулман яры буендагысы — «Яр-капка» дип, тигезлек ягындагысы — «Басу-капка» дип атала иде. Койма өстендәге каравыл өйләрендә, манараларда, капка төпләрендә көнен-төнен сакчылар кизү торалар иде. Чулманга су төшкәндә аеруча сак, уяу булырга кирәк иде. Мондый чакта астан да, өстән дә каекларда юлбасарларның, я булмаса канга сусаган күршеләрнең килеп чыгуы бар иде.

Мондый чакта катау кешеләре, билгеле, яу килүен генә көтмиләр иде. Мондый чакта — каекларга, көймәләргә тоткарлыксыз юллар ачылганда, катау кешеләре чит илләрдән, чит җирләрдән шулай ук яхшы кунакларны да көтәләр иде.

Акбүре ыруының башы Күрән би Яр-капка янындагы манарага менеп карарга ярата иде. Бөтен катауда бу иң биек җир иде. Чулман өсте дә, ерактагы урманнар, калкулыклар да моннан уч төбендәгедәй күренә. Менә

---

[1] Ур — катау тирәсен әйләндереп алган тирән чокыр, канау.

бүген дә ыру башы, манараның тар төннегенә[1] капланып, срактагы күк читен шактый озак күзәтте. Бик бирелеп караганга, аның күзләре авыртты, су чите белән күк чите исә, бергә буталып, болганчык томанга әйләнде. Күрән би, яшь чакларындагы шикелле озак карый алмавына, башы әйләнүенә, йөрәге сугуына эче пошып, көрсенеп куйды. Күзләрен йомган килеш, бераз гына сөялеп торды да икенче як төннеккә килде. Чәнечкеле кара урманнар, калкулыклар белән чикләнгән су өстен ул бик үк теләмичә генә күзәтте — төн ягы аны артык кызыксындырмады.

Беравык онытылып торгач, би яңадан көньякка — Чулманның түбән ягына текәлде. Елга өстеннән салкынча җил исте; аста, яр буенда балыкчыларның өзек-өзек тавышлары ишетелеп китте. Кешеләр тавышы тукталып торган арада, бөтен тирә-якны тигез бер шауга күмеп, берөзлексез дулкыннар шауладылар.

Күпме генә караса да, су өстендә би бернәрсә дә күрә алмады. Ул тагын көрсенеп куйды, аптырап төннек каршында басып торды-торды да, авыр аякларын көчкә кузгатып, тар, текә баскычтан аска төшә башлады. Ул баскан саен басма яркаклары, авырлыкка түзә алмыйча, шыңшып-ыңгырашып калдылар. Басмалар гына түгел, буралап салынган манара да, би әкрен генә атлап аска төшкәндә, як-якка чайкалып торгандай булды. Илле яшьләр чамасындагы Күрән би богадай таза, имәндәй төз, озын буйлы иде. Тик бу тыштан караганда гына шулай. Таза «имән»нең эченә корт төшкән иде. Кыш урталарыннан бирле инде бине ниндидер яман чир тынгысызлый. Аның эче авырта. Элеккечә инде ул чиләкләп буза да эчә алмый, терсәгеннән майларын агызып симез итләр дә ашый алмый. Язга таба исә аның бу эчке авыруы тагын да көчәя башлагандай булды. Сул як касыгында ул бертуктаусыз авырту тойды, ниндидер көчсезлек тойды. Кайчакларда йөрәге авырта шикелле тоелды. «Үлемем якынлаша микәнни?» дип уйлады еш кына би, коты алынып. Әлегә ул үзенең чире турында имчеләргә дә, башкаларга да берни белдермәде. Әлегә ул эчтән генә пошынды. Шулай да аның көннән-көн сүлпәнләнә баруын, ыру эшләре, катау эшләре белән бик үк кызыксынмый башлавын

---

[1] Төннек — монда «тәрәзә» мәгънәсендә кулланыла.

якын кешеләре күрми калмадылар. Бу инде Күрән бинең кулыннан көч китә барганлыгын белдерә иде, бу инде аның кояшы баюга таба тәгәри дигән сүз иде. Ни генә булмасын, үзенең чирен би шуңа юрады. Бу аның туктаусыз күңелен тырнап торды. Эч пошу, күңел тырналу исә аның күзгә күренмәгән әлеге чирен генә көчәйтте.

Быелгы язны Күрән би менә шундый борчулар белән, аннан да бигрәк, ешерен теләкләр, ныклы ышанычлар белән каршылады. Чулманда боз кузгалу белән, ул көн дә шулай манара башына менде, киң болыннарга җәелгән су өстен күзәтте. Ул үзе генә түгел, башкалар да күзәттеләр.

Бөек елга боздан әрчелгәнгә инде бишенче көн булды. Башка елларда инде *алар* күптән килеп җитә торганнар иде. Кыр казлары сыман тезелешеп килерләр иде. Килеп җитәрләр дә ач бүредәй комсызланып ярга ташланырлар иде.

Быел менә юк... күренмиләр. Ни булган аларга? Җил-давыл чыгып, барысын да су иясе йотканмы? Хазар белән берәрсе үзара яу башлаганмы, әллә соң Ител буйлап юлбасар урыслар төшеп барысын да кырып бетергәннәрме? Әйе, быел алар соңга калдылар. Биш көнгә... ун көнгә, бер җылга соңга калдылар!

Инде нишләргә? Көн дә менә шулай манарага менеп, күзләрең талганчы күк читен күзәтеп торыргамы, әллә соң аларның килеп җиткәнен көтеп тормастан, тизрәк үзеңә юлга җыена башларгамы? Килмәсәләр, нишләтергә барлык таварыңны? Маңгай тирең түгеп тапкан җыллык байлыгыңны нишләтергә? Киштәләрне сыгып төшкән төлке, кеш, ас, кондыз тиреләрен, тәпәнтәпән балларны, таудай өелгән ул күннәрне, савыт-сабаны, агач-ташны нишләтергә? Аннан да бигрәк... аларныкы кебек имчеләрне каян табарга монда, аларныкы кебек им утларын, им суларын каян алырга?! Бар ышаныч бары аларда, бары аларда!

Күрән би, күңелсез уйларга бирелеп, койма өстендәге күпергә килеп чыкты. Текмә читенә якын килеп, су өстенә тагын бер карыйсы килсә дә, карамады — ары китте. Койма өстендә, ышыкта җилсез иде, җылы иде. Аның бер дә моннан кайтып китәсе килмәде. Шулай үзүзен кая куярга белми басып торганда, ул Яр-капкага якынлашып килүче Утташ камны күреп алды. Аның

болай да караңгы йөзе тагын да караңгыланып китте, ниндидер күңелсез сөйләшү буласын сизенеп, касыктан өстәрәк эче сызлый башлады.

III

— Иминлекме, би? — диде Утташ кам, койма өстенә менә торган баскыч янында туктап.

— Иминлек, кам баба,— диде би тыелып кына, урыныннан кузгалмыйча.

Ул, култыксаны кысып тоткан көе, Утташ камның аттан төшүен, үз янына менүен көтеп торды. Утташ кам теләр-теләмәс кенә өзәңгедән аягын алды, ашыкмыйча гына, үзенең кемлеген белеп кенә баскычтан менде дә, би алдында бүреген салып, башын иде.

— Илгә тынычлык, бигә байлык бирсен, тәңрем,— диде кам.

— Шулай булсын,— диде би, камның йөзеннән күзен алмыйча.

— Су азрак икән шул быел,— диде Утташ кам, текмә янына килеп.

— Юк, алай ук аз түгел, кам баба,— диде би.— Манара башыннан яхшы күренә — менәбезме?

— Юк, юк! — диде Утташ кам, кулын селтәп.— Монда җил. Аска төшик булмаса. Сөйләшәсе сүзем барые синең белән, би.

— Ник аска төшеп торырга? — диде би.— Әйдә каравыл өендә сөйләшәбез.

Ул, Утташ камның ни дә булса әйткәнен көтеп тормастан, кире борылды, койма өстенә салынган каравыл өенең ишек бавын тартып җибәрде. Каравыл өе тар гына, кысан гына иде. Аның Чулманга караган ягына — озынча тәнкек, түшәменә — төтен юлы уелган; балчык идән уртасына эре ташлардан өеп учак ясалган, учакның ике ягына, капма-каршыга утыргычлар куелган иде.

Би килеп кергәндә, ике яшь сакчы, уты сүнеп җитмәгән учак өстенә иелә төшеп, көлешеп нидер сөйләнеп утыралар иде. Бине күрү белән, алар икесе дә урыннарыннан сикереп тордылар, ниндидер яман эштә тотылган кешеләр сыман, кызарынып үрә каттылар, телсез калдылар.

— Чыгып торыгыз,— диде би аларга.

Сакчылар ишеккә ташландылар, би артыннан килгән камны күрмичә, аңа килеп бәрелделәр — чак-чак кына аяктан екмадылар. Ярый әле Утташ кам ишеккә тотынып калды.

— Күзегез чыкканмы әллә? — дип кычкырды кам, ачу белән.

Сакчылар, агарынып, камның аяк астына егылдылар.

— Игелексезләр! — дип сукранды Утташ кам, сакчыларны чыбыркысы белән сыдырып.

Ыру башы белән икәүдән-икәү генә калгач та ул шактый тынычлана алмады. Күрән би, аның ыңгырашуына, сыкрануына эчтән генә көлемсерәп, тар утыргычка җәелеп утырды да кыска тунының көмеш каптырмаларын ычкындырып җибәрде — елгадан төннек аша салкын җил исеп торса да, учак янында эссе иде.

— Ни йомыш, кам баба? — диде би, сүзгә башлап.

— Йомышыңны да онытырсың монда,— диде кам, сөякчел куллары белән озын, нечкә сакалын сыйпаштырып.

— Шулай тиз онытырлык йомышмыни, кам баба? — диде Күрән би, көлемсерәп.— Кызын исән-сау... илдә тынычлык... Күреп торасың, тәңренең боерыгына буйсынып, Чулман боздан әрчелде... Ишек артында беркемнең күзе юк.

— Тын алырга ирек бир, кияү,— диде Утташ кам, бинең шулай килделе-киттеле сөйләнеп утыруын ошатмыйча.— Мин синең белән эш турында сөйләшергә килдем.

— Сөйләшик, бабай.

— Яшел чирәм җирдән борын төрткән, кияү! — диде кам, ясалма бер күтәренкелек белән.

— Күргәнем булмады,— диде би сүлпән генә.— Бу арада башлар катып тора.

— Каткандыр, кияү, каткандыр,— диде кам баба, тынычланып.

Тынычлангач, ул үзен бидән өстен сизә башлады. Үзен өстен сизгәч исә, аның күз алдында Күрән би, башка барлык ырудашлары кебек, аңсыз, белексез бер кешегә әйләнде. Бөек тәңре турында, изге ияләр, яман иләр турында, йола турында үзе нәрсә генә әйтмәсен, Күрән бинең берсүзсез ышаначагын, үзе белән килешәчәген ул алдан ук белеп утырды. Моны шулай ук би

үзе дә белде. Утташ камны ул үзенең бабасы буларак кына түгел, ыруда беренче урынны яулап алырга, ыру башы булырга омтылучы көндәше, ягысы[1] буларак та күралмады, шулай да түзде. Акбүре ыруының өлкән камы, имчесе, күрәзәчесе, аксакалы булган Утташны ул, би буларак, ыру башы буларак, олыларга тиеш иде. Элек тә ул еш кына аннан шүрләп куйгалый иде. Үзен чир корты кимерә башлагач, бу шүрләү еш кына анда чын-чынлап куркуга әйләнә иде.

— ...Аннары шул: сигез көннән, кияү, төн үзәге авышкач, беренче әтәч кычкырыр алдыннан яңа ай туа,— диде Утташ кам, ашыкмыйча гына, күзләрен йома төшеп.

— Шулаймыни? — диде би, камның сүзләренә ярашырга тырышып.

— Яңа ай туар алдыннан барлык эшләрне төгәлләргә кирәк, кияү,— диде Утташ кам, салкын җилдән читкәрәк китеп.— Нинди ай икәнлеген беләсеңдер, кияү... Яшел чирәм ае. Яшел чирәм белән бергә изге иyләр дә, явыз иyләр дә уяна. Бөтен дөнья күзен ача, кияү! Быел су күп түгел. Быелгы жыл яман килә, кияү!

— Сыгыр җылы![2] — диде би, көрсенеп, Утташ камның куркыныч сүзләре йогынтысына бирелеп.— Сыгыр җылында орыш күп була, дип белми әйтмәгәннәр бабайлар. Яман килере инде күренеп үк тора — бүген бишенче көн, әнә беркем юк.

— Явыз иyләр яшел чирәмнән дә элгрәк уянганнардыр,— диде Утташ кам, бине тыңламыйча.— Чокырларда пычрак сулар торып калды, агачларга чүп-чар

---

[1] Я г ы — дошман.

[2] Борынгы төрек халыклары, ислам дине кабул ителгәнчегә кадәр, елларны, беренче, икенче... йөзенче... меңенче дип санамаганнар, бәлки төрле хайван исемнәре белән атап йөрткәннәр. Унике ел буена һәр ел бер хайван исеме белән атап әйтелгән, унике елдан соң шул ук исемнәр яңадан кабатлана башлаган: 1. Тычкан елы, 2. Сыгыр (сыер) елы, 3. Барс елы, 4. Куян елы, 5. Балык елы, 6. Җылан елы, 7. Ат (җылкы) елы, 8. Куй (сарык) елы, 9. Маймул (бичин) елы, 10. Тавык елы, 11. Эт елы, 12. Дуңгыз елы. Борынгылар Сыгыр елында орыш күп була, Тавык елында — азык мул, ләкин кешедә борчу күп, Балык елында яңгыр күп ява, Куян елында — ачлык, Дуңгыз елында суык һәм фетнә була дип уйлаганнар. Бу календарьның кайбер калдыкларын бүгенге көндә дә очратырга була.

эләгеп калды. Җыл яман киләә. Йолык[1] туен быел зурлап ясарга туры килер, кияү!

— Зурлап ясарбыз,— диде би, килешеп.

Шулай диде дә кинәт сагаеп калды. Бабасының нинди уй белән килүен ул әлегәчә белә алмый интегә иде. «Зурлап» дигәндә Утташ камның коры, шыгырдавык тавышы чак-чак кына калтыранып киткәндәй булды. Нәрсә каермакчы була бу? Ука белән каелган төлкетамак тунмы, энҗеле камчат бүрекме, көмешләнгән иярме, кырнакмы[2] — нәрсә?

— Бүген төш күрдем, кияү,— диде Утташ кам, беравык тынып утырганнан соң, әкрен генә, серле генә яңадан сүзгә башлап.— Атка атланып үзебезнең Басукапкадан күпер аша чыгып барам, имеш. Күпер уртасына җиткәнием, каршыма Әрлик хан ялчысы Октуган килде чыкты! Бер кулы белән атның ялыннан тотты, икенче кулы белән сакалымнан тотып алды. Тешләрен ыржайткан, күзләре уттай яна! Йолаларны бозасыз, ди, йолык бирмисез, ди. Атыңны бирәсеңме, ыруыңны, жиреңне-суыңны бирәсеңме, ди...

— Ялган! — диде кинәт би, башын калкытып.

— Ни нәрсә ялган, балам? — диде Утташ кам, өстенлеген, тынычлыгын әз генә дә үзгәртмичә, авыр күз кабакларын калкыткандай итеп.— Минем сүзләрем ялганмы, явыз Октуган сүзләре ялганмы? Тфү-тфү! Телемә дә аласым килми атын... котымны ала язды, көчкә котылдым.

Күрән би эндәшмәде, очлы бүрек кигән авыр башын салындырып, ачуыннан кызарынып-бүртенеп тик утырды.

— Әрлик хан ялчысы явыз Октуган сүзләре ялган, кам баба,— диде ул бераздан, ачуын эчкә йотып.

— Менә шул...— диде кам, өзелгән сүзен ялгап,— сакалымнан тотып алды бу. Тарта. Авызына якын ук китерде. Инде йота дип торам. Җиргә-суга да, ыруыма да тимә, атымны бирермен, мин әйтәм...

— Нинди атка атланганыең соң син, кам баба? — диде Күрән би, ачыктан-ачык мыскыл сиздергән бер тавыш белән.

---

[1] Йолык — корбан чалу. Йолык туе — корбан бәйрәме.
[2] Кырнак — кол кыз.

— Мин, кияү, Йолдыз-кашкага атланганыем,— диде Утташ кам тыйнак кына.

— Юк! — диде Күрән би, аягына басып.— Йолдыз-кашкага синең беркайчан да атланганың юк... төшеңдә дә! Атлана да алмыйсың, син аның янына да бара алмыйсың!

— Ялгышасың, кияү,— диде Утташ кам, коры, усал күз карашы белән бине өтеп.— Изге эшкә тел тидереп тору үзе язык! Күңелең бозык синең, кияү, шуңа да эшең алга бармый.

— Монысы инде яла,— диде Күрән би.

— Мин синең белән ызгышырга килмәдем,— диде Утташ кам, урыныннан торып, эре генә.— Яңа айның дүртенче көнендә йолык туе ясарбыз. Син шуңа каршы түгелдер ич?

— Ясарбыз,— диде би, теш арасыннан сыгып.

IV

Акбүре ыруының башы Күрән би белән Утташ кам туганнан туганнар иде. Ыруда иң көчле кешеләр буларак, алар моңарчы үзара тату гына яшәделәр, каршылыклар килеп чыкса да, беркайчан да эшне зурга җибәрмәделәр, ничек тә җайларга, үзара килешергә тырыштылар. Бозылышу, чын-чынлап, ныклап бозылышу узган көздән башланды. Бинең өлкән хатыны Әди тилчәдән үлгәч, аның урынына кемнен өлкән хатын булырга тиешлеге турында туган-тумача арасында тартыш булып алды. Ыру йоласы буенча, өлкән хатын булып бинең яшькә иң өлкән хатыны, карт хатыны Каракүз калырга тиеш иде. Каракүз исә Утташ камның кызы иде. Карт, чулак хатынын Күрән би яратмый иде. Чулаклыгы, ямьсезлеге өстенә, Каракүз бераз гына аңгырарак та иде. Би аңа яшь чагында да «йола буенча» гына өйләнгән иде. Шулай ук бергә торганда да ул аның белән «йола буенча» гына торды — аннан аның бер генә баласы да булмады. Бөтен ыруда Күрән би уң кул булса, Утташ кам сул кул иде. Шуңа күрә, бары яратмаган өчен генә ул аның кызын аерып та җибәрә алмый, читкә дә тибәрә алмый иде.

Шулай да Күрән би яңа өлкән хатын билгеләгәндә үзенчә эшләргә булды. Беренче тапкыр ул ыру йоласын бозды, беренче тапкыр бөтен туган-тумача алдында,

бөтен ыру алдында үзенең Утташ кам белән санлашмавын күрсәтте. Өлкән хатыны итеп ул Каракүздән яшьрәк Койтым бикәне билгеләде.

Бинең өлкән хатыны булу ул мактаулы ат кына түгел иде. Бинең өлкән хатыны булу ул туктаусыз эш, кайгы, борчу дигән сүз иде. Өлкән хатын ул ашау-эчүне, өй карауны, кием-салым җитештерүне, терлек карауны, бинең бүтән хатыннарын, барлык балаларын, колларын-чураларын, кыз-кыркыннарын үз кулында тотарга тиеш иде. Катлаулы, четрекле бу эштә аңа ныклы кул да, яхшы, тиз уйлый торган баш та, ару-талу белмәс йөрәк тә кирәк иде. Бинең бетмәс-төкәнмәс көндәлек эшен, таудай эшен Койтым бикәдән башка чыннан да беркем дә башкара алачак түгел иде. Моның шулай икәнлеген Каракүз үзе дә яхшы аңлады, шуңа күрә ул өлкән хатын булу турында бернинди теләк белдермәде. Аның өлкән хатын булуын, барыннан да бигрәк, аның усал атасы теләде, Каракүз аркасында ыруда тагын да зуррак көчкә, байлыкка ия булырга тырышкан туган-тумачалары теләде.

Өлкән хатын булып Койтым бикәнең билгеләнүен белгәч, Утташ кам ачуыннан шартлый язды. Күктәге тәңрегә, җирдәгеияләргә таянган, шуңа күрә үзенең көченә кирәгеннән артык ышанган Утташ кам ырудашларын ачыктан-ачык та, яшертен дә бигә каршы котырта башлады: аның үзе турында, Койтым бикә турында яман сүзләр сөйләде, йола бозган өчен бөтен ыруга, катауга киләчәк кыран[1] белән, яу белән, талау белән куркытты. Үзенә каршы коткы тараткан өчен Күрән би, теләсә, билгеле, Утташ камны бер селтәнүдә юк итә алган булыр иде. Бабасы белән бик каты ызгыштан соң, ул чыннан да шулай итмәкче булды. Койтым бикә аңа икенче төрлерәк киңәш бирде: син йоланы боздың, шулай булгач, сиңа Утташ кам белән килешүдән башка юл юк, диде; моның өчен сиңа иң элек аксакаллар белән килешергә кирәк, юкса сине Утташ камның әйләндереп салуы бар, диде.

Күрән би өлкән хатынының сүзен тыңларга булды. Ул аксакаллар киңәше җыйды, үзенең ни өчен йоланы бозарга тиеш булуын аңлатып бирде. Аксакаллар бине яклап чыктылар. Утташ кам җиңелде, тик шуннан соң

---

[1] Кыран — бәла-каза, зыян.

ул үзенең киявенә каршы эшне уйлабрак, астыртынрак эшли башлады. Әле генә Йолдыз-кашканы йолыкка соравы аның менә шул астыртын эшенең бер чагылышы иде.

Үзенең бабасын би каравыл өеннән озата чыкты, аска төшә торган баскычкача ул аның белән янәшә атлап барды. Шулай да ул җиргә төшеп тормады, койма өстендә торып калды. Мыек чылгыйларын чәйнәп, би Утташ камның атка атлануын, иярдә буен төз тотып китеп баруын карап торды.

Менә, бер җылны бүдәнә симерсә, икенче җылны — тартар... Көрәш әле тукталмаган. Монысында ул җиңде. Йолдыз-кашка инде юк! Чыннан да, ялгышмады микән ул йоланы бозып? Ни отачак ул бабасы белән тартышып? Күрәсең, берни дә отмаячак. Бүген Йолдыз-кашка, иртәгә тагын башка нәрсә... Аның көче чиксез, турыдан-туры аңа каршы чыгып булмый. Ни дигән сүз бу? Әллә чыннан да аның каргышы төштеме? Ул чире, ул сартлары [1]... соңга калган ул сартлар-базарганнар [2]... Нишләп уйламады соң әле ул моңарчы бу турыда?! Йа тәңрем, үзең ярлыка барлык языкларны!

Утташ кам күздән югалгач та, Күрән би баганаларга салынган басмалар өстеннән койма буенча Басу-капка ягына юнәлде. Аның күңелен икеләнү корты кимерде. Аннары аның юкка-барга ачуы килә башлады. Аның кемне дә булса тотып яңаклыйсы, тибеп җибәрәсе я булмаса кылыч белән башын чабып өзәсе килде. Тик койма сакчылары барысы да урыннарында иде, барысы да кораллы, тыныч, кырыс иде.

Чирек чакрым чамасы баргач, койма буендагы басмадан уң якка икенче басма аерылды. Бу басма да биек баганаларга салынган иде, тик аның янында койма гына юк иде. Күп тә үтмәде, басмалар буенча би үзенең урдасына кайтып керде.

Яшь, чибәр хатыны Койтым бикәне күрү белән, аның барлык ачуы юкка чыкты. «Юк, ялгышмаганмын,— диде ул үзенә үзе, баштагы уйларына кире кайтып.— Утташ кам теләсә ни сөйләсен — көч барыбер минем кулда!»

---

[1] Сарт — сәүдәгәр. Гомумән Урта Азия кешесе.
[2] Базарган — чит ил сатучысы.

«Шулай да этне үскетмәвең яхшы,— дип уйлады ул бераздан.— Ярар, Йолдыз-кашка ике арадагы ызгышка чик куйсын. Шуның белән тамагы тыгылсын. Тату яшәүгә ни җитә!»

Өлкән хатынына ул үзенең әлерәк кенә Утташ кам белән очрашуы турында сөйләде.

— Мин каршы түгел,— диде Койтым бикә, иренең сүзләренә артык куаныч белдермичә.— Шулай да, атның иясе белән дә киңәшсәк, ничек булыр икән?

— Тотыш беләнме?! — диде би, исе китеп.— Атасыанасы белән киңәшергә ана әле иртәрәк. Ни әйтсәләр, шуны тыңлар.

— Шулаен шулай да...— диде Койтым бикә күңелсез генә.— Тугач та Йолдыз-кашканы аңа үзең атадың. Ул аны карап үстерде. Инде килеп, берни әйтми тартып алсак, ни дияр ул бала? Аңа инде бала дип тә булмый...

— Өйләнмәгән, димәк, бала! — диде ата кеше.

— Йола буенча — шулай, чынында инде ул — житлеккән ир,— диде Койтым бикә, бердәнбер углын яклап.

V

Язгы йолык туен кешеләр кояш көткән кебек көтеп алалар иде. Бу көнгә һәркемнең яшерен уе-теләге була. Авырулар, явыз ияләргә йолык биреп, чирдән котылу, авырлылар — баладан, языклылар — языктан котылу турында уйлап юаналар иде.

Йолык туеның кайчан буласы билгеле булгач та, катау кешеләрен күңелле бер күтәренкелек биләп алды. Кешеләр, бу олы көнне тиешенчә каршылау, тиешенчә озатып җибәрү өчен, җыена да башладылар: өлкәннәр йолыкка биреләсе терлек-туар турында, аш-су турында кайгырттылар, яшьләр көн-төн үзара бәйге тоттылар — ук аттылар, сөңге чөйделәр, төрлечә көчләрен сынаштылар.

Иртәгә туй була дигән көнне катау кешеләре мунча керделәр, баштанаяк таза киемнәрен киенделәр — кышкы чирләрдән, языклардан, кайгылардан арыну шуннан башланды. Аннары, артыш яндырып, өй эчендәге почмакларны, абзар-кураларны төтәсләделәр — күздән кереп калган явыз ияләрне куалап чыгардылар.

Икенче көнне барлык катау кешеләре — яше-карты, тазасы-чирлесе — башка көннәргә караганда иртәрәк тордылар. Кояш чыкмас борын ишекләр, капкалар ачылды. Олуг Чулман аръягыннан, су астыннан чыгып килгән кояшның беренче яктысын кешеләр, җиргә яланаяк баскан килеш, йөзләрен көнчыгышка төбәгән килеш, елмаеп-куанып каршыладылар. Ырудашлар бер-берсен яңа туган көн белән котладылар, бер-берсенә изге теләкләрен белдерделәр.

Кояш чыгу белән бер үк мәлдә дип әйтерлек, көндәлек тормыш башланганлыгын аңлатып, учакларга утлар ягылды, катауның барлык түбәләреннән күккә зәңгәр төтенпәр үрләде. Төтеннәрдән бераз гына соңгарып, Басу-капка ягында да, Яр-капка ягында да быргылар уйнап җибәрде. Капкалар ягыннан килгән таныш көй тынарга да өлгермәде, катау өстендә икенче төрле тавышлар яңгырады. Басу-капкадан Яр-капкагача сузылган борма-сырма урамнан Чулман ягына — кояшка каршы атлылар төркеме бара иде.

Барлыгы алар унлап кеше иде. Барысы да алар акбүз атларга атланганнар, барысы да баштанаяк ак киемнәргә киенгәннәр иде. Аларның атларына чигүле япмалар ябылган иде. Атларның ялларына, койрыкларына, маңгай чәчләренә очлы тимер, җиз кисәкләре, бәркет каурыйлары, бүре тешләре белән аралаштырып төрле төстәге тасмалар тагылган иде. Шулай ук җайдакларның үз киемнәре дә иске-москы чүпрәк, тимер-томыр, агач-сөяк ише нәрсәләр белән бизәлгән иде. Шунлыктан атлар да, кешеләр дә әкрен генә атлап барган уңайга чыңлаган, чылтыраган, шакылдаган тавышлар чыгаралар иде. Шушы шалтыр-шолтыр тавышларга әледән-әле дөнгер — барабан тавышлары кушыла иде.

Акбүз атларга атланган ак киемле төркемнән берничә адым алдарак, төрлечә кыланып, ихахайлап, җырлап, тырнашып юл буенча ниндидер карачкылар кыймылдый иде. Алар барысы да әшәке, сәләмә киемнәргә киенгәннәр, алар коточкыч ямьсезләр иде: берсенең авызы кыек, икенчесенең күзе сукыр, өченчесенең аягы аксак иде. Болар шулай төрлечә киендерелгән, битләренә, маңгайларына корым буялган явыз ияләр — айналар, албастылар, өрәкләр иде. Дөнгер, быргы тавышлары белән куркытып, артларыннан уклар атып, алар-

ны Чулманга куалап алып баралар иде. Урамнарда, капка төпләрендә җыелышып торган кешеләр, бигрәк тә бала-чагалар, бу «албасты, өрәкләргә» таш, балчык кисәкләре ыргытып, каргыш сүзләре яудырып калалар иде.

Ак җайдаклар төркеменең башында озын саплы ал байрагын югары күтәреп ыруның өлкән йолачысы Утташ кам бара иде. Ат койрыгы сыман озын, тар байракның уртасына Ак бүре ыруының билгесе — ак бүре башы төшерелгән иде.

— Кайраккан! Кайраккан! Алас! Алас! [1] — дип кычкырды Утташ кам.

Аның тавышы тынар-тынмас, арттагылар бердәмләшеп аның соңгы сүзен күтәреп алдылар, бөтен катауны яңгыратып: «Алас!» дип кычкырдылар. Бераз җир тын гына баргач, дөңгер, быргы тавышлары тыну белән, Утташ кам яңадан башлады:

— Ырудашлар! Уяныгыз — көн тугды! Уяныгыз — йолык туе!

Аның артыннан тагын да яшьрәк, көррәк тавышлар:

— Алас! Алас! — дип кычкырдылар.

Шушы беренче төркемнәрдән соң бераз калышып, Басу-капка яныннан икенче бер җайдаклар төркеме кузгалды. Болары барлыгы унике кеше иде. Алар барысы да, яуга чыккан сыман, баштанаяк күн, тимер киемнәргә киенгәннәр, ук-җәя белән, сөңге белән коралланганнар иде. Аларның да атларына төрле тасмалар тагылган, аларның да иң алдагысы ыру байрагын күтәреп бара иде.

Коралллы ирләр күренү белән, урамдагы кешеләр капка, койма артларына качышып беттеләр. Шул ук мәлдә дип әйтерлек коймаларга, капкаларга, берәр багана төбендәге ташка-нигә, я булмаса өй түбәләренә шап та шоп уклар килеп тия башлады. Бу изге уклар иде. Өенә, каралты-курасына изге ук тигән кеше үзен өлешле итеп, бер ел буена үзен чир-чордан, талаудан, кайгы-борчудан котылган итеп саный иде.

Менә сөрәнчеләр дә узып китте. Күңелле ыгы-зыгы башланды. Ишекләр, капкалар яңадан ачылды. Капка төпләренә, урам якка байраклар чыгарып куйдылар;

---

[1] Кайраккан! Кайраккан! Алас! Алас! — монда: изге иләрне олылап эндәшү сүзләре.

баганалардан баганаларга, өйләрдән өйләргә ыру тамгалары төшерелгән чүпрәкләр, агач, сөяк кисәкләре бәйләнгән баулар суздылар; ишек төпләренә, каралты-кураларга балаларны, карт-корыларны, терлек-туарны яман күзләрдән сакларга тиеш булган абаклар [1], сарыганнар [2] чыгарып утырттылар.

Еракта, йөрәкләрне җилкетеп, кам бабаның:

— Уяныгыз — көн тугды! Уяныгыз — йолык туе, — дигән сүзләре яңгырап торды.

VI

Кояш су астыннан чыгып бер-ике таяк күтәрелгәндә, сөрәнчеләр, Яр-капкага җитеп, кире борылдылар. Күрән би урдасы янында аксакаллар төркеме туктап калды. Би өендәгеләр дә быргы уйнап җибәрделәр, байракларын күтәрделәр. Капка сакчылары каерып имән капкаларны ачтылар. Капкада би углы Тотыш күренде.

Атасы кебек ул таза, эре сөякле иде. Тик аңа караганда ул буйга тәбәнәгрәк, иңбашка киңрәк иде. Борын асты әле аның яңа гына караеп килә иде. Бүгенге көндә караңгы чырайлы булу яман саналса да, аның алсу иреннәре кысылган, матур кара кашлары җыерылган иде. Җылый-җылый аның күз төпләре кызарып беткән иде. Ул кайгылы иде, ул ачулы, ул ярсулы иде. Сул кулына ул яшел төстәге язгы йолык байрагын тоткан, уң кулына үзенең сөеклесе Йолдыз-кашканы җитәкләгән иде. Бүген ул туй башчысы санала иде. Аксакаллар кебек, ул да бүген баштанаяк актан киенгән иде. Биленә аның көмеш аеллы киң каеш буылган, муенына көмеш чылбыр белән ыруның сакчысы — кечкенә алтын бүре башы тагылган иде.

Яшь, чибәр җегет Йолдыз-кашка белән икәүләп капкадан чыкты да, тирә-якта җыелып өлгергән кешеләрнең берсенә дә карамыйча, төп юлга төште. Углы артыннан ук капкадан Күрән би чыкты, Койтым бикә, бинең башка хатыннары, балалары, туганнары чыкты. Ыру башы белән Койтым бикәгә урам яктагы сигез

---

[1] Абак — пот, сын.
[2] Сарыган — шул ук «абак»ның бер төре.

аксакал кушылды. Барысы да, үзләренең урыннарын белеп, би артыннан, аксакаллар артыннан иярә бардылар. Ясанган, бизәнгән, куанып елмайган кешеләр төркеме, көчле бер агым булып, урамнан Басу-капка ягына юнәлде.

Тотыш җитәкләгән яшь айгыр искиткеч матур иде. Ул уттай янып торган җирән төстә иде. Маңгаенда аның уч төбедәй генә ак табы — йолдызы бар. Аның күкрәге киң иде, нечкә, нык аяклары озын иде. Ялт-йолт килеп, очкынланып торган күзләре зур, матур иде. Атлаганда аның аяклары җиргә дә тими шикелле иде — биюче яшь кызлар кебек, ул шундый җиңел, шундый матур атлый иде. Бүген аны кыз куенына керәсе кияүдән дә болайрак төзәндергәннәр иде. Өстенә аның ука белән матур итеп каелган күк төстәге зур япма салганнар иде. Япманың чит-читләреннән көмешләнгән ал, кызыл, сары чуклар асылынып тора иде. Япма өстенә сырлап, бизәп эшләнгән кечкенә, җиңел генә ияр салынган иде. Яллары, койрыгы аның матур итеп таралган, бизәлгән иде.

Барлык кешенең күзе бары Йолдыз-кашкада гына булды. Алар аңа, сокланудан бигрәк, куркып, аптырап карадылар. Күрән бинең мактанычы, яшь Тотышның куанычы булган атаклы чаптарның бүген менә йолык туенда чалыначагына беркемнең дә ышанасы килмәде. Бу ничектер башка сыймый торган, аңлап булмый торган нәрсә булып тоелды. Тик шулай да бу турыда беркем дә ачыктан-ачык әйтергә батырчылык итмәде.

Тотыш белән янәшә атлаган Йолдыз-кашка Басу-капкага җитәргә йөз адым чамасы калгач, капка сакчылары, туйны каршылап, быргы уйнадылар, дөңгер кактылар. Шыгырдап авыр капкалар ачылды, аркан белән күтәртеп куелган күперләр төшә башлады. Кырлар-басулар иркенлеген тоеп, Йолдыз-кашка кинәт тынычсызлана башлады: башын югары күтәргән килеш, борын тишекләрен киереп, язгы җил белән басудан килгән исерткеч исләрне иснәде, бөтен катауны яңгыратып, күкрәк түреннән ургылып чыккан бер куанычлы тавыш белән кешнәп җибәрде. Дөп-дөп атлап күпердән чыкканда, ул чын-чынлап ярсый башлады: авызлыгын чәйнәде, «Әйдә, чабабыз!» — дигән сыман, йомшак иреннәре белән яшь җегетнең иңбашына төртеп-төртеп алды, тартылды, колакларын шомартты.

Сөекле чаптарын кызганудан Тотышның күзләренә яшьләр килде. «Әллә качабызмы икәүләп?» — диде ул, күңеленнән айгырга эндәшеп. Кем тота аларны монда? Кем куып җитәр аларны? Беркем дә! Качарга да китәргә күршеләргә, Биар иленә. Я булмаса урманга кереп яшеренергә. Яшәргә шунда Йолдыз-кашка белән үлгәнче бергәләп...

«Качыйк! Качыйк!» диде Йолдыз-кашка, юеш ирене белән аның битенә үрелеп. Әллә соң ул аны шулай үпмәкче булды микән? Озакламый үзенең тәнре каршысына китәчәген аңлап, әллә шулай саубуллашырга теләде микән соң ул? Атлар, этләр, барлык терлекләр, киекләр ни буласын алдан белеп, аңлап торалар ди ич. Тик аларның әйтергә телләре генә юк.

Алар артыннан ябырылып, аларның үкчәләренә басып, меңләгән кешеләр, атлар килде. Колак төбендә генә шаулаган, кычкырган, көлешкән тавышлар ишетелеп барды. Бизәнгән, шау-шулы, куанычлы кешеләр төркеме, сабадан сыгып чыгарылган әйрән төсле, Басукапка аша, күпер аша киң яланга агылдылар да агылдылар.

VII

Күпердән чыгып, бер чакрым чамасы баргач, төркем сулга борылды, сөзәк сырт өстеннән түбән төшә башлады. Баштарак сирәк-мирәк куаклар арасыннан сузылган, ары таба куе урман арасына барып кергән иске киң юл кешеләрне озакламый зур гына аланга китереп чыгарды. Көньякка таба авышрак булган бу аланның як-ягында, сакчылар кебек булып, төз, биек чыршылар, каеннар, усаклар калкып утыра иде. Тирәякта язгы кояш исе, яңа җир, яңа чирәм исе аңкый иде. Монда үзенә бертөрле җиңеллек, иркенлек сизелә иде.

Аланның тач уртасында ялгыз нарат, бу тирәдә бердәнбер нарат үсеп утыра иде. Якындагы чыршы-усаклар белән чагыштырганда, ул төз дә, биек тә түгел иде. Аның кәкре-бөкре кызгылт ботаклары, ниндидер куллар сыман булып, бер-берсе белән аралашып беткән иде. Төптән ул бик юан иде, чатыр сыман җәелгән ябалдашы шундый киң иде,— яңгыр яуганда аның астына күпме генә кеше кереп утырса да, ул аларның бары-

сын да сыйдыра алыр сыман иде. Кәүсәсенең җиргә якын төшенә аның җир астыннан бүртеп-кабарып көчле тамырлар килеп тоташа иде — җиргә нык береген утырганлыгы аның әллә каян күренеп тора иде. Бу искиткеч нык, юан наратны, карт, олы наратны, әйтерсең, берниндн җил-давыл да, бернинди күк күкрәүләр дә, җир тетрәүләр дә урыннарыннан кузгатырлык түгел иде.

Тик нишләптер бу наратның яшел ылысларында, кызгылт шома ботакларында агарып терлек сөякләре күренгәли иде. Язгы кояшта күзләрне чагылдырган, шомарып беткән шундый ук сөякләр, кыл-йон кисәкләре тирә-якта җир өстендә дә аунап ята иде. Яшел чирәм белән капланган җирнең битендә зур-зур яралар булып, кара тап булып, иске учак эзләре, чокырлар, кара күмергә әйләнгән агач башлары күренә иде.

Куе урман эчендәге бу алан — Акбүре ыруының келәүлеге иде, келәүлек уртасындагы ялгыз нарат — Акбүре ыруының табына торган изге нараты иде. Монда йолык урыны иде. Ыруның барлык язгы-җәйге, көзге туйлары шушында уздырыла иде.

Уйнап-көлеп, җырлар җырлап, шау-шу килеп кешеләр изге аланга җыела тордылар, өе-өс белән үзләренең ата-бабадан килгән билгеле урыннарына тарала тордылар. Атланып килгән, җигеп килгән атларны, туарып, тышаулап, утларга җибәрделәр. Арбаларны, изге нараттан билгеле бер ара калдырып, ялан уртасына боҗра сыман тезеп чыктылар. Ялгыз нарат боҗраның уртасында калды. Изге түгәрәккә керү-чыгу өчен ике якта ике капка калдырылды. Капкалар янына, катаудагы кебек, сакчылар куелды. Шунда ук байраклар кадалды. Изге түгәрәкнең эченә үзләре белән алып килгән сыннарны утыртып куйдылар. Арбадан арбага чуклы баулар эленде.

Коллар, чуралар арбалардан ачы бал, буза тулы чүлмәкләр, чапчаклар[1] алдылар, төргәкләрне бушаттылар. Ирләр урманга утынга кереп киттеләр, хатыннар, иске урыннарга учаклар ягып, казан асарга тотындылар. Сугымчылар пычак кайрады, аксакаллар, Утташ кам җитәкчелегендә, изге түгәрәктә мәш килделәр.

---

[1] Чапчак — агач кисмәкнең (мичкәнең) бер төре.

Изге божра эчендәге учакларга ут кабынып, күккә зәңгәр төтен күтәрелү белән, алландагы шау-шу кинәт тынып калды. Кешеләр, эшләрен ташлап, арбалар янына җыелдылар. Алданрак өлгергәннәр арбаларга менеп басты, кайберләре атларга атланды, яшьләр, бала-чага агач башларына үрмәләде.

Менә, җил-давыл чыккан сыман, кинәт кенә дөңгер каккан, һай-һулап кычкырган тавышлар яңгырап китте. Кешеләр, тыннарын кысып, меңләгән күзләр белән изге нарат ягына текәлделәр.

Йолык кылу башланганны белдергән тавыш — кинәт купкан шау-шу шулай ук кинәт кенә тынып калды. Ыру башы Күрән би, атыннан төшмичә генә, ырудашларын быелгы яз белән, җылы кояш белән котлады, аннары, изге нарат ботаклары аша күккә карап, тәңрегә үзенең теләкләрен юллады. Тәңредән ул быелгы язның, җәйнең Акбүре ыруы өчен игелекле булуын, чир-чорларның юкка чыгуын, терлек-туарның көрлегән, игеннәрнең уңуын, үз кешеләренең бай, көләч булуын теләде. Күрән бидән соң Утташ кам келәү әйтте. Ул тәңрегә ырудашларының аерым-аерым ялынычларын юллады.

Шул чакны көнчыгыш капка ягында ниндидер шау-шу купты. Кешеләр барысы да шул якка борылып карадылар. Кылычларын баш өстендә селтәп, капкадан унике җәяүле ир йөгереп керде. Алар барысы да яшьләр, тазалар иде. Бик каты ярсыган-ачуланган шикелле кыланып, алар изге нарат янына йөгереп килделәр дә, наратны бар яктан да уратып алдылар. Изге аланны яңгыратып, бөтенесе бер авыздан: «Алас! Алас!» — дип кычкыра-кычкыра, алар күзгә күренмәгән явыз ияләрне кылыч белән туракларга тотындылар. Шуннан соң тиз генә кире чигенделәр. Чигенгәч алар, киек эзәрлекләгән сыман, ярым иелеп, як-якка ялт-йолт каранып, наратны бер-ике кат әйләнеп чыктылар да искәрмәстән җиргә капландылар. Шул ук мәлдә аларның баш өстеннән очып, каяндыр нарат төбенә ак каурыйлы уклар килеп төште. Шундый ук уклар, сызгырып, бер-берсенең юлын кисеп, баш өстеннән дә очып киттеләр. Бу укларны көнбатыш капкадан килеп кергән ирләр атты. Алар да, бердәм тавыш белән урман яңгыратып: «Алас! Алас!» — дип кычкырдылар.

Кылычлы, уклы ирләрдән соң изге түгәрәккә сөңгечеләр килеп керде. Сөңгечеләр, айналарны кадый-ка-

дый, күздән югалырга да өлгермәделәр, ике як капкадан да утчылар килеп кергәне күренде. Кулларына алар янып, төтәсләп торган артыш, миләш, юкә, шомырт агачлары тотканнар иде. Утлы агачларын кылыч сыман баш өстендә селтәп, сөңге белән кадаган сыман уңга-сулга төртеп-айкап, утчылар да изге түгәрәктә әйләнеп йөрделәр. Ул арада кылычлы, калканлы ирләр яңадан түгәрәк эченә килеп керделәр, яңадан күкрәк киереп кычкырып җибәрделәр. Аларны тагын укчылар, сөңгечеләр, утчылар алыштырды.

Шулай итеп, Әрлик ханның әшәке ялчыларын ике тапкыр турап, атып, чәнчеп чыккач, үләксәләрен яндырып, төтен белән бергә күккә очыргач, изге нарат яны тулысынча арыкланып[1] калды. Изге җиргә, арык җиргә, кулга-кул тотынышып, елмаеп, яшь, чибәр кызлар керде. Өсләренә алар төрле төстәге җиңел күлмәкләр кигәннәр иде. Муеннарына тал бөреләреннән тезеп сыргалар такканнар, чәчләренә, күлмәкләренә төрле төстәге чәчәкләр кадаганнар иде. Алар барысы да яланаяк иде. Бу яшь кызлар, ышану буенча, яз килүен белдерәләр иде.

Менә алар, боҗра булып, изге наратны әйләндереп алдылар да, күктәге тәңрене, кояшны, җирдәге терекләкне мактап, җыр башлап җибәрделәр. Аларга бөтен алан кушылды. Йөзләрчә, меңнәрчә күкрәкләрдән чыккан куанычлы җыр тавышы шундый көчле булды — бөтен тирә-як, давыл чыккандагы сыман, күкрәп, гүләп торды.

...Ил-көн биргән тәңребезгә
Атак! Атак!
Җир-суларга, урманнарга
Атак! Атак!
Бөек Чулман, Ителемә
Атак! Атак!
Төрек бөдүн, ыруыма —
Акбүрегә
Атак! Атак![2]

VIII

Күмәк җыр тавышы тынуга, колакларны тондырып, аларның төрле җирендә унлап быргы чинап җибәрде, аларга кушылып дөңгерләр дөпелдәргә кереште. Көн-

---

[1] Арыклану — сафлану, тазару.
[2] Атак — дан.

чыгыш капкадан Тотыш углан күзләре бәйләнгән, як-якка ыргылган Йолдыз-кашканы алып керде. Яшь кызлар өсләренә су сипкәндәй таралып беттеләр. Күрән би белән Койтым бикә дә читкәрәк тайпылды. Изге нарат янында бары тик Утташ кам да, ялан башлы, ялан аяклы аксакаллар гына торып калды.

Аксакаллар, йөзләре белән кояшка таба борылып, изге нарат ботаклары аша күккә карап, йолык келәве әйттеләр.

Күккә куе булып, ургылып аксыл-зәңгәр төтен күтәрелде. Яшь айгыр төтен эчендә күмелеп калды. Беразга тынып торган быргылар, дөңгерләр яңадан ярсып чинарга, дөпелдәргә тотындылар. Ул арада ирләр Йолдыз-кашканың алгы аякларына бәйләнгән арканны берьюлы тартып җибәрделәр. Йолдыз-кашка гөрселдәп җиргә ауды. Тик дөңгер, быргы тавышлары арасында аның гөрселдәве дә, пошкыруы, мышнавы, гыжлавы да беркемгә ишетелмәде — җирдәге кешеләргә дә, күктәге иясләргә дә ишетелмәде.

Атны туннадылар. Сөякләренә пычак йөзе тидермичә, итен аердылар. Итне тигез итеп ыруның барлык өйләренә[1] өләштеләр. Үзләренә тигән кисәкләрне бик сак кына тотып, пешекчеләр үз учакларына ашыктылар. Алар аны тимер шешкә кидереп утта кыздырачаклар, аннары үз өйләрендәге барлык кешеләргә бүлгәләп, таратып чыгачаклар. Изге аланга килгән бер генә кеше дә йолык итеннән авыз итми калмаячак.

Йолык кылынган Йолдыз-кашканы итеннән-тиресеннән, эчәк-бавырыннан арындыргач, шәрә сөлтәрне[2] иплэп кенә аягына бастырдылар, ычкынырга гына торган сөякләрен бер-берсенә бәйләп куйдылар. Шуннан соң тирене яңадан сөлтәргә кидерделәр, эченә коры ут-үлән тутырдылар. Тирене тектеләр, атның башыннан, биленнән нечкә кыл-аркан белән нарат ботакларына тарттырып куйдылар. Шулай итеп, Йолдыз-кашка яңадан элекке төсенә керде, бары тик аның күзләре генә сүнеп калган иде дә, торышында элеккечә тереклек, омтылыш, кайнарлык кына сизелми иде.

Бу эшләрнең барысын да аксакаллар башкарды. Алар үзара берни сөйләшмәделәр, бер-берсенә берәр

---

[1] Өй — гаилә.

[2] Сөлтәр — скелет.

нәрсә әйтергә кирәк булса, бары ымлап кына күрсәттеләр. Алар бик тиз, бик җитез кыландылар. Утташ кам, читтәге явыз ияләрне куркытып, бертуктаусыз аксакаллар тирәсендә йөренеп торды, дөңгер какты, кычкырды, әле уңга, әле сулга карап, әле кинәт артына борылып, бары үзенә генә күренгән айналарга каргышлар яудырды.

Йолдыз-кашкадан соң ике карт үгезне, аннары унлап тәкәне чалдылар. Аларны да шулай ук тунадылар, итен, эчен алдылар, сөлтәрләренә тиреләрен кидереп, тегеп куйдылар. Тик аларның карачкыларын барысын да нарат төбенә түгел,— аланның төрле почмакларына утыртып чыктылар. Йолдыз-кашка янына бары бер үгез дә бер тәкә карачкысы гына куелды.

Күп тә үтмәде, дөрләп янган учакларда итләр пешеп чыкты. Кисмәкләр, чүлмәкләр ачылды. Кояш яктысында балкып яткан киң аланда күңелле шау-шу эз генә дә тукталып тормады.

Ит исе, кан исе сизеп, түбә өстендә болыттай булып каргалар, козгыннар очып йөрде, якында гына агачлар арасында, күзләрен уттай яндырып, тешләрен ыржайтып, ач бүреләр посып яттылар.

Язгы кояш кичкә авышу белән, тамаклары карлыгып беткән кешеләр кайтырга җыена башладылар. Коллар, чуралар тышаулы атларны алып килделәр, җигеләсен җиктеләр, иярлисен иярләделәр. Байракларның, сыннарның бер ишен монда калдырдылар, бер ишен үзләре белән алдылар.

Кайтканда да ыру башы үзенең йөз кешелек күче[1] белән иң алдан кузгалды. Башкалар әкренләп-әкренләп алар артыннан иярә бардылар.

Сырт өстенә менеп, туры катауга илтә торган ачык юлга чыккач, Күрән би, үзенең өлкән хатынын алдан җибәреп, үзе читкә чыкты да, артта калды. Юл читендә туктап торган килеш ул үз кешеләрен күздән кичерде.

— Тотыш юк,— диде ул, Койтым бикәне куып җитеп.— Төштән соң мин аны күрмәдем. Истән чыккан.

— Мин күрдем,— диде бикә, пышылдап.— Ул өйгә кайтып китте. Аягыма су үтте, туңам, диде.

— Туңгандыр! — диде би.

---

[1] Күч — гаилә, өй.

— Аңа да ачуланып булмый инде,— диде ана кеше, углын яклап.

— Ярар, бетте! Әйттем исә кайттым! Йәк[1] колагы саңгырау булсын! — диде би, ачулы пышылдап.

— Аларның күзләре дә бар шул,— диде Койтым бикә.

— Капка каравылчысын үзең җайларсың. Мин берни белмим! — диде би, кырт кисеп.

Атасы белән анасы үзе турында шулай борчылып кайтканда, Тотыш изге алан янындагы тәбәнәк чыршы астында утыра иде. Яу чабарга җыенган ир кебек, кулына ул алдан монда яшереп куелган сөңгесен, калкасын тоткан иде. Шунда ук агулы уклар белән тулы ике уклык, җәя ята иде. Башына ул тимер алпак, өстенә күбә кигән иде. Ул чыннан да монда орышка дип килгән иде. Түземсезлек белән ул кешеләрнең тизрәк изге аланнан китеп бетүләрен көтә иде.

IX

Икенче көнне, таң атар-атмас борын, Күрән бинең капка төбенә Утташ кам килеп житте. Ул чамадан тыш ачулы иде. Үзен капкадан кертергә теләмәгән сакчыларга ул яман сүзләр әйтте. Сакчылар аңа бинең йокыдан уянганын көтәргә куштылар. Утташ кам, теләсә дә, теләмәсә дә, көтәргә тиеш булды.

Би аны үзенең ак өендә каршы алды.

— Нишләп бик иртә? Бер-бер эш чыктымы әллә? — диде ул, бабасының таң тишегеннән килеп житүен ошатмыйча.

— Чыкты, кияү! — диде Утташ кам, ачуыннан бүреген салырга да онытып.

Аның болай сөйләшүе, җимерелгән йөзе бинең күңелендә йокымсырап яткан кире тойгыларны уятып җибәрде.

— Син бик тупас күренәсең, кам баба,— диде ул коры гына, урынына утырып.— Сал башыңны, утыр, сөйлә.

Утташ кам, башындагы бүреген тартып алды да, күрсәтелгән урынга терәлгәндәй итте.

---

[1] Йәк — шайтан.

— Эш чыкты, би... кияү! — дип кычкырды ул, чәрелдек тавыш белән.— Ниндидер явызлар изге наратны... бөтен ыругның изге сакчысын, яклаучысын мыскыллаганнар! Тәүбә! Тәүбә! Изге аланны бозганнар, би! Изге Кайракканның йөзенә төкергәннәр! Тәүбә! Тәүбә!

— Кемнәр?! Кайчан?! — диде би, коты алынып.

— Кемнәр, имеш! — дип чәрелдәде Утташ кам, күз яшьләренә буылып, бизгәк тоткандагы сыман калтыранып.— Килмешәк Койтым кырнакның игелексез Тотышыннан башка кемнең шуңа кулы барсын?!

Би ап-ак булды. Шуннан соң ул бурлаттай кызарынды, еш-еш тын алып, йокысы качып бетмәгән усал күзләреннән куркыныч очкыннар чәчрәтеп, урыныннан торды да җентәс шәрә кулын ашыкмыйча гына алга сузды, бабасының сакалыннан учлап тотты.

— Аңлатыбрак сөйлә! — диде ул.

Өлкән камның тары бөртегедәй елтыр күзләре чәчрәп чыгардай булып акаеп калды. Кайнарлыгы, ачуыярсуы шундук юкка чыкты, бөтен явызлыгы, бергә җыелып, кинәт каядыр эчкә төшеп китте. Теле тотлыгып, беравык эндәшә алмый торгач, ул этенә-төртенә:

— Б-б-бүген иртән б-б-барсам...— диде.

— Шуннан? — диде би, аның сакалын ычкындыргандай итеп.

— Ш-шуннан...— диде Утташ кам.— Из-зге нарат төбендә... ч-ч-чүмәлә дисәң, ч-чүмәлә түгел... у-утын дисәң, утын түгел... Йа тәңрем!! Үле бүреләр өелеп ята! Кайсын ук белән, кайсын кылыч, сөңге белән... Унлапунбишләп! Бүре каны койганнар! Изге җиргә, изге нараткаебызга... бүре каны койганнар!

Утташ кам, сакалы ычкынгангамы, изге наратны кызганыпмы, кычкырып җылап җибәрде.

Күрән би, яшен суккан кебек, телсез-өнсез калды: бу чыннан да коточкыч иде, бу чыннан да беркайчан да булмаган, була алмастай яман бер эш иде.

— Арлар түгел микән? — диде ул, аптырап, бабасының җирәнгеч йөзенә карамаска тырышып.

— Язык! Язык! — дип такмаклады Утташ кам, тынычлана алмыйча.— Башы аягы астына гына килсен! Кулы корысын! Күзе корысын! Йөргән җирендә җир йотсын!

— Кемне каргавыңны әйтеп карга,— диде би, кашларын җыерып.

— Тотыштан башка...— диде кире беткән кам, үксеп.

Күрән би ике куллап бабасының иңбашларыннан кысып тотты да, күзләренә карап:

— Күрдеңме? — диде әкрен генә.

«Юк» дигәнне аңлатып, Утташ кам башын чайкады.

— Күрүчеләр булганмы? — диде би.

— Юк,— диде кам, мыгырданып.

Күрән би җиңел сулап куйды, маңгаена бәреп чыккан тир бөрчекләрен учы белән сыпырды да, Утташ камнан читкәрәк китте, кинәт авырта башлаган эчен тотып, йөзен чытып, кояш яктысы төшкән төннек аша беравык тышка карап торгандай итте. Шуннан соң ул яңадан Утташ кам янына килде.

— Бу турыда беркемгә лыгырдыйсы булма! — диде ул, боерып, янап.

Монда килгәндә Утташ кам бине чын-чынлап өркетә алырмын дип уйлаган иде. Бинең бу кыланышы аның уйларын үзгәртеп җибәрде. Ул инде изге нарат турында да, үтерелгән бүреләр турында да уйламады, ул бары үзенең мыскыллануы турында гына уйлады. Бинең яңадан үзенә якынлашуын күреп, ул:

— Кычкырам! Сөрән салам! — диде, ишеккә ташланып.

Күрән би аның артыннан ыргылды, ишек бавын аның кулыннан йолкып алды да, үзен идән уртасына төртеп җибәрде.

— Син... белексез! — диде ул, төкрекләрен чәчеп.— Син минем Йолдыз-кашкамны алдың — каршы килмәдем. Инде минем углыма теш кайрыйсыңмы?! Мин сиңа углымны чалырга юл куймам! Әллә син үзең кыргансыңдыр ул бүреләрне... юрамалый... каян белим мин аны!

— А, тәңрем! А, кояш! — диде Утташ кам, кулларын югары күтәреп.

— Бар, кычкыр! — диде би.— Синең миңа аяк чалырга маташуыңны ырудашлар белмиме әллә? Мин әйтермен: миннән, Койтым бикәдән үч алмакчы булып, үзе үтерткән, диярмен. Бар, ник кычкырмыйсың?! Шунда ук муеныңа элмәк салып, агач башына асып куярга боерырмын. Бар, бар, кам баба, бар, сөрән сал!

— Юк, болай булгач, салмыйм, кияү,— диде Утташ кам, өзелеп чыкмады микән дигән сыман, сакалын сыйпалап.— Шулай да куркыттым дип уйлама.

— Изгелек, турылык эзләп йөри, имеш! — диде би, кызганнан-кыза барып.— Ыру кайгысын кайгыртып йөри, имеш,— үле бүреләр күргән дә, дөньяның астын өскә әйләндерергә дә күп сорамас! Ыруда кем коткы тарата — син! Кем башбаштакланып йөри — син!

— Язык, язык! Тел тидермә, язык! — диде кам, мыгырданып.

Башка чакта Күрән бине юашландыра торган, куркыта-өркетә торган сүзләр аңа бөтенләй көчсез тоелды. Камның мыгырдануын ул колагына да элмәде.

— Мин инде языктан арындым,— диде ул, әз генә дә исе китмичә.— Кирәк булса, тагын арыныырмын.

— Тотышның бүреләрне үтергәнен мин күрмәдем, башкалар да күрмәгән,— диде Утташ кам да, би эзенә төшеп, тышкы бер тынычлык белән.— Шулай да мин шикләнмим, би, ул үтергән! Анда аның уклары ята. Мин барысын да беләм, кияү! Төштән соң аның киләүлектән китүен дә беләм, кичә кич өендә булмавын да беләм. Синең углың башкисәр булып үсә. Йолаларга төкереп карый. Йола бозып язык ясыйсың да, языгымны йолып, тынычландым дип уйлыйсың. Ялгышасың, би! Ыруның иминлеге, тынычлыгы синең көченә генә таянмый, ыруны ата-баба йоласы тота. Кешеләр арасында мин түгел, син коткы таратасың, син башбаштаклык эшлисең. Агач башында мин түгел, синең углың асылынып торыр, кияү! Углыңны алып калырга тырышсаң, тәңре синең үзеңне чакыртып алудан да тартынмас.

— Җитәр! — диде би.

— Җитмәс! — диде кам, кире чигенеп.— Төрек йоласы, төрек түрәсе барлык кеше өчен бер... бигә дә, чурага да...

Күрән би йомарланган йодрыгын Утташ камның борын төбенә китерде.

— Менә, күрәсенме... берме бармаклар? — диде.— Шуларны тигезлә, аннары бер булыр!

Кияү белән бабай, ыру башы белән кам шулай әйтештеләр-әйтештеләр дә кинәт тынып калдылар. Утташ камның күз алдында, әйтерсең, яктылык чаткысы кабынып китте. Болай ачыктан-ачык талашып, бозылышып берни кыра алмаячагын ул тагын бер тапкыр аңларга тиеш булды. Утны ничек тә астанрак йөртергә кирәк иде.

— Синеке көч! — диде ул, уфтанган булып.— Тәңре каргышыннан курыкмаган булсам, мин монда килеп тә йөрмәгән булыр идем.

— Кеше-кара күргәнче аларны юк итәргә кирәк, бабай,— диде би дә, юашланып.

— Шулай итәрбез, кияү,— диде Утташ кам.

Кешеләр торып йөренә башлаганчы дип, ашыгып, Күрән би белән Утташ кам, ике колны алдылар да, келәүлеккә киттеләр. Изге нарат төбендә чыннан да таудай булып бүре үләксәләре өелеп ята иде. Шунда ук, наратның икенче ягында, берни булмагандай, Йолдыз-кашка басып тора иде. Аландагы үгез, тәкә карачкыларының барысы да ботарланып, теткәләнеп беткән иде. Бу, билгеле, изге бүреләрнең генә эше түгел, монда тагын изге булмаган ике аяклы бүренең дә бик каты эшләгәне күренеп тора иде. Ул ике аяклы бүренең кем булуы турында күңеленнән әз генә дә шикләнмәсә дә, Күрән би, үләксәләрне күргәч, ах-вах килде.

— Кемнең йөрәге җиткән моңа?! — диде ул, шаккатып.— Ничек җир күтәрә ул кешене?! Тәңрем, кичер аны бу языгы өчен! [1]

Коллар бүре үләксәләрен, шулай ук барлык карачкыларның сөяк-санакларын урман арасындагы тирән чокырга илтеп ташладылар. Берәрсе ялгыш күрә-нитә күрмәсен дип, Күрән би үләксәләргә ут төртергә кушты.

Өенә ул бик күңелсезләнеп кайтты. Кайткач та ул Койтым бикә белән Тотыш угланны үз янына чакыртты

— Кем эше булыр икән бу? — диде ул авыр гына, изге аланда күргәннәрен сөйләгәч.

— Мин! — диде Тотыш, өй эчен яңгыратып.

Ул алай кычкырып та әйтмәде бугай әйтүен, шулай да ата белән анага аның бу «мин» дигәне күк күкрәве сыман булып ишетелде. Койтым бикә чак-чак кына артына аумады. Күрән би тораташтай катты да калды.

— Син... Син...— диде ул, тотлыгып.— Беләсеңме шуны — бөтен ыруга... атаңа-анаңа каргышы төшәр!..

Кинәт ишек ачылып китте, күзе-башы акайган яшь сакчы, тамак ярып:

— Сөенче! — дип кычкырып җибәрде.— Киләләр! Каеклар килә!

---

[1] Төрки халыкларның күбесендә бүре изге саналган, чөнки, ышану буенча, төрек ыруларының нәселе, имеш, бүредән башланган. Романда шуңа ишарә.

X

Үргә таба әкрен генә кыймылдап, унлап-унбишләп каек килә иде. Аларның кем каеклары икәнлеген әле бик үк аерырлык та түгел иде. Шулай да, ни генә булмасын, алар киләләр иде! Астан — Болгар ягыннан, Хазар ягыннан, кояшлы Хәрәземнән, я булмаса ерак Румнан, Багдад якларыннан киләләр иде!

Каекларның килүе турындагы хәбәр тиз арада бөтен катауга таралды. Кешеләр ашыгып Яр-капкага агылдылар, ябырылып койма өстенә менделәр, манара башларына үрмәләделәр, текмә араларына кысылдылар. Койма сакчылары кешеләрне әле бер җирдән, әле икенче җирдән кудылар, шулай да артык усаллык та күрсәтмәделәр — катауга ерактан каеклар килүе Күрән би өчен генә түгел, башкалар өчен дә зур куаныч иде.

Би дә, бикә дә шундук терелеп киткәндәй булдылар. Бүреләр кайгысы, Тотыш кайгысы онытылды, бөтен катауны, бөтен өй эчен көндезге кояштай якты куаныч биләп алды. Әйе, киләләр, сонлап булса да, киләләр. Сон булса да уң булсын... Төкле аяклары белән!

Күрән би үзенең өлкән улы, каравыл башы Акбогага төтен үрләтергә, икенче улы — субашы[1] Котанга ун каек, йөз ир белән кунакларга каршы китәргә боерды. Текә яр өстенә, коймага кушып салынган манаралардан тиз арада зәңгәр төтен күтәрелде. Яр-капканы ачып җибәрделәр. Яр битенең куен сыман уйдыкланып торган җирендәге баганалар өстенә авыр күпер сузылып ятты. Юан баганалар яныннан башланып, аска таба озын, текә баскыч сузыла иде. Котанның юлдашлары, иңбашларына ишкәкләр күтәреп, йөгергәләп, бер-бер артлы тар баскычтан төшә башладылар. Аста, Чулман ягы буенда, киң генә коры җир кисәге бар иде. Монда катауның тамгасы — каеклар, көймәләр, улаклар туктый торган корылмасы урнашкан иде. Тамга янында, Чулман дулкыннарында чайкалып, Күрән биңең йөзләп каегы, көймәләре-улаклары тора иде. Шунда ук балыкчылар, бала-чагалар ыгы-зыгы киләләр иде.

Күрән би ишкәкчеләрнең яр астына төшеп җитүләрен, каекларга төялеп, кузгалып китүләрен өстән карап

---

[1] Субашы — гаскәр башлыгы.

торды да, өенә таба кузгалды — кунакларны тиешенчә каршылау өчен җыена башларга кирәк иде.

Кояш төшлеккә күтәрелеп җиткәндә, ерактан килүче җилкәнле каеклар да, аларны каршыларга китүчеләр дә катауга килеп җитә яздылар. Кунаклар, бер җепкә тагылгандай, бер-бер артлы тезелеп киләләр иде. Акбүреләрнең каеклары, кунакларның артына да, алдына да төшеп, шулай ук тезелеп, тигез ара саклап киләләр иде.

Менә озын ишкәкләрнең салмак кына күтәрелеп төшүе, җилкәннәр, байраклар, байраклардагы билгеләр аермачык күренә башлады. Күрән би, күзләрен кыскалап, аларның кемнәр икәнлеген чамаларга тырышып карады. Тик, күпме генә караса да, әлегә ул берни аермады. Бу кунаклар сартлар да, румнар да, гарәпләр дә түгел иде, ахрысы. Кемнәр булыр бу шулай да?

— Базарганнар түгел, атай! — дип кычкырды шул чакны Тотыш углан.

— Телеңә тилчә! — диде ата кеше.

— Ямгырчы би килә! — диде Тотыш.— Әнә, байракларында өч чатлы каз тәпие.

— Туктыйсыңмы син?! — диде би, үртәлеп.

Тотыш углан тынып калды. Ул тыну белән генә бинең күңеле барыбер тынычлана алмады. Ул инде үзе дә күреп тора — болар чыннан да сатучылар түгел, болар чыннан да казаяклар бугай. Күрән би авызлыгын чәйнәп, баскан урынында биеп торган Акколакның — Йолдыз-кашка анасының корсагына ачу белән төртеп алды. Акколак куркып читкә ыргылды. Үртәлгән би бар көченә тезгенне тартып җибәрде. Иясенең нишләргә теләвен аңламыйча, Акколак, авыр мышнап, ал аякларын күтәрде.

— Ыграк кара, кунаклар килә! — диде би, мыскыл белән атына эндәшеп.

Тамга күперенә иң элек Котан каегы килеп төртелде. Каектагы борынчы ыргакчыга аркан ташлады.

— Кая тыкшынасың — ары кит! — дип кычкырды би үзенең углына.

Борынчы ярга ташланган арканны бер сүз әйтмичә кире тартып алды. Атасы кебек үк чытык йөзле Котан ярга сикерде. Котан артыннан бераз ара калдырып, яр буена икенче каек килеп җитте. Монысы инде кунаклар каегы иде.

Борыннан, койрыктан казаяклар аркан ыргыттылар, уртадан басма суздылар. Каек, купер читенә терәлеп, чайкалудан туктап калгач та, унлап кеше аягурә басты. Кыска итеп киселгән сакал-мыеклы, озынча битле, очкынланып торган шаян, тере күз карашлы чандыр бер кеше, елмаеп, Акбүре ыруының башы алдында бүреген салды, башын иде. Күрән би белән чагыштырганда ул бик яшь күренә иде. Күп булса ана утыз биш-кырык яшьләр чамасы булыр иде.

— Казаяк ыруының башы Ямгырчы би синең жиренә килде,— диде ул, Күрән бигә эндәшеп.

— Илме, яумы? — диде Күрән би.

— Ил! — диде Ямгырчы би.

— Төкле аягың белән, туганым Ямгырчы би! — диде Күрән би, бозылган йөзенә елмаю билгесе чыгарып.

Ашыкмыйча гына ул атыннан төште. Койтым бикә дә, бинең башка хатыннары белән балалары да, аксакаллар да — барысы да атларыннан төштеләр, бер тирәгәрәк җыелдылар.

Ямгырчы би басмага атлады, үзенә сузылган кулларга тотынып, елмаеп җиргә төште. Аның юлдашлары да шулай ук җиргә төштеләр. Үзләрен каршылаучы кешеләргә бер-ике адым килеп җитмичә, алар туктап калдылар, Күрән бине, аның якыннарын олылап, билләрен бөктеләр, башларын иделәр. Ямгырчы би, яхшы, бай тунының каптырмаларын чишеп җибәрде, бил каешына бәйләнгән янчыгын — көтүдән кайткан сыер җиленедәй бүлтәйгән зур янчыгын чиште. Янчыктан учлапучлап ул көмеш акчалар алды. Күрән бинең, Койтым бикәнең, би балаларының, ырудашларының аяк астына акча сипте.

Көмеш табакка салып кыздырылган ит, пешкән балык, бодай көлчәсе тоткан Койтым бикә алгарак чыкты, кунакларга шулай ук баш иде. Кулындагы табакны ул Ямгырчы бигә тоттырды. Кунак би, бармак очлары белән генә чеметеп, табактан бераз ит, балык, көлчә алды, авыз итеп карады. Шуннан соң казаяклар табакны кулдан кулга җибәрделәр.

Кунаклар үз каекларыннан өч сандык төшерделәр. Сандыкларны ачып, Ямгырчы би Акбүренең өлкәннәренә бүләкләр өләшә башлады: Күрән бигә кышкы төлке тун белән бүрек бирде, Койтым бикәгә шулай ук

тун бирде, көмеш беләзек бирде. Башкаларга да шактый өлеш чыкты. Кайберсенә күлмәк, кыекча, кайберсенә итек-читек, беләзек, йөзек, муенса ише нәрсәләр тиде. Кунакларны каршыларга төшкән кешеләрнең берсе дә бүләксез, күчтәнәчсез калмады. Акбүреләрнең күңелләре куаныч белән тулды. Салкын, кырыс чырайлар яктырып китте — Ямгырчы би үзе белән бүләкләр генә түгел, әйтерсең, көньяк җылысы да алып килгән иде. Кызыл Яр катауга килгән бер генә кунакның да әле беркайчан да бу чаклы күп бүләк өләшкәне юк иде бугай. Менә ичмасам юмарт икән, менә ичмасам бай икән бу Ямгырчы би!

Казаяк ыруының башы Ямгырчы би белән Кызыл Яр катауга йөзләп коралллы ир килгән иде. Йөзләгән ир арасында бер хатын-кыз да бар иде. Ул да булса Ямгырчы бинең кызы Тәңкә иде.

XI

Казаяк ыруы белән Акбүре ыруы арасында борынборыннан туганлык яшәп килгән. Алар икесе дә бер тамырдан — Ак хан илендәге Ак җылан ыруыннан аерылып чыккан булганнар. Ак ханның тамыры үзе бөек төрек бөдүнең барлык җир-суларга, барлык илләргә, телләргә баш ясаган бөек Көн каган углының углына тоташкан булган. Казаяк белән Акбүре ырулары кайчандыр Чулманның түбән агымында — Ител белән Чулман бергә кушылып, өчпочмак ясаган иркен җирләрне биләгәннәр. Бер-берсе белән алар җир-су өчен дә, терлек-туар өчен дә ызгышып-талашып яшәмәгәннәр. Киресенчә, бер-берсенә кыенлык килсә, үләт, кыран килсә, шундук бер-берсенә булышка ашыкканнар. Шуның өстенә алар ил башы Ак ханның иң көчле, ышанычлы ыруларыннан саналганнар.

Шулай итеп, ике ыру кешеләре, кайгы, талау күрмәенчә, тыныч кына, тату гына тормыш кичергәннәр. Тик шулай да мондый тыныч, тату тормыш мәңгелек булмаган. Көннәрдән беркөнне — моннан бик күп еллар элек — язгы сулар китеп җирләр кипкәч, көн ягыннан Ител буйлап кара яу басып килгән. Кара яуның башында явыз Кара хан торган. Аның кешеләре бик

күп булган. Алар көчле булганнар. Аларның укларына, сөңге, кылычына каршы беркем, берни каршы тора алмаган. Язгы ташкын суны берничек тә тотып торып булмаган кебек, Кара ханның чирүен дә беркем, берни тоткарлый алмаган.

Каяндыр Азак диңгезе буйларыннан кубып, алар шулай ташкын кебек, кара болыт кебек килгәннәр дә, урман-кырларны таптап, сулар кичеп, төн ягына таба юл тотканнар. Бөек Итил буенда, ике тау арасында Кара ханның кара явы белән иң беренче орыш булган. Ак ханның уң кулы Буртас би үтерелгән, чирүе кырылып түгелгән. Шулай итеп, кара яу ике елга кушылган төшкә — Акбүре, Казаяк җирләренә якынлашкан.

Чирмешән суы буенда, киң болында икенче орыш булган. Сугыш көне буе барган. Ике як та бер-берсенә каршы нык торганнар. Кычкырган, ыңгырашкан тавышлар, тимергә тимер бәрелгән, атлар кешнәгән тавышлардан җир-күк тетрәп торган. Сугыша-сугыша кешеләр арып беткәннәр. Сөңгеләр, кылычлар сынып беткән, киемнәр ерткаланган, битләрне-күзләрне кара кан баскан.

Менә кич булган. Караңгы төшкән. Ике як та арыпалҗып җиргә ауган. Батыр алыпларның җеп өзәрлек көчләре дә калмаган.

Шул чагында көтмәгәндә Кара ханга арттан өстәү килгән.

Ак хан кешеләре тагын җиңелгәннәр. Килмешәкләр тагын өстен чыккан. Бөек Итил, канлы дулкыннарын чайпалдырып, үксеп-үксеп яшен түккән. Итил буе бөркетләре, тилгәннәре туган җирнең алыплары баш өстеннән кайгырышып, сыкранышып очып йөргән. Ач бүреләр, таныш кешеләргә тимәенчә, Кара ханның үлекләрен ашаганнар. Үлгән-үтерелгән кеше белән бөтен болын чуарланган булган.

Соңгы орышта олуг йортның башы Ак хан кергеннәргә тоткын булган. Ханның, балаларының, туганнарының башын чабып өзгәннәр. Шулай итеп, тамырга балта чабылган, йорт-ил юкка чыккан. Исән калган ирләр, куркып-каушап, кайсы кая качып киткән. Кайберәүләр, башын саклап, Кара ханга бил бөккәннәр.

Әйе, Ак хан йорты юкка чыккан. Ирләр үлгән, ирләр качкан, Кара ханга бил бөккәннәр. Тик шулай да үтә батыр ирләр килмешәккә баш бирергә теләмәгән.

Туган жирен-суын ташлап тәлим[1] кеше, төмән[2] кеше югарыга — төн ягына күчеп киткән. Шуларның беренчесе акбүреләр булган. Казаяклар, Кара ханга калан[3] түләп, Чулман-суның түбәнендә, уң як ярда торып калган.

Бөтен Чулман буе — бозлы диңгезгәчә — бик борыннан Ак хан жире булган. Акбүреләр Чулман буйлап, үз жирләре буйлап югарыга, бик еракка үрләгәннәр. Берниңди яу килә алмаслык, берниңди чит кеше күзе төшә алмаслык кыргый урманнар арасына, сазлар, күлләр арасына кереп яшеренгәннәр. Берничә ел шулай качыппосып яшәгәннәр дә, яулар тынгач ачык жиргә — яр буена, болыннарга таралганнар. Катау корганнар, авыллар салганнар. Жир ачканнар — иген иккәннәр, ауга, балыкка йөргәннәр, сату иткәннәр. Беркемгә буйсынмыйча, беркемгә калан түләмичә, үз көннәрен үзләре күргәннәр.

Тик шулай да явыз язмыш Акбүрене тулысынча тыныч калдырмаган. Бөек су юлларын биләп алган Кара хан токымнары елдан-ел көч җыйганнар, байлык җыйганнар. Аларга инде Ител буе гына түгел, Чулман да кирәк булган. Үзен хан дип атаган кансыз Шилке би моннан күп еллар элек бу якка да үтеп керә алды. Бөтен Чулман буен Биаргача канга батырып, талап, яндырып, күп жирләрне Шилке үз кулына алды. Мона инде жегерме ел узды. Акбүреләр болгарларга унжиде ел калан түләделәр. Шуннан соң, узган өч елда, болгарларның үз өйләрендә үзара талашуларын күреп, алар белән алыш-бирешне бөтенләй өзделәр. Өч ел буе инде Акбүре үзенә бер йорт-ил сыман булып, болгарларны санламыйча яши иде.

Бер-берсеннән бик еракта булсалар да, акбүреләр, казаяклар элегрәк бер-берсе белән аралашып торалар иде. Болгарлар белән ара өзелгәч, алар белән дә өзелде. Өченче ел инде Күрән бинең бер генә Казаяк кешесен дә күргәне юк иде. Болгарларның борын төбендә генә борынгы ата-баба жирен биләп яткан бай, атаклы Ямгырчы би әнә үзе килгән.

---

[1] Тәлим — күп.
[2] Төмән — бик күп.
[3] Калан — сугышта жиңелүче жиңүчегә түли торган еллык салым, ясак.

Ник килгән ул монда? Нинди җилләр, нинди уй-теләкләр куалаган аны монда — киң Чулманның салкын агымына каршы?

XII

Казаяклар өчен Күрән би үз урдасында киез өйләр кордырды, казан асарга дип бер көтү сарык бирде. Шул ук көнне ул олы кунакның үзен, кызы Тәңкәне, тагын берничә якын кешесен үзенә ашка чакырды. Авыр, озын юлдан соң кунаклар бераз тын алдылар, ашадылар-эчтеләр дә, җыйнаулашып мунча керергә киттеләр.

Икенче көнне Күрән бинең ак өендә зур сөйләшү булды.

Сөйләшүдә акбүреләр ягыннан Койтым бикә, Утташ кам белән Майчан аксакал, Күрән бинең өлкән угыллары Акбога белән Котан катнашты. Ямгырчы би үзе белән бары ике генә юлдашын алып килде.

Казаяклар тезелеп өйнең бер ягына утырдылар, акбүреләр — икенче ягына, алар каршысына утырдылар. Аякчы[1] зур чүлмәк белән ачы бал — сычук кертте. Күрән би, көмеш аякка[2] сычук агызып башта үзе эчте, аннары кунакларны сыйлады. Зур сөйләшү алдыннан ачы бал белән тамак чылатып алу изге эш санала иде, ачы бал телләрне яза, күңелләрне йомшарта иде.

Күрән би, киез җәелгән җир идән уртасындагы учакның утлы кузларын бер тирәгәрәк өеп куйды да, үзенең кунагына эндәшеп:

— Башлап карыйк, алайса, би,— диде.

— Ә? — диде Ямгырчы би, сискәнеп.

Ул, онытылып, каршыдагы яшь, сылу бикәгә карап утыра иде.

Акбүреләр тыелып кына көлешеп алдылар. Үзенең ипсезлегеннән Ямгырчы би үзе дә көлеп куйган булды. Кинәт аның теле тотлыккандай булды. «Гарәпләр тәректән белеклерәк — хатын-кызның урыны ирләр белән бергә түгел, аның урыны — чыбылдык артында!» — дип уйлады ул үзалдына.

---

[1] Аякчы — эчемлек таратучы.
[2] Аяк — эчемлек савыты (җамаяк, чынаяк, кубәтә һ. б.).

Сүзне ул бик ерактан башлады: ике ыруның борынгыда бер-берсенә кардәш булуларын, элекке иркен тормышны, Ак хан, Кара хан турындагы бабайлар сүзен — барысын да искә төшерде дә, әкренләп-әкренләп бүгенге көнгә күчте. Акбүреләр аны тыныч кына тыңлап утырдылар.

— Син, Күрән би, базарганнарны көтәсең булыр? — диде ул кинәт болай гына, сүз арасында гына сөйләнгән сыман.— Көтмә. Быел алар килмәячәк.

Акбүреләрнең колаклары үрә торды.

— Ник килмәсләр икән? — диде Күрән би.

Олы кунак беравык көттерергә кирәк тапты. Аннары әкрен генә, үз-үзенә ышанып:

— Алмыш хан сезне... безне буып үтермәкче була,— диде.

Өй эчендә, сүнәр-сүнмәс янган учак янында тагын да ыграк тынлык урнашты.

— Ничегрәк бумакчы була инде ул... аты коргыры... ни... Алмыш хан? — диде Майчан аксакал, бераздан исен җыеп.

Ямгырчы би, күрәсең, кирәкле сүзен таба алмыйча, тынып утыргандай итте дә, тагын да ерактан урамакчы булып:

— Моңарчы сез иректә яшәдегез...— диде.

— Без әле дә иректә,— диде Котан углан, аның сүзен бүлеп.

Аның шулай кирәкмәгәндә өлкәннәр сүзенә кысыла торган бер тыйнаксызлыгы бар иде.

— Иректәсен иректә дә...— диде Ямгырчы би, Котан угланга каршы килеп,— сату-алусыз, сартларсыз ирекнең кемгә кирәге бар?

Акбүреләр җиңелчә генә гөрләшеп алдылар.

— Сартларга да, Алмышка да безнең кендек бәйләнмәгән,— диде Күрән би, кисәк кенә авырта башлаган эчен тотып.— Кендек безнең үз җиребездә. Сартлар килмәсә, без үзебез барырбыз аларга!

— Коры җирдәнме? — диде Ямгырчы би, күрәләтә шикләнү белдереп.— Тау-ташлар, сазлык-баткаклар аша мы? Үз җирегездән чыгу белән сезне башкыртлар кырып ташлаячак.

— Ташламаячак! — диде Күрән би, үртәлеп.— Элек тә булган мондый эшләр. Безнең бабайлар коры жир-

дән барганнар көньякка. Күп көч белән. Ник безгә бармаска?! Ул тиреләрне су төбенә салмам ла мин!

Быел астан базарганнар килмәгәнгә аның эчтән януын, тик тыштан гына мыс бирмәскә тырышуын Ямгырчы би сизми калмады.

— Көньякка булмаса, төньякка барырга була! — диде тиктормас Котан углан, атасын яклап.— Йура[1], Уйсу[2] аша Урыска[3], Франкка[4].

Үтә белексез сүз сөйләгән кешегә караган кебек, барысы да аңа аптырап, исләре китеп карадылар.

— Өлкәннәр сөйләгәнне тыңлап кына утырсагыз яхшы булмасмы? — диде Койтым бикә үги углына, кырыс кына.

— Ышанам сүзеңә, Күрән би,— диде Ямгырчы би, өзелгән сүзен ялгап,— ата-баба йөргән юл булгач аныы... Шулай да ата-баба юлы белән генә йөреп булмый. Безгә инде, өнендә яткан аю кебек, урман арасында качып-посып ятарга ярамый. Болгарлардан куркып инде туганлыкны да онытып бетердек: бер-беребезгә барышмыйбыз, килешмибез... Йортың-илен белән кырылып ятсаң да, сиңа булышка кул сузучы беркем юк.

Акбүреләр, башларын иеп, тыңлап утыруларында булдылар. Кая бора соң бу сүзне? Ни әйтмәкче була бу шулай да?

— Нәрсә булган Болгарга, Алмыш хан нишләмәкче була дисезме? — диде Ямгырчы би, тәмләп кенә яңадан сүзгә башлап.— Монда эш Алмышта гына түгел — Хазарда. Итил торада[5] эшләр елдан-ел чуала бара. Җөфүтләр бөек Хазар йортны җыкка терәделәр. Тәңренең каргышы төште изге Хазар каганына. Ел саен корылык. Көтүлекләрен ком баса. Карасы ачтан интегә, аксөякләр үзара талаша. Быел яз да биш меңләп кешесе Ител буйлап югары менделәр. Алмыш ханнан торыр җир сорадылар. Бер яктан Рум кыса, икенче яктан

---

[1] Йура — Печора елгасы белән төньяк Урал арасында яшәгән халык. Хантларның (остякларның) һәм мансиларның борынгы бабалары. Шул халык яшәгән җир дә Йура дип аталган.

[2] Уйсу (Вису) — Ладога күле белән Ак күл (Белое озеро) арасында яшәгән борынгы халык һәм шул халык яшәгән җир; хәзерге вакыттагы кечкенә вепс халкын шул вису (уйсу) халкының калдыгы дип уйлыйлар.

[3] Урыс — борынгы Русь һәм гомумән Рус иле.

[4] Франк — гомумән көнбатыш Европа илләре.

[5] Тора — шәһәр, торак.

Хәрәзем кыса, угызлар, бәҗәнәкләр тынгы бирми, Куябыда урыслар бычкы[1] кайрыйлар. Инде килеп, монда Алмыш хан көчәеп бара. Эшләр болай барса, бөек Хазар йорт, көяләгән тире кебек, таркалып юкка чыгачак.

— Бирсен тәнрем! — диде Котан углан, кулларын югары күтәреп.

— Ашыкма! — диде Ямгырчы би коры гына.— Хазар йорт таркалганнан безгә ассу[2] юк.

— Нишләп булмасын? — диде тыйнаксыз углан.

— Шундый бөек йорт таркалса, ата — улны, ана — кызны белмәс,— диде Ямгырчы би.— Үзара ызгыш-талаш башланачак, яу артыннан яу китәр. Әйе, безнең ишеләргә ассу юк. Алмыш ханга бар!

Ямгырчы би авыр сулап куйды. Күрән би аңа чүлмәктән ачы бал агызып бирде.

— Муенындагы муенчагы бушый башлаганга сикерә дә Алмыш хан,— диде Ямгырчы би, эчеп җибәргәч, нечкә, матур мыегын сыпырып.— Үзенең муенындагы муенчагын алып ташладымы, шундук ул аны безгә кидерәчәк: сезгә, миңа... Биләр, Суарга... булдыралса — Биарга...

— Син, Ямгырчы би, тыңлап-тыңлап торам да, кыек сөйлисең! — диде кинәт Койтым бикә, кунакның сүзен бүлеп.— Алмыш хан инде күптән сиңа муенчак кидергән. Акбүрегә әле кидерәсе бар!

Күрән би, күңеле булып, хатынына ягымлы күз карашы ташлап алды. Кунак, сүзеннән бүленеп, тотлыгып калды, аннары мыскыллы гына көлемсерәде дә, Койтым бикәгә карап:

— Син дә бик үк турысын сөйләмисең, бикә,— диде.— Сезнең муенга да муенчак күптән салынган. Муенчак кына да түгел — богау!

— Болгарлар муенчагын өзеп ташлаганга быел дүртенче ел китте, би! — диде аңа каршы Койтым бикә.

— Сартларны үз теләкләре белән килмәгәннәрдер дисезме? — диде Ямгырчы би, башлап та очланмаган сүзенә яңадан тотынып.— Юк, бикә, аларны монда Алмыш хан җибәрмәде. Алмыш! Юл бикле, Чулман ябык! Менә шул була инде ул муенчак, Койтым бикә!

---

[1] Бычкы — туры кылыч.
[2] Ассу — файда.

— Сартлар сиңа да килмәдеме? — диде Күрән би.

— Миңа да,— диде Ямгырчы би.— Ага-базар миңа якын. Мин аларны көтеп ятмадым. Сезнең эшләр башкачарак. Чулман баш бирми, Чулман калан түләми. Шуңа ачу итеп, быел Алмыш хан барлык сатучыларны Ител буйлап югары җибәрде... үзенә буйсынган ыруларга.

— Ярар, шулай да булсын,— диде Майчан аксакал.— Монда ятып без берни белмибез. Читтән килгән сатучылар ни диләр соң? Сату-алу безгә генә түгел, аларга да кирәк ич! Быел сартлар безгә килмәс, җирингә — Болгарга килмәс. Базар эшләмәсә... ни... аты коргыры... кем... Алмыш ханга акча каян килер?

— Шула-ай! — диештеләр акбүреләр, аксакалны яклап.

— Күреп торам: син миңа яңалыклар алып килгәнсең,— диде Күрән би кунакка.— Шулай да турысын гына әйт: уең ни?

Ямгырчы би җентекләп акбүреләргә карап чыкты, тирән итеп тын алды да:

— Уем шул,— диде.— Алмыш хан көчәйгәнче, безгә берләшергә кирәк, Күрән би! Без — Ак хан токымнары! Бөтен Чулман бер булып безгә болгарларга каршы чыгарга кирәк. Бүре безне берәм-берәм тотып ашаганчы, тупланып безгә аның үзен ашарга кирәк! Менә шуңа килдем дә мин сезгә, туганнар, акбүреләр. Сез көчле, бай. Бөтен Чулман буенда сезнең кебек көчле ыру юк. Сез кузгалсагыз, башкалары да кузгалачак.

— Алай микән? — диде Күрән би, эчен уып.

— Алай! — диде Ямгырчы би.— Күтәр байрагыңны, күтәр кылычыңны, Күрән би! Бөтен Чулман синең кул астыңа җыелачак. Синең тамырларда, минем тамырларда изге бабайлар каны ага. Борынгы ханлык тамыры турыдан-туры безгә тоташа. Мин сине үземнән өстен итеп, өлкән итеп таныйм, Күрән би!

— Таныйбыз, таныйбыз! — диделәр Ямгырчы бинең юлдашлары.

— Болгарларның муенын сындырсак, Иске йортның... Чулман йортның ханы ясыйбыз сине, Күрән би! — диде Ямгырчы би.

— Ясыйбыз, ясыйбыз! — диделәр аның юлдашлары,

XIII

Күзләре уттай янган акбүреләр, тынычсызланып, утырган урыннарында кыймылдашып алдылар. Берсе елмайды, икенчесе кашларын җыерды, өченчесе җилкәсен кашыды. Күрән би әлегә берни эндәшмәде. Ул янадан чүлмәгенә тотынды, онытылып, ачы бал тулы аякны эчеп җибәрде, аннары кунакларны, ырудашларын сыйлады.

Төн урталарында кунаклар кайту ягына кузгала башладылар. Ишек артында, ярым караңгы бүлмәдә йокымсырап аларны кырнаклар көтеп утыра иде. Кол кызлар Ямгырчы бигә, аның юлдашларына киенергә булыштылар. Кызларны күрү белән, кызмача Ямгырчы би чын-чынлап исереп китте: як-якка чайкалган булды, бәйләнешсез сүзләр сөйләде.

— Бер теләгең үтәлер, Ямгырчы би,— диде Күрән би, көлемсерәп.— Кызларның берсен үз яныңа алырсың. Икенче теләгең үтәлерме, юкмы — анысын үзара уйлашкач әйтербез.

Күрән би кунакларга, үз кешеләренә тыныч йокы теләде дә, кунарга Койтым бикә белән аның аерым өенә китте.

Башкаларга тыныч йокы теләсә дә, ул үзе бик озак тынычлана алмый ятты.

Хан булырга! Чулман — Ител йортның башы булырга! Мондый уйның килеп караганы булды микән берәр тапкыр аның күңеленә? Әйе, яшь чагында ул да уйламады түгел. Ул да болгарларны Чулман, Ител буйларыннан сибереп түгү, бабайлар сөйләгән нииндидер Ак хан йортын аякка бастыру турында татлы уйлар уйламады түгел. Ул алай уйланып кына да калмады, ныклап торып сугышка да җыена башлап, күршеләренә итәк астыннан ут җибәрде. Тач Ямгырчы би кебек коткы таратып йөрде! Чулман биләре каршы килмәделәр, тик шулай да сикереп тә төшмәделәр. Аннан-моннан ике-өч мең кеше җыеп, ул каскларда Чулман тамагына төште. Анда алар, коры җиргә чыгып, ат менделәр, болгарларга каршы яу чаптылар. Ямгырчы бинең атасы Кылыч би ул чакта беркемгә катнашмыйча читтә калды. Әйе, орыштылар... җиңелделәр... Биш йөздән артык кеше җирдә ятып калды.

Шула-ай... Кайчандыр ул да тилереп йөрде. Болгарлар кирәген биреп кайтаргач, шуннан соң беркайчан да үзенең катавыннан ул якка борын тыгып карамады. Кая ул! Кайчагында тик урман арасындагы арларга яу чапты да, бер-ике тапкыр биарларны талап кайтты. Соңгы елларда анысы да онытылды. Ни әйтсәң дә, картаелды. Менә ничә ел инде ул күршеләре белән тату гына, тыныч кына яшәп ята.

Ник кычытынып йөри соң әле бу Ямгырчы би? Казаяк ыруының башы аны — Күрән бине — хан ясарга килгән. Нинди җиңел икән ул хан булуы! Юк, булмый ул алай! Тора салып беркемнең дә икенче берәүгә буйсынып яшисе килми. Әле ул Алмыш ханга буйсынып яши, инде аның никтер Күрән ханга буйсынасы килә. Юк, булмыйрак торсын әле! Ямгырчы бинең астына су кергән — менә нигә килгән ул монда! Аңа никтер булыш кирәк, Акбүренең көче, байлыгы кирәк. Туптуры әйтергә аның кыюлыгы җитми. Күрәсең, болгарлар аның үзенә яныйлардыр, аның үзенең Алмыш хан белән алыш-биреш ясыйсы бардыр. Менә шунда инде үзенең ерак туганын исенә төшергән дә ул. Юк, юк, алдыннан арты яхшы. Үгезе үлгән, уртагыннан аерылган. Казаяклар өчен кан коярга монда... акбүреләрнең башына тай типмәгән. Кирәк икән, сугышсын үзе. Монда беркем үтеп керә алмаячак. Монда килеп житкәнче әле Алмыш ханнарга иксез-чиксез киртәләрне җимерергә туры киләчәк. Алмыш хан Шилке түгел. Су юлы белән монда тикле килеп җитәргә аның каеклары юк. Коры җирдән килергә ул беркайчан да батырчылык итмәячәк.

Икенче көнне иртән ыру башы иң якын агай-энене, аксакалларны үзенең ак өенә киңәшкә чакырды. Киңәштә бары ирләр генә катнашты — яу эше тулысынча алар кулында иде. Киңәш озакка сузылды. Беркайчан да зур сугыш-орыш күрмәгән яшьләр бүгеннән үк болгарларга каршы тупланырга, яу чабарга кирәк, диделәр. Өлкәннәр каршы килде. Майчан аксакал әйтте: үзенә килеп ябышмыйча торып, болгарларга каршы кылыч күтәрү ул башсызлык булачак, диде; Чулман иле таркау, аны инде Ямгырчы би дә, Күрән би дә туплый алмаячак, диде; угызлар безгә булышка килмәячәк — Алмыш хан аларның кияве, башкыртлар ышанычсыз — бер көнне алар синең яклы, икенче көнне болгар яклы,

диде; Суар, Биләр бездән ерак, Биарның үз кайгысы кайгы, диде.

Күрән би дә Майчан аксакалны яклады. Сугышка атлыгып торган яшьләр — шулар арасында Акбога белән Котан да инде бирелә башлаганнар иде, шул чакны Утташ камның тавышы ишетелде.

Утташ кам яшьләрне яклады. Ул әйтте: Ямгырчы би шул тикле ерак җирдән тикмәгә генә килеп йөрмәс, диде; Күрән би баш булырга теләми икән, Ямгырчы бине хан дип танырга да, барысын аңа ышанып тапшырырга кирәк, диде; ул яшьрәк, көчлерәк, диде; болгарлар аны-моны сизенгәнче, тупланып, көч җыеп алсак, олуг тәңре белән, изге ияләр белән без аларның үзләрен туздырырбыз, диде; менә шулай кулны кушырып утырсак, көннәрдән беркөнне Алмыш хан, атасы Шилке кебек, монда да килеп җитәр, безнең бугаздан алыр, диде; ата-баба йоласын аяк астына салып таптаган Алмыш ханга каршы изге яуга кузгалыгыз, акбүреләр! диде.

Башка чакта мондый эшләргә бик үк катышмый торган камның шулай кайнарланып яуга өндәве өлкәннәрне шактый аптырашта калдырды. Яшьләр исә башларын югарырак күтәрделәр. Ыру башының эче пошып куйды. Утташ камның бары тик үзенә — ыру башына каршы коткы тарату, яшьләр алдында аның абруен төшерү өчен генә шулай ут белән уйнавын Күрән би яхшы төшенде. Кара нинди явыз, кара нинди мәкерле!

Күрән бинең чырае бозылды.

— Уртак сүз табылмады,— диде ул үзенең ырудашларына.— Җыен җыябыз!

Шул ук көнне Күрән би Акбүренең өлкәннәрен — аксакалларны, авыл башларын чакырып тартыклар[1] җибәрде. Җыенга шулай ук игенчеләр, балыкчылар, аучылар, юллардагы, чик буйларында, яр буйларындагы каравыл башлары да чакырылды. Икенче көн туды дигәндә, чакырылган кешеләрнең барысы да катауга җыелып бетте. Җыенны урданың тышкы ягында, калку үр өстенә корылган йөз кеше сыйдырышлы өй эчендә ясадылар. Җыен киңәшкә караганда да шау-шулырак булды. Яшьләр, Утташ кам яклылар яуга чакырдылар.

[1] Тартык — ханга, бигә буйсынган кешеләрне ашыгыч рәвештә ханга, бигә чакыртып алу өчен җибәрелгән махсус кеше.

Картраклар, куркаграклар, шулай ук белеклерәкләр бер дә юктан ут белән шаярмаска өндәделәр. Безне элегә кысучы юк, безгә җир-су җитә, Чулманда — балыкның, урманда киекнең беткәне юк, тыныч кына яшәп ятыйк, диделәр.

Күпчелек картларны, куркагракларны, шулай ук белеклерәкләрне тыңлады. Акбүре ыруы болгарларга каршы яу чыгудан баш тартты.

«Җыясы азыгым, эчәсе суым бетмәгән икән әле! Инде тынычлап йокларга да була»,— дип уйлады Күрән би, җиңел сулап.

XIV

Казаяклар акбүреләрнең соңгы сүзен аяк өсте тыңлап тордылар. Җыенның нинди карарга килүен ишеткәч тә, кунакларның йөзләре бозылды. Арысландай алып Күрән би дә яудан баш тарткач, бүтәннәргә ни сан?! Бозылды дөнья. Ак хан токымының күкрәгендә ялкын сүнде, арыслан дигәннәре сычкан булып чыкты. Барысы да үзенчә генә яшәргә, качып-посып яшәргә тырыша. Ил турында, бөек ата-бабаларның даны турында кайгыртырдай беркем калмады.

Күңеле кырылган Ямгырчы би Күрән бигә шундыйрак үпкә сүзләрен әйтте. Шул ук көнне ул юлга чыкмакчы булды. Акбүре ыруының башы аны болай үпкәләгән килеш кайтарып җибәрергә теләмәде. Ул аны тагын бераз кунак булырга үгетләде.

Чынында Ямгырчы би болай гына үпкәләгән булып кыланды. Аның әле бер дә буш кул белән кайтып китәсе килмәде. Аның уйлары, Күрән би сизенгәнчә, бик тирәнгә яшеренгән иде. Күрән бине хан ясау турында ул, билгеле, башына да китереп карамады. Аның үзенең хан буласы килә иде. Тик шулай да бар тотка Акбүредә иде! Аларны кузгатып булса, башкаларны кузгату чыннан да җиңелрәк булачак иде.

Юк, ул әле әз генә дә чигенергә теләмәде.

Ямгырчы би Койтым бикәнең үзе генә өйдә чагын белешеп, сагалап торды да яхшырак киенеп, чәченә, сакал-мыегына исле майлар сөртенеп, ялгыз өйгә юнәлде.

Ул барып кергәндә бикә өйдә иде. Әлерәк кенә төшке аш ашаганга, ул, күрәсең, бераз тын алмакчы бу-

лып; алсу ефәк тышлы мендәрләр өелгән йомшак урынжирдә кырын-ярын ятып тора иде. Ике ягындагы ике кыз, аның чәчендәге энҗеле каптырмаларын, тезмәләрен салып-чишеп торалар иде. Шунда ук өченче берсе аның аягындагы каюлы читекләрен тартып ята иде.

Кунак килеп кергәч, бикә чишенүеннән туктап калды, артка ташланган башын күтәргәндәй итте дә, күз карашы белән генә ымлап, кызларга чыгып китәргә кушты.

— Түрдән уз, би,— диде Койтым бикә, керүчегә йөзен борып.

Ямгырчы би елмаеп түргә узды, күрсәтелгән урынга — бикә каршына килеп утырды. Бикә аңа никтер борчулы, күңелсез күренде. Аннары ул бераз гына таркау да, бераз гына салкын да, ачулы да шикелле тоелды. Кунакның Койтым бикәне мондый йөз белән күргәне юк иде әле.

Җыенда Койтым бикә дә катнашты. Баштарак ул шаулашучыларның берсенә дә кушылмады. Башкалар түгел, аның ире дә бикәнең ни уйлаганын анык кына белә алмады. Баштарак бикә Күрән бигә: син ничек уйласаң, мин дә шулай уйлыйм, дигән иде. Бу көннәрдә башы каткан Күрән би артык төпченеп тормады, ул чыннан да бикәнең үз сүзеннән чыкмаячагын яхшы белде. Аксакаллар аңа сорауны терәп куйдылар: син ил яклымы, яу яклымы? диделәр. Менә шунда инде Койтым бикә үзенең күңелендәгесен әйтте дә бирде. Иренә каршы чыгасы килмәсә дә, явыз Утташ камны яклыйсы килмәсә дә, барлык ырудашлары алдында ул турысын әйтте.

— Мин Алмыш ханга каршы яу чыгарга өндим! — диде.

Нәрсә уйласа, ул шуны әйтте. Күрән бинең йөзе караңгыланып киткәнен бикә, билгеле, күрми калмады.

Менә шуның өчен дә — иренең күңелен кырган өчен, ахрысы, аның әле булса эче поша иде. Әллә тагын бүтән төрле кайгылары, борчулары бар иде микән соң аның?

XV

Койтым бикәнең бала чагы Чулман буйларыннан еракта, Җаек далаларында үтте. Ул Җаекның урта агымында күченеп йөргән бәҗәнәкләрнең Карабай

ыруында туды. Ул Карабай ыруының башы Кайду бикнең[1] икенче ишеннән[2] туган икенче бала иде. Кайду бикнең илле мең баш күе, дүрт мең баш җылкысы бар иде. Җаек буенда тоткарланып калган бәҗәнәк ырулары арасында ул иң бае, иң көчлесе иде. Шуның өстәвенә, Кайду бик алып ир иде. Ук атышта, сөңге ыргытышта, кылыч белән чабуда беркем аннан уздыралмый иде. Бөтен тирә-як — бәҗәнәкләр генә түгел, угызлар, башкыртлар да — аннан куркып, котлары алынып торалар иде.

Кайду бикнең балалары аталарына охшап үстеләр. Алар бар яктан да уңган булдылар, көчле, усал булдылар. Койтым бикә дә үзенең ир туганнарыннан калышмады. Алар кебек җилдәй җилеп ул атта да чапты, ук та атышты, сөңге дә ыргытты. Чаялыгы, батырлыгы өчен аңа яшьтән үк «Алыпша» дигән кушамат тактылар.

Үзенең туган даласында, туган ыруында — яшьтәшләре, туганнары арасында, терлек-туар арасында ул шулай уйнап, күңел ачып, кайгы-сагыш күрмәенчә, унбиш яшькә тикле яши алды. Унбишне тутырып, уналты белән барганда, көннәрдән беркөнне, җәйге чилләнең уртасында Җаек буе бәҗәнәкләренә олы талау килде. Төн ягыннан көтмәгәндә кара болыт булып кара яу килеп басты. Кояш сүнде, җир сыкранды, киң даланы ялкын чорнап алды. Ягы[3] көчле иде, санаусыз күп иде. Бәҗәнәкләр соңгы тамчы каннарына тикле сугыштылар. Кайду алып, арысландай ярсып, кылычы белән уңга-сулга чапты — берсен урталай кисте, икенчесенең башын кыеп төшерде, өченчесен кулсыз калдырды. Аның янында таудай булып туралган ягылар өелде.

Бәҗәнәкләр каты сугыштылар, бәҗәнәкләр тын да алмый орыштылар. Тик шулай да ягы көчле иде, санаусыз күп иде. Кайду алып янындагы ирләр әкренләп-әкренләп кими барды.

Ирләр кебек тимер күбә киеп, кылыч тотып, Койтым-Алыпша да атасы янында торып сугышты. Ук яңгыры яудырып, карабайларны ягы кысрыклый башла-

---

[1] Бик — би, әре җир-су, мал-туар хуҗасы.
[2] Иш — монда: хатын.
[3] Ягы — дошман.

гач та, ул атасы янынпан, алып туганнары янынпан бер адым да чигенмәде — ярсып кара яуга уклар атты.

Барысын да ул үз күзләре белән күрде, барысын да үзе тойды. Көтмәгәндә Кайду биккә агулы ук тиде. Ыру башы ияреннән җиргә ауды. Шул чагында кинәт кояш сүнде, шул чагында кинәт җирнең асты өскә килде! Бәҗәнәкләр каушап калды, бәҗәнәкләр кача башлады. Шул чагында кинәт кояш сүнде...

Алар җиңелделәр. Ыру юкка чыкты. Сарыкларны, җылкыларны, сыерларны ягы куып үз иленә алып китте. Исән калган кешеләрне, сарык, сыер кебек, көтүкөтү төн ягына кауладылар.

Карабайны килеп баскан явыз ягы... кара ягы болгар ханы Шилке иде.

Үз кулына төшкән сарыкларны, сыерларны, җылкыларны Шилке болгарларга бүлеп бирде. Кулга төшкән кешеләрне, коллар итеп, сатып җибәрде. Койтым-Алыпшаның дүрт абыйсы, биш энесе, богауланган килеш, чит җирләргә озатылды. Яшь, чибәр кызларны, хатыннарны Шилке үзендә калдырды. Шулар арасында өч сеңелесе, өч апасы белән, ике үги анасы белән бергә Койтым-Алыпша да бар иде. Кызалактай[1] сылу, күз яшедәй керсез Койтым кыз да бар иде.

Гүзәллеге, тазалыгы анын күзгә бәрелеп тора иде. Аның көчле ялкын бәреп торган күз карашы, яшь, сылу йөзе, тубыгына җиткән кара толымнары, тулы, төгәл буй-сыны бер карауда ирләр токымының аңын җуяр иде. Илле ике яшьлек Шилке аны күреп алды... Күрде, телсез-өнсез калды. Ул аны башкалардан аерырга кушты. Ул аның үзен генә аерым өйгә ябарга кушты.

Илен-көнен таркатучы, атасының, анасының канын агызучы... туганнарын кол ясаучы җирәнгеч карт, исерек карт шул ук төнне ана кияү булып керде. Ут-ялкыннан исән калган алсу чәчәк, гүзәл чәчәк-кызалакны кансыз Шилке таптап китте.

Берничә көн үткәч, качып-посып төнлә аның янына икенче ир килә башлады. Монысы яшь иде, чибәр иде. Монысы Шилке ханның өлкән углы Алмыш углан иде.

Көн дә шулай кабатланды: караңгы төшү белән аны ярым үлек килеш Шилке ханның өенә алып киттеләр дә төн уртасында үз өенә китереп куйдылар. Ул аңына

[1] Кызалак — тюльпан.

килергә дә өлгермәде, өрәк булып, явыз ия булып, мыштым гына Алмыш углан килеп керде. Шулай итеп, берничә ай ата белән угыл качыш-качыш уйнадылар.

Ата кеше шулай да сизенә башлады, төпченә башлады. Сулган алсу чәчәк берни эндәшмәде, бары озын керфек очларыннан иртәнге чык сыман эре, кайнар күз яшьләрен генә түкте. Көндәгечә төнге өрәк үз янына килгәч, шулай да ул аңа картның сизенүен әйтте. Йа тәңрем, ул, ахрысы, аны ярата иде!

Шуннан соң икенче төнне качып-посып аның янына икенче бер яшь ир керде — Алмыш угланның яшь энесе керде. Керүен керде... чибәрлеге белән болгарларны таң калдырган яшь кырнакның кайнар кочагын татырга шулай да аңа язмаган булып чыкты. Көтмәгәндә ишек ачылып китте, ярсып, котырынып Шилке-ата килеп керде. Бер кулына чыртлап янган чырак тотып, бер кулына уттай ялтыраган кылыч тотып, көнчел ата килеп керде. Күзенә ак-кара күренмәгән ата кеше бер селтәүдә углын кыеп төшерде, икенче селтәүдә яшь кырнакны чабып ташламакчы булды, тик... Койтым кырнактан инде жилләр искән иде.

Аны бары таң алдыннан гына таптылар. Ул урда коймасы буенда, чүп-чар арасында песи баласыдай бөгәрләнеп ята иде. Аны хан каршына китерделәр. Шилке инде тынычланган иде. Ул аннан берни сораштырып тормады, аның күз яше белән чыланган яшь, сылу йөзенә бер генә карап алды да, теш арасыннан сыгып:

— Сатарга,— диде.

Ага-базарда аны Биарга юл тотучы жөфүт сатып алды. Биарга Кызыл Яр аша узганда, Күрән би аны кулбау[1] итеп үзенә алып калды. Би баштарак аны кырнак итеп тотты, Тотыш углан тугач, үзенең хатыны итте. Күрән би аны яңадан тергезде. Изгелеген аның беркайчан да онытмас ул!

Ямгырчы би килеп бөтен эшне бозды... иске яраларны кузгатты да, күкрәктәге кара кандай каткан үч, ачу тойгыларын актарып чыгарды. Ничек аңлатырга шуны Күрән бигә?!

---

[1] **Кулбау** — бер бөтеннең күпмедер өлеше, процент.

XVI

— Тәнре сиңа күп яшь бирсен, саулык-байлык бирсен, бикә! — диде Ямгырчы би, бикәнең чибәрлегенә соклануын яшермичә, аның йөзенә туры карап.— Изге иянәр йортыгыз-илегезне, ыруыгызны, терлек-туарларыгызны уттан-күздән, яудан-кыраннан сакласын. Төн карасыдай ул чәчләрегезне, тулган айдай сылу йөзләрегезне, дүрт саны да төгәл, күркәм буегызны тәңрем яман күзләрдән сакласын!

Бикә Ямгырчы бинең теләкләрен, мактауларын исе китмичә генә тыңлады. Аннары, чак-чак кына тешен агартып:

— Акбүре ыруында яман күзләр юк, булса шул чит ырудан гына булыр,— дип куйды.

— Чит ыру кешеләре сезгә бары яхшылык кына телиләр, бикә! — диде Ямгырчы би, елмаеп. Аның тынычсыз икәнлеге сизелеп тора иде.

— Үз ыруымда да миңа шуны ук телиләр, би,— диде Койтым бикә.— Аяк өсте тору сиңа килешми, би. Утыр.

— Сезнекедәй күркәмлек каршында... күктән иңгән якты йолдыз каршында миңа тезләнеп торсам да килешә, бикә! — диде Ямгырчы би.

— Синең миңа йомышың бар бугай, би? — диде бикә, туры сүзгә күчеп.

— Бар, бикә, бар! — диде Ямгырчы би, яңадан артсыз урындыкка утырып.— Төп йомышым үтәлмәде. Бик күңелем кырылды, бикә. Акбүрене мин Казаякның өлкән агасы дип беләм. Үзеңнең туган агаң белән уртак сүзгә килә алмау бик күңелсез булды, бикә. Авыр чакта үз туганың да булышмагач, кем булышыр безгә?

— Нинди авырлык килде соң әле сиңа, би? — диде бикә.

— Килде дип... килеп җитмәгән дә соң әле,— диде би, тотлыккандай итеп.— Алмыш хан кузгалса, иң элек кемгә ташланыр дисең — миңа!

— Шулай шул,— дип куйды бикә, килешеп.— Икенче йомышың ни?

— Икенче йомыш? — диде би.— Икенче йомыш... Мин бер нәрсә уйлаганыем, бикә. Килгәч-килгәч, коры кул белән кайтып китәсем килми. Туганлашып булмас микән безгә, дим, бикә.

— Без болай да туганнар түгелмени?

— Җырак туганнар икән шул, бикә. Ныграк якынаергае безгә.

— Ничек итеп?

— Минем кызым Тәңкә ошадымы сезгә? — диде Ямгырчы би, сакал-мыегын сыйпаштырып.

Аның бу кыланышы бикәгә никтер: «Мин ошыйммы сиңа?» дигән сымаграк тоелды.

— Ошады...— диде Койтым бикә, көттереп.— Шулай да син исецнән чыгарасың, би: сез дә, без дә буртаслар түгел, ата-баба йоласы буенча, бездә жегетне кызлар түгел, кызны җегетләр сайлый.

— Гарәп йоласын тотсам да, мин ата-баба йоласына каршы түгел,— диде Ямгырчы би.— Ата-ананың килешүе язык түгел лә, бикә! Гарәп йоласы буенча...

— Мин төрек йоласын[1] артыграк күрәм,— диде Койтым бикә, бине бүлдереп.

— Тәңкә минем бердәнбер кызым,— диде Ямгырчы би.— Ул иректә үсте. Анасыннан иртә ятим калганга, мин аны бернидән тыймадым, кысмадым. Ул да ата-баба йоласын артыграк күрә. Инде менә үзенә кияү сорый. Чын. Үзара гына әйткәндә, шуның өчен алып килдем дә мин аны. Алмыш ханның күзе төшкәнче дип... Сезнең белән килешеп булса...

— Син кемне күз алдында тотасың, би? — диде Койтым бикә, кызыксына төшеп.

— Синнән туган Тотыш угланны күз алдында тотам мин, бикә! — диде Казаяк ыруының башы.

Койтым бикә, телен тешләгәндәй, сүзсез калды.

Әле кайчан гына Койтым кырнак аны — Тотышны карынында йөрткән иде! Нинди авыр булды аңа ул баланы табу! Уналты-унҗиде яшьлек кырнак ул чагында нәрсә генә беләә иде соң йөкле булу, тулгак тоту, бала табу турында? Аңа әйткәннәр иде: яшь чагында бала табу җиңелрәк була ул, дигәннәр иде. Белеп әйттеләр микән, белми әйттеләр микән ул сүзне, тик шулай да аңа җиңел булмады ул бала табу. Үлем белән бер булды. Кендек әби белән Язай имче баланы ярып алдылар, юкса, ул аны табалмаган булыр иде. Шулай итеп, аның углы дөньяга тәңре яраткан капуг-

---

[1] Йола — монда «дин» мәгънәсендә килә.

тан түгел, кеше кулы белән уелган капугтан чыкты. Шуна да ул бүре булып түгел, арыслан булып үсте! [1]

Әйе, арыслан булып үсте... беркем сүзен тыңламыйча, беркемгә баш бирмәенчә... йолаларны, түрәләрне санламыйча... кыргый булып, усал булып үсте. Тугач аның зурлыгына, көрлегенә таң калдылар. Үсә төшкәч аның көченә, кыюлыгына... башсызлыгына шаккаттылар. Шушы көнгә тикле ул күпме баланың кулын-аягын имгәтте, күпме ырудашын кан-яшь түктерде! Ыру башының углы булмаган булса, күптән инде аның итен карга, козгын чукыган булыр иде.

Ник шулай ул? Нигә шундый кире, үҗәт, башсыз? Анда, күрәсең, ике төрле кан шулай талашадыр. Әллә тәнре аны болгарлардан ата-баба каны өчен үч алырга шулай көчле итеп, кыю итеп яратканмы? Әллә... Утташ кам әйткәнчә, туган чакта аның йөзенә явыз Октуган үзенең сасы тынын өргәнме? Тфү! Тфү! Үз каргышы үзенә!

Ни генә булмасын, менә шул Тотышны өйләндерер чак та җиткән! Бу турыда инде быел кыш та сүз булып алган иде. Алар ана кызын да сайлап куйганнар иде. Күрән бинең Биар ханы белән туганлашасы килә. Биар ханының җитен чәчәгедәй зәңгәр күзле, җитен сүседәй аксыл чәчле сылу Ай-ярукны сорамакчы иде алар. Биар ханына әле кода җибәрелмәгән, тик шулай да төн яктагы бай күршеләр Күрән бинең теләгән беләләр булырга тиеш.

— Мин каршы түгел,— диде бикә, беравык тынып утырганнан соң, уйчан гына.— Шулай да өздереп кенә мин берни дә әйтә алмыйм. Анасыннан башка аның әле атасы да бар. Болгарларга каршы яу чыгаргамы, юкмы дигән кебек, бу да бик катлаулы эш.

— Шуның өчен җыен җыеп тормабыз ич? — диде би, көлемсерәп.

— Җыймыйча да булмас,— диде бикә дә, елмаеп, йомшарып.— Кайгырма, ул җыенда миннән башка бары Күрән би генә булыр. Үзем мин ничек тә синең теләгеңне аяк астына салмаска тырышырмын. Монысында инде минемчә булыр!

---

[1] Борынгы заманда төркиләрдә: ир бала туса — бүре туды, кыз бала туса — төлке туды, дигәннәр.

— Тәңре сезгә чуктин-чук яшь бирсен, байлык, саулык бирсен, гүзәл бикә! Мин иртәгә тагын белешермен,— диде елгыр би, бикә алдында бишкә бөгелеп.

XVII

Өлкәннәр Тотышны шулай башсыз дип, явыз дип уйласалар да, үзен ул бер дә алай дип белми иде. Ул яшь иде, көчле, кыю иде. Аның бертуктаусыз каядыр йөгерәсе, чабасы килә, нидер эшлисе, кырасы-ватасы килә иде. Аның йөрәге беркайчан да тынгы белми шикелле иде. Шуңа күрә дә ул, үзенең көчен, ярсу тойгыларын кая куярга белмичә, интегеп бетә иде. Шуңа күрә дә ул, ачуы килеп, я үзенең яшьтәшләрен тукмап ташлый, я булмаса ат атланып чаба, уктан ата, сөңге чөя иде. Инде ул да булмаса, Чулман ярындагы текә кыяларга, биек агач башларына менеп, кош ояларын туздыра, төрле куркыныч уеннар эзләп таба иде.

Яшь угланны гел котыртып торган тыелгысыз көчтән башка тагын икенче бер нәрсә дә бар иде.

Төрек йоласы буенча, өйләнгәндә кызның байлылына, ярлылыгына карамыйлар иде. Чибәрлек, тазалык кызның иң зур байлыгы санала иде. Күрән би үзенең кырнагын хатын иткәч, беркемнең дә моңа исе китмәде. Киресенчә, яшь бикәнең күркәмлеге, матурлыгы бик күпләрнең күңеленә юш килде. Аны өйдә чын күңелдән ярата башладылар, олылый башладылар.

Арада көнчеләр дә табылды. Өлкән хатын Әди Қойтым бикәне аеруча яратмады. Баштарак ул кече хатынны күз кыреена да чыгармады: аңа төрле яман сүзләр белән эндәште, әледән-әле кырнаклыгы белән йөзен ертты, аннары, ничек тә аннан авыр, пычрак эшләрне генә эшләтергә тырышты. Шук, таза Тотышка исә бигрәк тә ныклык эләкте. Кеше күрмәгәндә ул аны сугып та җибәрде, тибеп тә җибәрде. Өлкәннәр арасында, баланың яшьтәшләре арасында ул аңа карата күрәләтә саксызлык, салкынлык күрсәтте.

Куркытылган, исен җыеп өлгермәгән яшь бикә үзен дә, баласын да чын-чынлап яклый алмады. Яңа җирдә, яңа ыруда, яңа өйдә ул Әдидән генә түгел, аның башка кардәшләреннән дә, шулай ук үз иреннән дә өркеп яшәде. Тумыштан булган кыюлык, иркенлек тойгысы аңа бик әкрен кире кайтты, шактый соңлап кайтты.

Куркып-өркеп, кыерсытылып яшәгән ананың углы да баштарак куркып-өркеп үсте. Аннан да бигрәк, ул үзенең «кырнак баласы», «кимчелекле бала» икәнлеген аңлап үсте. Аның моңа ачуы килде, күңеле кырылды. Аның үч аласы килде, үги анасы Әдидән, әледән-әле үзен кыерсыткан туганнарыннан, яшьтәшләреннән бик каты итеп үч аласы килде. Кукрәгендә, беләгендә көч барлыгын тоя башлагач ул, бер дә юктан кабынып китәргә генә торган ярсуына, кимсенү тойгысына ирек биреп, үзен кыерсытучыларны еш кына тәпәләп тә ташлады. Кыйналган яшьтәшләренең шулай ук ачулары килде. Алар, аның юкка-барга үртәлүен күреп, тагын да ныграк үчекләделәр. Соңга таба, Тотыш углан үсә төшкәч, аның туганнарының телендә «юлбасар», «башкисәр» кебек сүзләр ешрак кабатлана башлады. Андый сүзләрне өлкәннәр дә бик теләп кабатладылар.

Шулай үсә-үсә бала күңеленә кара кан укмашты. Әле ул төшенкелеккә бирелде, әле аранын җимереп качкан яшь айгырдай тилереп йөрде. Үз яшьтәшләре арасында аның якын беркеме дә булмады. Үнбишләп туганы янында ул үзен ялгыз сизде. Аны бары үз анасы гына яратты. Турыдан-туры читкә какмаса да, Күрән би дә, күрәсең, башкаларның йогынтысына бирелеп, үзенең «юлбасар» углына карата шактый кырыс булды.

Өлкән хатын Әди кинәт чирләп киткәч, Әдинең кулыннан эш китә башлагач, Койтым бикә башын күтәрде. Бинең үзен башкаларга караганда ныграк яратканлыгын ул инде күптән белеп, тоеп килә иде. Бу ана икеләтә көч бирде. Ул инде үзен дә, углын да юкка-барга кыерсыттырмый башлады. Киресенчә, элеккеләрнең үчен кайтарырга теләп, көндәшләрен әкренләп-әкренләп ул үз кулына ала барды. Әди үлмәс борын ук инде ул өй эчендә баш булып өлгергән иде.

Әйе, искәрмәстән Койтым бикә бөтенесен үз кулына алды куйды. Тик Тотышны гына ул тулысынча буйсындыра алмады. Үсмер Тотыш, җегет Тотыш, беркемгә дә баш имичә, койрык тоттырмыйча, үз көенчә яши бирде. Элеккеге ачы тойгыларга, үпкә-әрнүләргә яшьлек тилелеге, яшьлек кайнарлыгы өстәлде. Яшьтәшләр дә, өлкәннәр дә әле булса ана чит кеше, ят кеше итебрәк карауларында булдылар. Әле булса ул моны сизеп-тоеп яшәде, әле булса үзен никтер, ни өчендер кыерсытылган итеп белде.

Атасы аңа быел беренче тапкыр ышанып эш йөкләде: кыш көне ул, этләр җигеп, кораллы йөз ир белән, илле йөк мал белән төн кешеләренә сату-алуга барды. Атасы аны юри җибәрде, сынап карау өчен... Аннары ул аның көченә, кыюлыгына да ышанды. Шулай ук аның бу углында баш та юк түгел иде.

Кыш көнендә бер дә кояш чыкмый торган дөм караңгы төн иленнән, боз иленнән Тотыш углан биш ай дигәндә кире кайтып төште. Чаналарга таудай тире төяп, бер тиенен, бер кешесен, бер этен дә югалтмыйча, баеп, кырысланып, олыгаеп кайтып төште. Моңа тикле «шар тибүдән» башканы белмәгән «башкисәр», «юлбасар» угланның исән-аман кайтып керүен күреп, бөтен катауның исе китте. Ата белән ананың исә куанычы эченә сыймады. «Булдырдың, углым! — диде аңа атасы.— Синең кебек чакта атай мине дә шулай мал белән җибәргәние. Каты буранга юлыгып, этләрне, йөкләрне югалтып, кешеләрне туздырып, ярты юлдан кире кайттым. Болай булгач, атаңны уздырдың, углым».

Атасыннан мондый мактау сүзләре ишетеп, Тотыш угланның күзләренә яшьләр килде. Туганнан бирле бу аның атасыннан гына түгел, анасыннан кала барлык өлкәннәрдән ишеткән беренче мактау сүзе булгандыр. Ата белән угыл арасындагы салкынлык, кырыслык шул көннән соң, әйтерсең, мәңге юкка чыкты. Шул көннән соң Тотыш углан атасына тәңрегә табынган кебек табына башлады.

Ул, әйтерсең, кинәт үсеп китте. Күңеле белән, уйтеләкләре белән үсеп китте. Ул үзен өлкәннәргә тиң итеп, алар эшли алган барлык эшләрне эшләрдәй чын ир итеп тоя башлады. Атасы белән анасының киләсе көзгә Биар ханының кызына өйләндерергә җыенуларын белгәч, аның чын-чынлап түбәсе күккә тиде. Тиздән, тиздән ул өйле, хатынлы ир кеше булачак! Тиздән, тиздән ул да кеше арасына кереп, үзенең сүзен әйтә алачак — аның белән санлаша башлаячаклар! Барлык ирләр кебек, ул да киңәшләрдә, җыенда катнаша алачак, кулына корал тотып, сакта-каравылда торачак. Кем итәр икән аны атасы — каравыл башымы, агычымы [1], амбарчымы, битекчеме? [2] Субашы булырга ул әле

---

[1] Агычы — хәзинәче.

[2] Битекче — язу-сызу эшләрен алып баручы.

яшь. Түрә[1] буенча, яшьләрне андый зур эшкә куймыйлар. Моның өчен яуда катнашырга, үз-үзеңне батыр итеп, башлы, белекле итеп күрсәтергә кирәк. Әлегә кечкенә алай[2] башы булып торсаң да ярый. Әллә соң сатучы итәр микән аны атасы? Анысы да яхшы булачак. Тавар белән тагын төн кешеләренәме, Хазаргамы җибәрер. Җибәрсен! Чит илләрдә, чит телләр, чит кешеләр арасында күңелле. Анда бик кызык. Ят нәрсәләр күрәсең, ят азыклар ашыйсың.

Әллә көчле чиру[3] туплап, болгарларга каршы яу җибәрер микән соң аны атасы? Ике сүзнең берендә тиккә генә болгарларны, Алмыш ханны яман итеп телгә алмыйлардыр ич! Атасы ирек бирсә, болгарларның тетмәсен тетәр иде ул, урдаларын, авылларын көлгә әйләндерер, барлык ирләрен Ителгә тутырыр иде. Ул бары тик чибәр кызларны гына кызганыр иде. Аларны ул коллар итеп Кызыл Ярга алып кайтыр иде.

Яшь җегет еш кына шулай уйланды. Кулга төшерелгән чибәр кызларны, хатыннарны, алтын-көмешне каекларга төяп, күңеленнән катауга кайтып кергәч, аның күз аллары томаланды. Уйлары буталды. Шуннан соң нишләячәген ул ачык кына күз алдына китерә дә алмады. Барлык теләкләр, татлы уйлар иң ахырда бары бер нәрсәгә — ир буласы, зур кеше буласы килүгә кайтып калды. Шул бер теләгенә иреште исә, никтер бөтен нәрсә үзгәрер, бөтен нәрсә бары ул теләгәнчә генә булыр шикелле тоелды.

Көтмәгәндә Ямгырчы бинең килеп төшүе, акбүреләрне болгарларга каршы яуга өндәве Тотыш угланны канатландырып җибәрде. Ул инде үзен чын-чынлап яуда итеп күрә башлады. Ыру аксакалларының киңәше төкәнгәнне ул киеренке бер түземсезлек белән көтте. Аларның яу яклы булачагына ул әз генә дә шикләнмәде. Тик аксакаллар киңәше ул көткәнчә төкәнмәде. Шуннан соң ул бар ышанычын җыенга баглады. Инде җыен да баш тартса, ул чагында... ул чагында... Юк, булмас! Акбүреләр болгарлардан үч алырга тиешләр, акбүреләр борынгы атакларын кайтарырга тиешләр! Җыен каршы килсә, ул бер үзе китәчәк, Ямгырчы би белән! Бөтен ыру өчен ул бер үзе сугышачак!

---

[1] Түрә — билгеле бер кагыйдәләр җыелмасы; закон.
[2] Алай — гаскәри төркем; отряд.
[3] Чиру — гаскәр.

Түрә буенча, йола буенча, ыруга кагылышлы эшләрне тикшергәндә балалар катнаша алмыйлар иде. Тотыш моны бик яхшы белә иде. Шулай да ул, кайгылы башын иеп, атасы янына керде, аның үзен җыенда катнаштыруын үтенде.

Бу көннәрдә бинең чырае аеруча караңгы иде. Ул әле изге нарат янындагы күренешне дә онытмаган иде. Ук-җәя барлап, кылыч кайрап йөргән белексез углын ул пыр туздырып чыгарды.

— Мин синнән дә, туганнарыңнан да, аналарыңнан да, ырудагы барлык кешеләрдән дә олырак,— диде ул углына.— Мин бары ырудан, түрәдән, ата-баба йоласыннан гына олырак түгел. Син ырудан да, түрәдән дә, йоладан да... атаңнан да олырак булмакчы буласыңмы?

— Мин синнән олы булырга тырышмыйм, атам! — диде Тотыш углан, тезләнеп.

— Бар, күземә күренмә! — диде Күрән би.— Бер генә каршы сүз әйтсәң дә... Игелексез!

XVIII

Тотыш угланның җыены шуның белән төкәнде. Атасының тупаслыгы яшь җегетнең кытыгына килеп тиде. Йомыла башлаган күңел ярасы яңадан ачылды. Яңадан ул үзен читкә тибәрелгән, кимсетелгән итеп тойды. Аның тагын бар нәрсәгә ачуы килде, аның тагын кемнәрдәндер үч аласы килде. Йолдыз-кашканың йолыкка биреләсен белгән көнне дә аның бу тикле күңеле кырылмаган иде бугай.

Атасы яныннан ул туры атлар абзарына ашыкты. Күзенә күренгән беренче атка атланды да, кояшта кызынып утырган карт-корыга, судан кайтучы хатын-кызга пычрак су, ләпек чәчрәтеп, чыбыркысы белән атын яра-яра, Басу-капка ягына чапты.

Капка сакчылары eрактан ук аны күреп алдылар, туктатмакчы булып, аның юлына аркылы төштеләр. Капка ачык, күперләр төшерелгән иде, шулай да тикшерми-сорамый беркемне дә кертмиләр дә, чыгармыйлар да иде,

— Кит юлдан! — дип кычкырды Тотыш углан сакчыларга.

Атның йөгәненә тотынырга чамалаган Талутка ул, бар көченә кизәнеп, чыбыркы белән салды. Талут чинап

җибәрде, тезгенгә сузылган кулын тиз генә тартып алды да чыбыркы очы тигән күзен учы белән каплады. Тавышка йөгереп башка сакчылар килеп җитте. Би углының холкын белгәнгә, алар аңа ныклап торып каршы килергә батырчылык итмәделәр.

— Китегез, кит! Берегезне калдырмый турап бетерәм! — дип кычкырды ярсыган яшь җегет, кылычын кыныдан суырып.

Сакчылар шундук як-якка сибелделәр, сүгенү, мыгырдану тавышлары ишетелде. Тотыш углан, җилдәй очып, капкадан, күпердән чыкты да, басу ягына элдерде. Аның артыннан тик күпер яркакларының дөпелдәгән тавышлары гына гүләп калды да, ат тоягыннан каты балчыклар гына чәчрәде.

— Йа тәңрем! Эт урынына да күрмиләр без караларны! — диде Талут ачынып.

— Азынды! Түрәне санламый, атасын тыңламый,— диде сакчыларның берсе, сукранып.

— Би углына ничек телең бара? — диде икенчесе.

— Бара шул! — диде беренче сакчы.— Мин әле аны җыенда әйтәм... бөтен ыру алдында. Теңкәне корытты инде, эттән туган! Китсен әнә тәңре катына! Муенына элмәк салып, асып куйсыннар агач башына.

— Юк, әйтмәссен,— диде икенче сакчы тыныч кына.— Әйтсәң, үзең дә тәңре катына юлларсың. Синең дә языкларың җитәрлек.

Кичкә таба, караңгы төшә башлаганда, арып-алҗып, Җирәнкәйне эштән чыгарып, Тоташ углан катауга әйләнеп кайтты.

— Атайга әйтмәдегезме? — диде ул, көчсез, кызганыч бер өн белән.

— Юк, Тотыш, әйтмәдек,— диделәр сакчылар.— Юкка кыздың баягынак. Талут күзсез калды.

— Кичерсен мине,— диде Тотыш, үкенү белдереп.

Куеныннан берничә акча алып, ул сакчыларга ыргытты.

— Талутка әйтегез: анай янына барсын — теләгәнен алыр.

— Әйтербез, Тотыш, әйтербез,— диештеләр сакчылар.

— Җыен беттеме? — диде Тотыш.

— Беткән. Яу булмаячак,— диделәр сакчылар, куанып.

Яшь җегетнең болай да бозылган йөзе тагын да ныграк бозылды. Сакчыларга ул бүтән эндәшмәде.

Ул өйгә кайтып кергәндә, аның энеләре, сеңелләре пыр тузып, шаулашып «күз бәйләш» уйнап яталар иде. Учакта төтәп кисәү башы яна,— шуңа күрәдер, ахрысы, өй эченә бераз гына әчкелтем ис чыккан иде. Балаларны караучы карчык өйдә юк иде. Күрәсең, ул чыгып киткән, я булмаса күрше бүлмәдә йокы симертә иде.

Балалар, уеннарын онытып, Тотышны сарып алдылар.

— Тотыш кайтты, Тотыш!

— Ашка өлгермәдең!

— Кайда йөрдең? — диештеләр аның туганнары, төрлесе төрле яктан кычкырып, шаулашып.

Шушы ыбыр-чыбыр арасына кайтып керү белән, кайчан гына булмасын, Тотыш үзенең балалыгыннан оялу, тартыну кебек бернәрсә тоя иде. «Балалар өе» дип йөртелгән бу өйдә иң зурысы ул иде. Аның белән бергә тукмашып үскән туганнары инде барысы да аерым яшиләр — өйләнгәннәр, я булмаса кияүгә чыкканнар иде.

Үзенең аягына-кулына уралган, өстенә менгән, башына атланган, чыр-чу килгән энеләренә, сеңелләренә бүген аның аеруча ачуы килде. Ул аларның кайсын кая төртеп, этеп җибәрде дә, билендәге кылычын салып, бала-чага буе җитмәслек биек чөйгә элеп куйды. Төн кешеләренә җибәрер алдыннан кылычны аңа атасы бүләк итеп биргән иде.

Балалар, кайсы шүрләп, кайсы үпкәләп, кинәт кенә тынып калдылар; күзләрен уттай елтыратып, борыннарын тарткалап, зур, усал абыйларының чишенгәнен күзәтеп тора башладылар.

— Абый, без бүген кыздырылган балык белән ботка ашадык, бал эчтек! — диде берсе, абыйсының күңелен тапмакчы булып.

— Абый, инәкәй сиңа да алып кайтты. Учак янында, чүлмәктә,— диде икенчесе.

— Кая, китерегез монда,— диде абый кеше.

Балалар, бер-берсен уздырырга тырышып, шундук учак янына ташландылар, кулларын пешереп, бер чүлмәкне биш-алтысы берьюлы тотып, абыйлары алдына китереп тә утырттылар. Күп тә үтмәде, балаларның күңеле яңадан күтәрелеп китте. Кырыс абыйларын оны-

тып, алар тагын уйнарга керешеп киттеләр. Тотыш, киез өстенә, тәбәнәк табын янына утырып, үзенә дип куелган азыкларны ашады.

Ашагач-эчкәч ул тынычланып калды. Учак янында беравык тынып утырды да кызыксынып, кечкенә туганнарының уенына карап тора башлады. Шул чакны ул балалар арасында, ярым караңгыда ниндидер ят кыз күреп алды. Баягынак ишектән килеп кергәч тә аңа өй эчендә нишләптер кеше күбәеп киткән шикеллерәк тоелган иде, аннары таныш чыр-чу арасында ят тавыш та ишетелгәндәй булган иде. Теге Ямгырчы би кызы ич бу. Менә кем кергән икән аларга! Моңарчы ул аны читтән генә күреп калган иде. Озынча ак битле, кара кашлы бу чандыр кызның күз карашы, учак җылысы кебек, җылы да, ягымлы да иде.

— Абый, бу — Тәңкә! Кунак кызы! — диештеләр энеләр-сеңелләр, абыйларының ят кызга карап торуын күреп.

— Исәнме, Тотыш,— диде кыз, йомшак кына, оялчан гына елмаеп.

— Исәнме, Тәңкә,— диде Тотыш.

XIX

Кунак кызы Тәңкәгә аерым киез өй корылган иде. Ул анда өлкән яшьтәге бер асрау белән тора иде. Төн уртасы якынлашып, балаларның кайсы йокыга киткәч, кайсы уеннан арып-талып йокыга җыена башлагач, Тәңкә дә үз өенә кайтып китмәкче булды.

— Кал бездә генә! — диде Тотышның Айсылу атлы зур сеңелесе.

— Кал, кал — бергә йоклярбыз!

— Әкият сөйләшербез! — диештеләр башкалар да.

Ярым караңгыда Тотыш кунак кызның беләгеннән тотып алды да, колагына пышылдап:

— Калма! Үзем озатып куям,— диде.

Пышылдаган чакта аның маңгае кызның кайнар чигәсенә тиеп китте. Кыз берни әйтмәде. Тотышка ул озак, бик озак эндәшми торды шикелле тоелды.

— Кайтам,— диде Тәңкә Айсылуга, калтыранып чыккан бер пышылдау белән.

— Кайтсын, кайтсын! — диде абый кеше, кунак кызын яклап.— Курыкма, үзем озатып куярмын.

Тотыш, кинәт үзен искиткеч җинел тоеп, кемнеңдер аягына басып, кемгәдер бәрелеп, түргә узды, чөйдән кисмнәрен алды. Ул киенгән арада Тәңкә, ишек бавына тотынып, дер-дер калтыранып, ярым караңгыда аны көтеп торды.

Язгы төн караңгы иде, салкынча иде. Каршыда гына кап-кара булып, җир өстеннән өйләр калкып утыра, өйләрдән, каралты-куралардан арырак, койма ягында, озын муеннарын күккә сузып, кара манаралар очлаеп күренә иде. Ул якта — койма өстендә, тычкан күзе төсле генә булып, төнге сакчыларның утлары җемелдәшә иде. Күктән исә, җирдәге караңгылыкка исләре китеп, берән-сәрән йолдызлар карап тора иде.

Өй эчендә юаш, тыйнак тоелган Тәңкә тышка чыккач бер дә юктан көлеп җибәрде; Тотышның янбашына төртте дә, җегет аны-моны абайлап өлгергәнче, караңгыда юк та булды. Тотыш аның киез өйләргә таба юнәлгән аяк тавышларын гына ишетеп калды. Үзенең җебегәнлегенә чак-чак кына үртәлеп, чак-чак кына үкенеп, ул качкан кызны куа китте. Бер-ике атлауда ул өйләр арасына барып керде. Туктап як-ягына каранды. Якынтирәдә беркем юк иде. Кайдадыр шунда гына кунак кызының тыелып кына көлгән тавышы ишетелде. Тотыш тавыш килгән якка ташланды. Аның инде караңгыга күзе ияләнә башлаган иде — чак кына ул кызның җиңеннән эләктереп алмады. Үчекләшеп кыз тагын көлеп җибәрде.

— Тоталмыйсың, тоталмыйсың! — диде ул, әкрен генә көлеп.

Кинәт сулуы капкан Тотыш, берни эндәшмичә, уттай янган күзләре белән якындагы карачкыны күзәтте. Болай качышлы уйнаганда үзенең чыннан да аны тота алмаячагын ул бик яхшы төшенде.

Алар шулай караңгыда бер-берсенә карашып торгандай иттеләр дә, икесе дә берьюлы диярлек урыннарыннан кузгалып куйдылар. Тотыш, үзенең тиле көченә ышанып, ярсып яңадан куа башлады. Кыз, көлгән сыман бер өн чыгарды да, башын иеп, аның кул астыннан шуып китте.

— Тотмасаммы! — диде ул, янап.

— Тоталмыйсың! — диде кыз, үчекләп.

Шул чакны якында гына, урам якта тояк тавышлары ишетелеп китте — узара әкрен генә сөйләшеп,

урда коймасы буеннан төнге сакчылар узып бара иде. Яшьләр, караклыкта тотылган угрылар кебек, икесе дә сискәнеп киттеләр, тынып калдылар, сагаеп урам якка колак салдылар.

Кызга караганда Тотыш элегрәк исенә килде. Сакчыларны онытып ул кисәк кенә Тәңкәгә ташланды. Кунак кызы бары көчсез бер тавыш белән «ах!» диярргә генә өлгерде — куйны эләктереп алган бүре кебек, җегет аны ике куллап тотып алды. Тотып алды да, кочып, кысып, җирдән күтәрде.

— Җибәр! — диде кыз, аның башыннан кочып.

Кулыннан ычкындырмыйча гына Тотыш кызны җиргә бастырды. Берара каушап-калтыранып торгандай итте, бар кыюлыгын бергә җыеп, аны яңадан кочып алды. Яратып, иркәләп, оялып кочты.

— Минеке буласыңмы? — диде ул, пышылдап, кайнар сулышын өреп.

Кыз эндәшмәде.

— Әйт, буласыңмы? — диде ул, кабатлап.— Мин бернәрсә уйладым. Бүген генә... әле генә... Әйтсәң, әйтәм. Мине монда беркем яратмый. Санламыйлар. Биарга китәм, аннан көч сорыйм. Алмыш ханга каршы яу чыгам. Ишетәсеңме, Алмыш ханга каршы яу чыгам! Синең атаңа булышка барам. Күрерсең менә, Алмыш ханны җиңсәм, бөтен Ител йортка үзем хан булам! Шуңа күрә иң элек миңа хатын кирәк... Хатыным булмаса, Биар ханы миңа көч бирмәячәк, мине Ител-Чулман йортның ханы да ясамаячаклар. Аңладыңмы инде? Чыгасыңмы миңа кияүгә?

Тонык кына йолдызлар яктысында кыз, үзенең яратуын белдереп, аның яңа мыек чыгып килгән сылу йөзенә карады, очкынланып торган тере күзләренә карады. Телә белән әйтергә аның көче җитмәде, дер-дер калтыранып ул кайнар куллары белән, кайнар бите белән аның күкрәгенә сыенды да авыз эченнән ниндидер изге келәүләр әйтте.

XX

Бу төнне яшьләр генә түгел, өлкәннәр дә тынычсыз уздырдылар. Тик аларның тынычсызлыгы куанычлы тынычсызлык түгел,— кайгылы, борчулы тынычсызлык булды. Койтым бикә үзенең болгарларга, Алмыш ханга

булган каршылыклы уйларыннан, яшьлегенең куркыныч истәлекләреннән арына алмады. Ямгырчы би үз эшләре турында баш ватты. Күрән бинең кайгысы исә Койтым бикәнекеннән дә, Казаяк ыруы башлыкыннан да зуррак, тирәнрәк иде.

Киштәләрдәге елкылдавык тиреләр, өем-өем күннәр, тәпән-тәпән баллар әз генә дә аның күз алдыннан китеп тормады. Шунда ук борып-борып аның эче авыртты, Утташ камның каргышларын, үзенең, Тотыш угланның эшләгән языкларын искә төшереп, анда эчтә нидер туктаусыз агулап, сызлап торды. Ул чын-чынлап куркуга төште. Аңа инде ул тәңренең каргышын татый башлады шикелле тоелды. Үзенең авыруын, үзенең эше гел кирегә китүен шулай тәңре каргышына юрагач, аның күңел төшенкелеге көчәйгәннән-көчәйде. Чит ил сатучыларының килмәве генә түгел, Ямгырчы бинең көтмәгәндә килеп төшүе дә, аның шулай күңелләргә коткы салып Алмыш ханга каршы яуга өндәве дә, җыен да, Койтым бикәнең үзенә каршы чыгуы да — барысы да, барысы да шул ук олы каргышның бер чагылышы булып тоелды. «Күрәсең, яшәр көннәрем күп калмагандыр инде»,— дип уйлады ул, әледән-әле сызланып.

Бераз шулай уфтанып, сыкранып, ыңгырашып ятканнан соң ул яңадан сатылмаган маллары турында, чит ил сатучыларында булырга тиешле ниндидер им үләннәре турында уйлана башлады. «Ярар, Алмыш хан быел безгә аяк чалды,— диде ул үз-үзенә.— Җәрингә дә, аннан соң да аяк чалса, ул чагында нишләргә?» Әйе, ул чагында нишләргә?! Ничек котылырга моннан? Алмыш ханны кемнәрдер килеп туздырып ташлаганны көтеп ятаргамы, әллә... Ямгырчы би әйткәнчә... Юк, булмый! Булмас! Алайса, түләнмәгән каланны түләп, шуның белән буаны ерып җибәрергәмени? Кайсын сайларга — ирекнеме, байлыкнымы? Ах, нинди кирәк алар икесе дә ир булган ир өчен!

Алайса, чыннан да коры җирдән аркыш[1] җибәрү кулайрак булыр микәнни? Башкача юл юк. Күрәсең, шулай итәргә туры килер. Ике ай барасы, ике ай кайтасы. Башка юл юк...

Соңгы уе Күрән бигә ышанычлырак тоелды. Бу турыда ул иртән тыныч күңел белән дә уйлап карады.

---

[1] Аркыш — кәрван.

«Бүгеннән җыена башларга кирәк», диде ул үз-үзенә. «Тик кемне җибәрергә соң?» дип уйлады ул бераздан. Акбога булдыра алмас, Котан шулай ук. Булса-калса — Тотыш. Биш йөз, алты йөз кораллы сакчы, яхшы кылавызлар[1] булса, әйләнеп кайтыр. Таварын эт ашасын, им утлары, им сулары алып кайтса, шул да житкән. Көзгә тикле Әди кебек китеп кенә бармаса ярар иде. Әди дә гел «эчем» диде, менә ул кая таба бара эшләр! Китсен Тотыш, китсен тизрәк! Эшкә җигелсә, тилелеген онытыр, кеше булыр.

Үзенең нишләргә җыенуын ул бикәгә дә сөйләде. Койтым бикә бүлдермичә тыңлап торды да:

— Тотыш миңа да кирәгие. Минем дә сиңа сүзем бар,— диде.

— Нинди сүз? — диде би, сагаеп.

— Ямгырчы би безнең Тотыш углыбызга үзенең кызын бирмәкче була,— диде Койтым бикә.— Туганлашыйк, ди. Безне олылап, ышанып шулай еректан килгән... болай гына китеп барса, яхшы булмас.

«Котыртышын та өлгергәннәр,— дип уйлады би, кире бер тойгы белән.— Өйләнешми торсыннар әле! Җилкуар Ямгырчы би белән туганлашасы гына калганые!»

Хатынына аның шулай дип әйтәсе килде. Тел очына килгән сүзен ул әйтә алмады — өйалдында кемнендер ишектән кереп килгәне ишетелде. Бүлмәгә каравыл башы Акбога килеп керде. Акбога бинең Әдидән туган өлкән углы иде. Имән кискәседәй таза, кырыс, авыр холыклы бер кеше иде ул. Кулына улниндидер бау-шу тоткан иде.

— Менә, атай, бау баскыч,— диде ул, кулындагы бауны идәнгә ташлап.— Текмәдә эленеп калган. Чулман ягында... текә яр өстендә!

Акбога, ниндидер чиктән тыш куркыныч нәрсә булганлыгын аңлатырга теләп булса кирәк, дулкынланып, кулларын бутап сөйләде. Өй эчендә авыр тынлык урнашты.

— Тагын Тотышмыни? — диде ата кеше.

— Кем булсын башка — шул! — диде Акбога, авыр йодрыгын йомарлап.

— Каян беләең? — диде ата кеше.

---

[1] Кылавыз — юл күрсәтүче.

— Каекчылар мөнеп әйтте: Ямгырчы бинең кызы Тәңкәне алып киткән,— диде Акбога.

— Тәңкәне?! — диде би, күзләрен шар итеп, урыныннан кузгалып.— Ямгырчы би кызын?! Урлап? Угры кебек алып качкан? Инде шул гына калды. Би углы — угры!

— Ах! — диде Койтым бикә, йөрәк ачысы белән.— Нишләтергә ул баланы?!

— Нишләтергә кирәген уйлап торасы калмаган инде, анай,— диде Акбога, әчке бер сөенү сиздергән усаллык белән.— Болай булгач, зурга китте бу.

Бер дә юктан би ярсып кычкырып җибәрде:

— Телләшмә! — диде Акбогага.— Анаңа каршы сөйләргә кем булдың? Ул качканда син кайда калдың? Уяу саклыйлар аны, каравыл башы! Куанычы эченә сыймый. Бер-берсен тотып ашарга гына торалар.

— Кичер, атам, кичер, анам,— диде Акбога, тезләнеп, мыгырданып.

— Бар, йөрмә буталып! — диде би, утыз алты яшьлек углына аяк тибеп.

Акбога мыштым гына чыгып китте. Ата кеше, базга төшкән бүре кебек, үртәлеп, үз сакалын йолыккалап, әрле-бирле йөренә башлады. Чынлап та, болай булгач, зурга китте эшләр. Чуалды эшләр, чуалды!

Шулай ул үз алдына ярсып йөренде-йөренде дә, утырган урынында тынып калган хатыны каршында туктады; ачуын алыр кеше табылуына сөенгән сыман, каты гына, усал гына сорап куйды:

— Җә, нишләтәбез, анасы? — диде.— Синең дә балаң ич... нишләтәбез: асабызмы, кисәбезме, әллә төкерәбезме?

— Башкалар ни әйтер...— диде Койтым бикә, авыру кеше кебек, тыны бетеп, агарынып.— Ыру ни әйтер... Ямгырчы би... Шуннан куркам мин!

Күп тә үтмәде, өйалдында иkенче бер кешенең керεп килгәне ишетелде. Ишек сакчысы, ишектән башын тыгып:

— Ямгырчы би килгән, керсенме? — диде.

Би белән бикә, телдән язган сыман, сакчыга карап тик тордылар. Сакчы соравын яңадан кабатлады.

— Керсен,— диде би төшенке генә.

Күзе-башы акаеп, тузынып Ямгырчы би килеп керде. Керде дә, бигә дә, бикәгә дә туры карамыйча, ашы-

тып исәнлек-саулык сорады. Шуннан соң, сулуы кабып, үз-үзен тыя алмыйча, эчендәге бар нәрсәсен түгәргә керешә китте.

— Мин синең кунагың, Күрән би,— диде.— Кунактан болай көлмиләрие. Углың минем йөземне каралтты. Калым түләмичә, кызның атасына, туганнарына берни белдермичә... юлбасар кебек! Изге йоланы, изге түрәне бозып...

— Сиңа кем йоласы изгерәк соң, би? — диде Койтым бикә, мыскыл белән, бинең сүзен бүлдереп.— Син гарәп йоласын тотасың түгелме соң?

— Миңа икесе дә изге! — диде Ямгырчы би, аптырап калмыйча.— Урынына карап мин гарәп йоласын тотам, урынына карап — төрек йоласын. Эш анда түгел. Моның өчен син миңа түләргә тиеш, Күрән би. Мин болай гына китмәячәкмен!

— Без сиңа түләрбез, би,— диде Койтым бикә, ире әйткәнне көтмичә.— Шулай да нигә тузынасың әле син? Кичәгенәк кенә үзең туганлашыйк диден түгелме соң? Менә, син теләгәнчә булган. Балалар бездән сорап тормаганнар. Моның өчен аларны салып суктыру кирәк. Шулай да....

— Юк! — диде Ямгырчы би.— Туганлашу болай булмый. Мондый туганлыкның, мондый кода-кодагыйлыкның миңа кирәге юк. Казаяк ыруының башы Ямгырчы би кызы төшеп калганнардан түгел. Юлбасар... угры белән туганлашу миңа килешми!

Күрән би, сөзешергә җыенган тәкәдәй, баскан урынында сикереп куйды, кылычын кыныдан суырып чыгарды да...

Ямгырчы би дә аптырап калмады — аның да кулында үткер тимер ялтырап китте. Күз ачып йомган арада баш очында, чәк-чәк килеп, кылычлар орыша башлады.

— Туктагыз! — дип кычкырды Койтым бикә, урыныннан сикереп торып.

Аны-моны уйламыйча, ул ирләр арасына ташланды — үз иренең кылычы чак-чак кына аның башын кисеп төшермәде. Күрән би, кылыч астына кергән хатынын күреп, беренче булып исенә килде, коралын атып бәрде дә, эчке бер омтылышка буйсынып, үзенең дуамаллыгы өчен кичерү үтенгән сыман, бикәне кочагына алды. Үпкәләшеп, бозылышып торган берничә көн эчендә ул инде аны сагынып та өлгергән иде.

Ямгырчы би дә кылычын идәнгә орды, аннары иелеп алды да, кире кынына салып куйды.

— Әйдәгез ашарга,— диде Койтым бикә, тузган чәчләрен төзәткәләп.

— Башта эчик,— диде Күрән би, кипшергән иреннәрен ялмап, басынкы гына.

Аякчы чүлмәк кертте. Күрән би, чүлмәктән әчкелтем әйрән агызды да, йотлыгып эчеп җибәрде, аннары кунагы белән хатынын сыйлады.

— Инде тынычланып сөйләшергә дә була,— диде ул, урынына утырып.

— Була,— диде Ямгырчы би дә.

— Сүзеңне кире ал,— диде Күрән би.

— Алам. Кире алам, кире алам,—диде кунак.

— Инде әйт: күпме сорыйсың? — диде Акбүре ыруының башы, җиңел сулап.

— Мең тиен. Булмаса — йөз төлке, булмаса — утыз кеш,— диде кунак.

— Күбрәк,— диде Күрән би.

— Күп түгел,— диде Койтым бикә, ирләрне тизрәк килештерергә теләп.— Тотыш угланның белексезлеге өчен ата-ана языклы булмаса да, Ямгырчы би чыннан да оятка калды.

— Белегез: бу — калым түгел,— диде Ямгырчы би, кисәтеп.— Кызымны мин үзем белән алып китәм.

— Калым да булмагач... күбрәк шул,— диде Күрән би, киреләнеп, шулай да килешкән сыман итенеп.

— Калым түгел. Кызымны алып китәм,— диде кунак, кабатлап.

— Ярар,— диде Күрән би, килешеп.— Талау күргән өчен сиңа миннән йөз төлке. Калым турында аерым сөйләшербез. Быел көз мин сиңа кодалар җибәрермен. Йола, түрә кушканча туганлашырбыз.

— Белмим әле, би,— диде кунак, ялындырасы килеп.— Күңелем бик кырылды. Иң элек кызны табарга кирәк, шуннан сөйләшербез.

— Тапкансың кайгырыр нәрсә, би! — диде Койтым бикә, елмаеп, сүзне уенга борып.— Тотыш угланның качып китүләренә, югалып торуларына без инде күнегеп беткән. Кызыңа берни булмас. Яшь киекләр кебек туйганчы качып йөрерләр-йөрерләр дә үзләре үк кайтып килерләр.

XXI

Ана кеше үзен шулай юатса да, качаклар икенче көнне дә, өченче көнне дә кайтмадылар. Ул арада Тотышның югалуы, кунак кызын алып качуы турында бөтен тирә-як белеп өлгерде. Төрле имеш-мимеш китте. Кайберәүләр ачыктан-ачык ачу белдерде: Тотышның мондый кыланышларына түзеп торырга ярамый, диделәр, бер-бер эш кылмыйча, без аннан котыла алмабыз, диделәр. Утташ кам инде сөенеп бетә алмады. Ул тагын да, бер дә курыкмыйча, ыру башына, аның качак углына каршы яман сүзләр сөйли башлады.

Кеше арасындагы мондый имеш-мимешләр бинең үзенә дә, аның өендәге башкаларга да ишетелде. Яшьләр югалуга дүртенче көн булды дигәндә, караңгы төшкәч, борчылып Күрән би үз янына Акбога белән Котанны чакыртып алды.

— Эзләргә кирәк булыр,— диде ул угылларына.— Бүген үк чыгып китегез. Берегез түбән төшәр, икенчегез югары менәр. Үзегез качыргансыз — үзегез табыгыз!

— Аның башбаштак булуында безнең эшебез юк,— диде Котан, йөзен чытып.

Төсе-бите белән дә, холкы белән дә Котан нишләптер Утташ кам ягына тарткан иде. Ул, туган атасының сүзен тыңлауга караганда, ана каршы кешеләрнең сүзенә күбрәк колак сала иде, ахрысы. Тотышны исә ул барысыннан да ыграк яратмый иде.

Ата кеше кызмады, кырыс, усал йөзе белән Котанга бер генә күтәрелеп карады — углан шундук шып булды.

— Кем генә булмасын, ул сезнең туганыгыз,— диде би.— Табыгыз, кайтарыгыз. Тотыш минем ышанычым, Тотыш — Акбүренең ышанычы. Күңелем шулай сизенә, балалар. Өйләнгәч, эшкә җигелгәч, басылыр.

— Боерыгың үтәлер, атай,— диде тиз килешүчән Акбога, атасы алдында баш иеп.— Мин түбән китәрмен. Каекчылар аны агым уңаена китте диделәр. Балыкчылардан сорашырбыз, яр буендагы авылларда туктарбыз. Ике ишкәк белән әллә кая китә алмаслар.

— Энә түгелләр — табарбыз, атай,— диде Котан да, кирелегеп җиңеп.

— Табыгыз, угылларым,— диде ата кеше, күз яшьләрен күрсәтмәскә тырышып.— Тәңренең каргышы бо-

лар барысы да. Минем инде күп яшисем дә калмагандыр... күңелем шулай сизенә, балалар. Бер генә углымның да мин юлдан язуын теләмим. Үзем исән чакта мин аны ипкә кертергә тиешмен. Унар каекка унар кеше алыгыз да, көн-төн юлда булыгыз. Кайтканда якты күздә кайтмагыз катауга, кеше шаулаша, ул-бу була күрмәсен.

Ыру башының сүзләре чынга чыкты. Икенче көнне үк урда капкасы алдына шаулашып кешеләр җыела башлады. Алар эчкә, би янына керергә теләделәр, яладылар, кычкырдылар. Сакчылар, билгеле, беркемне дә кертмәделәр — тимер күгәнле имән капкаларны шундук эчтән бикләп куйдылар.

Атлылар, җәяүлеләр капка алдына килә тордылар. Шау-шу көчәйгәннән-көчәя барды. Акколакка атланып, Күрән би капка янына килде. Шаулашкан кешеләр арасында ул срактан ук Утташ камны күреп алды. «Үләксә козгыны! Кан исен әллә каян сизгән»,— дип уйлады ул кам турында.

— Сөекле туганым, бабам, син тагын коткы таратасыңмыни? — дип кычкырды би капка аша Утташ камга.— Ни булды, сөйлә.

— Монда чык, монда, кияү! — дип кычкырды Утташ кам, чәрелдәп, кулын бутап.

— Анда чыксам, мин синең тиле башыңны чабып кулыңа тоттырырмын! — диде Күрән би.— Синең коткы таратып йөрүеңне бөтен ыру белә — тагын ни уйлап таптың?

— Угры углың кая? Күрсәт углыңны? — дип кычкырды Утташ кам капка аша.

— Таралыгыз тизрәк! Күземә күренмәгез! — дип кычкырды би, ярсып.

Ул шундый каты кычкырды,— шаулашкан кешеләр чыннан да тынып калдылар, шүрли төштеләр. Бары Утташ кам гына, үз иярченнәрен өстереп, туктаусыз чәрелдәвендә булды.

— Синең белексез Тотышын аркасында илдән тынычлык китте, җирдә чир-чор күбәйде, явыз иyләр азынды. Кичәгенәк балтачы Кылтимерның кызыл сыеры ярдан таеп аягын имгәткән; күнче Туктамышның катыны икенче көн инде бала табалмый интегә; бүген таңда Котлыгыш аксакал үпкә чиреннән үлде; үзән төбендә эреп бетмәгән кар ята; әле булса яңгыр яумый...

саный китсәң, тәлим яман эшләр тулып ята. Барысы да синең Тотышың аркасында!

— Барысы да синең коткың аркасында, Утташ кам! — дип кычкырды Күрән би, Утташ камның үзеннән дә яманрак итеп.— Килешәм: минем Тотыш углым усал, кыю... башсызлыгы да бар. Аның кебек чакта кем генә шулай булмаган! Күпме генә тинтәк, башсыз булмасын, шулай да балтачы Кылтимернең сыерын ярдан ул төртеп төшермәгәндер, күнче Туктамыш хатынының баласын да, тума, дип ул котыртмагандыр...

Төркем арасында, җылы җил булып, тыелып кына көлешү ишетелеп китте. Күрән бинең тавышы ышанычлырак яңгырый башлады.

— ...Котлыгыш аксакалның үпкә чире белән чирләвен кем белми! — диде ул, өзелгән сүзен ялгап.— Үлгән икән — урыны оҗмахта булсын! Яхшы, тыйнак кеше иде. Син, Утташ кам, аны да минем углым Тотыш үтергән димәкче буласыңмы?

— Мин алай дип әйтмәдем! — дип кычкырды Утташ кам.

— Әнә, сүзеңнән тана да башладың! — диде Күрән би, җиңүче тәс белән.— Җирдә чыннан да яман эшләр тулып ята. Изге келәүдә буласы урында, изге эшләр белән мавыгасы урында, син, Утташ кам, юк-барны чокчып, ыру котыртып йөрисең. Чир-чорны бетерү, албасты-өрәкләрне качыру синең эш. Җирдә явызлык күп икән, димәк, син келәмисең, үз эшеңне тиешенчә башкармыйсың. Бер-ике көннән сабанга төшәргә кирәк, орлыкларны, коралны барларга кирәк — чураларны[1] син эшләреннән аерасың, кешеләрнең тынычлыгын бозасың. Син языклы барысына да, Утташ кам!

— Чын шул!

— Би белеп сөйли! — диештеләр төркемдәгеләр, ачулы мыгырданып.

Кайберәүләр, исән-имин чакта китеп котылырга кирәк дигән сыман, шундук тәртәләрен кире бордылар. Утташ кам, бирешәсе килмичә, төкрекләрен чәчте, кулларын бутады. Шулай да инде төркемдәгеләр аның сүзенә колак салмадылар. Тотышның кыланышларын да, Утташ камның ни өчен бигә ачулы икәнлеген дә алар чыннан да яхшы беләләр иде. Шуңа күрә, Утташ

[1] Чура — игенче, бигә буйсынган кеше.

кам инде аларны тиешенчә кыздыра, ярсыта алмады. Әллә урлаган Тотыш кунак кызын, әллә урламаган — кем белә аны!..

Тора-бара кешеләр монда ни өчен килүләрен дә аңламый башладылар. Тотышны да исләреннән чыгардылар. Бөтен кызык би белән Утташ камның әйтешүенә кайтып калды. Үз тирәсендә кешеләр сирәгәйгәч, Утташ кам да тизрәк сыпыруны яхшы тапты. Би кешеләре аның артыннан көлеп, таш, балчык бәреп калдылар.

XXII

Көн артыннан көн үтте, төн артыннан төн үтте — качакларны эзләргә киткән Котан белән Акбогадан берниндн яңалык ишетелмәде. Ул арада сабанга төшәр көн дә килеп җитте. Билгеләнгән көнне, кояш чыгу белән, игенчеләр үгезләрен, атларын җиктеләр, арбаларга сабан-тырмаларын, орлыкларын төяделәр дә, Басу-капка аша яланга агыла башладылар.

Язгы сабанда бөтен ыру, бөтен катау катнашты. Койма, капка сакчыларыннан кала барлык ирләр, хатын-кызлар, бала-чагалар кырга чыктылар. Берәүләр сөрде, икенчеләре арттан тырмалап барды. Өченче берәүләр, иңбашларына тубаллар асып, шунда ук чәчә бардылар. Басу белән катау арасында — зур юлда, сөрелгән җир буйларында, әрәмә башларында, яшел чирәмле уйдыкларда ыгы-зыгы, уен-көлке әз генә дә тукталып тормады. Әле анда, әле монда күккә зәңгәр төтеннәр күтәрелде — пешекчеләр сабанчыларга ашарга пешерделәр, бала-чагалар иске салам, чүп-чар яктылар. Ераграк басулардан кешеләр кунарга өйләренә кайтмадылар — киез өйләр корып, төнә-куна шунда яттылар. Каралар гына түгел, би дә бөтен өй эче белән, туганнары, кунаклары белән бөтен көнен кырда-басуда үткәрде. Иген игү иң изге эшләрдән санала иде, шуңа күрә үз аягы белән йөри алган барлык кеше ничек тә язгы сабанда катнашырга тиеш иде. Үз аяклары белән йөри алмаганнар исә, борынгы ышану буенча, иске җирнең җыртылуын, яңа җиргә орлык төшүен булса да үз күзләре белән күреп калырга тырышалар иде. Шунлыктан, бу көннәрдә басуда бөкшәеп беткән карт-корыларны да, моңарчы түшәгеннән башын калкыта алмаган каты авыруларны да күрергә була иде.

Шундый көннәрнең берсендә, кич караңгы төшкәч, Кызыл Яр катау турысына, ташлы ярга бер көймә килеп туктады. Көймәдән ике карачкы төште. Тавышсыз гына алар көймәләрен яр читенә тартып чыгардылар да, вак чуер ташларга сак кына басып, текә баскычка таба атладылар. Сабан көннәре булганга, яр буенда балыкчылар да, сакчылар да юк иде. Баскычның аскы башында да шулай ук бернинди сак күренми иде.

Көймәдән төшкән кешеләр, бер-берсенә тотынышып, текә баскыч буенча әкрен генә югары үрмәләделәр. Тиздән алар баскычның иң югары басмасына менеп җиттеләр, биек баганалар өстенә салынган, берни белән тоташмаган озынча күпер кырыенда туктап калдылар. Аларның артында, аста, бик тирәндә, төн карасында тагын да куркынычрак булып тоелган яр кырыенда, беленер-беленмәс кенә кара су елкылдап ята иде. Аларның каршысында — очлы манараларын күккә сузып, биек, кара койма калкып утыра иде. Аларның аяк астында, күпер янында, тирән бушлык барлыгы сизелә иде. Бар яктан да аларны төпсез упкын чолгап алган иде.

— Кайтып җитүен җиттек — өйгә ничек керергә? — диде Тотыш, күпер кырыеннан артка чигенеп.

— Төнне шушында гына уздырыйк. Иртәгә ни булса да булыр,— диде Тәңкә.

— Ни булса да булыр дип көтеп ятсаң, булыр! — диде Тотыш.

Нишләргә дә белмичә, ул Тәңкә белән кочаклашып күпер кырыенда шактый озак басып торды. Ничек керергә катауга, ничек анасы, атасы янына барып җитәргә? — аның күңелен менә шундый сорау тынычсызлый иде. Кайтканда бу турыда ул артык борчылмады, кайтып җитсәм, ничек тә җаен табармын әле, диде. Күпер баганасы буенча шуышып аска төшәргә, аннары шома яр битеннән үрмәләп өскә менәргә булыр иде — кызгылт ком-ташларда аның үзенә генә билгеле булган ярыклар, чокырчыклар бар иде. Тик аннан коймага ничек үрмәләп менәргә дә, сакчыларга күренмичә генә ничек теге якка чыгарга? Үзе генә булса ул, билгеле, аптырап тормас иде. Икәү булгач, үзен ул тышаулангач кебек тойды.

Алар шулай аптырабрак торганда, капка турысында

чыгырлар шыгырдаган тавыш ишетелде. Шул ук мәлдә караңгы коймадан, тере булып, киң кара нәрсә аерылды. Күпер төшерәләр түгелме соң?! Каян сизгәннәр? Күреп торалар микәнни?

Тотыш, Тәңкәне кысып тотты да, артка чигенде, баскыч буенча ашыгып аска төшә башлады. Тик ике-өч басма төшкәч тә ул туктап калды. Ник кача соң әле ул? Кая кача? Өенә кайтып җиткән икән, ни булса да барыбер керергә кирәк түгелмени?

Асылмалы күпер, көчсез генә дөпелдәгән тавыш чыгарып, баганалар өстенә төште. Качаклар яңадан өскә менделәр, куркып-калтыранып, күпергә керделәр, берберсенә нык тотынып, упкын аша караңгы капкага таба атладылар.

Ярым ачык капка төбендә аларны сакчы туктатты.

— Тотыш, сезме? — диде ул әкрен генә, әчке бер сагаю белән.

— Мамыш! — диде качак егет, куанып.— Син күзәтеп тордыңмыни? Бай бул, Мамыш! Изгелегеңне мәңге онытмам!

— Мин генә түгел, бөтен Яр-капка сезне күзәтеп торды,— диде Мамыш.— Бинең боерыгы шундый.

— Ачулымы миңа атай? — диде Тотыш.

— Юк,— диде Мамыш.

Тотышның кинәт өстеннән гау-гаш ишелеп төшкәндәй булды. Күңелендә калыккан куаныч тойгысыннан, атасын-анасын кызгану тойгысыннан аның аяк буыннары йомшарып калды. Ах, күпме кайгы-борчу салды ул аларга! Моннан соң инде беркайчан да ул аларның сүзеннән чыкмас, моннан соң инде ул аларның иң күндәм, иң игелекле угыллары булыр! Тик... тик аны бары кичерсеннәр генә дә, Тәңкәне алуына каршы гына килмәсеннәр.

— Бар, тизрәк йөгер, сөенче алырсың! — диде ул Мамышка.

— Сөенче — уртак! — диде шунда аларны тыңлап торган икенче сакчы.

Алар ашыгыбрак алдан киттеләр, Тәңкә белән җитәкләшеп, Тотыш алар артыннан атлады.

Басудан арып-алҗып кайткан би каты йокыга талган иде. Аны уятып урыныннан торгыздылар. Шулай ук Койтым бикә белән Ямгырчы бине дә йокыларыннан уяттылар.

— Үзләре кайтыр дип әйттемме! — диде Койтым бикә, куанычыннан нишләргә белмичә.

— Мин дә кайтмаслар димәдем,— диде Ямгырчы би коры гына.

Әйе, кайттылар. Үзләре кайттылар. Әнә икәүләшеп агалары алдында тезләнеп торалар. Бераз гына ябыгып калганнар, бераз гына үсеп киткәндәй, үзгәргәндәй булганнар. Тотышның иңбашлары, кыска тунына сыймыйча, төртелеп тора сыман. Муены нечкәргәндәй булган, чәчләре үскән,— күзенә, маңгаена төшеп тора. Тәңкә тартылган, сулыккан; күз төпләре зураеп калган.

Кайттылар... Алар Биар ханына тикле барып җитә алмадылар. Катаудан ике көн ераклыгындагы балыкчы Карынчык өендә тукталып калдылар. Карынчык аларга Биар ханында болгарларга каршы яу чыгу кайгысы юклыгын әйтте. Быел тагын төн ягыннан аларга каеклы юлбасарлар төшкән икән. Көчләре артык күп булмаган, биарлар аларны бик тиз җиңә алганнар. Шулай да юлбасарлар Биар иленә шактый күп талау китергәннәр. Карынчык әйтте: анда йөреп юлыгыз уңмас, диде, Биарның Алмыш ханда эше юк, ул сиңа берни бирмәс, диде. Аннары өстәп куйды: теләгәнчә үземдә кунак булыгыз — би углына кайда да урын табылыр, диде.

Тотыш Карынчыкның сүзен тыңларга булды. Яр буенда, урман эчендә балыкчы аларга ялгыз өй корып бирде, көн дә аларны яңа тотылган балык, яңа суелган ит белән сыйлады. Тотыш Тәңкә белән бергә тора башлагач, үзенең барлык кайгыларын, барлык үпкәләрен онытты. Чынында аның инде үзенең дә беркая яу белән дә чыгасы килмәде, кемнәндер, ни өчендер үч тә аласы килмәде. Тәңкә белән икәүдән-икәү генә ул ялгыз өйдә, гүзәл Чулман буенда мәңге торып калуга да каршы килмәс иде. Тик аларга анда мәңге торып калырга туры килмәде. Аларны эзләп көтмәгәндә атасыннан кешеләр килеп җитте. Ярый әле балыкчы аларны алдап җибәрде: күрмәдем, белмәдем, монда беркем булмады, диде. Эзләүчеләр киткәч исә Карынчык качакларга әйтте: без капчыкта ятмый, сезне барыбер табарлар, диде. Болай качып йөрү, качып яшәү би углына килешми. Кайтырга кирәк, ил казанында кайнарга, ил кайгысын кайгыртырга кирәк, диде.

Менә алар кайттылар.

— Атам, анам, мин ир булдым,— диде ул, идәннән

күзен алмыйча.— Моңарчы мин бала булганмын. Барысы өчен дә кичерегез мине! Кичер мине, Ямгырчы би! Миңа аерым өй бир, эш бир, атам. Минем дә башкалар кебек яшисем килә.

— Ата-анадан качып китеп ир булмыйлар,— диде Күрән би, шактый тынлыктан соң, нык береккән иреннәрен бер-берсеннән көчкә аерып.— Тәңре каршында, түрә каршында син ир түгел, син — угры, син...

Яшь җегет калтыранып китте, иңбашлары салынып төште, күз карашы томанланып калды.

— Угрылык өчен сезнең аяк-кулларыгызны чабып өзәчәкләр...

— Атай! — диде Тотыш, коты алынып.— Языклы мин! Ярлыкагыз мине, атам, анам!

— Чабып өзәчәкләр! — диде ата кеше, кабатлап, караңгы йөз белән.— Сезнең әллә икешәр башыгыз, дүртәр аяк-кулыгыз бармы?

Моңарчы бер сүз әйтми читтә басып торган Ямгырчы би телгә килде.

— Мин кызымның аяк-куллары агач башында асылынып торуын теләмим. Таң атканчы мин кузгалып китәргә тиешмен. Капкаңны ачарга боерык бирүеңне үтенәм, би,— диде ул.

— Мине ирем белән бергә ассыннар! Мин беркая китмим! — диде Тәңкә, Тотышка сыенып.

Ямгырчы би усал гына көлеп куйды.

— Мин үз сүземне әйттем,— диде ул, Акбүре ыруының башына карап.— Үз углыңны син теләсә нишләтә аласың. Кызымны мин калдырмаячакмын.

Тәңкә кинәт чыркылдап җибәрде, тынсыз калган, күңеле сынган иренең авыр башын күкрәгенә кысып, тыела алмыйча, кычкырып җыларга тотынды.

— Бирмим! Бирмим! Асыгыз... мине дә асыгыз! Минем дә үләсем килә! — диде ул, такмаклап.

Икенче баб

I

Беренче тапкыр бүген күк күкрәде, яшен яшьнәде. Урманнардагы, ишегаллардагы, басулардагы барлык кешеләр, болыннардагы көтүчеләр, урманнардагы агач

кисүчеләр, яр буендагы балыкчылар, каекчылар — өлкәннәр, бала-чагалар, тазалар, авырулар — барысы да, барысы да, күк күкрәвен ишетеп, җиргә егылдылар. Көтүдәге атлар, сыер-сарыклар ашауларыннан туктап калды, этләр, чинап, кешеләргә елыштылар.

Каяндыр көн яктан — Чулманның күкселләнеп яткан иксез-чиксез киңлеге өстеннән, ямь-яшел болыннар, куе урманнар өстеннән башланган яшенле күкрәү, дөбер-шатыр килеп, ачулы мыгырданып, Кызыл Яр катау турысына килеп җитте. Куар [1], утлы кылычы белән селтәнеп, биек яр башындагы чыршылыкка сыенган ниндидер албастыны сугып үтерде дә, ашыгып төн ягына таба китеп барды. Язгы сулар белән дә агып бетмәгән чир-чорлар, айналар, албастылар — барысы да Куарның бөек чирүеннән куркып, чит җирләргә, чит илләргә юл тоттылар.

Яшенле күкрәү узып китү белән, кешеләр сикерешеп җирдән тордылар, бер-берсен котларга, куанышып биергә, такмакларга тотындылар. Күп тә үтмәде, томалап яңгыр килеп җитте. Яңгыр шактый озак яуды. Ачык җирдә калган кешеләр манма су булдылар. Өйдәгеләр, каралты-курадагылар исә яңгыр астына үзләре чыгып бастылар. Беренче язгы яңгырның игеннәргә, чирәмнәргә, ут-үләнгә генә түгел, барлык терəклеккә — кешеләргә, терлек-туарга, киекләргә дә ассуы бар иде.

Шулай итеп, Акбүре иленә җәй килде, җылы килде. Яңгыр туктагач та кешеләр куанышып өйләргә ашыктылар, учакларын тергезеп җибәрделәр. Чыр-чу килеп урамда балалар чабышып йөрде. Әле анда, әле монда көлгән тавышлар ишетелде. Кичкә таба күңел ачу башланып китте.

Бөтен ыру кешеләре опытылып беренче яңгыр туен иткәндә, Күрән би урдасында ашыгып юлга җыендылар.

Кешеләргә, бигрәк тә Утташ кам яклыларга күзекмәсен дип, Күрән би Тотышны Чулман аръягындагы Талкысык авылына озатты. Кешеләр, билгеле, сизенми калмадылар. Шулай да, би углының угрылыгын үз күзләре белән күрмәгәч, эчтән тындылар. Күргәннәр-белгәннәр исә май капты. Шулай ук Утташ камның да тавышы-өне ишетелмәде. Ул арада Күрән би, артык

[1] Куар — яшен алласы.

шауламыйча, шул ук Талкысыкта аркыш җыя башлады. Башта уйлавынча, тавар белән көн якка ул Тотыш угланны җибәрергә булды. Күрән би берьюлы ике куян атарга уйлады: беренчедән, ул яман аты чыгып өлгергән углын усал күзләрдән, алай гына да түгел, үтерелү куркынычыннан саклап калырга; икенчедән, үзенең күптәнге яшерен теләген тормышка ашырырга булды. Углын Талкысыкка озатканда, ата кеше аңа үзенең эчендәге яман чир турында да әйтте. Бар ышанычым синдә, углым, диде. Булдыра алсаң, миңа яхшы, белекле берәр имче алып кайт, булдыра алмасаң, белешеп, сорашып, эч авыртканга им утлары, им сулары алып кайт, диде. Кара аны, акча кызганма — барлык таварыңны биреп булса да, минем теләкне үтәргә тырыш, диде. Атасының теләген үтәргә дип, көзгә исән-аман кайтып җитәргә дип, Тотыш ант эчте.

Ерак юлга чыгу алдыннан яшенле яңгыр явып узуны Күрән би изгегә юрады. Караңгы төшү белән ул каекларга соңгы кирәк-яракларны төятте дә, Талкысыкка Тотыш углан янына чыкты. Ул аңа ак юл теләде, тагын үзенең киңәшләрен, теләкләрен кабатлады, аны күкрәгенә кысып, озак кына ычкындырмыйча торды.

— Иртәгә таң ату белән кузгалыгыз, углым,— диде Күрән би, күз яшьләрен сөртеп.— Исән-сау әйләнеп кайтсаң, көзгә башлы-күзле итәрмен. Кайгырма — Тәңкә синеке булыр.

— Атай, күрерсең менә!.. Моннан соң беркайчан да... Ышан, атам, миннән дә тугрылыклы углың булмас! — диде Тотыш, дулкынланып.

— Ышанам, углым,— диде ата кеше.— Күңелем тыныч. Мин сиңа ышанам, углым.

Төн уртасында үз өенә кайтып йокыга яткач, шулай да би тиз генә тынычлана алмады. Аның күңелен бертуктаусыз нидер борчып, кымырҗытып торды. Нишләптер аның эче дә пошкан кебек булды, йокысы да килми сыман тоелды, шул ук мәлдә йокларга да кирәк иде шикелле. Әллә катаудагы җыр тавышлары тынгы бирмәде, әллә эт улаган тавышлар ачуын китерде. Эч пошу, борчылуга бераздан эчтәге чын авыру, сызлану-әрнү тойгысы кушылды. Йокыга киттем дигәч тә ул әллә нинди куркыныч төшләр күреп саташты, йокламаган чагындагы борчулы уйлары исенә төшеп, тагын коты алынды.

Иртән аны ниндидер дөбердек уятты. Шыбыр тиргә баткан килеш ул сикереп торды, кылычына тотынды, аннары, калтыранып, ишек артындагы дөбердеккә колак сала башлады. Кем булыр бу? Нәрсә кирәк бу авыкта?[1] Кояш әле чыкмаган, әле бик иртә булырга тиеш.

— Кем бар анда? Нәрсә кирәк? — дип кычкырды ул, күпмедер тыңлап, көтеп торганнан соң, ишеккә якынаеп.

— Бу мин, каравыл Чынташ! — диде тыштагы ир кеше.

— Ни булды? Ник дөбердәтәсең? — диде би, ишек биген ычкындырып.

— Улакчы[2] килде, улакчы! — диде Чынташ.— Ашыгыч битек[3] китергән. Менә.

Би, каравылчы кулыннан битекне тартып алды да, шартлатып ишеген япты, биген яңадан элдерде. Битекне ул ачу белән идәнгә атып ормакчы булды. Каравылчының «ашыгыч» дигән сүзен исенә төшергәч, бу уеннан кире кайтты. Тәрәзә янына килде дә, вак-вак пыяла кисәкләре аша үткән таң яктысында ал тамга сугылган, җеп белән кысып бәйләнгән күн тышлы битекне кулында әйләндергәләп карады. Аннары җепне теше белән өзде, аксыл каен тузына төрек хәрефләре белән язылган түбәндәге сүзләрне укыды:

«Атай! Алмыш хан килә. Төшкә монда булыр. Елга аша күпер салалар. Көче күп. Мин Чулманга чигенәм. Шуннан кайтырмын.

Алай башы Күзәмеш углан».

Күрән бинең чәчләре үрә торды. Күрән бинең куллары, аяклары калтыранды. Суларга тын җитмәде, уйларга уй җитмәде. Аның тиз генә өстен-башын киенеп, коралларын алып каядыр чыгасы да килде, хатыннарын, балаларын, ырудашларын булышка чакырып, бөтен катауга, бөтен җир-суына сөрән дә саласы килде. Кулына утлы куздай пешерә торган битекне тотып, ул әрле-бирле йөренде, тешләрен шыгырдатты, башындагы чәченә ябышты, ыңгырашып-ыңгырашып алды. Идәнгә

---

[1] Авык — вакыт. Хәзерге телдә «беравык» формасында сакланып калган.
[2] Улакчы — ашыгыч хәбәр китерүче.
[3] Битек — хат, язу.

егылды да, ике кулын күккә сузып, күз яшьләрен түгеп, ялвара башлады.

— Тәңрем! Ата-баба! Көч бирегез, кыюлык бирегез! Яу килә, яу! — диде.

Яу килә, яу! Алмыш хан килә! Коры җирдән, Чулманның уң ягыннан, урман-сазлар аша, елгалар, чокырлар аша чиру килә!

Булмас ла! Туктале, ялган түгел микән бу? Берәрсенең коткысы түгел микән? Котан өйдә юк, Акбога өйдә юк. Күп ирләр Тотыш белән ерак юлга чыгарга тиеш. Катауда җитәрлек сакчылар да юк. Нинди яу ди әле ул мондый чакта!

Туктале, тукта... нәрсә бу? Шулай итеп, Акбүренең көне беттемени? Шулай итеп, Утташ камның каргышлары барып иреште микәнни?!

А, тәңрем! Изге ияләр! Кичерегез... коткарыгыз Акбүрене бу кыраннан, бу талаудан!

II

Икенче көнне, урда янындагы байракларны җилфердәтеп, манараларда ургыган кара төтеннәрне тузгытып, катау өстеннән беренче җил — салкынча таң җиле исеп киткәч тә, басу ягында дүрт-биш җайдак күренде. Алар, изге нарат аланыннан килә торган юлдан катау ягына борылдылар да, атларын юырттырып, туп-туры капкага таба юнәлделәр. Болар юл буенда төн кунган күзәтчеләр иде.

— Киләләр, киләләр! — дип кычкырдылар алар койма өстендәге ырудашларына, каядыр артка, урман ягына күрсәтеп.

Койма өстендәге сакчылар кузгалышып куйдылар. Өзек-өзек тавышлар ишетелде, яу якынлашканны белдереп, йөрәкләрне телеп, чыелдык быргылар кычкырды. Койма буенда, ачык җирдә учак ягып төн уздырган ирләр, ашый торган ашларын ташлап, кулларына корал алып, агач баскычлар буенча койма өстенә йөгерделәр. Атлылар атларына атландылар, коралларын барладылар. Койма тышында урның бозылган ярларын төзәтүче, ауган, какшаган баганаларны ныгытучы кешеләр тизрәк эшләрен төгәлләргә ашыктылар.

Чабып килгән күзәтчеләр урга якынлашу белән, капкачылар күперне төшерделәр, капканы ачтылар да,

тыштагы барлык кешеләрне эчкә керттеләр. Капка ябылды, күпер яңадан күтәрелде — су астыннан чыгып торган очлы багана башларына, болганчык су өстенә шыбырдап чуп-чар, балчык коелды.

Каравыл өендә йокымсырап утырган Күрән би, тояк тавышлары ишетеп, сискәнеп урыныннан торды.

— Килделәрмени?! — диде ул кисәк кенә, куркып.

— Киләләр! — диде шунда кемдер, басу ягына күрсәтеп.

Шул чакны чыннан да изге нарат аланы ягыннан үр менеп килүче атлылар күренде. Иң элек аларның иртәнге кояш яктысында ялт-йолт килгән сөңге очлары, күк төстәге озынча байраклары калкып чыкты. Аннары әкренләп-әкренләп коралллы ирләрнең тимер алпаклары, ат башлары, калканнар күренә башлады. Үрдән менгән җайдаклар уңга борылдылар, киң юлга төштеләр.

Баштанаяк коралланган, көр-таза атларда нык утырган ул ят кешеләр, ягы кешеләр ашыкмыйча гына, иркен, тыныч кына киләләр иде. Алар күп иде, бик күп иде. Кечерәк төркем-төркем булып, җир астыннан чыккан сыман, сырт итәгеннән менә тордылар, тигез җиргә җәелә тордылар. Бераздан алар бодай чәчелгән җир өстен бөтенләй каплап алдылар. Шул ук мәлдә, тыелгысыз бер көч булып, тигез җиргә җәелеп аккан язгы ташкын булып, катауга таба басып килделәр. Тигез, ачык ялан күз алдында атлар, кешеләр белән тулды. Тигез, ачык, күркәм яланда — катаудагы меңләгән күзләр алдында — әйтерсең тиз арада кара урман калкып чыкты, әйтерсең берничек тә үтеп булмастай тау-таш калкып чыкты!

Акбүреләр, койма өстендәге калку урыннардан, ук атар өчен уелган уемнардан, манара башларыннан, өй түбәләреннән, багана башларыннан аларның шулай бөтен җирне иңләп, ябырылып килүләрен тын да алмый күзәтеп тордылар.

Байракларын югары күтәреп иң алдан килгән ирләр төркеме, катауга бер ук[1] чамасы килеп җитмичә, сәрелмәгән, чәчелмәгән тигез җирдә туктап калдылар. Арттан килүчеләр дә, алдагыларга якынлашып, шулай ук туктый башладылар. Акбүре кешеләренә аермачык

---

[1] Бер ук — атылган бер ук ераклыгы.

булып аларның йөзләре, киемнәре күренде; аларның янау, көлү сүзләре ишетелде.

Юлның ике ягына да тезелгән ир-атлар кинәт кыймылдап куйдылар, як-якка тайпылгандай иттеләр. Юлда, тар аралыкта яхшы акбүз атка атланган бер кеше күренде. Бу кеше йөзләгән, меңләгән ир-атлар арасында таудай калкып, ерактан ук күзгә ташланып тора иде. Ул бик таза, көчле кеше күренә иде. Башындагы алпагы да, күбәсе дә, калканы да аның көмештән, алтыннан ясалган иде. Озын муенлы, биек, таза атның йөгәне, няре, өзәңгеләре шулай ук алтын-көмеш белән бизәлгән иде. Күбә өстеннән ул ал төстәге бөркәнчек ябынган иде. Кара сакал-мыегы аның кыска итеп, түгәрәкләп киселгән иде. Аның болай да киң, түгәрәк бите шуҗнлыктан тагын да түгәрәк булып, табактай зур булып күренә иде.

Эре сөякле, бай киемле бу ир-ат Алмыш хан иде.

Яшь, тук көрән атка атланган бер яшь ир, байракчылар төркеменнән аерылды да, катауга таба чабып китте. Атта чабып барган уңайга ул җәясенә ук утыртты. «Һай» дип бер кычкырды да, акбүреләр ягына атып җибәрде. Төз атылган ук Басу-капка янындагы каравыл өснең ишек башына килеп кадалды. Сакчылардан берсе сикереп укны тартып алды; алды да, йөгереп аны Күрән бигә илтеп бирде. Укка каен тузы бәйләнгән, тузга шундый сүзләр язылган иде:

«Мин, Болгар йортның башы Алмыш хан, синең җиреңә килеп урда кордым. Атам Шилке үлгәч, син, минем колым Күрән би, өч җыл миңа калан түләмәдең. Шуны алырга килдем. Өч көндә бирмәсәң, катавыңны җир итәм, ыруыңны юк итәм. Ил белән бирәсеңме, яу беләнме?»

III

Акбүре ыруында барлыгы ун мең өй санала иде. Болгар ханы Шилкегә Күрән би ел саен өй башыннан берәр кеш түләп килде. Берәр кештән бер елга ун мең кеш, өч елга — утыз мең кеш. Күрән би, Алмыш ханга калан түләргә туры килсә дә, өч елга түгел, никтер бер генә елга түләргә туры килер дип уйлаштыра иде. Өч елга! Уңган, беткән, суга аккан өч ел өчен дә калан түләргә!

Утыз мең кеш! Каян алырга утыз мең кешне? Булган барлык байлыгыңны чыгарып салыргамы, әллә соң булган барлык көчең белән каршы торыргамы? Катауны алар тиз генә ала алмаячаклар. Тиздән Котан белән Акбога кайтып җитәргә тиеш. Авыллардан кораллы алайлар килә тора. Атарга ук җитәрлек, ашарга азык җитәрлек. Җинелергә туры килә икән, соңгы чиктә Яркапка аша Чулман аръягына таярга була.

Нинди күп алар шулай да! Шул тикле ерак җирдән юллар ярып, күперләр салып килгән бу чирүнең, күрәсең, балтачылары да күптер. Ур аша күпер салып, катауның капкасын җимереп, яндырып керү аларга берни тормас. Шулай булгач... катавың белән, ыруың белән бергә кырылуга караганда, сораганын биреп котылу яхшырак булмасмы?

Соңгы көннәрдә бик нык йончыган, тиешенчә йокламау аркасында йөзе агарынып калган би аксакалларга, кораллы ирләргә күтәрелеп карады.

— Нишлибез? — диде ул, карлыккан тавыш белән.

Башкалар да үзләренә шул ук сорауны бирделәр. Тик беркем дә турысын гына ярып сала алмады. Бармакның кайсын тешләсәң дә авырта иде, ничек кенә боргалансаң да, башыңа таякның юан башы төшәчәк иде. Тынлык шактый озакка сузылды. Беренче булып Утташ кам авыз ачты.

— Туганнар, ырудашлар! — диде ул, кычкырып.— Мин сезгә әйтә килдем. Мин сиңа да әйттем, би! Колак салмадыгыз. Инде менә күреп торасыз: тәңренең каргышы, авыр кылыч булып, баш өстебездә уйнап тора. Көн-төн эшләнә торган языкларыбыз өчен килгән талау бу! Мондый чакта, куркыныч килгәндә... бөтен ыруның язмышы кыл өстендә торганда... безгә йолык бирергә кирәк! Башкача котылу юк!

Кешеләр сагая калдылар. Утташ камның бөтенләй кирәкмәгән юлдан китүен аңласалар да, аның сүзен бүлдерергә беркемнең дә йөрәге җитмәде. Ырудашларының куркынган, таштай катып калган йөзләрен күреп, Утташ кам кызганнан-кыза барды.

— Биргән йолыгыбыз иярләргә барып ирешмәде,— диде ул, аксакалларның әле берсенә, әле икенчесенә карап.— Әрлик хан ялчысы явыз Октуганның күңеле йомшармады. Кичәгенәк төш күрдем. Октуган якамнан алды. «Йолык! Йолык! Йолык!» — диде өч тапкыр. Мин

аны беләм, өч тапкыр әйттеме, ул кеше сорый. Явыз Октуган йолыкка кеше сорый! Үтендем, ялвардым — сүзеннән кайтмады. Шунсыз сезгә котылу юк, ди. Юкса, бөтен җир-суыгыз, бөтен ыруыгыз юкка чыгачак, ди. Бер языклы кеше аркасында бөтен ыру юкка чыгарга тиешме, юкмы — әйтегез шуны, ырудашлар?

— Йолык! Йолык! — дип кычкырдылар Утташ кам янындагы кешеләр.

— ...Октуган явыз... тфү, тфү! Телемә дә аласым килми...— диде Утташ кам, еламсырагандай итеп.— Канечкеч Октуган... явыз Октуган синең углың Тотышны сорады, Күрән би! Кая качырдың углыңны — кичекмичә тотып бир безгә!

Кешеләр, көчле җил искән чактагы урман кебек, кинәт чайкалып куйдылар. Куллар, ярлыкау сорап, үзеннән-үзе күккә күтәрелде, меңләгән йөзләрдә курку, кот алыну билгесе катып калды.

Майчан аксакал, ачуланып, таягын шакылдатып, койма өстенә менде.

— Ыхым, ыхым,— диде, тамагын кыргалап.— Оланнар... ырудашлар, мине тыңлагыз. Сезнең арада мин иң карт кеше. Яшем инде сиксәннән артып бара. Туганнан бирле мин бер генә күрдем йолыкка кеше биргәнне. Бик күптән... унбиш-уналты яшемдә. Ыруыбызның атаклы камчысы Айбаба әйтерие, ни... әшәке... аты коргыры... Октуган явыз... кешене йөз җылга бер генә сурай диерие. Әле йөз җыл үтмәгән, ырудашлар.

Кешеләр, жиңеләеп, гөрелдәп алдылар. Майчан аксакалны яклап кычкырган тавышлар ишетелде. Утташ кам яклылар да авыз йомып тормадылар — кычкырдылар, кулларын, коралларын бутадылар. Майчан аксакал җиргә төшкәч, кызып-кайнарланып, өлкән кам яңадан сөйләргә кереште.

— Туганнар, ырудашлар! — диде.— Олуг аксакалыбызның сүзләре сезне буташтыра күрмәсен. Айбаба камчыны мин дә беләм. Белмәскә, минем үз атам, өйрәтүчем лә ул! Илгә яу-кыран килгәндә, йөз җыл тулганны көтеп торып булмый, диерие Айбаба камчы. Яу-кыранның кайчан килерен беркем алдан белми. Тагын шуны да онытмагыз, ырудашлар, канечкеч Октуганның йөз җылда эше юк. Ул үзенә тиешлесен генә сорый. Шунсыз без аның күңелен күрә алмабыз. Белегез: ыруның язмышы бу!

Тагын авыр тынлык урнашты. Тимер кораллар кулларны, инбашларны асып төште, тимер киемнәр башларны, күкрәкләрне кысты. Күрән би изүен чишеп җибәрде, авыр кашлары астына яшеренгән авыр күз карашын кешеләргә йөртеп чыкты.

— Ырудашларым! — диде ул.— Капка төбенә яу килде. Безнең борын төбебездә генә, безнең изге җиребездә ул әнә урда корды. Җирем-суым өчен, ыруым өчен мин туган углымны гына түгел, үз-үземне дә кызганмыйм. Теләсәгез нишләтегез — углым да, үзем дә сезнең карамакта. Телисез икән — углымны, телисез икән — үземне... хатыннарымны, башка угылларымны изге эш өчен йолык кылыгыз!

— Кылырбыз да шул! — дип чәрелдәде Утташ кам, янап, куанып.

— Ашыкма, кам баба,— диде аңа каршы Күрән би.— Минем сиңа бер генә соравым бар. Син әйт безгә: йолыкка кеше биреп кенә Алмыш ханнан котыла алабызмы без?

— Йо-ок! — диделәр акбүреләр бер авыздан.

— ...Без йолыкка кеше биргән өчен генә Алмыш хан үзенә тиешле каланнан баш тартырмы? — диде тагын да би.

— Йо-ок! — диделәр акбүреләр, язгы Чулман сыман шаулап.

— Шулай булгач,— диде Күрән би, күтәренкелек белән,— йолык бирү-бирмәү турында сөйләшкәнче, калан түләү-түләмәү турында сөйләшсәк, яхшырак булмасмы?

— Шула-ай! — диделәр коралльı ирләр, катауны яңгыратып.

— Алайса әйтегез: утыз мең кеш түлибезме, ягы белән орышабызмы? — диде ыру башы.

Кешеләр тагын тынып калдылар.

— Ыхым, ыхым,— диде Майчан аксакал, яңадан таягын шакылдатып.— Оланнар, ырудашлар! Утыз мең кеш безне аяктан жыкмас, ни... аты коргыры... кем... Алмыш ханның кылычы — җыгар. Эт күңеле бер сөяк. Алсын да китсен!

— Ах, бер генә сөяк булсачы! — диде Күрән би, ачынып.

Майчан аксакал сүзләрен башкалар да яклады.

— Түләргә кирәк!

— Алсын да китсен! — диештеләр кешеләр, шау-гөр килеп.

— Юк, түләмибез! — диде шул чакны кемдер, шаушуны күмеп.

Кешеләр тавыш килгән якка — койма өстенә күтәрелеп карадылар. Сакчылардан, кораллы ирләрдән бер читтәрәк анда баштанаяк коралланган яшь бер углан басып тора иде.

— Тотыш!

— Югалган Тотыш! — диделәр акбүреләр.

Кайберәүләр моны куркып әйтте, кайберәүләр аптырап, кайберәүләр куанып әйтте. Утташ кам, үз-үзен белешмәстән тыгыз төркем арасыннан Тотыш ягына ташланды.

— Тотыгыз, тот! Аяк-кулларын бәйләгез! — дип кычкырды ул, явыз бер сөенеч белән.

Кешеләр, камга юл биреп, як-якка тайпылдылар, кайберләре, киресенчә, аның юлына аркылы төшәргә тырыштылар. Койма өстендәге кырыс сакчылар урыннарыннан кымшанмыйча басып тик тордылар.

Утташ кам килгән юнәлешкә капма-каршы яктан Тотышка таба икенче бер кеше ашыкты.

— Углым! — дип кычкырды Койтым бикә, коймага таба омтылып.

— Углым! — диде Күрән би дә, кузгалмыйча, эчке бер сагыш белән.

— Оланнар, туктагыз! — диде Майчан аксакал, тавыш, ыгы-зыгыны басмакчы булып.

Күрән би быргычыга ым какты. Күкне ярып шул чакны ачы быргы тавышы яңгырап китте.

— Сөйлә, углан! — диде Майчан аксакал Тотыш ягына таягын изәп, тынлык урнашкач.

— Сөйлә, сөйлә! — диештеләр башкалар да.

— Атам, анам! Олуг аксакал Майчан баба! Ырудашлар, ил агалары! Тыңлагыз, сезгә сүзем бар! — дип кычкырды Тотыш көр, яңгыравык тавыш белән.— Ыруыма куркыныч килүен ишетеп, мин, белексез углан, сезнең янга ашыгып кайттым. Элекке ярамаган эшләремнең барысы өчен кичерегез мине, ырудашлар!

— Кичерәбез, олан, — диде Майчан аксакал.

— Кичерәбез, кичерәбез, сөйлә! — диделәр кораллы ирләр.

— Менә шул... — диде Тотыш, яңадан сүз башламак-

чы булып. Тик, куанычтан, дулкынланудан күрәсең, кирәкле сүзен таба алмыйча, беравык тотлыгып торгандай итте.— Күрәсезме, ырудашлар, безнең көчебез җитәрлек түгел,— дип кычкырды ул бераздан үзенең аяк астында тынып калган меңләгән кешеләргә карап.— Котан белән Акбога кайтып җитсә дә, күршеләрдән булышка алайлар килсә дә, безнең барыбер көчебез артмаячак. Безнең күбебезнең кулында уктан-җәядән башка берни юк. Киемнәр шулай ук таза, нык түгел. Карагыз болгарларга — күбәсез ирне күрерсезме, тимер калкансыз, тимер алпаксыз ирне күрерсезме? Алар нинди яхшы өйрәтелгән... шау-шу юк, ыгы-зыгы юк—мең кешесе бер кешедәй! Көч алар ягында, ырудашлар. Тик шулай да мин, утыз мең кеш түгел, ягыга бер тиен дә бирмәскә димен!

Аның бу сүзләре дөрләп янган учакка бер чиләк су сипкәндәй булды. Аста, кешеләр арасында шаркылдап көлгән тавышлар ишетелде.

— Атам, анам! Ырудашлар, туганнарым! —диде Тотыш углан, көлгән тавышларга колак салмыйча. — Монарчы сез минем бер генә теләгемне дә үтәмәдегез. Яшьлегем, белексезлегем аркасында мин сезгә, ыруга күп кайгы салдым. Инде сезгә бер сүзем бар... бер теләгем бар: тыңлагыз! Мин Алмыш ханның иң көчле алыбы белән очрашырга телим. Мин берүзем ыру өчен ягыдан үч алырга телим! Җиңсәм, болгарлар буш кул белән китәр, җиңеләм икән — калан түләрсез!

IV

Акбүреләр башта аңламыйчарак тордылар. Аңлап алдылар да, кисәк кенә кузгалышып куйдылар, җиңелчә шауларга, гөрелдәргә тотындылар. Тирә-яктан:

— Яшә, Тотыш! Бай бул, Тотыш!

— Коткар ыруны, коткар катауны! — дигән сүзләр ишетелде.

Икеләнгән, каушап калган акбүреләр күңелендә Тотышның сүзләре ышаныч чаткылары кабызып җибәрде. Башлар югары күтәрелде, коралларга куллар ныграк тотынды. Әнә ул Тотыш углан, нинди таза, нинди көчле! Кем белә, җиңеп куйса, калан да түләнмәс, кешеләр дә исән калыр. Җиңелә икән инде, алай үзе атлыгып торгач, әйдә, урыны оҗмахта булыр.

Күпчелек шулай дип уйлады. Тик ата кеше генә икенче төрлерәк уйлады. Үзенең углын ул беренче тап-

кыр күргәндәй булды. Ул аның көче-батырлыгы белән дә, уйлары белән дә үзеннән — үз атасыннан гына түгел, мондагы барлык кешеләрдән, барлык ырудашларыннан өстен икәнлеген аңлады. Ул аны — кичәге башсыз углын — үзенең төп яклаучысы итеп тойды. Димәк, ата кешенең күңеле тое[1] булган! Димәк, аңа ышаныч баглап ул ялгышмаган! Бинең күзләренә яшьләр килде.

— Углым! — диде ул, Тотышны кочагына алып.— Бүгеннән башлап син — сугышчы ир! Әй, ырудашлар, ишетәсезме, Тотыш углым минем ир булды! Мин аның теләгенә каршы килмим, мин аңа ак юл телим, җиңү телим. Орыш, углым, ягы белән, күрсәт ирлегеңне!

— Орыш ягы белән!

— Ак юл сиңа, Тотыш углан! — диделәр аксакаллар.

Күрән би, углының теләген белдереп, болгарларга ук атарга кушты.

Болгарлар укны алдылар, битекне укыдылар да ат кешнәгән кебек шаркылдап көләргә тотындылар.

— Ничек көләләр бездән! — диде Тотыш, иреннәрен чәйнәп.

Күп тә үтмәде, болгарлардан икенче ук килеп төште. Каең тузына ике генә сүз язылган иде. Бу: «бергә өч» дигән сүзләр иде. Акбүреләрнең йөзе каралай яңып чыкты. Бергә өч! Димәк, Тотыш бер-бер артлы өч алыпны җиңәргә тиеш, бары шул чагында гына ул җиңүче булып саналачак!

Яшь җегетнең нык кысылган иреннәре калтыранып китте. Шулай да ул куркуын тиз арада җиңә алды. Су астында озак чумып торганнан соң өскә калкып чыккан кеше сыман, ул озын итеп, күп итеп бер тын алды да:

— Мин орышам! — диде. — Мин сүземнән кайтмыйм.

— Юк! — диде Күрән би, болгарларның битеген урталай ертып.— Бу тигезлек түгел. Бу бернинди йолага да, түрәгә дә туры килми. Алар бездән юри көләләр.

— Мин барыбер орышам, атай, — диде Тотыш, кабатлап. — Мин баш тартсам, алар бездән тагын да ныграк көләчәкләр.

Аның шулай дип әйтүе булды, болгарлар, күрәсең, акбүреләрнең икеләнүен күреп, тагын да ныграк шаркылдап көләргә тотындылар.

Акбүреләр аптырабрак калган бер мәлдә койма өстенә Койтым бикә килеп менде. Ул аста кешеләр арасын-

[1] Тое — алдан сизү, алдан тою.

да тоткарланып калган иде. Инде ул түзмәде, кешеләрне ырып-җырып, туры коймага якын килде, каяндыр ирләр алып килгән күчерелмәле баскыч буенча югары менде.

— Углым! — диде ул, йөрәк түреннән чыккан бер өн белән.— Мин барысын да күреп, ишетеп тордым. Углым, күземнең яругы... бавыр итем, йөрәк маем! Бар, орыш! Мин сиңа изге теләктә булырмын. Бөтен ырудашларың изге теләктә булыр. Күп көттем мин шушы көн килүен. Үч ал ерак бабаң өчен, анаң өчен, ыруларың өчен, углым! Әнә явыз ягы безнең изге җирдә!

Койтым бикә алтын-көмешләр, тимерләр-җизләр елкылдаган, ят байраклар җилфердәгән якка төртеп күрсәтте. Аның сүзләреннән Тотыш кайбер нәрсәләрне аңлап та җитмәде. Ул бары бер генә нәрсәне аңлады — әйе, ул орышырга тиеш! Анасының ялкынлы сүзләре аның күкрәген бетмәс-төкәнмәс көч белән, куаныч белән тутырды, болгарларның икенче угыннан соң, атасының каршы килүеннән соң күңелендә баш күтәрә язган икеләнү, каушау тойгысы кул белән алгандай юкка чыкты.

— Бергә өч булуына исең китмәсен, углым,— диде Койтым бикә, аның уйларын сизенгәндәй.— Өчкә түгел, өч унга, өч йөзгә каршы чыгудан да курыкмый торган батыр бул, углым! Синең ерак бабаң Кайду алып шундый батыр булды, синең бик еракта калган ерак туганнарың барысы да шундый булдылар. Анаңның туган ыруын туздыручыдан, атаңның туган җирен басучыдан канлы үч ал, углым! Теләгем шул: куркуыңны салып тапта!

— Мин курыкмыйм, анам! — диде Тотыш, елмаеп.

— Куркуын курыкмыйсыңдыр да,— диде Күрән би, уртәлеп.— Бу — тигезлек түгел. Бу — бездән көлү!

— Син ни телисең, би? — диде Койтым бикә, иренә эндәшеп.— Ягыдан син кызгану, тигезлек, изгелек көтәсеңмени?! Ул сине таларга, үтерергә, яндырырга килгән, түбәнсенеп шуңа үпкәләргә уйлыйсыңмы?! Күтәр башыңны, күзеңне ач, Күрән би!

— Баш та каткан инде,— диде би, мыгырданып.— Әле өч көн бар, ашыкмыйк, уйлашыйк...

— Уйлашыр чак түгел — илне ягы баскан! — диде Койтым бикә кискен генә.— Углыңны җибәрмәсәң, үзем чыгам Алмыш ханга каршы. Тик, берне үтерсәм, өчкә саналырга тиеш. Җибәр укны Алмыш ягына!

Күрән би авыр башын күтәрде, көрсенеп: «Язмыш... каргыш»,— дип мыгырданды да битекчегә карап алды: «Мин орышам. Тотыш»,— дип язарга кушты.

Койма тышына тагын ук очты.

V

Тотышка киенергә атасы булышты. Ул аңа үзенең авыр күбәсен, нык, авыр калканын бирергә теләде. Тотыш атасының бернәрсәсен дә алмады. Ул җиңелчә генә киенергә булды. Өстенә ул иң әлек юка, җиңел күлмәк, аның өстеннән кыска тунын киде. Муенына нечкә каешка тагылган кечкенә бүре башы — ыру бөтиен такты. Кыска тунның күкрәк турысына юка тимер кисәкләре тегелгән иде. Аның өс киемендәге тимер бары шул гына иде. Аннары баш киеме — алпагы тимердән иде. Алпак башыннан төшеп китмәсен өчен, ул ияк астыннан сакалдырыгын бәйләп куйды да, кысып билен буды да, кылычын такты. Шуннан соң ул бер кулына калкан, икенче кулына сөңгесен алды.

Атка атланыр алдыннан ул йөгереп койма өстенә менде, беренче тапкыр күргәндәй, як-ягына каранды; еракта көмештәй җемелдәп яткан Чулманга, татлы исләр аңкытып, ап-ак чәчәккә күмелеп утырган шомыртларга, чокырлар артындагы зәңгәрсу калкулыкларга, урманнарга күз йөртеп чыкты. Күңеленнән ул үзенең туган җире белән, үзенең барлык ыруы белән — атасы-анасы, туганнары белән саубуллашты. Ул үзенең үткән бала чагы белән, көн дә күреп өйрәнгән агач өйләр, тар урамнар, җилдә-яңгырда караеп беткән коймалар, капкалар белән, кырыс ирләр белән, зәңгәр төтеннәр белән саубуллашты.

Көн кояшлы иде, җылы иде. Кайдадыр якында гына чыр-чыр килеп кошлар очып йөри, баш өстендә көмеш шөлдер булып, тургай чыңлый иде. Тиздән менә орыш буласына, кемнәрнеңдер озакламый шушы җылыдан, киңлек, иркенлектән аерылачагына әз генә дә ышанасы килми иде. Әле кичә генә бала-чага уйнап йөргән болында, яшел бодай уҗымы җәелеп яткан киң яланда күңелләрне тетрәндереп шаулашкан ят, чит, ягы кешеләр барлыгына бөтенләй ышанасы килми иде.

Тотыш юри ул якка карамаска тырышты. Туган җирен күздән кичергәч, ул койма өстенә тезләнде дә

ак болытлар күпереп йөзгән биек, зәңгәр күккә карады.

— Тәңрем! Мин, Акбүренең Тотыш атлы углан, алыплар орышына чыгам. Миңа көч бир, кыюлык, җиңеллек бир, тәңрем! — диде ул, ялварып.

Шуннан соң ул атасын, анасын кочты, туганнарын кочты. Алыплар орышына бар нәрсә җитеш икәнлекне белдереп, катау ягында быргы уйнадылар. Болгарлар да, шуны ук аңлатып, җавап бирделәр. Шуннан соң ике якта да, йөрәкләрне җилкендереп, берьюлы унлап-унбишләп дөңгер кагарга тотындылар.

Менә ашыкмыйча гына ур өстенә күпер төшә башлады, капкалар ачылды, тешкә тиеп чыгырлар шыгырдады, тимер күгәннәр ыңгырашты. Тотыш Ташбәкәлнең тезгенен бушайтып җибәрде, күләгәле капка авызына чабып керде дә, кояшлы ачык җиргә — яланга ыргылды.

Ул туп-туры хан чатырына таба карап чапты. Ин әлек ул үзе белән орышачак алыпны күрмәкче булды, тик каршыда урмандай калкып торган ир-атлардан башка, аллы-зәңгәрле-сарылы ефәк чатырдан башка бүтән берни күрмәде. Бер җиргә тупланган шул тикле күп кешеләрнең тере, усал, кызыксынучан күз карашларын тою аны чак-чак кына каушаткандай булды.

Шул чакта ул сөңгеләр, алпаклар, калканнар урманыннан аерылып, үзенә таба якынлашып килгән болгар алыбын күреп алды. Болгарларның бу иң атаклы батырлары Чәкән алпагыт[1] иде.

Чәкән алпагыт богадай таза, арысландай көчле иде. Баштанаяк ул тимергә төренгән, шуңа күрә аның сөңге, кылыч үтәрдәй бер генә йомшак җире дә юктыр кебек иде. Үзенең таза, көр кола атында ул таштан уеп ясалган баганадай нык утыра иде. Ул киң битле, зур башлы иде. Күп орышларда бите-башы яраланып, ямьсезләнеп беткән бу усал, кансыз, коточкыч алпагыт турында: кылыч белән бер сукса, тимер киемле кешене урталай ярып төшерә, дип сөйлиләр иде. Аның белән орышкан бер генә батырның да әле исән калганы юк, дигән сүзләр дә йөри иде.

Чәкән алпагыт янында Тотыш углан бала-чага кебек кенә күренә иде. Буйга да ул аннан кайтышрак,

---

[1] **Алпагыт** — батыр, алып, көрәшче.

киеме дә, кораллары да батырларныкына охшамаган кебек иде. Болгарлар аның йөзендәге кырыслыгын да, күзләрендәге очкынлы ярсуын да, киеме аша бүртеп торган беләк тычканнарын да күрә алмадылар. Алар бары аның яшь, җиңел... өтәләнгән булуын гына күрделәр. Алар аннан эчләрен тотып көләргә тотындылар. Чәкән алпагыт, гыжылдавык бер ямьсез тавыш белән:

— Әй, син, Камырбатыр! Бар, кайтып кит. Синнән өлкәнрәге килсен! — дип кычкырды.

Тотыш эндәшмәде. Аның бары иреннәре генә ныграк кысылды да куллары гына чытырдатып коралларын тотты. Күк күкрәгәндәй булып яңгыраган көлү тавышларын, йөзенә бәреп әйтелгән мыскыл сүзләрен ул, әйтерсең, ишетмәде дә. Чиксез ачу, үч тойгысы аңа көч бирде, корычтай ныклык бирде.

«Анаңның туган ыруын туздыручыдан, атаңның туган җирен басучыдан канлы үч ал, углым! Теләгем шул: куркуыңны салып тапта!» — диде Койтым бикә аның колак төбендә, пышылдап, изге орышка өндәп.

VI

Алар шулай икесе дә бер-берсенә капма-каршы чабып килделәр. Атлар, арт аякларына басып, усал итеп кешнәп җибәрделәр. Чәкән алпагыт, сары тешләрен ыржайтып, җиңел генә, шаяртккан кебек кенә сөңгесе белән төртеп алды. Сөңге башы шыгырдатып Тотышның тимер калканын тишеп чыкты. Егет агарынып китте. Тиз генә ул калканын тартып алды, Ташбәкәлнең корсагына төртте дә читкә ташланды. Чәкән алпагытның артына чыгып, ул аны узып китте. Шуннан соң кырт кына кире борылды, сөңге ыргытмакчы булды, тик каршыда гына болгар алыбының ямьсез, коточкыч йөзен күреп, каушап калды.

Ике батыр тагын да беравык бер-берсенә карашып торгандай иттеләр. Чәкән алпагыт, «сәләмә» батырны бер селтәнүдә сөңге очына элә алмавына ачуы килеп, күрәсең, монысында чынлабрак орды. Ул бик тиз, бик туры төбәде. Ул бик каты бәрде. Яшь җегет шулай да аның сөңгесеннән өлгеррәк булып чыкты. Күкрәгенә очлы тимер килеп керде дигәндә генә ул, ияреннән шуышып, уңга ташланды. Башы белән аяк астына егылып төшмәс өчен, кулындагы сөңге сабын җиргә төртеп алды да, җилдәй выжлап, тагын алпагытны узып кит-

те. Бераз җир чабып баргач, ул җиңел генә иярена утырды, өзәңгеләргә ныгытып басты, борылды да аткан уктай Чәкән алпагытка таба томырылды.

Аның бу күз иярмәс җитезлеген ике якта да күреп алдылар. Акбүреләр куанып гүелдәргә тотынды.

Икенче тапкыр оятка калу Чәкән алпагытны чынчынлап котыртып җибәрде. Ияреннән калка төшеп, атының башы өстеннән үрелеп, ул, кыя таудан ычкынып киткән иләмсез зур таш кисәге сыман, Тотыш өстенә килә башлады. Күзен кан баскан усал үгез кебек дулап, үкереп килде. Монысында ул Тотышның үзен генә түгел, әйтерсең, аты-ние белән бергә күтәреп ормакчы булды.

Шулай да ора алмады... Тотыш углан үзенә төбәлгән сөңгене калканы белән читкә тайпылдырып җибәрде. Карап торучылар таң калып, тагын гөрләп алдылар. Болгарлар ягында инде җиңелчә генә киенгән яшь җегеттән көләргә беркем батырчылык итмәде. Киресенчә, аның менә шулай җиңелчә киемле булуы, яшьлеге, өлгерлеге аларның күңелендә чын-чынлап соклану тойгысы тудырды.

Өченче кат буш сөңге тотып калган Чәкән алпагыт, ачуына булашып, күрәсең, онытылыбрак китте. Кирәк чакта ул атын борып өлгермәде — аты аны ераккарак алып чапты. Ике яктагы кешеләр, әле генә булган очрашу күренешеннән айный алмыйча торганда, Тотыш углан беркемнең башына килмәгән, көтелмәгән бер җегетлек эшләде. Үзенә төбәлгән сөңге башын читкә тайпылдырып, Чәкән алпагытны узып киткәч ул атын борып тормады: сикереп кинәт ияргә басты, артына борылды... борылды да күз ачып йомган арада, сөңгесен ераклаша барган җайдакка тондырды. Туры ыргытылган саллы сөңге, тимер киемне, тимер-сөякләрне җимереп, киң арканы үтә-сүтә тишеп керде.

Үз көченә, үзенең үлемсезлегенә нык ышанган Чәкән алпагыт сөрлегеп китте, тезгенен тартып, атын кире борды. Күкрәгеннән тишеп чыккан очлы тимерне кысып тоткан килеш, ул көчәнеп беравык ияр өстендә утыргандай итте дә, барлык авыр кисмнәре, кораллары белән гөрселдәп, ишелеп җиргә төште. Аты туктады, куркынган зур күзләрен уйнатып, кызганыч тавыш белән кешнәп җибәрде. Җайдакның калканы доңгырдап читкә тәгәрәде, алпагы яртылаш туфракка буялды.

Акбүреләр ду килеп шауларга тотындылар.

Ул арада Тотыш углан, сөенеченнән очынып, катау ягына чабып килде. Тузан туздырып, баш очында сөңгесен уйнатып яңадан хан чатырына якынлашты.

— Әй, хан, чыгар икенче батырыңны! — дип кычкырды ул.

Яңа орыш башланганлыгын белдереп тагын быргылар кычкырды, тагын дөңгерләр дөпелдәде. Киң чатыр артыннан яланга Будрач сукман[1] килеп чыкты.

Будрач сукман Алмыш ханның Чәкән алпагыттан кала икенче батыры иде. Чәкән алпагыт үзенең коточкыч көче, кансызлыгы белән, ат өстендә яхшы орышуы белән танылган булса, Будрач сукман икенче яктан атаклы иде. Ул чирмеш иде, урман кешесе иде, шуңа күрә атта яхшы орыша алмый иде. Аяк өсте орышта исә аңа беркем каршы тора алмый иде. Тотыш белән Чәкән алпагытның орышын күзәтеп утырган Алмыш хан яшь жегетнең көчле якларын да, йомшак якларын да тиз арада төшенеп алды. Аның иң зур өстенлеге җинеллек булса, иң йомшак ягы да шул ук җиңеллек иде. «Җәяүлегә каршы торып карасын әле!» — дип уйлады хан, үз алдына көлемсерәп.

— Мин кылыч белән орышам! — диде Будрач сукман.

Тотыш берни әйтмәде, атыннан сикереп төшге дә, сөңгесен җиргә кадады, кылычын кыныдан алды. Ташбәкәл, нисе өчен пошынган сыман, кыска гына итеп кешнәп куйды, теләр-теләмәс кенә катау ягына юыртты.

Ак чырайлы, саргылт кашлы Будрач сукман буйга калку түгел иде. Ул бик таза, нык, авыр сөякле иде. Чәкән алпагыт кебек, ул да баштанаяк тимергә төренгән иде. Аның да кылыч үтәрдәй бер генә йомшак җире дә юк шикелле иде.

Батырлар, бер-берсен сынап, күзгә-күз карашып тордылар да, икесе дә берьюлы кузгалып куйдылар, таптанып алдылар, кылычларын селтәп, ярсып шундук орышка да ташландылар.

Карар күзгә таш тутырылган капчык сыман авыр күренсә дә, Алмыш хан батыры да бик җитез, өлгер кыланды — андый җитезлекне, өлгерлекне Тотыш аннан бөтенләй көтмәгән иде. Будрач сукманның кулында

---

[1] Сукман — батыр сугышчы, алып.

кылыч уйнап кына торды. Тотыш, кысрыклауга чыдый алмыйча, әкренләп-әкренләп чигенә барды. Будрач исә, яшь җегеткә тын алырга да ирек бирмичә, шулай кысрыклап килде-килде дә, кинәт кылычын ике куллап тотып, бар көченә орды. Шундый иттереп орды — кылыч астында кеше түгел, таш булса, таш та урталай ярылып чыккан булыр иде! Тотыш ярылмады — җиргә егылды. Карап торучылар «аh!» итеп җибәрделәр. Сөенергәме, сөенмәскәме икәнлеген әлегә беркем белмәде. Нык селтәнгән кылычның яртылаш диярлек җиргә батканлыгын, яшь җегетнең үлемгә кыл арасы гына торып калганлыгын күргәч, акбүреләр дә, болгарлар да күкрәк тутырып тын алдылар.

Тотыш аягына басты, чирмеш алып ташланганчы, тиз арада кылычын, калканын иңләде, артка чигенде. Шул ук мәлдә аның күз алдына Тәңкә күренеп китте. Беренче төнне аның белән куышуы исенә төште. Яшьтәшләре белән куышлы, качышлы уйнаганда әле йөгереп, әле туктап, егылып калу, читкә тайпылу, шулай итеп, куучыны алҗытып бетерү алымын яхшы белсә дә, хәзер аңа бу нииндидер яңалык булып тоелды. Кылычын күтәреп Будрач сукман яңадан өстенә килә башлагач, ул тиз генә читкә сикерде. Ул моны берничә тапкыр кабатлады. Будрач кызып китте. Тотыш угланны ул туктаусыз әзәрлекләвендә булды. Тотыш исә әле башын иеп калды, әле йөгереп китте, я булмаса болгар батырының артына чыгарга итеп карады. Уңга-сулга боргалану тимер киемле кешегә шактый авырга туры килде. Яшь җегетнең нишләргә чамалавын ул бик яхшы аңлады, шулай да берни эшли алмады — Тотыш углан тиен кебек житез, тиен кебек җиңел, тиен кебек тешле, усал иде.

Шулай мәче белән сычкан шикелле куышкан арада, Будрач сукман Тотыш угланның кая, ничек тайпылачагын алдан ук чамалап, тагын бер тапкыр — монысында инде соңгы тапкыр! — кизәнергә булды. Читкә киткән җегет исенә килеп өлгергәнче, ул аның артыннан килеп тә басты, кылыч сабын тагын ике куллап тоткан килеш, бар көченә селтәнеп тә җибәрде. Монысында ул өстән аска түгел, кыйгачлап, уңнан сулга таба селтәде. Чалгы белән печән чапкандагы кебек, ул Тотышны кай төшеннән генә булса да урталай кыеп төшермәкче булды.

Тик ул Будрач сукман уйлаганча унга да, сулга да тайпылмады, ул туп-туры аның аяк астына ташланды. Үткер кылыч аның баш өстеннән ыжгырып үтте. Алмыш ханның икенче батыры, кылычы артыннан ияреп, баскан урынында әйләнгәндәй итте. Шул ук мәлдә бөтен яланны тутырып, йөрәк ачысы белән:

— А-а-а-а! — дип кычкырып җибәрде.

Тотыш кулындагы үткер тимер астан, корсак турысыннан сабынача йомшак иткә барып керде, эчәкләрне, бөер-бавырларны кисеп үтеп, күкрәгенә таба шуышты. Сукман кулындагы кылыч, калкан чыңлап җиргә төште. Ак чырайлы, саргылт кашлы чирмеш алып, авызын ачып, ашыгып тын суыра-суыра, баганадай артка ауды.

VII

Берьюлы ике батырыннан колак каккан Алмыш хан, Тотыш угланга тын алырга да ирек бирмичә, өченче кешесен чыгарды. Монысы Корыч-Тимер дип аталган яшь, чибәр алып иде. Ул Алмыш ханның чыбык очы туганы булган Алып-Тархан бинең сөекле улы иде. Ул да болгарлар арасында атаклы алыплардан санала иде. Ул инде күп кенә яуларда булган, орышларда катнашкан, җиңгән, бүләкләр алган иде. Тотыш углан кебек, ул да җиңелчә генә киенгән иде.

— Мин дә кылыч белән орышам! — диде ул, ялан уртасына чыккач.

Батырларның кара-каршы килеп басулары булды, быргыларның чинарга тотынуы булды, шундук орыш башланып та китте. Яшен чаткылары чыгарып, тиз арада кылыч йөзләре чәкәшергә тотынды.

Тотыш углан беренче адымыннан ук ялгыш җибәрде. Будрач сукманны этләгән кебек, Корыч-Тимерне дә ул этләргә, алҗытырга чамалады. Тик болгар батыры аның бу алымын аңлап, өйрәнеп өлгергән иде инде. Шунын өстенә, Тотыш кебек үк, ул да бик җиңел сөякле иде, шунын өстенә ул әле әз генә дә көчен түкмәгән иде. Корыч-Тимер Тотыш угланнан бер адым да калышмады. Акбүре батыры нәрсә эшләсә, ул да шуны эшләде, ул кая тайпылса, ул да шунда тайпылды, я булмаса, аның алдарга чамалавын сизеп, шундук аның юлына аркылы төште. Тотышка ул күтәрелеп карарга да ирек бирмәде.

Тотыш ярсый башлады. Нинди дә булса яңа нәрсә уйлап табарга аның башы җитмәде — күз алдында ялтйолт килгән кылыч йөзе торган саен аның эчен пошырды, ачуын китерде. Ул яңадан анасының сүзләрен исенә төшерде, Тәңкәне исенә төшерде, тик инде берни дә аңа баштагы өстенлекне, салкын канлылыкны кайтара алмады.

Көтмәгәндә ул нәрсәгәдер абынып китте. Шул чагында Корыч-Тимер ач бүредәй аның өстенә ташланды. Аның кылычы Тотыш кулындагы калкан читен уеп төшерде, сул як беләкне кисеп керде дә, сөяккә җитеп, тэртелеп калды. Тотыш углан чайкалып китте. «Бетгем»,— диде ул үз-үзенә бик тыныч кына, бөтенләй чит кеше турында уйлаган кебек. Булган бар көчен, ярсуын бер учка туплап, ул Корыч-Тимернең аяк астына, муен турысына орды. Болгар алыбы башын иеп өлгерде, бары тимер алпак өсте генә сыдырылып китте дә, киселгән беләктән, киемнәрне кызылга буяп кайнар кан агарга тотынды. Шул ук мәлдә яшь җегетнең күңеленә: «Бетәм!» — дигән икенче уй килде. Бар нәрсәне онытып, ул канлы ярасын кысып тотты.

Корыч-Тимер куанып ырылдап җибәрде, бер селтәүдә Тотышны юк итмәкче булып, Будрач сукман сыман кылычын ике куллап югары күтәрде. Ярасы белән мавыккан Тотыш угланга яңадан көрәш тойгысы, каршы тору тойгысы кайтты. Үткер кылыч үзенең муенын чабып өлгергәнче ул җиргә егылып калды. Тик моның ында ул баягыча ягының эчен айкый алмады. Ярасын ычкындырмаган килеш, сырты белән җиргә терәлеп яткан килеш, ул аңа бары кушаяклап тибеп кенә җибәрә алды. Авыртуга түзә алмыйча, болгар батыры чипап җибәрде, җиргә барып төште.

Җирдән алар икесе дә бер үк мәлдә сикереп тордылар. Тордылар да...

Тотышның уң кулы буш түгел иде, Тотышның кулында корал юк иде.

— Ы-ы-ы! — дип үкерде кара мыеклы чибәр алып, куанычыннан нишләргә белмичә.

Ул инде орган да булыр иде, урталай кискән дә булыр иде. Корыч-Тимернең үкерүеннән дә көчлерәк булып, көтмәгәндә әйтерсең күк күкрәп җибәрде.

— Тукта! — дип кычкырды кемдер аның артында гына.

Ирексездән ул туктап калды, артына борылды. Аның каршысында таудай булып Алмыш хан калкып тора иде.

— Тукта! — диде хан, кабатлап.— Син җиңдең!

Чибәр алыпның чибәр мыек очы тартышып куйды. Шулай да ул коралсыз Тотыш углан янына килде, янап:

— Җыгыл! — диде.

Үзенең җиңгәнлеген белдереп, ул кызыл итеге белән аның күкрәгенә басты, кылычын итек башы янына терәде. Сөңгеләр, алпаклар урманы шауларга тотынды. Акбүреләр, караларына коелып, беравык аңламыйчарак тордылар да, барысы берьюлы диярлек кычкырып җыларга тотындылар.

Тотыш җиңелде, Акбүре җиңелде. Нәрсә карап тордың, тәңрем?! Кайда булдыгыз, изге иәләр?! Тотыш җиңелде...

Җиңелде... Ул күзләрен ачты, үзенең борын төбендә генә җирәнгеч итек башын күрде, итек башы янында, үзенең бугазына якын төштә коточкыч салкын тимерне күрде. Тимер дә тик тора, итек тә кузгалмый. Тын алуы шундый авыр!

Җиңелсә дә, ул әле исән бугай. Әнә ул уйлый, күрә...

Ул җиңелде... Ах, нинди кыен, нинди оят очлы тимер белән итек табаны астында тын алып, күреп, уйлап яту!

VIII

Орыш төкәнде. Языга[1] үлек күмүчеләр чыкты. Кан, тузан эчендә аунап яткан Чәкән белән Будрачны алар күтәреп алдылар, арбага салып, каядыр алып киттеләр.

Күмүчеләрдән соң орыш урынына имчеләр чыкты. Алар яралы Тотыш янына килделәр, аның киселгән беләген карадылар; яраны яхшылап салкын су белән юдылар да киселгән иткә яра ташы кырып салдылар, шуннан соң беләкне ныгытып бәйләп куйдылар. Шул эшләрне башкаргач, төсе качкан, агарынган яшь егетне кабыкка салдылар, күтәреп шулай ук аны да каядыр алып киттеләр.

Ике як арасында кыскача гына сөйләшү булып алды. Күрән би Алмыш ханның катау янындагы яланнан үзе урда корган җиргә — Тәкәшүр болынына кай-

---

[1] Язы — ялан, мәйдан.

тып китүен теләде. Тиешле бурычны дүрт көндә үзем илтеп түләрмен, диде. Алмыш хан үз чирүенә шундук кире борылырга боерык бирде. Болгарлар, тузан туздырып, әкрен генә чигенә башладылар.

Тотыш углан көн ягына алып китәргә тиешле товарлар Талкысыкта тукталып калган иде. Күрән би андагы барлык байлыкны, кешеләрне кире катауга кайтартты. Инде каядыр җир читенә аркыш җибәрүнең дә, кемнәр беләндер сату-алуның да беркемгә кирәге юк иде. Ул җиңелде. Бетте. Бер теләге дә тормышка ашмады. Эх, эчендә нидер шулай борып авыртмаса да, алай ук кыен булмас иде! Бетте. Аны әйтерсең урталай бөгеп ташладылар, аны әйтерсең кисәкләргә өзгәләп ташладылар — бер өлеше тегеләр ягында калды, бер өлеше менә бу якта. Соңгы ышанычы — Тотыш углы да аның теләкләрен аклый алмады. Юк, ул үзен чын ир итеп, алып ир итеп күрсәтте, шулай да аннан ни файда?

Кич катауга Котан белән Акбога кайтып төште. Акбүреләр күбәеп киттеләр. Кешеләрнең күңелләре күтәрелде. Яу килгәндә читтә калган ирләр, калан түләмичә, төнлә болгарларны барып басарга, бөтен ояларын туздырырга кирәк, диделәр. Ыру башы кул гына селтәде. Аның инде бернәрсәгә кулы бармады, бернәрсәгә кыюлыгы җитмәде.

Икенче көнне иртүк катаудан болгарларга калан өчен бер көтү сарык озатылды — җиңүчеләргә иртәнге ашка ит булды. Шуннан соң Басу-капкадан бер-бер артлы олаулар агыла башлады. Изге алан авызы янында аларны болгар кешеләре каршы алдылар, хан урдасына тикле озата бардылар. Алмыш ханның теркәүчеләре, агычылары тиреләрне, күннәрне, балларны, чүлмәк савыт-сабаны, ашлыкны җентекләп карап, тикшереп алдылар. Бозылган, ертылган, тишелгән нәрсәләр кире кайтарылды, алынганын санап, агрым такталарга язып бардылар. Алынган байлык өчен акбүреләргә тамгалы язу бирделәр.

Ике көн эчендә акбүреләрнең бурычы тулысынча түләнеп бетте. Сыгылып торган киштәләр яңадан турайды, амбарлар бушап, иркенәеп калды. Агычылар авыр, калын ишекләрне иңеләй ачып җибәрделәр. Эт, бүре башы төсле итеп ясалган зур йозаклар, авызларын ачып, ишек кылдауларында эленеп калдылар. Бер почмактан икенче почмакка шыр идән буйлап күселәр йөгереп

узды. Билләренә алъяпкыч бәйләгән чуралар, бик эшлекле кыланып, чүпле идәннәрне, амбар алларын себерделәр, шунда ук чыр-чу килеп чыпчыклар чүпләнде.

Әйе, амбарлар бушап калды. Амбарлар белән бергә Күрән бинен күңеле дә бушап калды. Ул нәрсә уйларга да, нәрсәгә барып тотынырга да белмәде. Анда сугылып, монда сугылып йөргәч, ул Басу-капка ягына юнәлде. Соңгы олаучының кайтуын ул койма өстендә көтеп торды, хан теркәүчеләре биргән тамгалы язуны күздән кичерде.

— Тотыш турында әле дә берни ишетелмиме? — диде ул олаучыга.

— Юк, беркем берни белми,— диде олаучы.— Алар безнең белән җүнләп сөйләшмиләр дә.

Би артык сораштырып тормады, атына атланды да, урдага кайтып китте. Җиңелүе, амбарларның бушап калуы өчен күңелен игәгән кайгысы йомшарга да өлгермәде, аны инде яраланып теге якта калган углы өчен борчу тынычсызлый башлады. Ни булды аңа? Ник бирми аны Алмыш хан? Үлмәде ич ул! Үлсә, аны шундук кире бирерләр иде. Яраланды, аны имчеләр алып китте. Шулай булгач.., барып сорарга, ягы алдында баш ияргә туры килер микәнни?

Үз урдасына якынлашып килгәндә, аны арттан бер җайдак куып җитте.

— Алмыш ханнан илчеләр килгән, би. Катауга кертүне сорыйлар,— диде җайдак.

— Илчеләр түгелдер алар, шымчылардыр,— диде би.— Теләнчегә күлә карасаң, ямаулык сорар. Тагын ни кирәк аларга?

Ул тун күнчегендәге тамгалы язуларны янадан карарга, бармакларын бөгеп, түләнгән каланның күпме чыгуын яңадан санарга тотынды. Бер тиен артык түгел, бер тиен ким түгел! Чыннан да, ни кирәк аларга? Ул кире капка ягына борылды.

Капка каршында, урлар артында атка атланган өч ир тора иде. Койма өстенә менгән бине күргәч тә алар, ягымлы кыланып, баш иделәр, үзләрен катауга кертүне сорадылар.

— Сезне түгел, сезнең ханыгызны да мин катауга кертмәдем,— диде би, кукыраеп, тупас кына.— Минем колак ерактан да ишетә. Әйтегез, ни йомыш?

— Безнең йомышны капка төбендә әйтмиләр, өйгә барып әйтәләр,— диде илчеләрнең берсе.

— Сез болай да минем өемдә,— диде Күрән би.

Илчеләр, бер-берсенә карашып, киңәшеп алдылар.

— Алайса, тыңла, Күрән би,— диде ак сакаллы карт, алгарак чыгып.— Болгар йортның башы Алмыш хан...

— Юк, Хазар йортның, изге каганның колы... илтәбире[1], Болгар йортның башы...— дип төзәтте Күрән би.

Илченең йөзе бозылып китте. Ул тагын үзенең юлдашларына карап алды да, өзелгән сүзен ялгап:

— ...Болгар йортның башы Алмыш хан сине, Акбүре ыруының башы Күрән би, хатыннарың, балаларың, туган-тумачаларың, якыннарың белән ашка чакыра.

— Миннән талап алган байлыгын күрсәтергәме? — диде би усал итеп.

Ул үзенең илчеләр белән алай тупас сөйләшмәскә тиешлеген бик яхшы аңлады, шулай да берни эшли алмады. Әкренләп-әкренләп аның күңелендә бар нәрсәнең астын өскә китерә алырлык ачу-ярсу тойгысы кабара барды. Үзенең җиңелүе өчен ул әйтерсең илчеләрдән үч алырга җыена иде.

Аның тупаслыгына илчеләрнең ачуы килде.

— Күрән бине башлы, белекле дип сөйләгәннәрие — чын булмады бу,— диде илче карт.— Илчегә үлем юк. Без сиңа әйтергә кушылганны гына әйттек. Әйтү бездән, тыңлау-тыңламау — синнән. Алмыш хан синең белән татулашырга тели. Моны да әйтергә боердылар. Сау бул, Күрән би.

— Сау булыгыз,— диде би теләр-теләмәс кенә.

Илчеләр, атларын борып, ашыкмыйча гына китеп бардылар. Алар көнбатышка таба, урман артында кечерәя барган кызыл-саргылт кояшка каршы киттеләр. Аларның алгы яклары, ян яклары утлы куз төсле кыпкызыл булып, аркалары кап-кара булып күренде. Артларыннан әз генә дә калышмыйча, иләмсез зур күләгәләре сөйрәлеп барды.

Илчеләр китеп баргач, бинең тагын эче поша башлады. Илчеләрдән Тотыш турында сорарга башына килмәве өчен ул үз-үзен тиргәп ташлады. Аннары ул

---

[1] Илтәбир — Болгар ханының Хазар каганына бәйле икәнлеген аңлата торган титулы.

үзеннән талап алган икмәк белән үзен сыйларга җыенган Алмыш ханны, башлаган эшен җиренә җиткермичә кайтып киткән Ямгырчы бине сүкте. Шуннан соң ул бер дә юктан башын чайкап, авызлык тимерләрен чылтыраткан атын сүкте. Башка сүгәр нәрсә табылмады. «Тәңренең каргышы... Картайдым, беттем...» — дип уйлады ул, авыр сулап, караңгы бер төшенкелеккә бирелеп.

Кичке ашны, башка көннәрдәгечә, «ак өй» дип йөртелгән зур өйдә ашадылар. Ашка аның хатыннары, өлкән балалары, туганнары — барлыгы утызлап кеше җыелды. Барысы да үзләрен үлек чыккандагы кебек кыен, уңайсыз сизделәр. Сөйләшми генә ашадылар, сөйләшми генә таралыштылар. Койтым бикә ашка бәтенләй килмәгән иде. Аны чирләп урында ята диделәр.

Аштан соң би Койтым бикә өенә юнәлде. Бикә, башын юеш сөлге белән урап, таудай өелгән мендәрләр, йомшак тиреләр өстендә ятып тора иде.

— Белештеңме, исәнме, үлеме? — диде бикә беренче сүзе итеп.

— Кай җирең авырта? — диде би аңа.

— Мин синнән Тотышны сорыйм,— диде бикә, ыңгырашып.— Углың бүре базында калсын да, ничек таза булмак кирәк?!

— Шул гынамыни? — диде би, юри исе китмәгән сыман.

— Тагын ни? — диде бикә, башын калкытып.— Тире, күн? Бал? Утыз мең кешне син бер кышта табасың, югалган углыңны табарсыңмы?

— Югалмаган,— диде би, шул ук ялган бер пошмаучанлык белән.— Күреп тордың ич: имчеләр бәйләделәр, алып киттеләр. Беркая булмас.

— Шымчы җибәрергә кирәк — барсын, күрсен, сөйләшсен,— диде бикә.

— Шымчы? — диде би.— Әлерәк кенә Алмыш ханнан илчеләрме, шымчылармы килде. Безне ашка чакырган, керген!

Койтым бикә, күзләрен зур ачып, аягына торып басты, башындагы сөлгесен атып бәрде.

— Син аларны борып җибәрдеңме?! — диде ул.

— Җибәрдем,— диде би.

— Кайчагында син минем эшемә кысыласың, би,— диде бикә, кызып.— Ашка чакырганнар икән, иң элек

минем белән киңәшергәе. Барасыңмы? Бармыйсың? Үзем китәм!

— Үзең?!

— Үзем! — диде бикә, нык итеп.— Улым янына! Сакчылар бир. Җә Алмыш ханның канын коеп, улымны үзем белән алып кайтам, җә улым янында торып калам.

— Син беркая бармыйсың! — диде би, хатынының юлына аркылы төшеп.

— Үз улым янына барудан мине беркем тыялмас,— диде бикә.

IX

Атаклы ике батырыннан колак какса да, акбүреләр белән очрашуның шулай тиз генә, җиңел генә тәкәнүенә Алмыш хан сөенми булдыра алмады. Ул җиңде, бөтенләй диярлек кан коймыйча, туздырмыйча-яндырмыйча җиңде. Мондый җиңүләр еш булмый, мондый җиңү теләсә кем кулыннан килми. Менә, аның килеп күренүе булды, дошман, куркып, коты алынып, шундук бил бөкте. Күрдегезме Алмыш ханның көчен, явыз күршеләр — суарлар, биләрләр?! Күрдегезме болгарларның кемлеген чит ил кешеләре,— илчеләр, сатучылар?!

Алмыш ханның барысына да шулай дип әйтәсе килде, кычкырасы килде. Сөенечтән, масаюдан күзе томаланып ул икенче көнне үк олы җиңүгә багышлап олы туй ясарга булды.

Акбүреләрнең соңгы олавы урдага килеп җиткәндә, көтүчеләр урман буендагы болыннан һай-һулап бер көтү җылкы куып кайттылар. Суючылар атларны тота тордылар, тотылган берсен суя тордылар. Шунда ук тиресен тунадылар, эчен алдылар, юан бүкәннәргә салып, җылы итне чаба тордылар.

Чулман ярына килеп терәлә торган ике сырт арасындагы киң болын өстендә, әле анда, әле монда учаклар кабынды. Кычкырып көлгән, җырлаган тавышлар ишетелде. Болын уртасында түгәрәкләнеп тезелеп утырган йөзләрчә ак өйләр арасында кораллы, коралсыз кешеләр кайнашты. Кешеләрнең аяк астында исәнәеп этләр чабышып йөрде. Урдадан читтә, урман буйларында, койрыкларын селтәп, бер-берсенә сыенып, я булмаса үзара ызгышып, иксез-чиксез күп атлар утлап йөрде.

Юл өстендә, урман буйларында, Чулман ярында, ханның, чирүнең тынычлыгын саклап, каравыллар кизү торды.

Менә тиздән караңгы да төшә башлады. Көнбатыш яктагы урман читенә үкәлеп-ягылып калган кызыллык кай арададыр тәтендәй очып юкка чыкты. Ерактагы урманнар, караеп, куерып, болынга, кешеләргә таба якынрак күченделәр. Тәкәшүр болынының Чулман ягында, бик зур болыт сыман булып, аксыл томан күтәрелде. Тирә-якны салкынча эңгер-меңгер чорнап алды. Үзләренең вак-төяк эшләре белән ыгы-зыгы килгән җир кешеләренә күктән җем-җем итеп йолдызлар күз кыстылар, бармак янадылар.

Авыр, озын юлдан соң, төрле кыенлыклардан соң болгарлар беренче тапкыр тынычлап, иркенләп туй иттеләр: туйганчы ашадылар, исергәнче эчтеләр, күңелләре булганчы җырладылар, биеделәр.

Шау-шу, җыр-бию, уен-көлке төне буена тукталып тормады. Учакларда утлар янды, учакларда итләр пеште. Дөпелдәгән, тыпырдаган аяклар астында мәңге тыныч, мәңге бөек җир йокымсырап ятты. Якында гына кешеләрнең кайгысын да, куанычын да... каннарын да, сөяк-санакларын да бик күп күргән, бик күп юган мәңге тере, мәңге бөек Чулман акты.

Чулман буеның чык каплаган яшел болынында, берберартлы килеп юкка чыккан санаусыз җәйләрнең берсендә, санаусыз төннәрнең берсендә җиңүчеләр туй иттеләр...

Алмыш ханның мең кеше сыйдырышлы өендә аш-су башкаларныкына караганда да күңеллерәк, шау-шулырак булды.

Өй эчтән икегә бүленгән иде. Түгәрәк өйнең ишектән кергәч тә уң ягын — кечерәк өлешен хатын-кызлар били иде, бөтен өй эченең дүрттән өч өлешен алып торган сул ягы ханның үзенеке, ирләрнеке санала иде. Монда хан үзенә килгән кешеләр белән, кунаклар белән очраша, шунда ук аш-сулар, төрле уеннар, күңел ачулар уздыра иде. Зур якның урта бер җирендәрәк, бөтен өйне тотып торган биек терәктән арырак төрле төстәге ефәкләрдән баш өстенә киң чыбылдык корылган иде. Чыбылдык астына бай келәмнәр җәелгән җир идәндә, сырлап, алтынлап бизәлгән биек тәхет утыртып куелган иде.

Тәхетнең утыра торган җиренә рум ефәге капланган иде.

Шулай итеп, чакырылган кунак килмәде. Килмәсә килмәс! Кешеләр дә, кунаклар да ялыгып бетте — башларга кирәк.

Башына каурыйлы ак чалма ураган Алмыш хан, исле май исләре аңкытып, билбавындагы алтын-көмешләрен елтыратып, эчкәре бүлмәдән кунак бүлмәсенә — зур якка чыкты. Бераз гына калышып аның артыннан Айкын хатын чыкты. Бераздан өйгә хан-агасы[1] белән биләр, карачылар, башка кунаклар керә башлады.

Алмыш хан, йомшак итекләре белән йомшак кына басып, тәхет янына килде, якасына, изүенә кеш тиресе тотылган, эре бизәкле күк ефәк белән тышланган төн итәкләрен җыештырып, биек урынга утырды.

Ханның сул ягына, түбәнгәрәк, келәм өстендәге йомшак мендәргә аякларын бөкләп, Айкын хатын утырды. Ире кебек ул да озын буйлы, таза, симез бер хатын иде. Аның өс-баш киемендә, кулларында — әле анда, әле монда, күк йөзендәге йолдызлар төсле булып, чын ташлар җемелдәшә иде. Тары бөртегедәй утлы ташлар аның өс-баш киемнәрендә генә түгел, каюлы йомшак читек табаннарына да тегелгән иде — аякларын бөкләп утыргач ул ташлар ялт-йолт килә башладылар.

Башына ул ас тотылган очлы бүрек кигән иде. Бүрек астыннан чыгып торган ак, матур колак очларында энҗе ташлы авыр алкалар тирбәлә иде.

Ханның уң ягына биләр утырды, сул ягына, Айкын хатыннан бераз читтәрәк, бөтен бер оя булып, Хәрәзем илчесе белән чит ил сатучылары урнашты. Тәхет алдына, өй уртасындагы терәккә табарак, зур бер төркем булып, Алмыш ханның унлап баласы — ир угланнар, кыз угланнар урнашты. Ханның башка якыннары — туган-тумачалары, алыплары, аксакаллары — барысы да үзләренә тиешле, билгеле урыннарына утырдылар.

Кунакларның күпчелеге ирләр иде. Арада хатын-кызлар да, яшьләр дә, картлар да бар иде. Аларның барысы да күзнең явын алырдай ачык төстәге, төрле төстәге озын киемнәр кигәннәр, барысы да йомшак урыннарга аякларын бөкләп утырганнар иде. Алмыш хан белән Айкын хатыннан кала барлык кешеләр ялан

[1] Хан-агасы — ханның беренче ярдәмчесе, вәзир.

баш иде — очлы бүрекләре, калпаклары култык астына кыстырылган я булмаса тез өстенә куелган иде. Ирләрнең кайберсенең чәчләре такыр итеп алынган, кайберсенең, киресенчә, җилкәләренә төшеп торырлык озын итеп үстерелгән, үремнәргә үреп куелган иде. Бу исә аларның төрле ырудан, төрле кабиләдән икәнлеген күрсәтеп тора иде.

Кешеләр тавыш-тынсыз гына утырыштылар, тавыш-тынсыз гына көтә башладылар. Барысының да күзе уртага — биек тәхеттә калкып утырган олы кешегә текәлде.

X

Кунаклар урнашып беткәч, Алмыш хан үзенең уң ягына борылды, бер читтә, караңгыдарак басып торган кемгәдер ым какты. Ашыгып аның янына чандыр гына бер кеше — өй-агасы[1] килеп җитте, баш иде.

— Китер,— диде хан әкрен генә.

Ачыккан кунаклар утырган урыннарында кыймылдашып алдылар, төкерекләрен йоттылар, борыннарын тарттылар. Ул арада икесе ике ягыннан тотып, ике кеше өйгә зур гына өстәл кертте. Өстәлгә чигүле ак ашъяулык җәелгән, ашъяулык өстенә — сай читле алтын табак, табакка — кыздырылган ит куелган иде.

Исле май, тир, сөрем исләрен күмеп, болындай киң, күк түбәседәй биек өй эченә кыздырылган ит исе таралды. Үзара сөйләшү, йөткерү, борын тарту тынып калды. Меңләгән күзләр, тирә-яктагы бар нәрсәне онытып, хан каршындагы өстәлне күзәттеләр.

Алмыш хан җиң очларын кайтарып куйды да кайнар ит өстенә капланган ак җәймәне өй-агасына тоттырды. Алтын табактагы пычагын алып, ярты арт санның иң тәмле, иң йомшак җиреннән бер кисәк ит кисте. Беркемгә карамыйча, ул беренче кисәкне кабып җибәрде. Шуннан соң ул икенче кисәкне, өченче кисәкне кисеп алды, ашады. Өченче кисәктән соң ул дүртенче кисәкне кисеп алды. Булары бөркелеп, майлары тамып торган бу зур гына кисәкне ул үзенен хатынына суздьт. Чыбылдык артыннан шундук кыска аяклы өстәл чыгардылар, өстәлне Айкын хатынның алдына куеп, тезләре өстенә ак сөлге җәйделәр.

---

[1] Өй-агасы — ханның өй эшләрен, хуҗалык эшләрен башкаручы.

Хатыныннан соң Алмыш хан үзенең уң ягындагы биләрнең берсенә ит кисеп бирде. Бигә дә аерым өстәл, өлге, табак чыгарып куйдылар. Шулай итеп, хан үз тирәсенә ярым түгәрәкләнеп утырган якыннарына, кунакларына ит өләшеп бетерде дә аерым төркемдәге балаларына тарата башлады. Хан кулыннан ит алган барлык кешегә аерым өстәл бирелде. Кешеләр, бер-берсенә катнашмыйча, бер-берсенең эчен пошырмыйча, тыныч кына үз алларына ашый бирделәр.

Күз ачып йомганчы Алмыш хан бер арт санны ботарлап та ташлады. Алтын табакта ялтырап бары күсәктәй деңдер сөякләре генә торып калды. Сөякләрне ашчылар алып чыгып киттеләр. Анысы — караларга, кыз-кыркынга, теләнчеләргә...

Сөяк-санак өелгән табакның күз алдыннан югалуы булды, аның урынына икенче табак белән икенче арт санны китереп, тагын хан алдына сузып салдылар. Алмыш хан анысын да бүлгәләргә тотынды. Аның кулында пычак уйнап кына торды. Шул ук вакытта унлап ашчы, көмеш табакларга салып, тагын зур-зур ит кисәкләре алып чыктылар, тиз-тиз атлап, тар аралыклардан арткарак уздылар. Аларга каршы икенче яктан өстәлләр китерделәр.

Ит күтәреп, өстәл күтәреп, кунаклар арасында тыз да быз чабып йөрүләр тиз арада тынып калды. Кунаклар, үз алларына иелгән көе, беркемгә комачауламыйча, тәмле яшь ит ашадылар, сөяк кимерделәр. Кемдер шунда пычакка бәреп җилек кагарга тотынды, кемдер бик белекле булып: ит ашасаң — тешкә кирә, ашамасаң — тешкә кирә, дип әйтеп, каз кауры белән тешен казыштырды. Кайберәүләр үзләренә бирелгән кисәкләрне яртылаш кына авыз иттеләр, калганын балаларга булыр дип, куеннарына тыгып куйдылар — хан казанында пешкән «изге» итне аларның да татып карыйсылары килә ләбаса!

Бер-ике кабымлык ит белән генә тамак туймады туюын, шулай да беркемнең дә мона күңеле кырылмады. Хан казанында пешкән беренче ит, «изге» ит тамак туйдыру өчен түгел, ашыйсыны китерү өчен генә бирелә иде. Күп тә үтмәде, ике колагыннан икешәр таза ир күтәргән зур, авыр, кайнар казан керттеләр. Казанны хан каршысына, идәннән калкыбрак торган түгәрәк бүкәнгә утырттылар. Казанның сырлы капкачын ачып

җибәрү белән, өй эченә, ит исен күмеп, бары хан өендә генә, биләр өендә генә булгалый торган ят, җицел ис таралды. Бу — йөзем катыштырып, яшь ит белән майда кыздырылган дөге исе иде.

Дөгене иң элек алтын табакка салып Алмыш ханга бирделәр, аннан соң Айкын хатынга, олы кунакларга бирделәр.

Бу юлы Алмыш хан ашарга ашыкмады. Үзенең кунакларын шундый ят, тәмле азык белән сыйлый алуына күңеле булып ул янындагы кешеләргә, казан тирәсендә булашкан җитез ашчыларга карап-карап алды. Ашчылар да ханны күздән ычкындырмадылар — кемгә ничек бүләргә кирәклеген киңәшкән сыман, әледән-әле аның ягына күз ташлап алдылар. Үзенең уң ягындагы биләргә, ыру башларына өләшеп бетергәч, Алмыш хан, бары ашчылар гына аңларлык итеп, сул ягына күз сирпеп алды. Аш бүлүче ир тирән көмеш табакка мул итеп пылау салды, пылау янына икенче бер савыттан алып бер-ике чеметем пешкән йөзем өстәде. Көмеш табак, кулдан кулга күчеп, Хәрәзем илчесенең алдына барып утырды.

Шул ук мәлдә ханның уң ягында күңеле кырылган икенче берәүнең түземсезләнеп тамак кырганы ишетелде. Бу атаклы Алып-Тархан иде. Башка чакта аш аңа биләрдән, ыру башларыннан соң бирелә иде. Алмыш хан берни ишетмәмешкә салынды. Ашчы, «ялгыш»ны үз өстенә алган сыман, ашыгып икенче табакка бүләргә тотынды, пылау янына өстәп бер-ике чеметем пешкән йөзем салды, бер-ике өрек салды. «Моның өчен Алып-Тархан бер җаен туры китереп кирәкне бирә инде!» дип уйлады аш бүлүче. Шулай да ул бик үк пошынмады да. Бирсә бирер инде. Ханның әнә чит ил кешеләре алдында ялтырыйсы килә.

Бер казанны бүлеп бетергәч, икенче казан, икенче казан беткәч, өченче, дүртенче казан чыкты. Кунаклар тәмле азыкны мактый-мактый ашадылар. Анысы ашалып бетәргә дә өлгермәде, өй эченә балык исе таралды — ашчылар ялт итеп торган бизәкле сай савытларга салып ак балык ите тарата башладылар. Балыкны билләренә кыска гына алъяпкыч бәйләгән яшь җегетләр өләште. Яуга ташланган кебек, кунаклар янына алар берьюлы диярлек килеп керделәр, ашыгып, ябырылып керделәр. Чыгып киткәндә дә алар шулай бары-

сы берьюлы диярлек тиз-тиз генә чыгып киттеләр. Балыктан соң кымыз бирелде. Монысын яшь кызлар өләште. Алар да үз эшләрен бик җитез, бик төгәл башкардылар.

Барысы да бер төсле киенгән яшь, өлгер җегетләрне күреп кунаклар бер аһ иттеләр, шундый ук яшь, сылу кызларны күреп ике аһ иттеләр. Чит ил кешеләре, ачыктан-ачык соклану белдереп, үзара гәпләшеп алдылар.

Түшәменнән идәнгәчә төрле төстәге ефәкләр салынып төшкән, ак киезләренә төрле ау күренешләре, чабып барган канатлы атлар, бүреләр, боланнар төшерелгән, төрле бизәкләр белән чуарланган биек, якты өй эчендә берьюлы меңләгән авызлар чапылдады, итләр чәйнәлде, алтын, көмеш табакларга тиеп, сөякләр, пычаклар, кашыклар шакылдады. Җиңүчеләр туй иттеләр...

Тышта, төн карасын ярып, багана башларындагы пыскыйларда карамайлар янды. Хан өе тирәсендә, кораллар тотып, сакчылар йөренеп торды. Ишек янында бераз гына тукталып тордылар да, алмашлап «теге якка» — пешекчеләр, ашчылар, аякчылар кайнаша торган якка барып әйләнделәр, ашыга-ашыга калдык-постыкларны ашадылар. Шунда ук теләнчеләр, аксак-туксаклар, каралар... тамагы ач башка төрле ыбыр-чыбыр ялманды. Алар инде башка өйләр, башка учаклар янында булырга да өлгергәннәр, анда да сөяк-санак кимергәннәр я булмаса бер-ике кабымлык ит эләктергәннәр, кайберләре исә тамак чылатып та алганнар. Чынында инде аларның тамагы күптән туйган. Аларның бары хан табагыннан, хан кулы тигән сөяк-санаклардан гына авыз итәселәре килә. Аннары алар туйның иң кызган чагын көтәләр. Анда инде башкасы да тамып куячак. Ачы бал, буза, кымыз... мул булып тамачак. Акбүрене җиңгән Алмыш хан, күңеле йомшарып, аяк астында чуалган караларга бүләк өләшергә боера калса, аннысы инде тагын да яхшырак булачак! Йа, тәңрем, ханыбызның күңелен юмарт кылгыл, ашчыларны, сакчыларны сукыр кылгыл!

XI

Хан өенең тышкы ишеге кинәт ачылып китте, утка баскан песидәй ашыгып, ишектән өй-агасы килеп чык-

ты. Аның чандыр буен, салынып төшкән озын мыегын күрү белән, кулларына сөяк тоткан сакчылар, майга буялган авыз читләрен ялмаштырып, тизрәк читкә тайпылдылар. Ярлы-ябагай, аксак-туксак, тилгән күргән чебиләр күк, як-якка сибелде. Караңгыга китеп постылар да, уттай янган бүре күзләрен елтыратып, өй-агасының яңадан биек, комсыз, убырлы өй эченә кереп юк булуын көтә башладылар. Өй-агасы тиз генә кереп китәргә ашыкмады.

— Комыш! Серкәч! — дип кычкырды ул, кемнәргәдер кул изәп.

Аякчылар — Комыш белән Серкәч — якындагы киез өйдән зур корсаклы авыр чапчаклар күтәреп чыктылар. Чапчакларны шундук хан янына китереп куйдылар. Алмыш хан үзенең алтын аягын кулына алды, чапчакның бөкесен ачып җибәрде дә, нечкә билле, зур авызлы аякка күбекләнеп торган ачы бал агызды. Беренче аякны ул үзе эчте. Тамагын кырыштырып, авыз читләрен сөрткәләп, икенче аякны тутырды. Монысын эчмәде, тулы килеш кулына тотып, аягүрә басты. Ул баскач, башкалар да урыннарыннан тордылар.

— Туганнар! Агай-эне... Ил агалары, кунаклар! — диде ул яңгыравыклы көр тавыш белән.— Бүгенге олы җиңүгә багышлап күңел ачыйк!

Шул сүзләрне әйткәч, ул кире урынына утырды. Аның артыннан бүтәннәр дә утырдылар. Бөтен өй эче тынып калгач, шул ук тулы аякны тотып, Болгар ханы икенче тапкыр урыныннан торды. Кунаклар да торды. Хан баштагы сүзләрен яңадан кабатлады. Шуннан соң ул тагын утырды.

Өченче кат аягүрә баскач, күңел ачу турындагы сүзләр кабатлангач, яңадан утыргач, ачы бал белән сыйлану башланды. Ачы балны хан, ит өләшкәндәге кебек, кунакларына үзе агызды. Ханнан ераграк утырган кунакларны аякчылар сыйлады.

Барлык кунаклар да беренче кат ачы бал эчкәч, кемнедер эзләп Алмыш хан кунакларга күз йөртеп чыкты.

— Корыч-Тимер, кил бире! — диде ул, каядыр читкә, уң яккарак кул изәп.

Үзен чакыруларын ишетеп, батыр көяз җегет атылып урыныннан торды, бер-ике сикерүдә хан каршына барып та җитте. Ул аның аягы астына егылды.

— Тор. Мә, тот шуны,— диде хан, кулындагы алтын аякны җинүчегә сузып.

— Олтаның булыйм, ханым-атам! — диде Корыч-Тимер.

Хан биргән аякны ул, эһ тә итмичә, авызына каплады да, эре генә елмаеп, кунакларга борылып карады, тагын нәрсәдер көткән сыман, беравык урынында тоткарланып торды. Шуннан башка берни эләкмәячәген аңлап, йөзендәге елмаюын сүндермичә, ул әкрен генә үз урынына юнәлде. Кунаклар аңа кызыгып-көнләшеп карап калдылар. Читтәрәк,ерактарак утырганнар исә җинүченең яман атын саттылар.

Яшь алыпны сыйлаганнан соң, хан кунакларга икенче кат ачы бал агызырга тотынды. Икенче аяктан соң кунакларның йөзләре ачыла төште, телләре чишелә төште. Кешеләр үзара кычкырыбрак, иркенләбрәк сөйләштеләр. Аларның күңелләрен, билгеле, ике аяк ачы бал гына күтәрмәде. Аннан да бигрәк, бүген йорт башының йөзе якты иде. Менә ул шаяртып янындагы хатынына нидер әйтеп куйды, хатыны елмаеп җибәрде. Ханның шаяртуы кунакларга караңгы төндә кояш балкып киткәндәй тоелды.

Елмаеп Алмыш хан тагын өй-агасына ым какты. Өй-агасы тавыш-тынсыз шундук күздән югалды. Күп тә үтмәде, сорнай, думбыра, курай, кубыз ише уен коралларын тотып, арткы ишектән көйчеләр килеп керде.

Алар барысы да ирләр иде, барысы да бер төслерәк итеп киенгәннәр иде. Аларның ярлы гына туннары да, башларындагы очлы бүрекләре, аякларындагы итекләре дә хан кунакларыныкыннан шактый аерылып тора иде.

Көйчеләр, кыр казлары шикелле бер-бер артлы тезелеп, түр янына килделәр, ханга баш иделәр, бүрекләрен салып, тезләнгәндәй иттеләр, яңадан билләрен турайттылар. Аннары, аякларын бөкләп, йомшак паласларга тезелешеп утырдылар. Көйчеләр җиңелчә генә коралларына чиертеп алдылар, барысы да бердәм булып, йорт башын, аның кунакларын котлап, дәртле көй башлап җибәрделәр.

Мен кешелек болындай өй эче, җиңелчә генә шаулаган, гөрелдәгән өй эче, тыңларга җыенып, тып-тын калды. Кешеләр күз алдында үзгәрделәр. Күршеләр

онытылды, хан онытылды, ашау-эчүләр, кайгы-куанычлар — барысы да каядыр юкка чыкты. Күз алдында — артта, алда, ян якларда — бөтен өй эчендә бары серле, моңлы көй дә, бер үк теләк белән янган, бер үк тойгылар белән тибрәнгән күңелләр генә торып калды.

Котлау көйләреннән соң бары җиңү туйларында гына яңгырый торган сугышчан көйләр уйналды. Көйчеләр кырыс кешеләрнең каткан күңелләрен шулай кузгатып алдылар да туктап калдылар. Пыскыйлардагы утларны, югарыдагы төнлеккә үрләгән сөрем баганаларын тетрәндереп, киез өй эчендә көчле алкыш яңгырады, мактап әйтелгән сүзләр ишетелде. Алмыш хан, күрәсең, кирәгеннән артык күңеле нечкәреп, көйчеләргә көмеш акчалар чәчте. Аннан күрмәкче башка зуррак кунаклар да җиң очларына тыгылдылар, чылтыратып акчалар сиптеләр.

Җиңел көйләрдән соң көйчеләр тагын бер-ике озын көй уйнадылар. Болары Алмыш ханның иң яраткан көйләре иде. Аларны ул бары зур туйларда гына, аннары күңеле аеруча күтәренке чакларда гына уйната иде. Иң ахырда ул аягына басты, Лачын көйчегә — көйчеләрнең өлкәненә — үз кулы белән ачы бал бирде.

— Бай бул, ханым,— диде Лачын көйче, эчеп, баш иеп.

Бүтән көйчеләрне аякчылар сыйлады. Алар идәнгә, келәм өстенә чәчелгән акчаларын җыештырдылар да, тезелешеп ишеккә юнәлделәр.

Көйчеләрдән соң хан өенә ике кеше килеп керде. Алар да ханга баш иделәр, тезләнгәндәй иттеләр, аннары кунаклар ягына борылып, кунаклар белән дә исәнләштеләр дә, нык яктыртылган ачык урында, берберсенә кара-каршы баскан килеш, тынып калдылар. Болар чәчәннәр иде. Алмыш ханның бүгенге җиңүенә багышлап алар җыру әйтергә тиешләр иде.

Аларның берсе — тыныч-салкын йөзлесе — урта яшьләрдән узган, инде картая, симерә башлаган бер кеше иде. Аның чал кергән озын чәчләре бер генә үремгә үрелгән иде. Өстенә ул сарыга манылган озын итәкле алача тун кигән иде. Аның бил каешының көмеш каптырмасына җиз сандугач төшерелгән иде. Бу исә аның сандугачтай татлы телле, булдыклы чәчән икәнлеген белдереп тора иде.

Чәчәннәрнең икенчесе тар күкрәкле, чандыр гына, йолкыш кына яшь бер җегет иде. Аның дымланып торган зур, коңгырт күзләре тынгысыз иде. Ул әйтерсең үзенә-үзе урын тапмый иде. Ул мондагы беркемгә дә туры гына карамый — җитез күз карашын әле түшәмгә, әле үзенең итек башына, әле чыбылдыклардагы төрле бизәкләргә юнәлтә иде. Үзе тик кенә басып торган шикелле күренсә дә, думбыра тоткан нечкә ак бармаклары аның ирексездән кыймылдап-кыймылдап ала иде. Аның ябык бит очлары бер кызара, бер агара — күрәсең, хан алдында аның әле беренче чыгышы иде.

Җыру әйтүне өлкән чәчән Турай башлады. Алтын бизәкле биек түр ягыннан күзен алмыйча, ул, сорнаена чиертә-чиертә, җитез генә, җиңел генә такмакларга тотынды. Җыруның башында ул Алмыш ханга, аның хатыны Айкын хатынга, ханның туган-тумачаларына, балаларына исәнлек-саулык теләде. Аннары биләргә, ыру башларына, тарханнарга исәнлек, бөтен Болгар йортка — байлык, тынычлык теләде. Шуннан соң ул Алмыш ханның «кайнар чүлләрдән бозлы тагларгача» булган иксез-чиксез биләмәләрен санап чыкты; аның кул астында булган, аңа калан түләгән ил-көннәрне телгә алды. Аннары болгарларның иң атаклы биләрен, ыру башларын, тарханнарын, алыпларын санады. Аларны ул яхшы өердәге яхшы атлар белән чагыштырды. «Өернең дә иң башында... яхшылардан яхшысы — син, көчлененең дә көчлесе — син, башлының да башлысы — син, Алмыш хан, син — атабыз, йөрәгебез, башыбыз, күз өстендә кашыбыз»,— диде. Тәңре каргаган Хазар каганы булмаса... Бөек Ител, Чулман, ике диңгез арасындагы Каф тавы — урманнар, язылар — барысы да синең кулда булыр ирде, диде... Алла сиңа бетмәс-төкәнмәс көч бирсен, байлык бирсен, ягыларың җиңелсен — барчасы аяк астында калсын, диде.

Турай чәчәннең җыруы шулай бик озын, бик күңелсез булды. Монда утырган кешеләрнең күбесе аның нәрсә әйтерен алдан ук белеп торалар иде. Шулай да алар бик түземлек белән тыңладылар. Алмыш хан, киресенчә, таныш сүзләрне беренче ишеткән кебек, бирелеп, онытылып тыңлады — үзен мактаганны, бигрәк тә «иксез-чиксез» биләмәләрне, үзенә калан түләгән ыруларны телгә алганны ул аеруча ярата иде. Турай чәчән санап киткән «биләмәләр»нең күбесе чынында

әле анык түгел иде, ул бары аларны яулап алу турында гына уйлый иде. Бу «иксез-чиксез биләмәләр» турындагы сүзләр чынында болгарларның үзләре өчен түгел, чит илләрдән килгән кунаклар өчен — Хәрәземнән[1], Хытай, Синд, Рум[2], Багдад якларыннан килгән сатучылар өчен әйтелә иде.

Менә Турай чәчән кайберәүләргә билгеле, кайберәүләргә билгесез булган нәрсәләрне санап чыкты да, соңгы җиңүне мактауга күчте. Өй эчендәге җиңелчә гөелдәк тынып калды. Колаклар үрә торды, күз карашларында кызыксыну билгесе күренде. Ни әйтер икән, нинди яңа чагыштырулар, нинди тапкыр сүзләре белән куандырыр икән өлкән чәчән бүген аларны?

Кунаклар гына түгел, моңарчы Турай чәчәнгә күрәләтә ачуы килеп, уртәлеп торган яшь чәчән дә сагая калды. Думбыра кылыдай тартылган нечкә муенын сузып ул үзенең юлдашына текәлде.

— «Акбүренең Тотыш атлы эттән туган...» — дип башлады Турай чәчән, сорнаеп чиертеп.

— «Акбүренең Тотыш атлы арысланы!» — диде яшь чәчән, аның сүзен бүлдереп.

Бу сүзләрне ул бераз гына ашыгып, уртәлеп әйтте. Турай чәчәннең йокы китергеч көйләвенә күнегеп, оеп утырган кешеләр кинәт сискәнеп киттеләр. Барысы да чапдыр, яшь чәчәнгә борылды. Яшь җегет аларның кызыксынуын шундук тоеп алды, чак-чак кына каушап, җилкенеп, чатнап торган бер тавыш белән җыру әйтәәйтә, думбырасын ныграк чиертергә тотынды. Турай чәчән, кызарынып-бүртенеп, аның белән сүз көрәштерергә итеп караган иде дә, булдыра алмады. Яшь җегетнең тавышы торган саен ипләнә, ныгый барды, тапкыр сүзләре, урынлы чагыштырулары, атылган ук кебек, утлы тимердән чәчрәгән очкыннар кебек, өй эченә туктаусыз сибелүендә булды.

Ул күрәләтә Тотыш угланны мактады. Бер яуда да җиңелмәгән, болгарларның терәге булган Чәкән алпагытны, Будрач сукманны «күккә олактырган», «үлем белән ук атышкан», «күп ирләрне таң калдырган» яшь

---

[1] Хәрәзем — Урта Азиядәге (хәзерге Каракалпак АССРдагы) бер дәүләт.

[2] Хытай — Кытай, Синд — Һиндстан, Рум — Византия.

беркетне мактады. Әле аны көчле барс белән, әле каплан белән, бүре, шоңкар белән чагыштырды.

Яшь җегетнең кыюлыгына кунакларның исе китте. Бераз гына куркып, пошынып, тын да алмый алар тыңлап утырдылар. Хан каршында әле беркемнең дә мондый туры, чын җыру әйтергә батырчылык иткәне юк иде! Каян килгән бу? Кем моның атасы, анасы? Кайсы ырудан, кайсы төбәктән бу чәчән?!

Чәчәннең теле телгә йокмады, кулы кулга йокмады. Шулай ул меңләгән кешене кызган табада утырткандай, авызына каратып, очкынлы сүзләрен як-якка чәчте-чәчте дә, сүзне кинәт икенче якка борып җибәрде: Чәкән алпагыт белән Будрач сукманның үлеменә кызгану белдерде, Алмыш ханның, бөтен Болгар йортның кайгысын уртаклашты. Шуннан соң күзләрен күккә текәде дә: бу — тәңренең язмышы, хан, диде; карт агачны аударганга урман корымый, диде, карт урынына яшьләр үсә, аталарның кылычын балалары ала, «Чәкән үлсә — Тотышың бар, Будрач үлсә — Корыч-Тимер», диде дә, йорт башына байлык-саулык теләп, тынып калды.

Соңгы сүзләре белән ул кузгатылган тынычсыз күңелләрне бераз гына йомшарткандай итте. Шулай да ханнан узып беркемнең дә кул чабарга кыюлыгы җитмәде. Болындай өй эчендә меңләгән ирләр, илме, яумы буласын белмичә, тыннарын кысып, шым гына утыра бирделәр. Алмыш ханның йөзен кара болыт басты. Ул да, башкалар кебек, нишләргә белмичә, тораташтай катып тик утырды. Соңгы орышта үзенең батырлары үлгәч тә ул бу тикле аптырашта калмаган иде бугай!

Тынны кысып, йөрәкне учка йомарлап утыру шактый озакка сузылды. Менә хан утырган урынында кымшанып куйды, җиң очыннан ярты уч чамасы көмеш акчалар алды да, теләр-теләмәс кенә, чәчәннәр аягы астына сипте. Ул чәчәннәрнең икесенә дә ачы бал бирергә кушты, аннары ашыгып үзе буза чиләгенә тотынды.

XII

Яшь чәчәннең җыруы Алмыш ханның болай да күңел түрендә качып яткан кайгысын кузгатты. Аның күз алдында шунда ук орыш күренешләре яңарды. Яшь чәчән, әле генә үткән канлы орышны күз алдына басты-

рып, әйтерсең, болгарларның макталган алыпларын икенче кат үтереп чыкты! Аның туры, тапкыр сүзләре ханның йөрәген телеп-телеп алды, өтеп-өтеп алды. Алай гына да түгел, ханга ул үзе Тотыш углан булып тоелды.

Туйның ямен җибәрмәс өчен ул тешен кысып булса да түзәргә булды. Шулай да туйның яме инде бозылып өлгергән иде. Кешеләрнең күңелен буза гына күтәрә алмады.

Өй эчендә озак кына киеренке тынлык сакланды. Ханның холкын яхшы белгән өй-агасы, аяк очларына гына басып, түр янына килде дә, ниндидер зур, яшерен сере бар кебек, аның колагына иелә төште.

— Рум базарганының яшь кызлары бар... Күрсәтсен шуларны? — диде ул, пышылдап.

— Күрсәтсен,— диде хан, кушыла язган калын кашларын бер-берсеннән аерып.

Айкын хатын янында, чит ил кунаклары арасында утырган рум базарганы зур корсаклы, юан, озын бер кеше иде. Аның ияген, ияк асларын, чигәләрен — башының күз-колактан, авыз-борыннан кала барлык буш урынын кара сакал-мыек, чәч-төк каплаган иде. Шул куе чәч-төк, сакал-мыек урманы арасыннан кыя таудай булып аның зур, кәкре борыны тырпаеп тора иде дә, барлык нәрсәне ашардай булып, комсызланып карый торган ак бәбәкле шар күзләре елтырап күренә иде. Аның симез, юан муенына нечкә генә алтын чылбыр, чылбыр очына — кечкенә алтын тәре тагылган иде.

Өй-агасының әйткәнен төшенеп алгач та ул, зур, симез куллары белән тезләренә таянып, шактый җиңел аягына басты, шактый җиңел атлап, ишеккә юнәлде.

Бераздан ишек яңадан ачылды. Ачык ишектән караңгы төн кисәге, караңгы төн кисәгендә — кызлар шәүләсе күренеп калды. Шул ук мәлдә колакларга тыштагы җыр тавышлары килеп бәрелде. Кызлар бер-бер артлы өй эченә керә тордылар, аллы-кызыллы, яшелле келәмнәр җәелгән киң сукмак буенча уртага, хан утырган тәхет каршысына килә тордылар. Уртадагы көчле яктыдан, ут яктысында ялт-йолт килгән алтын-көмешләрдән, чын ташлардан аларның күзләре чагылды. Бу тикле яктыга, бу тикле бай киемнәргә, алтын-көмештән дә, чын ташлардан да көчлерәк янган утлы карашларга тиз генә күнегә алмыйча, алар күзләрен йомдылар, башларын иделәр.

Алар барысы да яшьләр, озын буйлылар иде. Барысының да күзләре зур иде, кайсыныкы — кара, кайсыныкы — күксел иде. Кайберсенен озын чәчләре, нечкә кашлары карга канатыдай, пыскый корымыдай чем-кара, кайберсенең, киресенчә, аксыл-сары иде. Озын, сылу муеннары аларның яңа сауган сөттәй ап-ак иде. Өсләренә алар итәкләре бик үк озын булмаган, үтә күренмәле ефәк бөркәнчекләр бөркәнгәннәр иде. Аларның өстендә, башында, аягында шул юка бөркәнчектән башка бүтән берни юк иде. Юка бөркәнчек аша аларның яшь, сылу буйлары, алмадай тыгыз күкрәкләре, сыгылмалы билләре — тәңре яраткан барлык төгәл, тулы саннары күзгә бәрелеп тора иде.

Ишекнең бу ягында кызларны карап, санап кертеп торган, баштанаяк кара киемле рум базарганы, житте дигән кебек, тыштагы кемгәдер кул селтәде, ишекне япты да койрыктагы кыз артыннан килә башлады. Аннары уртага тезелгән кызлар арасыннан хан катына чыкты да баш орды.

— Болгар йортнын олук каны,— диде ул, төрек сүзләрен ватып-жимереп,— менә синга минен тавар. Без, рум базарганнары, кол кыздарны сездән... болгарлардан яратып алабыз. Минен илдә, Румда, Кустантин торамызда болгар кыздарын яратып алалар. Сездекедәй сылу кыздар беркайда юк, олук кан! Мин синга кояшта пешкән өз кыздарымны алып килдем. Бик сылуларын. Тәлим[1] илләрдән жыйдым синен үчен, олук каным! Барлыгы унжиде баш. Үчесе юлда өлде, салкынга чыдамайча. Булары ин чыдамдары, сылудары. Чирләре юк. Тешләре, көзләре таза. Кылыклары юаш, күндәм. Кул эшен, уй эшен, жырны, биюне беләләр, думбыра чиертәләр. Бишесе Румнан, дүртесе Лангабардан, әнә каршындагы ин көркәме — Андалустан[2], аннан тагын икәү бар...

— Күрсәт,— диде хан, базарганның мактавына гына ышанмыйча.

Юан корсаклы рум сатучысы үз телендә кызларга нәрсәдер әйтте. Бер тирәгәрәк өелешеп торган кызлар кыймылдап куйдылар. Берәүләре, тәхет яныннан узып, олуг кунаклар каршыннан атлап киттеләр, икенче бе-

[1] Тәлим — күп.
[2] Лангабар — Италия; Андалус — Испания.

рәүләре әле генә кергән ишеккә таба атлагандай итте-ләр дә борылгалап кире килделәр. Кайберләре исә баскан урыннарында торып калды. Алар, очарга җыен-ган кошлар сыман, ак беләкләрен як-якка сузып җибәр-деләр. Өсләрендәге бөркәнчекләре, җинел генә җилләнеп, идәнгә очып төште. Йөзен кара сакал-мыек баскан рум базарганы, юан, симез куллары белән аларның билләреннән, беләкләреннән тотты, әле алай, әле болай боргалап, ханга аларны яхшырак карарга булышты, тегесен-монысын әйтеп торды.

Алмыш хан аны бик үк тыңламады да — кол кызлар сайлауда аның белеме җитәрлек иде. Рум сатучысы чыннан да ялганламый иде, ахрысы. Тавар чыннан да яхшы иде.

— Минеке! — диде Алмыш хан, рум кешесе әйткән Андалус кызын ошатып.

— Бай бул, олук кан! — диде базарган, бишкә бө-гелеп.

— Калганнарын чыгарып тор, иртәгә көн яктысын-да карармын,— диде Алмыш хан.— Тияре турында да шунда сөйләшербез.

— Мин синга әйтмәдемме, олук кан? Мин боларды сатмасмын! — диде базарган, кара чытырман арасын-нан эре ак тешләрен елтыратып.

— Сатмыйсың?!

Рум кешесе ханның соравын ишетмәмешкә салыш-ты. Чылбыр очындагы кечкенә алтын тәресен уч төбен-дә сикерткәләп, ялагайланып, көтмәгәндә ул Болгар ханын мактарга тотынды.

— Олук кан! — диде ул.— Синен илен зур, жирен-суын коп, байлыгын җитәрлек. Бу салкын якларда сез, болгарлар, барлык телләр, ыруглар арасында алга кит-тегез. Сине, олук Алмыш кан, безнең Рум илендә яхшы беләләр. Рум кайсары[1] сиңен мән туган булырга тели. Башка беркайда очрамас бу сылу кыздарды ул синга бүләккә җибәрде!

Базарганның соңгы сүзләрен ишетү белән, ханның да, кунакларының да йөзләре яктырып китте. Болгарлар, үзләренең ханнары өчен куанып, кукыраеп, бер-берсенә карашып алдылар, телләрен шартлаттылар. Рум кайса-ры нинди шәп бүләкләр җибәргән, ә! Кара син аны!

---

[1] Кайсар — император.

Кызлары ла кызлары, бер кашык су белән йотарлык! Уттай янып торалар! Ул күзләр, ул кашлар, ул буйлар! Ах!.. Болгар ханының мондый бүләк алганы юк иде әле. Изгегә генә булсын эшләр, тәнрем-аллам!

Мондый чибәр бүләкләргә Алмыш ханның үзенең дә күңеле булды. Шулай да ул бары тамагын гына кырып куйды да сакалын гына сыйпаштырды. Рум кешесенә ул үз кулы белән агызып сычук бирде.

— Рум кайсарының иле тыныч, байлыгы мул булсын! — диде хан.

— Бай бул, олук кан! — диде базарган, елмаеп.— Кайсарның синга тагын битеге бар, тагын...

— Туктап тор,— диде хан.

Базарган баш иде, елмаюын сакал-мыек арасына яшерде дә, чыгарга кушып, кызларга баш какты. Кызлар, иңбашларына бөркәнчекләрен каплап, вак-вак атлап ишеккә таба китеп бардылар. Аларны рум сатучысы гына түгел, хан кешеләре дә озата чыктылар.

— Корыч-Тимер! — диде Алмыш хан, яңадан яшь батырны чакырып.

Корыч-Тимер, киек сизгән аучы кебек, бүләк төшәсен сизенеп, алдындагы өстәлен-нинен аударып, урыныннан торды да, күршеләренә бәреләсугыла, хан янына узды.

— Бу кызны мин сиңа бүләк итәм,— диде хан, башын иеп, яктыда, урта бер җирдә басып торган кол кызга күрсәтеп.

— Бай бул, ханым! Күп яшь бирсен сиңа тәнрем... алла! — диде Корыч-Тимер, куанычыннан кояштай балкып.

Ул, ханның әйткәнен дә көтмәстән, куйны каккан бүре кебек, бүләгеп кочагына алды, кешеләр арасыннан, зур өй аша үз урынына чапты. Алмыш ханның юмартлыгы, яшь егетнең чиксез куанычы башкаларга да йокты. Туй яңадан баштагы күтәренкелегенә кайтты.

XIII

Рум сатучысы гына түгел, бүтәннәр дә хан катына буш кул белән генә килмәгәннәр иде, билгеле. Рум кешесеннән көнләшепме, болгарлар алдында үзләрен күрсәтәселәре килепме, башка чит ил базарганнары да утырган урыннарында кымшанып куйдылар һәм үзлә-

ренен бүләк бирергә теләкләре барлыгын белдерделәр.

Беренче булып рум кешесе кебек үк кара сакаллыеклы, тик аннан тазарак, яшьрәк җөфүт сатучысы сүз сорады. Болгарда, Алмыш хан янында аның инде дүртенче тапкыр булуы иде. Ул инде мондагы йолаларны, тәртипләрне дә, телне дә яхшы ук үзләштергән иде. Мойша атлы бу Мисыр җөфүте бары тик коллар белән дә, затлы тиреләр белән генә сату итә иде.

— Бөек ханым! — диде ул, үз каршындагы хан-агасының башы аркылы түрдәге ханга эндәшеп.— Бай, көчле Болгарның алтын тәхетендә синең нурлы йөзеңне күреп куанычым артты. Синең көчеңне, байлыгыңны без — чит ил сатучылары үз күзебез белән күрдек. Синең бу якларга килеп чыгуың булды, буйсынмас кыргыйлар куркып синең алда баш иделәр, бил бөктеләр. Олуг җиңүгә ирештең син, бөек хан! Котлыйм сине! Моннан соң да барлык кыргыйлар синнән куркып торсыннар өчен, көннән-көн көчең, байлыгың артсын өчен, мин сиңа менә бу кылычны бүләк итәм.

Шулай дип әйтү белән ул киң чапан итәге астыннан кынысы алтын катыш көмеш белән сырлап бизәлгән кылыч чыгарды. Кылычны ул хан-агасына бирде, хан-агасы Алмыш ханга бирде.

— Димәшекъ корычы! — диде Мойша, үзенең бүләген мактап.— Сиңа дип ясаттым, бөек ханым.

Барысы да, чиктән тыш кызыксыну белән, җөфүт сатучысының бүләгенә текәлделәр. Алмыш хан аягүрә басты, кылычны кынысыдан суырып чыгарды. Ут яктысында яшен чаткысыдай булып кылыч йөзе ялтырап китте. Хан, кылычны күзенә якынрак китереп, төрле яктан караштырды да, уң кулы белән аның сабыннан ныгытып тоткан килеш, сул кулы белән очыннан урталай бөгә башлады. Күп яу күргән, корал күргән батыр ирләр, менә сына, менә сына дип куркып, тын да алмый аны күзәтеп тордылар. Алмыш хан да кылычның чыннан да Димәшекъ корычыннан ясалуына бик үк ышанып җитмәде, ахрысы,— шулай да, кызыксынуын җиңә алмыйча, камыштай юка корычны бөгүендә булды. Кылыч очы сапка тия язды. Ханның маңгаеннан бөрчек-бөрчек тирләр бәреп чыкты.

Кинәт ул кылыч очын ычкындырып җибәрде,— юка корыч, думбыра кылыдай чыңлап, сызгырып, кире

атылды. Ирләр жинеләеп, шаулатып тын алдылар. Тирә-якта мактау сүзләре ишетелде. Агарынган жөфүт сатучысы, үлемгә хөкем ителеп тә балта астыннан исән чыккан угры кебек, чак-чак кына чайкалып китте, елмаеп жибәрде.

Алмыш хан учы белән маңгаен сөртте.

— Бүләгең өчен ни сорыйсың? — диде ул.

— Берни кирәкми, бөек ханым,— диде Мойша.— Мин синдә кунакмын. Шулай да...

— Шулай да... Абрам углы Мойша,— диде Алмыш хан,— тамгалык өчен мин синнән... йөздән унны түгел, йөздән сигезне генә алырмын.

— Бай бул, бөек хан! — диде Мойша, хан алдында баш иеп.

Жөфүт сатучысыннан соң тәбәнәк буйлы, калын кашлы, сакал-мыексыз кытай сатучысы торды. Ханга ул яшел, сары, ал төстәге өч төргәк ефәк һәм савыт-саба бүләк итте. Әрмән сатучысы күзнең явын алырлык ачык-куе ал-кызыл жепләрдән тукылган бай келәм бүләк итте. Синд сатучысы чәчәкле кәшәмир тукымалар, кием-салым, Бохар сатучысы — буй-буй бизәкле ефәк белән тышланган яхшы тун, кипкән йөзем, өрек бирде. Берничә сатучы үзләре белән бүләккә атлар, дөяләр, коллар алып килүләре турында әйттеләр.

Чит ил сатучылары биргән бүләкләрне, күчтәнәчләрне ханга, кунакларга күрсәтә тордылар, икенче якка алып чыга тордылар. Алмыш хан чит ил кешеләренең үзләренә дә бүләкләр бирде, мактау сүзләре әйтте, иң ахырда аларны үз кулыннан ачы бал белән сыйлады. Бүләкләрнең үзенә тикмәгә генә бирелмәгәнлеген ул бик яхшы аңлады. Тәмле телле, ач күзле, комсыз бу сатучыларның барысына да бер генә нәрсә кирәк иде — бүләк бирен алар ханның күңелен йомшартырга, аннан ничек тә чикләнмәгән ирек алырга тырышалар иде. Ак-бүреләргә, башка ыруларга ханнан тынычлап яшәү ирере кирәк булса, боларга сату-алу ирере, «кыргый-ларны» талау ирере кирәк иде. Шулай да тамгалык өчен алына торган кулбауны Алмыш хан жөфүт сатучысыннан башка беркемгә дә киметмәде.

XIV

Бүләк бирү эше беткәч, Алмыш хан рум сатучысына күтәрелеп карады.

— Кайсар җибәргән битек синдәме? — диде ул.

— Миндә,— диде рум кешесе, куенына тыгылып.

Хан битекне кулына алды, тамгасын карады.

— Төрекчә язганмы, румчамы? — диде.

— Төрекчә дә, румча да,— диде сатучы.— Үзем укыйм?

— Телдән генә әйт: кайсар ни тели? — диде хан.

— Мин сиңа, олуг кан, кызлардан тыш, ике кисәк рум ефәге, үч кисәк юка җон тукыма, биш тун, чирек батман[1] кипкән йимеш алып килдем. Шундан тыш биш кисәк сабын, им сулары алып килдем...

— Бай бул,— диде хан.— Рум кайсарына минем теләкләремне әйт. Илегез тыныч булсын, кайсарыгыз күп яшәсен.

— Рум кайсары сиңа да шуны ук тели, олуг кан! — диде алтын тәреле кеше, ханга баш орып.

— Бүләкләрең төбендә ни ята — минем шуны беләсем килә,— диде хан, базарганга туры карап.

— Бүләкләр төбендә, олуг кан, алтын ачкыч ята,— диде рум кешесе, Алмыш ханга шулай ук сынаулы күз карашы ташлап.

— Синең түшеңдәге кебек алтын ачкычмы? — диде хан.

— Шул үзе,— диде кара кеше, алтын чылбырдагы алтын тәресен кулына алып.— Шундый ачкыч мән бөюк Рум кайсары синең күңелең ачмак була, синең күңеленгә мәңге яктылык салмак була.

— Минем күңелемне ачып, анда яктылык салып, ул нишләмәкче була соң? — диде Алмыш хан.— Нишләп ул шулай минем күңелне кайгырта соң әле? Әллә үз күңелен кайгыртамы соң?

— Әйе, әйе, үз күңелен дә! — диде рум кешесе, елмаеп.— Бөюк су юлында барлыкка килгән олуг йорт мән, синең йорт мән кайсар кызыксына. Болгарны син, олуг кан, зурайттың, ныгыттың. Болгарны бездә күп

---

[1] Батман — авырлык үлчәве. Хәзерге үлчәү системасы буенча күпме булуы төгәл генә билгеле түгел. Төрле заманда төрлечә йөргән. Мәсәлән, бер батманда 12 пот, 8 пот, 4 пот булуы мәгълүм.

белгә алалар. Рум кайсары синен мән якынлашырга тели. Монын сезгә дә, безгә дә чук-чук ассуы булыр.

— Сезгә нинди ассуы булыры аңлашыла,— диде Алмыш хан.— Сезне бер яктан гарәпләр, икенче яктан хазарлар борчый, өченче яктан урыс тынгы бирми. Сезгә булышчы кирәк, таяныр көч кирәк. Андый көч сезгә генә түгел, миңа да кирәк! Алтын ачкычка өстәп Рум кайсары миңа күпме акча бирә? Аның ачкычы белән, бүләккә җибәргән кызлары белән мин үз торама койма да коралмыйм, ягыларымнан да сакланалмыйм.

— Рум кайсары, синга, олук кан, койма кормага, таш сарайлар салмага белекле кешеләр җибәрә ала,— диде рум кешесе сак кына.— Акча ягына килгәндә, ни... мин кайсарга җиткерермән.

— Син кайсарга җиткерерсен дә, кайсар синә җиткермәгән шул! — диде хан, ачы көлемсерәп.— Сине монда җибәргәндә ул иң кирәген оныткан. Рум йорты бай, Рум йорты бөек, көчле! Андый йорт белән туганлашкан өчен генә дә сез, кыргый болгарлар, тәңрегә изге теләкләрегезне юлларга тиешсез! Сез безгә кирәк чакта көч бирегез, безнең ягыга каршы сугышып кан коегыз, шуның өчен без сезгә менә шул ялтыравык ачкычны бирәбез, шуның өчен сез рум йоласын тотып, безнең кайсарга иртә-кич чук-чук яшьләр теләрсез! Шулаймы?

Кара йөзен караңгылык баскан рум кешесе беравык эндәшми утырды. Үзенең туган иле Румга карата, рум йоласына карата әйтелгән туры сүзләр, кимсетелүле сүзләр аның ясалма ягымлылыгын юкка чыгарды. Күңеленнән ул бөрешеп калды. Аның бу кыргый илнең кыргый башлыгы алдында үз йортының, үз кайсарының йөз аклыгын саклап каласы килде.

— Олук кан,— диде ул, шактый бер корылык белән,— Рум йорты мәңгелек! Барлык дөньядын өзәге — Кустантин [1], барлык илләрнең атасы — Рум. Рум йоласы ин изге йола, ин туры йола.

— Син аны кайсарың алдында сөйлә,— диде Алмыш хан, тыныч бер өстенлек белән.— Румның мәңгелек чаклары үтте инде. Күршеләрнең канын эчеп, сөлектәй симереп күп яшәде сезнең Рум. Юк, сез инде артта калдыгыз. Төрекләрне үзара ызгыштырып, ачлар, ялан-

---

[1] Кустантин — Константинополь.

гачлар каныннан алтын сарайлар салу, байлык җыю үтте инде. Хазарлар, болгарлар булышка килмәгән булса, моннан ике йөз, өч йөз ел элек үк инде сезне гарәпләр баш аркылы чөеп ыргыткан булыры. Беләм мин сезне, сезнең йолагызны! Сиңа чаклы да килделәр миңа яңа дингә аудармакчы булып. Аларга да мин әйттем: акча бирегез, акча! дидем. Миңа аякка басарга кирәк, миңа коллыктан котылырга, янымдагы ягы ырулардан сакланырга кирәк. Мин нык булсам, минем йортымда сезнең йола да ныгый алачак. Шулай булгач, сезнең йоланы көчәйтү өчен мине көчәйтергә кирәк түгелмени? Мин башкаларга да шуны әйттем. Алар да синең кебек: кайсарга җиткерербез, диделәр. Кайсар миңа ни җибәрде? Икейөзле, ялганчы рум йоласы!

Рум кешесенең йөзе тартышып куйды, алтын тәресен кысып тоткан килеш, ул үз телендә нидер мыгырданып алды.

— Алай рум йоласы да ошамагач, синенчә нинди йола якшы сун? — диде ул сизелеп торган бер көлемсерәү белән.— Гарәп йоласымы, әллә җөфүт йоласымы?

— Минем өчен төрек йоласыннан да яхшысы юк,— диде хан.— Шулай да мин сезнең макталган Румыгыздагы кебек, беркемне дә кысмыйм. Сез, барлык җир йөзендә бары рум йоласы гына булырга тиеш, дип уйлыйсыз. Барлык телләр, барлык илләр бары рум йоласына гына, рум кайсарына гына табынырга тиеш дисез. Үзегездән башкаларга сез кыргыйлар итеп карыйсыз, үзегезнең йоладан башка йолаларны ягы дип беләсез. Сез елгада бер генә балыкны, урманда бер генә киекне, болында бер генә чәчәкне калдырмакчы буласыз. Ителдә төрле балыклар иркенләп йөзгән кебек, урманда төрле киекләр яшәгән кебек, болында төрле чәчәкләр, төрле ут-үләннәр үскән кебек, минем йортта да төрле йолалар, төрле телләр, төрле ырулар иркенләп яши. Болгарда мосылманнар да, җөфүтләр дә, рум йоласын, төрек йоласын тотучылар да бар.

— Син минга ачуланма, олук кан,— диде рум кешесе, яңадан ягымлыланып.— Мин синга кайсарның өтенечен генә тапшырдым.

— Мин инде күп уйладым,— диде Алмыш хан.— Сезнең йола миңа батмый. Кустантинга кайтып җитсәң, кайсарга минем изге теләкләремне җиткер.

— Мин әле тиз генә кайтып китмәсмен,— диде рум

кешесе.— Минем эшләрем бар... сату-алу... Синнән каршылык булмаса, монда...

— Алтын ачкыч таратырга уйлыйсыңмы? — диде хан, көлемсерәп.

— Әйе, андый уем да бар,— диде тәреле кеше.

— Миннән каршылык юк,— диде Алмыш хан.— Бүгеннән башлап бөтен Чулман буе — шушы югары өлешеннән... Кызыл Яр катаудан алып тамагынача минем кул астында. Менә шул җирдә син үзең теләгәнчә йөри аласың, үз йолаңа өнди аласың. Минем кул астында нинди «кыргыйлар» яшәгәнен, ничек яшәгәнен үзең күрерсең. Ал тамгалы ярлыкны бирерләр. Ак юл сиңа, рум кунагы.

XV

Сырт өстендәге юлдан сулга борылып, вак куаклар янына килеп җиткәч тә, Койтым бикәне болгар күзәтчеләре туктатты. Унлап атлы ир каяндыр караңгыдан килеп чыктылар да тавыш-тынсыз гына аларның юлларына аркылы төштеләр, төрле яктан уратып алдылар.

— Ым? [1] — диде күзәтчеләрнең алдагысы, сөңгесен югары күтәреп.

— Мин — Акбүре ыруының башы Күрән бинең хатыны,— диде бикә, көттеребрәк, битенә капланган бөркәнчеген чак-чак кына ачып.— Мин Алмыш ханга барам.

— Үзең генәме? — диде бер күзәтче, күрәсең, алай башы.

— Үзем генә,— диде бикә.— Болар минем сакчыларым.

— Сезне бүген туйга чакырганнарые, шунда барасыңмыни? — диде алай башы.

— Мин болай гына барам. Мин — Койтым бикә. Минем улым Тотыш — хан кулында.

— Тотыш?

— Ә-ә! — диештеләр күзәтчеләр, үзара гөрелдәшеп. Аларның бу гөрелдәшүендә Тотышка карата олылау сизелде.

— Алайса, син Тотыш алыпның анасымыни? — диде алай башы, кызыксыну белдереп.

[1] Ым — сугышчыларның очрашканда бер-берсен тану өчен алдан билгеләп куйган сүзе; пароль.

— Менә ичмасам орышты! Күпме яшәп шундый батырны күргәнем югые.

— Чәкәнгә каршы чыгарга йөрәге җиту үзе генә дә батырлык!

— Үзе шундый яшь, үзе чибәр! — диештеләр күзәтчеләр.

— Сез мине җибәрәсезме? — диде Койтым бикә.

— Ниерәк шул...— диде алай башы.— Ярар, барыгыз... алай Тотышның анасы да булгач...

Төнге күзәтчеләр, аларга юл биреп, як-якка тараддылар. Койтым бикә үз кешеләре белән тавыш-тынсыз гына кузгалып китте. Алар берничә адым ераклашырга да өлгермәделәр, алай башының арттан:

— Әй, туктагыз әле! — дигән тавышы ишетелде.

— Менә Кудаш сезне озатып куяр,— диде алай башы, якынаеп.— Юкса, хан урдасына җиткәнче сезне адым саен туктатачаклар.

— Озатсын,— диде бикә.

Аларны чыннан да адым саен диярлек туктаттылар: әледән-әле караңгыдан каравылчы-күзәтчеләр килеп чыкты. Алар да барысы да ым сорадылар. Озатучы аларга бер-ике сүз белән генә аңлатып бирде дә, төнге кунаклар яңадан кузгалып киттеләр. Хан өе янында Кудаш аларны каравыл башына тапшырды. Каравыл башы Койтым бикәне юлдашлары белән аерым өйгә алып керде. Ул аларга көтеп торырга кушты.

— Минем турыда ханга әйтерсеңме? — диде бикә.

— Юк,— диде каравыл башы.— Сезне туйга чакырдылар. Килмәдегез. Соңга калган кеше . хан янына керталмы. Аш-су беткәнче, кунаклар таралганчы көтеп торырга туры килер.

— Алай икән...— диде бикә таркау гына, бөтенләй икенче бер нәрсә турында уйланып.

Кайчанга тикле көтәргә? Кунаклар әллә таң атканчы таралышмаслар. Юк инде, көтәргә икән, көтәргә! Кайчанга чаклы булса да. Ул монда буш кул белән кайтыр өчен килмәде. Кайда булыр аның улы? Кайдадыр шушында... Ничек коткарырга аны? Ничек алдарга сакчыларны? Ничек катауга кире кайтырга? Кайткач нишләргә? Туктале, нишләптер башы буталды әле аның. Кайчан бетәр бу туй, кайчан ул аны... ханнымы, улынмы күрә алыр?

Койтым бикәнең күңеленә шундый уйлар килде. Тогышны коткару өчен үзенең нишләргә тиешлеген ул әле булса ачык кына күз алдына китерә алмады. Ул бары аны йолып алырга тиешлеген генә, үзен, углын, ыруын — ике ыруын да! — утка салган явыз кешене күргәч, аны нидер эшләтергә тиешлеген генә аңлады. Ул әледән-әле куенына кулын тыгып, кәзлек[1] сабын тотып-тотып карады. Ярый әле аны тентемәделәр!

Көтеп тору Койтым бикә уйлаганча ук озакка сузылмады. Төн уртасы узып, җәйгә карангылык тарала башлаганда, хан өеннән җиңелчә шаулашып кунаклар чыкканы ишетелде. Каравыл башы, Алмыш хан йокларга ятканчы дип ашыгып, Койтым бикә турында әйтергә китте.

Күп тә үтмәде, каравыл башы кире килде, бикәне хан янына алып китте. Тышкы ишектән кергәч тә бикә, ак киезләр җәелгән тар гына аралыктан барды да кечерәк кенә дүрткел бүлмәдә туктап калды. Бүлмәдә бизәкле нечкә баганалар башына утыртылган пыскыйлар янып тора иде.

Каравыл башы, каршыдагы ишеккә башын тыгып, керергә ярыймы икәнлеген сорады, шуннан соң ул, башын кире алып, керергә ярагаплыгын әйтте. Бикә аның нәрсә әйткәнен аңламады, йомшак урынында оеп тик утырды. Бу серле өй эчендә, тышкы яктан бернинди тавыш-тын ишетелми торган калын киезләр арасында, үзенең барлык күңел тынычлыгын алган явыз кеше янәшәсендә ул кинәт үзгәрә башлады. Тиктомалга аның аяклары карышты, куллары авырайды, йөрәге никтер куркып-өркеп тибәргә тотынды.

Тәңрем, нәрсә бу? Барлык тереклек иясендә була торган бер курку-өркү генәме бу... үзеннән көчлерәк, бөерәк булган барлык кешеләрдән курку-өркү шикелле генә куркуөркүме, әллә соң монда тагын бүтән нәрсә дә бармы?

Койтым бикә урынына береккәндәй утырганда, каршыдагы ишек үзе ачылып китте. Чүлмәккә кычкырган сыман калын, көр тавыш белән таныш кеше:

— Кем бар анда? Керсен! — дип кычкырып җибәрде.

---

[1] Кәзлек — хатын-кыз хәнҗәре.

XVI

Алмыш ханның «яшел бүлмә» дип аталган йокы бүлмәсе әле генә бикә утырган дүрткел бүлмәдән икеләтә, өчләтә зур иде. Тамнарга тоташ яшел ефәкләр эленгән иде. Түшәмнән дә, чыбылдык кебек булып, ачык төстәге яшел ефәк салынып тора иде.

Идәнгә бизәкле зур палас җәелгән иде. Ишеккә каршы якта, имән агачыннан сырлап, матурлап ясалган киң, биек ятак урыны калкып тора иде. Ятак турысына ак ефәккә кара белән, гарәп ижекләре белән изге сүзләр язып эленгән иде. Шунда ук түшәмнән көмеш чылбырга тагылган алтын эт башы да асылынып тора иде. Болгар ханының тынычлыгын гарәп йоласы да, төрек йоласы да бергәләп саклыйлар иде.

Әлеге зур ятакны, ятак янындагы тимерле тартманы, тартма өстендәге котычыкны[1] санамаганда, «яшел бүлмә»дә башка берни юк иде. Аннары идәннең урта бер җирендәрәк, бизәкле багана башында, пыскыйда — чүлмәк савытта чырт-чырт килеп кара май яна иде. Кара майның кара сөреме, баш өстендәге яшел чыбылдык янындагы ачыклыктан үзәк төннеккә таба сурылып тора иде.

Алмыш хан, алтын-көмешле киемнәрен салмыйча, ике кулы белән биленә таянып, ятагында утырып тора иде. Койтым бикә, үзе дә сизмәстән, тетрәнеп китте: ул шундый яхшы белгән яшь Алмыш углан танымаслык булып үзгәргән иде! Орыш көнендә ул аны ерактан гына күргән иде. Чынында ул аңа ныклап карамаган да иде. Тәңрем, нинди кансыз бу язмыш дигән нәрсә! Элекке яшь туерадай таза, сылу Алмыш углан ботак-сатаклы карт имәнгә әйләнгән. Бите, күз кабаклары шешенке. Корсагы үскән, симез. Ярый әле сакалмыегын матурлап, түгәрәкләп кистергән.

Күрән бинең өлкән хатыны, ятактагы кешегә таба бер-ике адым атлады да, йола саклап, башындагы бүреген салды, тезләнде. Алмыш ханның йокламаудан, күп эчүдән бөтенләй йомыла язган күзләренә бер күтәрелеп карады да, коры, нык бер тавыш белән:

— Мин, Акбүре ыруының башы Күрән бинең хатыны Койтым бикә...— дип сүзгә башлады.

---

[1] **Котычык** — кечкенә сандык, шкатулка.

Нәрсәдер исенә төшерергә тырышып та, төшерә алмыйча, кашларын җыергалап, аптырап утырган ханның йөзе кинәт ачылып китте.

— Койтым! — диде ул, урыныннан торып.

Инбашыннан тотып ул бикәне аягына бастырды; күрәсең, ачы бал, буза кызуыннан айный алмыйча, элеккечә аны кочагына алмакчы булды. Бу ничектер бөтенләй көтмәгәндә булды. Койтым бикә ике куллап аны этеп җибәрде. Зур, авыр ир кеше чак-чак кына чайкалып китте. Ул, кызарынып, биленә таянды. Чынчынлап ачуланырга да, ачуланмаска да белмичә, ул үзенең мәңгелектән кире кайткан яшьлегенә — ут-ялкынлы, тере, сылу яшьлегенә карап торды.

— Койтым! — диде ул, яратып, ягымлы итеп.

— Мин сиңа үтенеч белән килдем... Болгар йортның... Алмыш хан,— диде Койтым бикә, никтер буталып, кабаланып.

— Чынмы бу, синме, Койтым?! — диде Алмыш хан, әле булса исенә килә алмыйча.

— Бу — мин,— диде бикә, үз-үзен тынычландырырга тырышып.— Онытма, син Алмыш углан булмаган кебек, мин дә Шилке ханның кырнагы түгел. Мин — Күрән бинең хатыны.

«Күрән би» сүзен Алмыш хан беренче тапкыр ишеткәндәй булды. Бу сүз аның кайнарлыгын сүрелдерә төште. Әйе, әйе, Күрән би, Тотыш углан... Каравыл башы әйткәние шул — бинең хатыны дигән иде. Катаудан килгән. Би хатыны. Каян килеп эләккән ул монда? Язмыш кая китереп ташлаган! Әйе, кырнак иде, инде әнә би хатыны булган. Алтынны юлга ташласаң да — алтын, шүрлеккә куйсаң да, утка тотсаң да — алтын! Койтым бикә түгел, Алтын бикә! Нишләп Күрән бине кызганды соң әле ул? Туздырасы калган оясын, аласы калган тартып хатыннарын, кызларын. Ах, кем белгән аның болай буласын!

— Алайса, син Күрән бидә? — диде ул бераздан, елмаеп, бикәнең күзләренә карап.— Белмәдем, монда мин элегрәк килгән булырыем.

— Ярый әле элегрәк килмәгәнсең,— диде бикә.

— Менә килдем, таптым! Алам! — диде Алмыш хан, эчке бер омтылыш белән.

— Инде соң,— диде бикә салкын гына.

— Соң түгел!

— Соң! — диде бикә, ачуына ирек бирел.— Синең атаң Шилке минем туган ыруымны туздырды, атамнананамнан аерды. Инде менә син килдең минем икенче оямны туздырырга. Син миңа кан-яшь, кайгы алып килдең. Минем икенче туган ыруымны да син кара кайгыга салдың. Шулай булгач, ничек итеп син миңа, соң түгел, дип әйтә аласың?! Моннан унтугыз ел элек мин берни аңламыйдырысм. Инде мин күп нәрсәне аңлыйм. Мин — Күрән бинең хатыны — сиңа үтенеч белән килдем. Тыңлыйсыңмы мине, Алмыш хан?

— Сөйләп кара,— диде хан.

Ул, күрәсең, истәлекләреннән дә, исерсклегеннән дә айный башлады. Кисәк кенә ташкын булып калкып чыккан күңел тойгылары аның шулай ук ташкын булып тиз арада кире чигенде.

— Мин... Тотыш угланның анасы...— диде бикә, калтыранып.

— Тотышның?!

— Әйе. Син аны миңа кайтарып бир. Үлеме, тереме — кайтарып бир. Үтенечем шул.

Койтым бикә, тының кысып, туктап калды. Алмыш хан да тып-тын булды. Җентекләп, нидер чамаларга тырышып, ул чибәр хатынның агарынган йөзен күзәтте.

— Синеке? — диде ул, үзалдына сөйләнгән сыман. Аннары башын калкытты да, бөтенләй чит кешегә, ханга әйләнеп: — Синеке генә түгел, минеке дә! — диде.

Аның «минеке»сен Койтым бикә үзенчә аңлады.

— Юк, синеке түгел! — диде ул, кычкырып.— Түгел! Мин бик яхшы беләм — түгел! Бир улымны миңа! Яралы килеш, үле килеш... теләсә ничек кайтарып бир. Мин шуңа килдем, шунсыз китмим!

— Китмә,— диде хан тыныч кына.

Аның бу тынычлыгында буй җитмәслек көч, бөеклек сизелде. Беренче тапкыр бикә аны — үзе янындагы бу ир кешене — язмыш билгеләгән олуг хан итеп тойды.

— Мин сине кумыйм,— диде хан, шул ук тынычлыгын саклап.— Кал янымда, хатыным булырсың. Улың белән кал. Би хатыны булуга караганда, хан хатыны булу яман түгел.

— Миңа улым кирәк, Тотыш кирәк! — диде бикә, күз яше сизелгән бер йомшаклык белән.

— Синең углың миндә тотык[1] булып калачак,— диде хан.

— Күрәм би тотыклыкка сиңа башка углын бирер,— диде бикә.

— Миңа Тотыш углан кирәк,— диде хан, үчекләшкән сыман.

— Бир Тотышны миңа, бир! — дип кычкырды бикә, көчсез бер ярсу белән.

Кинәт ул кулын тун изүенә шудырды, кәзлек сабына тотынды. Тик ул аны кыныдан суырып чыгарырга да өлгерә алмады, таза ир кеше, аның нишләргә теләвен күреп, җиңел генә беләгеннән кысып тотты да тез чүктерде.

— Белексез! — диде ул, ачусыз гына мыгырданып.

Бикә егылып китте, башы идәнгә бәрелде. Үзенең көчсезлегенә, булдыксызлыгына ачыргаланып, ул тыела алмыйча җыларга кереште. Ул бик озак җылады, күз яшьләре агып беткәнче, барлык ачу-ярсулары, барлык тойгылары юылып чыкканчы җылады. Үкси-үкси торып утырды да үзенең баш очында аякларын аерып басып торган коточкыч кешегә ялынычлы күзләрен текәде.

— Алмыш... углан, үтермә мине... бир углымны! — диде.

Берни аңлатмый торган таштай йөзен үзгәртмичә, Алмыш хан, бөек тәңре кебек (тфү, тфү!), явыз рух кебек, албасты кебек, югарыдан аңа карап торды.

— Мин әйттем: ул синең генә углың түгел,— диде ул.— Мин аны үлем тырнагыннан тартып алдым. Мин! Корыч-Тимернең кылычын мин тотып калдым. Син аны тапкансың, мин аны үлгәч терелттем. Шулай булгач, Тотыш алып... Тотыш арыслан синеке генә түгел, минеке дә!

«Мени нәрсәне әйтә икән ул!» — дип уйлады бикә үзалдына, шиндидер бер тынычлык белән. Аның эченә җылы йөгерде. Тотыш алып... Тотыш арыслан! Алмыш хан үзе шулай ди!

— Алайса, син аны үтермәячәксең?! Коллыкка сатмаячаксың?! — диде ана, пышылдап, елмаеп.

— Ул миндә тотык булып калачак,— диде хан, кабатлап.— Ике елдан соң ул синең яныңа исән-сау ки-

[1] Тотык — берәр таләпнең үтәлүен тәэмин итү өчен дошман якларның берсе тарафыннан кулга алынган каршы як кешесе.

леш кайтыр. Аның урынына тотык итеп миңа Күрән би үзенең бүтән углын җибәрер. Югыйсә, үзенә тиешле каланны да менә шулай яу белән килеп алырга туры килә. Моннан соң мин дә, каган кебек, үземә буйсынган бийләрнең угланнарын тотыкка алачакмын!

— Син... сүз бирәсеңме? — диде Койтым бикә.

— Сиңа тагын нинди сүз? — диде хан.— Алмыш ханның сүзе бер булыр!

— Алайса, тагын бер үтенечемне тыңла,— диде бикә, аягына басып.— Углымны күрергә булмасмы?

— Ник? — диде хан, уйлангандай итеп.— Кочаклашып җылашыргамы? Үтерәсең киләмени? Аның янына имчеләр сине түгел, мине дә кертмәсләр. Кайгырма, миннән аңа кырын күз карашы булмаячак.

— Бай бул, сау бул, Алмыш хан! Бай бул, сау бул, углым Тотыш! — диде Койтым бикә, җиңел сулап.

Койтым бикә, китәргә җыенып, бөркәнчегенә тотынды.

— Иреңә әйт: килсен, баш орсын. Кирелек белән берни кыра алмас,— диде Алмыш хан.

— Әйтермен,— диде бикә.

— Туктале,— диде хан, ишеккә таба борылган бикәне туктатып.

Ул иплап кенә, ике куллап аның башыннан тотып алды.

— Чынын гына әйт әле: Тотыш... минем углыммы? — диде ул, ярым пышылдап.

Хан аның сөрмәле, тере, нурлы күзләренә сынап, яратып карады. Койтым бикәнең башы әйләнеп киткәндәй булды. Беравык ул, ни әйтергә белмичә, тотлыгыбрак торды.

— Юк,— диде аннары, шулай ук ярым пышылдап, башын чайкап.

XVII

Чулман буена яу чыгар алдыннан Алмыш хан читил сатучыларын тоткарласа да, соңыннан, уйлана торгач, бу эшнең үзе өчен бик үк файдалы түгел икәнлеген аңламый булдыра алмады. Борын-борыннан килгән базар юлын бикләргә тырышу ул Ител суын буарга тырышу белән бер иде. Кечкенә инеш, елга суларын буып булса да, Ител, Чулман суларын буу кеше кулын-

нан килә торган эш түгел иде. Шулай итеп, Алмыш хан үз кулыннан килмәстәй эшкә тотынганлыгын аңлады.

Чит ил сатучылары Чулман буена керә алмасалар, моның авырлыгы Чулман буенда яшәүчеләргә генә түгел, аның үзенә дә төшәчәк иде. Бу инде тамгалыктан[1] керә торган байлык бермә-бер кимиячәк дигән сүз иде.

Аннары Болгар ханы чит ил сатучыларын Ага-базардан ары җибәрми икән, аларны тота икән, кыса икән, дигән сүз таралса, ул чагында инде бу якларга килергә нинди генә сатучы атлыгып торыр икән? Бу инде Болгар йортның амбарлары бушап калачак, Болгар йорт көчсезләнәчәк, ярлыланачак дигән сүз булыр иде.

Алмыш хан тиз арада үзенең ялгышын төзәтергә булды. Чулманның уң ягына чыгу белән ул Ител буенча югарыга үрләргәме, кире кайтып китәргәме, я булмаса шунда гына алыш-биреш ясаргамы дип аптырап, Ага-базарда җыелып яткан базарганнарга, сартларга төп ягына юл ачык икәнлеген белдерде. Тик ул беркемгә дә үзеннән узып китәргә ярамаганлыгын кисәтте. Кайберәүләр, кызыксынып, зуррак табыш алмакчы булып, чирү артыннан коры юл белән киттеләр, кайберләре су юлын сайлады. Шулай итеп, язгы ташуда ук килергә тиеш булган чит ил сатучылары, соңлап булса да, Акбүре җиренә дә килеп җиттеләр.

Туйдан соң икенче көнне Алмыш хан әлеге чит ил сатучылары белән янадан очрашты. Кайбер сатучылар аңа тагын бүләкләр китерделәр, үзләренең күпме, нинди товарлары барлыгын, кая баруларын әйттеләр. Хан аларның каекларын, олауларын тикшереп чыкты, үзенә тиешле кулбау алды да, Акбүре җирендә, шулай ук Чулманның түбән агымында сатарга, алырга ирек бирә торган ал тамгалы ярлыклар тапшырды. Сатучылар, бер-берсен узарга тырышып, Кызыл Яр катауга ашыктылар. Кайберәүләр, монда гына торкарланып тормыйча, вак елгалар буйлап, кара урман эчендә яшәүче төрле ят, кыргый ырулар арасына юл тоттылар.

Кызыл Яр катауда ун көн буена зур базар булды. Базарга якын-тирәдәге авыллардан, урманнардан, Чулман аръягыннан күп кешеләр килде. Җиңелү кайгы-

---

[1] Тамгалык — читтән кертелгән товар өчен алына торган бәя; пошлина.

сыннан нишләргә белмәгән акбүреләргә, әйтерсең, яңадан кот керде. Күрәсең, сату-алучылар килү куанычыннан, шулай ук хатынының сүзләренә күнеп, Күрән би Алмыш ханга бил бөгәргә килде, аңа мәңге турылыклы булырга дип ант эчте.

Өченче баб

I

Тотыш шактый күп канын югалтты. Орыш беткәч, имчеләр яраны бәйләгәндә, ул инде аңын җуеп бара иде, ул инде төш белән өн, үлем белән тереклек арасында тартыша иде. Шул көенчә имчеләр аны урдага алып кайттылар, ялгыз өйгә урнаштырдылар. Янына агач күбәтә белән су, бодай көлчәсе куйдылар да шыпырт кына чыгып та киттеләр. Яралы батырны явыз ияләрдән саклау өчен алар, өйне әйләндереп, җиргә эт теше белән сызык сыздылар. Барлык им-том шуның белән тәмамланды. Кояш җир астына төшеп, яңадан күк читеннән килеп чыкканчы аңына килә икән, куйган азыкны ашап, суны эчә икән — димәк, терeләчәк; аңына килми икән, анда инде берни эшләп булмый — суны да, көлчәне дә ияләргә бирергә туры киләчәк. Шулай итеп, аның азыгы да, суы да, коты да үзенә булмаячак.

Имчеләр шулай дип уйладылар. Шуңа күрә, төн узып, таң атканчы аның янына беркем аяк басмады. Икенче көнне кояш чыгып, җирдә яңа көн тугач кына, яралы батырның үлеме-тереме икәнлеген белү өчен, өйгә баштанаяк акка киенгән, битенә битлек япкан имче карт керде. Ул иң элек көлчә белән суга күз төшерде, аннары җегетнең аяк-кулларын капшап карады. Сулы күбәтә тә, көлчә дә үз урынында иде, яшь алыпның аяк-куллары да, култык аслары да җылы иде. Димәк, ул әле исән.

Имче карт суны җиргә түкмәде, киресенчә, җегетнең иреннәрен көчләп ачты да, аңа үзе алып килгән, имләтелгән берничә тамчы кымыз эчерде. Тотыш, нидер әйтмәкче булып, авызын кыймылдатты, кашларын җыерды.

Дүрт көн буена аның янына, шулай таң агу белән,

Байтал имче килде, дүрт көн буена аның аяк-кулларын, култык асларын карап-тикшереп, авызына кымыз салып китте. Дүрт көн буена Тотыш күзен дә ачып карый алмады, бары кашларын гына җыерды да иреннәрен генә кыймылдатты. Бишенче көнне аның күзгә күренмәс күбәләк булып якында гына очып йөргән коты кире авызына керде. Үлем белән яшәү арасында тартыш төкәнде. Яралы җегет күзләрен ачты, югарыда — өйнең ачык төннегенә аша якты күк кисәген күрде, якында гына ниндидер ят тавышлар ишетте. Көн яктысын да, тавышларны да ул нишләптер беренче тапкыр — туганнан бирле беренче тапкыр күрә-ишетә шикелле тоелды. Бу бик кызык тойгы иде, шулай да бу бик үк ят нәрсә дә түгел иде. Ул инде кайдадыр шулай күкне дә күргән, тавышларны да ишеткән иде бугай. Әйе, ул кайчандыр яшәгән иде. Димәк, ул яңадан яши башлады! Менә шулай түбә төннегенә карап яту, кайдадыр якында гына кешеләр сөйләшкәнне, атлар кешнәгәнне ишетү нинди куанычлы икән!

Әкрен генә аны җиңел, татлы бер тойгы — күңел тибрәткеч бер җылылык, йомшаклык биләп алды. Бу җылы, йомшак тойгы, дулкын булып, аның тәненә таралды, аяк очларына барып җитте. Шушы татлы йомшаклыкка, җылылыкка бирелеп, тирә-якка колак салып, ул тын гына урынында ятты. Тавышлар бер ерагайды, бер якынайды, әле тоташ гөрелдек булып, әле аерым-аерым сүзләр булып ишетелде.

Бераздан ул үзенең кайдалыгы, нишләп ятуы белән кызыксына башлады. Ул үзенең яралы икәнлеген исенә төшерде — сул як беләгендәге яра кинәт сулкылдап-сулкылдап авыртырга тотынды. Бу авырту тойгысы аның барлык үткәнен — чынында берничә көн элек кенә булган, тик аның үзенә кайчандыр бик-бик күптән булып узган шикелле тоелган күренешләрне күз алдына китереп бастырды. Аның торасы килде, каядыр китәсе, нидер эшлисе килде. Ул, чыннан да, урыныннан кузгалды, тик, башы әйләнеп, кире урынына ауды.

II

Бер-ике көннән Алмыш хан урдасы, Акбүре җиреннән кузгалып, кире көн ягына таба юл тотты. Тотыш углан яткан ялгыз өйне, сүтеп тормыйча, киң арбага —

каңгыга урнаштырдылар. Арбага албалап атлар җигелде. Меңләгән атлар, кешеләр, арбалар, меңләгән терлек-туар, Чулман буеның шау чәчәктә утырган болыннарын таптап, түмгәкләрне, куакларны сытып-изеп, тирә-якны шау-шу белән күмеп, түбән таба агылдылар. Көчле ташу алып киткән йомычка кисәгедәй, шушы меңләгән атлар, кешеләр, арбалар, күтәрмәләр[1] арасында Тотыш углан да каядыр кыймылдады.

Урданың кайчан, ничек кузгалып китүен ул бөтенләй сизмәде — ул, күрәсең, йоклаган булгандыр. Күзләрен ачып җибәрсә, яткан урынының як-якка тирбәлүен, бер урында гына тормыйча тирбәлүен сизгәч, баштарак ул берни аңламады. Белмәссең, әллә шулай җир әйләнә, әллә аның башы әйләнә!

Шулай да ул бераздан үзенең кемнәр беләндер каядыр китеп барганын төшенә алды. Шул ук мәлдә беләктәге яра үзен сиздереп куйды. Авырту тойгысы, ачы әрнү булып, йөрәген кузгатып җибәрде. Аны каядыр алып киттеләр! Кая? Нишләтергә?!

Туган өй, туган ыру, катау кайдадыр еракта калды. Атасыннан-анасыннан аерып, аны алып киттеләр...

Аның җылыйсы, кычкырасы килде, кемгәдер үпкә белдерәсе килде. Тик ул берни эшли алмады. Кымшана да алмады. Әллә аны бәйләп ташлаганнармы соң? Ул, чыннан да үзен бәйләгәннәрме, юкмы икәнлеген белергә теләп, таза кулына таянып, урыныннан торырга тырышып карады. Тора алмады. Шуннан соң ул үзен бәйләгән бауны капшап карамакчы булды. Кулы аның сулы чүлмәк белән агач күбәтәгә тиеп китте. Барлык тойгыларны җиңеп, шундук ачлык тойгысы баш калкытты. Ул, калтыранган кулы белән күбәтәдәге көлчәне алды да, комсызланып ашарга кереште. Бераз гына көйгән, катып ташка әйләнгән богдай көлчәсен ул тиз арада юкка чыгарды. Шуннан соң ул түгә-түгә нечкә муенлы чүлмәктән су эчте.

Тынычланып ул күзләрен йомды. Арба әкрен генә барды да барды. Туктаусыз тәгәрмәчләр шыгырдады, кешеләр сөйләште, шөлдерләр, авызлык тимерләре чылтырады. Кайдадыр көлгән яшь тавышлар ишетелеп китте. Шулай да нинди күңелле тирә-якны тоеп, ишетеп йомшак арбада бару! Кая барса да барыбер түгелме-

---

[1] Күтәрмә — күтәрелеп, күчерелеп йөртелә торган юл өе.

ни аның өчен? Барсын гына, тик бер урында гына тормасын.

Искәрмәстән ул янадан йокыга талды.

Кичкә таба атлар, арбалар туктап калдылар. Тавышлар басыла төште. Әле анда, әле монда учаклар ягылды, кыздырылган ит, май исләре таралды. Тотыш шул татлы исләрне йокы аралаш диярлек сизеп алды, күзләрен ачты да, үзен бөтенләй савыккан кешегә санап, урыныннан ук торып утырды.

Шул ук мәлдә диярлек күтәрмә ишеге ачылып китте. Кызгылт кояш яктысында сирәк сакаллы бер картның, урталай бөгелеп, киез ишектән килеп кергәне күренде. Күзләрен зур ачып, кызыксынып Тотыш аның үзе янына килүен көтте.

— Уяндыңмы, балам? — диде Байтал имче, йомшак кына итеп.

Тотыш карап тик торды. Имче карт та, күрәсең, аның ни дә булса әйтүен теләмәде. Сынап ул яралының сулган, агарынган йөзенә карады, йомшак бармаклары белән тагын аның аяк-кулларын тоткалады, аннары шулай ук йомшак кына итеп яра урынын капшап карады да урынга ятарга кушты.

— Мин кайда, имче баба? — диде Тотыш.

Үзенең тавышы аңа бик көчсез булып ишетелде.

— Син минем кунагым, балам,— диде Байтал имче.

— Минем ашыйсым килә,— диде Тотыш, сабый бала сыман җыламсырап.

— Син инде үзеңә тиешлесен ашагансың, балам,— диде имче баба, буш күбәтә белән чүлмәккә күз төшереп.— Сиңа күп ашарга ярамый.

— Мин терелдем. Минем ашыйсым килә! — диде Тотыш, үпкәләп.

— Шулайдыр, балам,— диде имче карт, чүлмәк белән күбәтәне кулына алып.— Күзеңне ачкансың, сөйләшә аласың — котың үзеңдә. Иртәгә таңгача түз, балам. Бары да тәңре кулында.

Бу сүзләрне ул нечкәтер коры итеп, боергандагы кебек итеп әйтте. Тотыш аннан ялынып та, ялварып та берни ала алмаячагын аңлады. Аның картка ачуы килде. Ул аның тизрәк чыгып китүен көтә башлады. Байтал имче тоткарланып тормады: яралы җегеткә тыныч йокы теләде дә, арты белән чигенеп, ишектән чыгып китте.

Тотыш янына ул Алмыш хан кушуы буенча килде. Югыйсә, төштән соң, бигрәк тә кояш баеганда, ул яралы, авыру кешеләр янына керүне өнәп бетерми иде. Байтал имче туры хан янына китте.

— Торып утырган. Тиздән аягына басар,— диде ул ханга.

— Болгар-торага кайтып җиткәнче ул аягына басмаска тиеш,— диде хан.

— Син әйткәнчә булыр, ханым,— диде Байтал имче, баш иеп.

III

Көндезен йоклап туйгангамы, карыны ач булгангамы, әллә инде имче карт белән сөйләшү күңелен борчыганга, кичтән Тотышның йокысы килмәде. Аның кайсыдыр җире авыртты, кайсыдыр җире сызланды, әрнеде — ул инде моны баштагыча нык итеп, ачы итеп тоймады. Аның күңелендә моңарчы үзен бик үк сиздермәгән бер кызыксыну уянды. Болгарлар аны каядыр алып баралар. Яралы булгач, ник аны туган җирендә генә калдырмадылар икән?

Аның кызыксынуы артканнан-арта барды. «Нинди җир бу, кайсы төш бу?» — диде ул үзенә үзе. Чулман еракмы? Кызыл Яр катау кайсы якта калды? Тышта, арба янында каравыл бармы, әллә соң имче аны, әле булса көчсез дип уйлап, үзен генә калдырып киттеме?

Аның тикшереп карыйсы килде. Ул, тышта тавышлар басылганны, урда йокыга талганны көтеп торды да, ишек янына шуышып килде. «Көч юк. Ашыйсы килә,— дип уйлады ул, күңелен кытыклаган уен кире кагып.— Юк, булмый әле. Көч юк... баш әйләнә».

Ул, колакларын үрә торгызып, ишек төбендә беравык тыңлап ятты. Тышта шылт иткән тавыш та ишетелмәде. Якында гына каравылчы булса, аның йөренгәне ишетелер иде. Юк, ишетелми. Алай гына да түгел, аның арбасына якын җирдә бөтенләй бернинди тавыштын ишетелми. Димәк, арба янында беркем юк. Болгарлар аны үзләренең арбаларыннан, өйләреннән читкә туктатканнар, ахрысы. Шулай булгач... шулай булгач, төшәргә дә, берәр җирдә качып калырга! Чулман гына якын булсын, анда инде күз күрер!

Яралы җегет, идәнгә җайлап утырды да, ишек бавын чишмәкче булып, ярыктан кулын тышка сузды.

Кинәт ул сискәнеп, тетрәнеп китте. Яшен суккандагы кебек, күз аллары яктырып, гөлт итеп китте. Аның коты алынды. Башына кан бәрде, йөрәге атылып чыгардай булып тибә башлады. Ул үзенең урынына ничек барып ятканлыгын да сизми калды.

Нәрсә булды соң әле бу? Анда, тышта аның кулы икенче бер кеше кулына тиеп киткәндәй булды. Әйе, әйе, аның кулы кеше кулына тиде! Ул моны бик яхшы тойды. Албастының кулы андый кайнар, йомшак булмас. Сакчы кулы дисәң, сакчы кулы да андый булмас — аның кулы каты, тупас булыр иде. Кем булды бу, нәрсә булды? Сакчы булса, ул берәр нәрсә әйтер иде. Бу берни әйтмәде... әйтми дә. Әнә, тып-тын.

Аның күңеленнән бер-бер артлы әллә нинди куркыныч уйлар узды. Ул, дер-дер калтыранып, урыныннан кузгалмыйча ята бирде. Ул, үзен саклау өчен, бала чагында өйрәнгән каргышларын исенә төшерергә тырышып карады, тик күңеленә берни килмәде. Нишләргә белмичә ул шактый озак тынып ятты.

Көтмәгәндә тышта ниндидер серле тавышлар ишетелеп китте: кемдер ишек бавын чишәргә тырыштымы, киресенчә, әллә ныгытып бәйләмәкче булдымы — Тотыш аера алмады. Шунда ук ниндидер каты нәрсәгә чүлмәк кебек нәрсә тиеп китте.

Шулай да егет түзмәде, барлык батырлыгын бергә җыеп:

— Кем бар анда? — диде.

Аның тавышы үзенә дә ишетелмәде. Ул кычкырыбрак соравын тагын кабатлады.

— Тотыш... синме? — диде тыштагы ниндидер нәрсә, пышылдап.

Бу ниндидер нәрсәнең калтыранып чыккан пышылдавык тавышы яралы җегеткә бик йомшак, бик ягымлы булып ишетелде. Бу, билгеле, имче дә түгел, сакчы да түгел иде. Ул ниндидер... кыз кеше булырга тиеш иде. Яшь җегетнең эчснә җылы йөгерде — чын кеше идеме ул, албасты идеме — аның өчен барыбер кебек иде. Тыштагы ул шикле кызга аның: «Әйе, бу мин — Тотыш»,— дип кычкырасы килде, шулай да әле булса аны нидер тыеп торды.

— Тотыш, мин сиңа ашарга китердем,— дип пышылдады ят кыз, бераз тынып торганнан соң.

Тотыш барыбер кузгалмады. Караңгыдан күзен алмыйча, ул, бөтен күңеле белән бергә укмашып, тынын кысып ятуында булды. Ул арада тыштагы ят кеше ишек астыннан эчкә ниндидер авыр нәрсә куйды. Ач кешенең борынына шундук пешкән ит исе килеп бәрелде. Ул түзмәде, ишек янына килде, капшанып карады. Аның кулы ниндидер төргәккә тиде. Утка пешкәндәй ул шундук кулын кире тартып алды. «Юк, ярамый!» — диде ул үзенә үзе. Шул ук мәлдә ул тышка колак салды: анда инде беркинди кыштырдык та, пышылдау да ишетелмәде. Күз буу булмады микән бу? Күрәсең, шулайдыр...

«Күз буу? — дип уйлады ул бераздан, шикләнеп.— Алайса, нишләп соң ул итнең исе килә?!»

Ачлык тойгысы, кызыксыну тойгысы куркудан, төрле шикләрдән көчлерәк булып чыкты. Ул яңадан капшанып әлеге төргәкне табып алды, сүтте, андагы зур гына ит кисәген комсызланып ашарга да кереште. Бу инде каткан көлчә кебек кенә булмады. Авыз тутырып ит ашагач, тоткын егетнең күңеле күтәрелеп китте.

«Болай булгач, качам да качам инде!» — дип уйлады Тотыш, кыюланып.

Шулай да ул кача алмады. Әле генә ирекккә омтылган уйлары, теләкләре, бөтенләй көтелмәгән каршылыкка очрап, бөтенләй көтелмәгән юнәлештән китеп барды: үзе дә сизмәстән, ул ят, серле кыз турында уйлый башлады.

Юк, ул уйламады да. Үзенең ягымлы, серле пышылдавы белән, кайнар, йомшак кулы белән ул аның күңеленә керде дә утырды. Сиздермичә, сорамыйча керде. Сиздермичә, сорамыйча шулай ук аның барлык уйларын, теләкләрен үзе теләгән юнәлешкә борып җибәрде. Алай гына да түгел, ул аның йөрәген дә, әйтерсең, бөтенләй башкача эшләтә башлады. Тиз арада ул аны биләп алды, буйсындырды, тез чүктерде. Ялгызлыктан, тоткынлыктан, авыртынудан интеккән яшь җегетне кулга алу өчен аңа бернинди тырышлык кирәкмәде.

Кем булыр ул? Чын кешеме ул, әллә кешегә әйләнгән берәр изге ияме? Килерме иртәгә, килмәсме? Яралы, яшь җегетне шундый сораулар борчыды. Ул көтәргә булды. Ул тизрәк төн узып таң атуын, көн узып караңгы төшүен көтте.

IV

Менә ул көткән икенче көн дә туды. Кара тауларны, урманнарны кичеп, җиде кат җир астыннан, җиде кат күк артыннан үтеп, яңа көн туды. Мондый якты көнне, мондый куркулы-өркүле, мондый тынгысыз көнне Тотышның әле беркайчан да күргәне юк иде бугай. Таң аткач, аңа никтер төш җитмәс шикелле булып, төш җиткәч, никтер кич булмас шикелле тоелды. Кич булгач исә, караңгы төшми аптыратты. Беркайчан да, беркемне дә аның шулай өзелеп, сагынып көткәне юк иде бугай...

Тышта, ишек янында кыштырдык ишетеп ул кинәт дерт итеп китте. Урыныннан торды да сагаеп тыңларга тотынды. Күтәрмәнең киез ишеге ачылуга, кичәге кебек, кызгылт кояш яктысында имче картның сирәк сакалы күренде. Яшь егетнең өстенә салкын су койгандай булды. Ул, күңелсезләнеп, кире урынына ауды. Иртән килеп киткән имчене ул инде тагын килер дип уйламаган иде.

Байтал имче көндәгечә аның кулларын-аякларын капшап карады, маңгаена кулын куеп торды. Иртәнгегә караганда аңа яралының маңгае кайнаррак тоелды.

— Башың авыртмыймы, балам? — диде ул аңа.

— Юк,— диде Тотыш.

— Яраң сызламыймы, балам? — диде имче карт, төпченеп.

— Юк,— диде Тотыш.— Мин инде терелдем, имче баба. Минем җиргә төшәсем, үз аягым белән йөрисем, йөгерәсем килә. Кайчан мине иреккә чыгарырлар?

— Анысын мин белмим, балам,— диде карт.

— Алайса, ашарга бирегез! — диде Тотыш.

— Анысы минем иректә түгел, балам,— диде имче баба.

Тотышның башка сүз көрәштерәсе килмәде. Имче картның ни әйтсәң дә, нәрсә сорасаң да, бер үк сүзне кабатлаячагын ул инде бик яхшы төшенеп алды. Аның, бернигә карамыйча, каядыр чыгып йөгерәсе килде, үзен менә шунда урынга беркеткән ярасын бәйләре-ниләре белән ботарлап ташлыйсы килде. Ах, кем иде, кем булды ул! Берүзе бөтен ыруны саклап калмакчы булды. Берүзе болгарларның алыпларын кырып салмакчы булды! Берүзе! Нинди башсыз булган ул, нинди белексез

булган ул шулай да! Ничек җиңмәк кирәк ялгыз башын шул тикле күп көчне?! Акбуреләр барлык чируләре белән каршы торсалар, җиңә алырлар иде микән соң? Юк, алай да җиңә алмаслар иде. Әйе, кем көчле — шул өстен, кем көчле — шул бай, өлешле. Көчсезгә нишләргә соң, тәңрем? Ул да синең балаң түгелмени? Синең балаң булса, нигә аны читкә тибәрдең? Нигә аны менә шулай аяк астына салып таптаттың?!

Ул җиңелде, катау таланды... талангандыр... Кемнәр исән, кемнәр үле икән анда, Кызыл Яр катауда? Ниләр булды икән анда ул югында? Үз-үзеңне, атаңны-анаңны, ыруыңны саклау өчен, яклау өчен каян бетмәс-төкәнмәс көч алырга, тәңрем?!

Икенче кыштырдыкны ул бик тыныч каршылады. Баштарак ул никтер үпкәләп, киреләнеп: «Ашарга китерсә дә алмыйм!» — диебрәк тә уйлады.

— Тотыш... Тотыш? — диде серле кыз, кичәгечә ягымлы, калтыравык бер тавыш белән пышылдап.

Аның бу пышылдавын, инде таныш булып, якын булып әйләнгән пышылдавын ишетү белән, никтер, кемгәдер үпкәләгән яшь җегетнең күңеле эреде дә куйды. Аны татлы кайнар дулкын күмеп китте. Сөенеп, ашыгып ул ишек янына килде.

— Синме? Килдеңме? — диде ул, кызның кулын тотып.

Кыз кулын кире тартып алмады — күндәм генә, йомшак кына тик торды. Җегетнең кинәт башы әйләнде, йөрәге суга башлады. Ул үзенә серле кул аша искиткеч куаныч тойгысы белән искиткеч көч, әлерәк кенә үзе теләгән иксез-чиксез көч бирелгәнлеген тойды. Ул, телдән язган кебек, берни эндәшә алмыйча, үз алдына елмаеп торды да торды.

— Мин сиңа тагын ашарга китердем,— диде кыз.— Пешкән ит... кымыз. Тизрәк терел, Тотыш!

— Мин терелдем! — диде җегет, чиксез куанып.

— Мин китәм,— диде кыз.— Читтә сакчылар йөри. Синең арба янына имчедән башка беркем килергә тиеш түгел. Мин китәм. Күрсәләр...

— Китмә! Сөйлә берәр нәрсә,— диде Тотыш, аның тавышын ишетәсе килеп.— Кем син? Мин терелдем. Иртәгә киләсеңме?

— Тырышырмын,— диде кыз.— Сау бул, Тотыш, мин китәм.

— Килсән, миңа ук-җәя китерәсеңме? Булса — кылыч?

Кыз кинәт тынып калды.

— Мин куркам,— диде ул бераздан сүлпән генә.

Тотыш аның тавышындагы үзгәрешне сизми калды.

— Беркемгә дә әйтмә: мин моннан качарга булдым! — диде ул ашыгып.

— Сине нык саклыйлар,— диде кыз.

— Булдыралсаң, кылыч китер — мин аларны искәрмәстән кырып салам! — диде яралы җегет, батыраеп.

— Мин куркам,— диде кыз, кабатлап.— Мин китәм, күрерләр...

— Туктале, тукта,— диде җегет, аны беразга гына булса да үз янында тотмакчы булып.

Шулай да ул аны артык кыстарга да базмады — ул аның үзе аркасында сакчыларга юлыгуын теләмәде. Аннары кызның корал алып килү турында берни әйтмәве дә ничектер искәрмәстән аның кыюлыгын сүрелдерә төшкәндәй булды. Ул ишек янында беравык тыңлап торды да кире үз урынына барып ятты. Бик ашыйсы килсә дә, нишләптер аның бүген кыз китергән азыкка тиз генә тотынасы килмәде. Бүгенге очрашу ул дигәнчә, ул теләгәнчә булмады шикелле. Аның күңелендә энә очыдай гына борчылу, пошыну торып калды. «Корал турында, качу турында әйтеп ялгыштым, ахрысы»,— дип уйлады ул бераздан, көрсенеп. Болгар кызына ышанып серен чиште! Эх, тишек авыз!

Икенче көнне кыз бөтенләй килмәде. Кайгыдан Тотыш нәрсә уйларга да белмәде. Онытыла башлаган ярасы яңадан кузгалды. Күңел ачысына, эчне борып торган ачлык тойгысына тагын үзәкләргә үтә торган иксиэс бер әрнү-үкенү тойгысы кушылды. Төнне ул йокламыйча уздырды. «Иртәгә килер әле»,— диде ул, үзүзен юатып.

Кыз «иртәгә» дә, «иртәгә» соңыннан да килмәде. Суга төшкәндәй юк булды да куйды. Көндәгечә аның янына иртә-кич Байгал имче килде, ачтан үлмәслек кенә ашарга-эчәргә китерде, аның тегे-бу төшләрен капшаштырды да, бер үк сүзләрне әйткәләп китеп тә барды. Килгән саен ул аңа: «Озакламый савыгырсың, балам»,— диде, тик ул әйткән «савыгу»ның бер дә очкырые күренмәде. Ул көннәр буена бер үк урында аунап ятты. Тора-бара аның өчен бөтен нәрсә тоныкла-

нып, төссезләнеп калды. Истәлекләр ерагайды, тойгылар көчсезләнде, тынгысыз уйлары шулай ук каядыр качышып, таралышып беттеләр. Көндез кояш кыздырса да, яңгыр яуса да, арба тәгәрмәчләре казылмага батса да, якында гына җайдаклар шаулашса да, аның өчен барыбер иде. Ул, әйтерсең, тормыштан, дөньядан аерылып калган иде.

Кыз исә килмәде дә килмәде... Югалды, юкка чыкты. Күрәсең, ул чын кеше дә булмагандыр.

Шулай итеп, көн артыннан көн үтте, төн артыннан төн үтте. Атларга атланган, арбаларга утырган Болгар иле, бөтен Чулман буен тутырып, болыннарны, кырларны таптап, урман-суларны кичеп, үзенең төп җиренә таба кыймылдады. Юл өстендә таланган, яндырылган катаулар очрады; кешеләре яудан куркып, урман араларына, Чулман аръягына качып киткән буш авыллар очрады. Кайбер җирдә, киресенчә, Алмыш ханга буйсынуларын белдереп, ит, икмәк, тоз күтәреп, каршыга кешеләр чыкты. Җиңүчеләрне елмаеп каршы алдылар, йодрык күрсәтеп озатып калдылар.

Акбүре жиреннән кузгалып китүләренә бер ай чамасы булды дигәндә, болгарларның мең кешелек иравылы[1] Ямгырчы би җиренә барып керде. Ямгырчы би яшн торган Шуран катаудан Болгар-торага нибарысы алтмыш-җитмеш чакрым ара калган иде.

V

Чулман буен яуларга чыгар алдыннан Алмыш хан үзе белән бөтен йортын-илен кузгатмады. Ул бары үзенең биш йөз кешелек өен генә алды. Болгарларның күпчелеге, шулай ук Алмыш ханга турылыклы ырулар барысы да үзләренең төп җирләрендә: җәйләүләрдә, авылларда торып калдылар. Билгеле, Болгар-тораны — ханбалыкны[2], Ага-базарны саклау өчен ул кораллы чирү калдырмый булдыра алмады. Шулай ук чик буйларында да күп кенә сакчылар калды. Чирүнең күпчелек өлешен Алмыш хан шулай да үзе белән яуга алды. Ник дигәндә, бу арада гына Болгарга яу килер дип

---

[1] Иравыл — хәрәкәттәге армия алдыннан баручы гаскәри берләшмә. Авангард.

[2] Ханбалык — башкала.

куркыр урын юк иде. Бөтен Игел буена курку салып, авыл-калаларны талап, яндырып йөрүче урыс-улаклар да соңгы елларда тынып калдылар. Моннан биш-алты ел элек хазарлардан качып котылган юлбасар урысларның соңгы көчләре белән болгарлар арасында бик каты сугыш булды. Бер көн эчендә болгарлар утыз меңләп урысны турап Игелгә агыздылар. Шуннан бирле Игел буе тынычланып калды. Менә шуңа да Алмыш хан үзенең төп көчләрен Чулман ягына яуга алып чыкты да.

Алмыш ханның ягылары, билгеле, урыслар гына түгел иде. Урыслар еракта иде, алар каяндыр өстән, урманлы-сазлы җирләрдән төшәләр иде. Алмыш ханның ягылары монда якында гына да — үз йортында, күрше-тирәдә дә җитәрлек иле. Алар аның борылганын гына, тезгенне йомшартканын гына көтеп торалар иде. Чак-чак кына ялгыш бастымы, чак-чак кына күзен ачып карамадымы — алар шундук аны төртеп егарга, ботарлап, өзгәләп ташларга гына торалар иде. Шулар арасында иң көчлесе, иң усалы — Суар бие Килдеш би иде. Ярый әле узган кышны Алмыш хан аның белән татулык анты эчте. Юкса, йөрер иде иркенләп менә болай Чулман буенда! Шулай ук биләрләр дә эттән туган нәрсәләр... Биләр белән Суар талаша. Биләрдә әле Болгар кайгысы юк.

Менә шуларны уйлап Алмыш хан бик зур эшкә тотынды. Беркемгә сиздермичә ул кыш буена көч туплады, үзендәге барлык балтачыларны җыеп, моңарчы күз күрмәгән, колак ишетмәгән сал-күпер ясатты. Юри, күз буяу өчен ул Болгар-тораны икенче кат койма белән уратып алам, шуңа агач кистерәм дип сүз таратты. Аннары, язга чыгу белән тагын: буйсынмаган башкыртларга каршы яуга чыгам, дигән икенче ялган таратты. Шулай итеп, беркем берни сизенмәде. Шулай итеп, угырды төп башына Биләр, Суар! Бөтен Чулман буе — аның кулында, бер йодрыкта. Биләр белән Суар киләчәктә дә үзара талашалар икән, берәм-берәм аларны да кабып йоту, тез чүктерү берни булмас.

Куанмасаң да куанырсың — күпме көч, күпме байлык артты! Әнә барысы да олау-олау булып арттан ияреп килә. Терлек-туар, алтын-көмеш, тире, бодай...

Кайчакларда ханның күңелен шундыйрак масаюлы уйлар биләп алды. Андый чакта аның комсызлыгы тагын арта төште. Аның еракка төбәлгән ач күзләренә

Чулман буе гына түгел, Хазары-ние белән, диңгезләре белән бөтен Игел буе, далалар күренә башлады. Мондый чакта аның йөгерек уйларын берни дә туктата алмады, шулай да ул бөтенләй үк онытылып та китмәде. Татлы уйларга караганда, күз алдындагы чынбарлык усалрак та, тынгысызрак та иде. Шуңа күрә дә, күңеле күпме генә күгәренке булмасын, үз торагына якынлашу белән, аның бер дә юктан эче поша башлады. Аның тизрәк кайтып җитәсе, үз оясын исән-имин күрәсе килде. Тик, күңеле ашыкса да, аяклары артка өстерәде. Ике-өч чакрымлык койрык булып сузылган олауларны, көтүләрне артта калдырып, берничек тә ул үзе генә алдан чаба алмады. Шунлыктан чирү бик әкрен кыймылдады, ат аягы белән түгел, сыер, сарык аягы белән кыймылдады.

Алмыш ханга буйсынган биләр арасында Ямгырчы би иң ышанычлыларыннан санала иде. Бүтәннәр кебек ул калан түләүне дә соңга калдырмый иде, хан үзенә көч сораса, я булмаса берәр җиргә чакырса, беркайчан карышып та тормый иде. Шуның өстенә ул, Алмыш хан кебек, үзе теләп гарәп йоласына күчкән иде. Ямгырчы би шулай үз кеше булганга да Алмыш хан Чулман аша сал-күперне аның кагавына якын җирдә салды. Хан белән икәүдән-икәү генә сөйләшкәндә Ямгырчы би салкүпергә тимәскә, киресенчә, болгарлар яудан кайтканчыга тикле уң як ярны үз көчләре белән саклап торырга сүз бирде. Үз ягыннан Алмыш хан Ямгырчы бине киләчәктә, берниди тамгалык алмыйча, Ител буйлап аска да, өскә дә тавар белән тоткарлыксыз үткәреп җибәрергә, аннары Чулман буенда таланган байлыктан телем[1] чыгарырга булды.

Алмыш хан үзе иравыл белән иде. Ямгырчы би җиренә аяк басып, төштән соң ачык, калку җирдә кирмән[2] коргач, ул, үзенең якын кешеләрен җыеп, киңәш ясады. Киңәштә нишләргә кирәклеге турында сөйләшәләр. Терлек-туар белән, олаулар белән сал-күпер аша чыгу озакка сузылачак иде. Аларны чирүдән алда чыгару яхшырак булырмы, арттан чыгару яхшырак булырмы? Алмыш хан көчне икегә бүләргә булды. Мең

[1] Телем — сугышта яулап алынган байлыктан сугышта катнашучыларга бирелә торган өлеш.
[2] Кирмән — хәрби лагерь.

кешелек иравыл, өч меңлек уң кул[1] белән ул тиз арада кузгалып китеп, сал-күпердән чыга башларга уйлады. Үзенең өен, олауларын, терлек-туарны сакларга ул урта кул белән сул кулны, чагдавылны[2] калдырырга булды. Алмыш хан иравыл, уң кул белән Чулман аша чыгып, сул як ярга урнашкан арада, көтүләр, олаулар чыгә башларга, кораллы ир-ат исә иң ахырдан кузгалырга тиеш иде. Барлык арт илгә[3] баш итеп хан үзенең өлкән углы Тәкин угланны калдырды.

VI

Кичүгә Алмыш хан икенче көнне таң алдыннан килеп житте. Бер ярдан икенче ярга сузып, саллар өстенә салынган йөзмә күпер үз урынында иде, күперне саклау өчен калдырылган болгарлар да, Ямгырчы би ирләре дә исән-сау иде. Аяк астында — куе урман белән капланган текә яр кырыенда — иртәнге кояш яктысында, елкылдап, җемелдәп, иксез-чиксез су җәелеп ята иде. Юан аркаиннар белән яр читләрендәге баганаларга тарттырып бәйләп куелган сал-күпер, агым уңаена сыгыла төшеп, киң Чулманны билбау сыман буып ята иде. Елганың уртасын узгач, теге якка таба ул инде чыбыркы койрыгы шикелле нечкә генә булып күренә иде. Анда, теге якта, зәңгәрләнеп тар гына яр сызыгы беленә, яр сызыгы өстендә, ап-ак төрткеләр булып, ак чатырлар-өйләр күренә иде.

Каршындагы шушы күренешне күрү белән, Алмыш ханның тамак төбе кытыкланып, кымырҗып куйды. Үз торагына, үз җиренә юл ачык булганга, җәйге таң шундый якты, шундый җылы булганга, аның күңелен искиткеч бер куаныч, күтәренкелек биләп алды. Үзенә көч, байлык, җиңү биргән, сал-күперне яман күзләрдән, яман куллардан саклап калган тәңрене олылап, ул кулларын югары күтәрде, күккә карады, тыелгысыз бер өн белән кычкырып җибәрде. Өсте-башы тузанланган, арыган-йончылган килеш, шулай да авызы колагына житеп елмайган килеш, ул житез генә атыннан төште, бүреген салып, Чулман аръягына, кояш чыккан якка карап, маңгаен җиргә орды.

---

[1] Кул (уң кул, сул кул) — фланг; урта кул — үзәк.
[2] Чагдавыл — гаскәрнең койрыктагы өлеше (арьергард).
[3] Арт ил — гаскәр арты (тыл).

Меңләгән кешеләр шулай ук куанычлы өннәр белән жирне-күкне яңгыратып кычкырып җибәрделәр, атларыннан төшеп, маңгайларын җиргә ордылар. Яр өстендәге өйләрдән кешеләр йөгереп чыкты. Туганнар, танышлар бер-берсен табып, жылаша, сөенешә башладылар.

Куаныч ыгы-зыгысы бераз кими төшкәч, ерак юлдан кайткан болгарлар киез өйләр корып җибәрделәр. Илдә иминлек булуын белеп күңеле тынычланган Алмыш хан, баштагы уен үзгәртеп, арт ил килеп житкәнче, үз атларына, кешеләренә бераз ял бирергә булды.

Болгарларның кайтуын түземсезлек белән көтеп торган Ямгырчы би, бер көтү сарык, кымыз, ачы бал алып, тиз арада хан янына килеп җитте.

— Җиңүең белән котлыйм сине, хан! — диде ул, ялагайланып.— Бүгеннән башлап син минем олы кунагым, ни телисең, шуны ал — барысы да синеке!

Алмыш хан тартынып тормады. Күчтәнәчкә дип китерелгән көтүне шундук суйдылар, тунадылар да, кыздыра да башладылар. Аш-су күңелле узды. Җиңүчеләр ашадылар, эчтеләр, мактандылар. Аннары йокыга аудылар. Йокыдан тордылар да, яңадан ашадылар, эчтеләр.

Ял итү, күңел ачу икенче көнне, өченче көнне дә тукталмады. Болгарлар, кирәгеннән артык туарылып китеп, баш-аяк йөрделәр. Таларга, көчләргә күнегеп киткән кайберәүләр, ханның боерыгын онытып, якын-тирәдәге авылларга ауга чыктылар. Казаякларны куркy, ачу биләп алды. Кешеләр, яклау эзләп, үзләренең ыру башларына килделәр. Ямгырчы би, юатып, коралланырга кушып, аларны кире озата торды.

— Көтеп торыгыз, озакламый без аларның үзләренең бугазыннан алырбыз! — диде ул аларга.

Күңел ачуның өченче көнендә Ямгырчы би Алмыш хан янына килде. Алар арасында тагын икәүдән-икәү генә сөйләшү булды.

— Юлың уңдымы, ханым? — диде би, хан биргән кымызны эчеп җибәргәч, ярарга тырышып.

— Уңды, би,— диде Алмыш хан.— Моннан соң Чулман Ителгә түгел, минем кесәгә коячак.

— Оуу! — диде Ямгырчы би көлеп.— Синең кесәң шундый зур булыр дип башыма да китермәгәнием. Жыртылмасмы, ханым?

— Жыртылса, мепә мондый энә булганда, теләсә нинди жыртыкны да тегеп була,— диде хан, билендәге кылычына тотынып.

— Шулай, шулай, ханым,— диде би, аның сүзен җупләп.— Эш энәдә генә тормый... җебе кирәк, тегүчесе кирәк дигәндәй... синекедәй ныклы кул да кирәк. Алла сиңа моннан соң да күп яшь бирсен, байлык, саулык бирсен, ханым!

Алмыш хан, мактау сүзләренә күңеле булып, тыйнак кына тамак кырып куйды. Төн-көн эчүдән аңгы-минге утырса да, Ямгырчы бинең тикмәгә генә килмәгәнлеген ул бик яхшы аңлады.

— Үзеңә тиешле телемне алырга килдеңме? — диде ул үзе беренче булып.

— Әйе, ханым, телем дисәң дә була, кулагы дисәң дә була,— диде Ямгырчы би.

Алмыш хан, Ямгырчы бинең ялагай йөзен беренче тапкыр күргәндәй, кызарынган күзләре белән аңа сынап карады.

— Күпме сорыйсың... ни сорыйсың? Акчалатамы, таварлатамы? — диде ул.

— Синең кесәңдә күпме байлык барлыгын мин белмим,— диде би, ерактан уратып.

— Син түгел, аны мин үзем дә төгәл генә белмим,— диде хан.

— Шулай булгач, миңа тиешле кулагы да төгәл булалмый,— диде Ямгырчы би, шундук элеп алып.— Син миңа уннан берне бирмәкче булганыең.

— Шулай да булсын,— диде хан, тыелып кына.

— Үзең үк әйтеп торасың, ханым: юлың уңган, кесәң калынайган,— диде би.— Шулай булгач, миңа тиешле кулагы да...

— Күпме сорыйсың: турысын әйт! — диде хан, түземлеген жуя башлап.

— Турысы шул, ханым...— диде Ямгырчы би, утка ташланырга җыенган кеше сыман,— бир миңа кызың Аппакны!

Алмыш хан, корт чаккандай, кинәт урыныннан сикереп торды.

— Ап-пак-ны?! — диде ул, Ямгырчы бинең елмаюлы оятсыз күзләренә карап.

— Әйе, Аппакны,— диде би, башын иеп.

— Аппакны мин беркемнән тартып алмадым,— диде хан.— Ул минем үз кызым.

— Мин аңа шикләнмим, ханым,— диде Ямгырчы би.— Шулай да ул миңа тиешле кулагына торырлык дип уйлыйм.

— Син... би, авызыңны үлчәп ач! — диде хан, кашларын җимереп.— Аппак турында синең белән сөйләшү булмаячак. Аппакка торырлык бернинди кулагы юк, бернинди байлык юк! Аннары, алдан килешү буенча, мин сиңа кулагы түгел, телем бирергә тиешмен. Әйт, ни кирәк — коллармы? көтүләрме? тиреме? алтынмы? жирме? Ни кирәк?

— Аппактан башка миңа берни кирәкми,— диде Ямгырчы би, нык итеп.

— Юк! — диде Алмыш хан.

— Йә Аппакны бирәсең, йә мин синнән аерылам,— диде би тыныч кына, янап.

Алмыш хан, зур корсагын угалап, шаркылдап көләргә тотынды.

— Куркытты! Үтерде! Аерыл! — диде ул, мыскыллап.— Китә бир! Китеп кая барырсың икән? Кара аңы, юлыма аркылы төшә күрмә — башсыз калырсың.

— Белексез сүзләр сөйлисең, хан,— диде Ямгырчы би.— Киявең булырга теләгән бер кешене кисә башласаң... кызың ирсез кала күрмәсен!

— Житте! — диде Алмыш хан, аяк тибеп.— Аппак турында тынынны чыгарма! Соңгы кат әйтәм: ни сорыйсың?

Чак-чак кына кайгылы, чак-чак кына ачулы, күңеле кырылган бер төстә Ямгырчы би башын иде.

— Сау бул, ханым,— диде ул.— Мин киттем.

— Кит! — диде хан, кулын селтәп.

VII

Барысы да Ямгырчы би уйлаганча булып чыкты. Алмыш ханның чибәрлеге белән бөтен Болгар йортка, бөтен Ител буена атагы таралган гүзәл Аппакны үзенә бирмәячәген ул алдан ук белде. Алай гына да түгел, Аппакны үзенә тиешле телем өчен алу турында ул уйлап та карамады. Ул башкачарак уй йөртте. Аңа телем дә, Аппак та аз иде, аңа Алмыш ханның бөтен байлыгы — жире-суы, иле-көне кирәк иде. Ничәмә-ничә

еллар буена ул менә шул турыда баш ватты, ничәмәничә еллар буена, төн йокыларын калдырып, менә шул юлда канлы тир түкте! Җае чыккан саен ул болгарларга каршы, Алмыш ханга каршы итәк астыннан ут йөртте, җае чыккан саен аларга каршы күршеләрен котыртты. Анысы гына җитмәгән, Алмыш ханның борын төбендә генә ул хазарлар белән яшерен эш алып барды — Хазар каганына Алмыш хан турында барысын да җиткереп кенә торды.

Ямгырчы би үзен Болгар ханыннан башлырак, булдыклырак дип исәпләде. Алмыш хан аңа беркатлы, аңгыра, тупас булып тоелды. Шуңа күрә аны баш аркылы чөеп ташлау Ямгырчы би сыман башлы, булдыклы, астыртын кешегә берни тормаячак иде. Мондый зур эшкә тотынырга аның бары тик көче, байлыгы гына җитеп бетми иде. Җитмәгән нәрсәсен исә ул Алмыш ханның үзеннән алмакчы булды. Чулман аша күпер салып, Акбүреләргә каршы яу чабарга ханны ул... Ямгырчы би котыртты! Шул ук вакытта ул суарлар белән, биләрләр белән барысын да алдан килешеп куйды. Тик бу юлы ул Хазар каганына гына берни сиздермәде. Шулай итеп ул берьюлы Алмыш ханны да, Хазар каганын да, булдыра алса — суарларны да, башка күршеләрен дә төп башына утыртмакчы булды.

Тик менә аның шунысы эчен пошырды: Чулманның теге ягында әле булса кара төтен күренми иде. Үзара килешү буенча, Болгар-калага иң элек Килдеш би бәреп керергә, андагы кораллы ирләрне кырып салырга, шуннан соң күккә кара төтен үрләтергә тиеш иде. Суарлар әллә сүзләрендә тормадылармы?

Үз кешеләре янына ул ачулы йөз белән килде.

— Алмыш хан биргән сүзен үтәмәде! — дип кычкырды ул үз кешеләренә.— Алмыш хан казаякларны алдады. Үзебезне канга батырганчы таярга кирәк моннан. Күперне ташлагыз, тизрәк Шуран катауга кайтыгыз.

Бинең сүзләре казаякларга җитә калды. Алмыш ханның ничек алдавын алар төпченеп тормадылар. Шундук ачулы шау-шу, кычкырыш башланды.

— Ит яхшылык, көт яманлык!

— Ханга ышанма, Ителгә таянма,— диештеләр ирләр, ачулы мыгырданып.

Казаякларның тавышлануын болгарлар да ишетеп тордылар. Ханның үз сүзен үтәмәвенә, казаякларның

алдануына аларның да эче пошты, шулай да алар ачыктан-ачык Ямгырчы би кешеләрен яклый алмадылар. Киресенчә, ханга, болгарларга каршы әйтелгән усал-усал сүзләрне ишетеп, алар да кыза башладылар. Ике арада әйткәләшү, янау, сүгенү тавышлары ишетелде.

— Яндырырга кирәк күперне!

— Таларга кирәк олауларын!

— Болгарлар үзләре безнең авылларны талый! — диештеләр ачулы казаяклар.

«Ныграк шаулагыз — ныграк сугышырсыз!» — дип уйлады Ямгырчы би үз алдына.

Казаяклар ашыгып урман ягына юл тоттылар. Аларны беркем тоткарламады.

Ямгырчы би китеп күп тә үтмәде, Чулманның аргы ягында ургылып күккә кара төтен күтәрелә башлады. Казаяклар белән булган ызгыштан соң тынычланып җитә алмаган болгарлар кара төтенне тиз генә күрмәделәр дә. Күргәннәр иде, әле генә булган шау-шудан да көчлерәк бер тавыш белән, курку, шомлану белән шауларга тотындылар. Казаяклар онытылды, барлык күзләр аргы якка текәлде. Ни бар, ни булган анда? Кем белән кем сугыша?

Куркыныч килүен белдереп, шундук быргылар чинарга тотынды. Бөтен кирмән аякка басты. Һай-һулап, кычкырып көтүчеләр болыннан атларны куып китерделәр. Ирләр кулларына коралларын алдылар, атларына менделәр.

Шул чакны сал-күпердә бу якка таба чабып килүче җайдак күренде. Кулына ул кара төтен чыгарып янган кисәү башы тоткан иде. Ярга чыгып, яр башындагы Алмыш хан янына килеп җитәр-җитмәс, ул, тамак ярып:

— Яу килә, яу! — дип кычкырып җибәрде.

Хан янына менеп җиткәч ул ачыклабрак сөйләде: Болгар-торадан улакчы килде, диде, Суар бие Килдеш ханбалыкны камап алган, диде, анда бик каты сугыш бара икән, диде. Мондый сүз ишетеп, Алмыш хан лачт итеп җиргә төкерде дә Килдеш бине сүгәргә, каргарга тотынды.

Шул вакыт хан артындарак торган ирләр арасында тагын ниндидер ыгы-зыгы башланды. Барысы да артларына борылып карадылар. Көнчыгышта, олы юл өстендә ниндидер тузан болыты күтәрелгән иде. Дүрт

күз белән күтәп торган олаулар, көтүләр булырга тиеш иде бу. Кешеләрнең йөзе яктырып китте. Алмыш ханның исә күз карашында тыелгысыз бер көч-омтылыш, ныклык чаткылары күренде. Олауларның кичүгә килеп житүен көтеп тормастан, ул ир-атларга теге якка чыга башларга боерды.

Бер-ике көн эчендә көч җыеп, ял итеп алган атлар, пошкыра-пошкыра, сөзәк, киң юлдан аска ыргылдылар. Ташлы, тигез җиргә — яр читенә килеп төштеләр дә, кешнәп, авызлыкларын чәйнәп, суга тартылдылар. Тик бу юлы аларга Чулман суын татып карарга туры килмәде — дөп-дөп басып, вак ташларны, каты балчыкларны иәртеп, бәрелә-сугыла, кысыла-төртелә арттан бертуктаусыз башка атлар төшә тордылар, алдагыларны кысрыклый тордылар. Алдагылар исә, арттан куалаган тыелгысыз көчкә буйсынып, биек араталар арасына барып керделәр дә баскан саен тирбәлеп тора торган басмаларда кипәт тынып-юашланып калдылар, шакшок басып, куркып-өркеп, су уртасыннан коры җиргә таба омтылдылар.

Күпер авызында тыгыз койма булып торган атлы чавышлар[1] атларны, кешеләрне салга икешәрләп кенә, билгеле бер ара саклап кына керттеләр. Кайберәүләр күпергә алданрак элэгергә, кайберләре, киресенчә, арттарак калырга тырышты. Кайберсенең судан куркып аты чыгымчыларга тотынды. Чавышлар бернигә карамадылар: киреләнгән атларга да, кешеләргә дә озын колга белән төндырып кына алдылар.

Дүрт мең кешелек чирү бары кич, караңгы төшкәндә генә чыгып бетте. Соңгы ир-атлар яр астына төшеп ятканда, арттан олаулар, көтүләр килеп җитте. Алмыш хан арт илне саклап килгән ике меңлек алайга, шулай ук аз гына да тоткарланып тормыйча, үзе артыннан сул якка чыга башларга боерды. Тәкин углан, иртәгә якты көздә олаулар, көтүләр белән күпердә озак тоткарланып тормас өчен, кораллы ирләрне төне буе чыгарырга — күпме булдыра алса, шулчаклы чыгарырга булды. Шулай итеп, төне буена сал-күпердән туктаусыз атлар, кешеләр агылды. Хан өе янында, олаулар, көтүләр янында Тәкин углан белән бер-ике меңлек гаскәр калды. Алмыш хан кебек, Тәкин углан да бу яктан куркы-

---

[1] Чавыш — гаскәрдә тәртип саклаучылар.

ныч килер дип башына да китереп карамады. Алмыш хан кебек, башка бик күпләр кебек, ул да бары оятсыз суарлар турында гына уйлады. Ачуланып китеп барган Ямгырчы бине нишләптер барысы да исләреннән чыгарып ташладылар. Аннары, Тәкин углан аның хан беләи бозылышып китүен белмәде дә, ишетмәде дә.

Алмыш хан төнне сул якта куиды. Таң атар-атмас бөрын торып болгарлар ат менделәр, ярсып, оран салып[1], ханбалыкка юнәлделәр.

VIII

Көннәрдән беркөнне Тотышның ярасы бөтенләй төзәлеп бетте. Тоткын җегет аягына басты. Аңа инде арба өстенә куелган күтәрмә генә тар, кысан була башлады. Байтал имче ашарга-эчәргә элеккегә караганда күбрәк китерә башлады, шулай да аның җиргә төшерү турындагы сүзләрен ишетмәмешкә салышты: хан боерыгын бозарга аның кыюлыгы җитмәде.

Алмыш хан, олауларны артта калдырып, кичүгә таба кузгалып киткәч тә, Байтал имче Тотышның үтенечен Тәкин угланга җиткерде. Яралы җегет инде савыкты, миннән эш китте — үзегез теләсәгез нишләтегез, диде. Тәкин углан атасының боерыгын белә иде. Шулай ук ул таза-сау җегетне — батыр җегетне имче карт карамагында гына калдыруның да бик үк яраган эш түгел икәнлеген аңлый иде.

— Ярар, имче баба,— диде ул Байтал картка.— Аның иленә инде кош та очып кайта алмаячак. Сак куярбыз, җиргә төшерербез.

Шул ук кичне, олаулар ялга туктагач, Тотыш өчен җирдә аерым өй кордылар. Бер ай чамасы арбада киез өстендә аунап килгәннән соң, Тотыш җиргә аяк басты. Аягы астында нык, каты җирне тоеп, куанычыннан ул елмаеп җибәрде, балаларча сикергәләп алды, күкрәген киерде, кулларын селтәде. Тирә-якта дулкын-дулкын калкулыкларны, урманнарны, болыннарны күрү, туганнан бирле таныш, якын күк читен — кызарып баеган кояшны, эрегән алтын беләи өретелгән сыман болытларны, озын күләгәләрне күрү анда искиткеч бер күтәренкелек, сөенеч тойгысы тудырды. Аның еракта карасн

---

[1] Оран салып — каты кычкырып.

күренгән урман буйларына, кояшның соңгы яктысы төшкән калкулык сыртларына йөгереп барасы килде, иркен болында утлап йөргән атлар арасында, йомшак ут-үләндә ауныйсы килде. Бу мәлдә ул үзенең тоткын икәнлеген бөтенләй онытып җибәрде.

Ана дип корылган өй иркен генә иде. Идән уртасына учак ягылган иде. Учак өстенә казан-ни асылмаган иде. Бу бары беренче тапкыр корылган өй эченнән явыз иярне куалап чыгару өчен генә ягылган учак иде. Ишектән кергәч тә, каршы якта, учак артында, түрелгән урын-җир өелеп тора, шунда ук вак-төяк савыт-сабалар күренә иде.

Тотыш үзенең өенә бер генә күз ташлады да яңадан тышка чыкты. Ишек төбендә ул ниндидер ят кеше белән очрашты.

Чем-кара чәчле, кара тут йөзле бу кеше Тотыштан калкурак та, өлкәнрәк тә иде. Төсе-бите белән ул кояшлы яклардан Ител-Чулман иленә тавар белән килә торган сатучыларга охшашрак иде. Тик аның өсте-башы бер дә аларныкы кебек бай түгел иде. Өстенә ул кыршылып беткән кыска тун, тире ыштан, башына исә колакчынлы куян бүрек кигән иде. Матур кылыч борыны астында аның нечкә генә кара мыегы салынып тора иде. Матур кара күзләрендә аның юашлык, моңсулык сизелә иде.

— Исәнме, Тотыш,— диде ул, тыйнак кына баш иеп.

Иелгәндә аның бүрек колакчыны ачылып китте. Шул чакны Тотыш аның уң колагы юк икәнлеген күреп алды. «Кол!» дип уйлады ул. Ник килгән ул монда?

— Исәнме,— диде ул, бер дә юктан елмаеп.

— Мине сиңа җибәрделәр,— диде кол.

— Кем? — диде Тотыш, чамадан тыш ашыгып, кычкырып.

Аның күңеленә шундук: «Әллә теге кыз микән?» — дигән бер уй килгән иде.

— Тәкин углан,— диде кол.

— Шулаймыни?..— диде Тотыш, сүрелеп.

Беренче карауда кызгану тудырган бу кисек колаклы кеше анда чиркәнү тойгысы уята башлады. Ул аның моңсу-юаш, җебегән йөзенә дә, киселгән колагына да карамаска тырышты.

— Минем атым — Торымтай,— диде юаш кеше.— Мин — Алмыш ханның колы.

— Мин аның тоткыны,— диде Тотыш.

— Юк, син аның тоткыны түгел, тотыгы,— диде Торымтай төзәтеп.

— Сиңа миннән ни кирәк, Алмыш ханның колы? — диде Тотыш коры гына.

— Мине сиңа Тәкин углан җибәрде,— диде Торымтай, яшь җегетнең кискенлегенә аптырагандай итеп.

— Ник җибәрде?

— Бүгеннән башлап — мин синең колың.

— Тоткынның колы булмый! — диде Тотыш ачу белән.— Бар, кит, Тәкин угланга шулай диген.

— Тоткынның колы булмаса да, тотыкныкы була,— диде Торымтай.— Кума мине, Тотыш алып. Төне-көне терлек арасында аунауга караганда, синең колың булу миңа мең артык.

— Кал, алайса,— диде Тотыш, кулын селтәп.

IX

Торымтайның өе якында гына иде. Ул, җиңел-җиңел атлап, үз өенә кереп китте, аннан бер кулына чүлмәк-казан, икенче кулына ниндидер агач чиләк белән ниндидер төенчекләр тотып чыкты. Тиз арада ул Тотыш өе янында учак җайлап җибәрде — таган ясады, казанга су салып кайнарга утыртты. Шуннан соң ул кыл иләктә тары ярмасы юды.

Тотыш, җиргә сузылып яткан килеш, тавыш-тынсыз гына аның эшен күзәтте. Юк, ул аның эшен генә дә күзәтмәде, ул тирә-якны — кешеләрне, киез өйләрне, төтеннәрне, утлап йөргән терлекләрне күзәтте. Аның ирекне-иркенлекне сагынган күз карашы, беркайда да тоткарланып тормыйча, бер нәрсәдән икенче нәрсәгә йөгерде. Бар нәрсәгә ул яратып, сокланып карады. Күрәсең, шуңа күрәдер, ул үзе дә кемнеңдер үзен яратуын, иркәләвен теләде. Ул үзен тулысынча иректә итеп, берни белән чикләнмәгән, тыелмаган итеп тойды, шулай да аның кемгәдер сыенасы, кемнеңдер канат астына керәсе килде. Шул ук вакытта бу иксез-чиксез киңлек, бу иркенлек аңа сыеныр өчен тар булып тоелды. Аның күңеле каядыр икенче төрле киңлеккә, икенче төрле иркенлеккә ашкынды. Тик бу икенче төрле киңлекне-иркенлекне ул үзенең туган җире ягында — артта калган Кызыл Яр катау ягында эзләмәде, аның

күзләре бөтенләй капма-каршы якка — көнбатышка текәлде. Анда, соңгы кояш яктысы төшкән серле калкулыклар артында, аңа теге серле кыз бардыр шикелле тоелды. Никтер ул аны еш кына ике аяклы, ике куллы кешеләр арасында — менә шушында якында гына йөргән кешеләр арасында очратырмын дип түгел, кайдадыр алда, томанлы, билгесез күк читендә очратырмын дип уйлады. Кайчагында, киресенчә, ул аңа артта гына качып-посып торадыр шикелле булып, кинәт борылып карадың исә, шундук аның белән күзгә-күз очрашырсың шикелле булып тоелды.

Тик ул көткән кыз арттан да, алдан да килеп чыкмады. Көннәр үтте дә үтте. Кая булды ул? Шулай ук бөтенләйгә юкка чыкты микәнни?

Әкренләп кояш сүнә барды, күк читенең бизәкләре куера, үзгәрә, алмашына барды; җирдәге төтеннәр кимеде, тавышлар тонықланды. Җир өстенә кичәгечә, былтыргыча, моннан йөз ел, мең ел элеккечә, аксыл томаннары белән, чикерткә чыңнары, серле пышылдау-уфылдаулары белән, йомшак кына булып, җәйге караңгылык төшә башлады.

— Тотыш, аш суына,— диде Торымтай.

Тотыш ишетмәде. Кыюсыз гына атлап, кол аның янынарак килде, үзенең сүзләрен кабатлады.

— Ә? — диде җегет, сискәнеп.

— Аш суына...— диде тагын да Торымтай.

Тотыш, урыныннан торып, өйгә кереп китмәкче булды. Торымтай аның юлына аркылы төште, кулындагы комганга күрсәтеп:

— Юынып алыйк,— диде.

— Мин инде юынуны онытып бетердем,— диде Тотыш, үзенең агарып калган кулларын караштырып.

Ул, беләкләрен сызганып, су чәчрәтә-чәчрәтә юынырга тотынды. Кулына, битенә салкын су тигәч, ул кинәт үзгәреп киткәндәй булды. Шундук туган ягы күз алдына килде, киң Чулман исенә төште. Эчне пошырган, күңелне әрнеткән моң-сагыш онытылды, аның урынына, усал мачы булып, бөтенләй икенче уйлар тырнашырга тотынды. «Качарга кирәк моннан, качарга!» дип уйлады ул.

Юынып бетәр-бетмәс ул билен турайтты, күндәм генә басып торган Торымтайның кулындагы сөлгене тупас кына тартып алды да кабаланып сөртенергә тотынды.

Торымтайга ул күзләре белән ашардай булып карады. «Алмыш ханның колы!» дип уйлады ул, сыңар колаклы кешегә карата җирәнү тоеп. «Әнә шулай колаксыз калганчы, ычкынырга, сыпыртырга кирәк моннан!»

— Кем тешләде колагыңны? — диде ул, күрәләтә мыскыл белән.

Яшь җегетнең мондый тупаслыгына, искәрмәстән үзгәрүенә Торымтайның күңеле кырылды. Уңайсызланып ул күзләрен түбән иде, ы-мы итте.

— Яуда чаптыLармыни? — диде Тотыш, көлеп.

— Мин әйттем: мин — Алмыш ханның колымын. Миннән көлмәвеңне үтенәм, Тотыш,— диде кол.

— Кол шул, кол! — диде Тотыш.

Сөртенгәч ул сөлгене җиргә атып бәрде, үзалдына тузынып өенә кереп китте. Өй эче эссе иде. Көйрәп яткан учак яктысында, идәнгә җәелгән ак киездә ниндидер табак-савытлар күренә, өйдә ниндидер аш-су исе килә иде. Ашыйсы бик килсә дә, Тотыш табын янына утырып тормады — холыксыз балалар кебек үпкәләп, урын-җир өстенә менеп ятты.

«Ике ел буена шул сыңар колак Торымтай кебек кол булып яшәргәме! — дип уйлады ул, кем беләндер сүз көрәштергән сыман.— Терлек арасында аунаргамы, кемнәрнеңдер кулына су салып торыргамы?! Юк, беркайчан да булмас!»

Кемдер якында гына: «Син кол түгел, тоткын түгел, син — тотык!» — дип пышылдаган кебек булды. Тотыш, сискәнеп, як-ягына әйләнеп карады. Өй эчендә аның үзеннән башка бүтән беркем дә юк иде. «Тоткын белән тотыкның аермасы нидә соң?» — диде ул үз-үзенә. «Тотыкның колагын кисмиләр»,— диде кемдер.

«Әйе шул, минем колакларым исән! — дип уйлады ул, сөенү шикелле бер нәрсә тоеп.— Мин — Торымтай түгел, Торымтай — мин түгел. Мин ирекле. Минем үз колым бар».

Ирекле... димәк, кайчан да булса ул кешеләр арасында иркенләп йөри алачак!

Тотыш ашап туйганда, башын түбән иеп, тавыш-тынсыз гына Торымтай килеп керде. Тавыш-тынсыз гына табынга якынлашты, бушаган савыт-сабаларны җыештыра башлады. Аның бик нык күңеле кырылганлыгы әллә каян күренеп тора иде. Тотышка ул кызганыч булып тоелды.

— Утыр, аша. Кайда йөрисең?..— диде ул аңа җинелчә шелтә белән.

— Мин ашадым,— диде кол.

Тотыш, чүлмәктән кымыз агызып, аңа сузды.

— Алайса, эчеп җибәр,— диде.

Торымтай көрсенеп куйды, үпкәсен-ачуын берьюлы йотып, елмайгандай итте дә, калтыранган кулы белән кымыз тулы аякны алды.

— Тотыш алып кулыннан кымыз алмак — зур сәвенеч. Мең яшә, би углы! — диде ул, күңеле тулып.

Аның бу мактау сүзләре Тотышка никтер ялагайлану булып тоелды. Үч иткәндәй, шунда ук аның кисек колагы күренеп китте. Тотыш, үзе дә сизмәстән, чыраен сытып куйды. Юк, ошамагач, ошамый аңа бу кол! Аның әле беркайчан да мондый юаш, мондый түбәләнгән кешене күргәне юк иде. Акбүредә дә коллар бар иде. Тик аларның коллыгы нидә икәнлеген Тотыш бик үк аңлап та җитми иде. Алар, ыруның башка игенчеләре кебек, иген игәләр, балыкчылар кебек балык тоталар, аучылар кебек ауга йөриләр иде. Тик баштарак алар телне белмиләр иде дә, акбүреләргә ничектер бик үк катышмыйлар иде. Юк, алар анда беркайчан да хатын-кыз эше белән дә булашмыйлар. Кайда гына булмасын, алар ирләр белән. Аларның үз өйләре, үз куышлары бар. Үзләренең хатыннары, балалары бар. Аларның колаклары да исән. Тик коллыкка эләгүнең беренче елында аларның чәчләре генә алынган була. Чәч нәрсә ул — баш кына исән булсын!

— Каян син? Ничек бу көнгә төштең? — диде Тотыш, үзенең колына эндәшеп.

Торымтайның күз карашы элеккедән дә ныграк моңсуланып калды, мыек чылгыйлары калтыранып китте. Күрәсең, ул мондый сорау көтмәгән иде. Ул, нәрсә әйтергә белмәгәндәй, беравык тынып торды да, тирән көрсенеп:

— Мин алыстан,— диде.— Син юынырга онытқандай, мин дә үземнең уйгур булдыгымны онытканмын. Моннан ун ел элек мине беренче тапкыр Күчәр базарында кол итеп саттылар. Бурычын түләргә атамның акчасы җитмәде. Шул. Мин үзем теләдем сатылмакка. Еглашып аерылдык. Мине Самарканд сарты алды. Ул тагын бер җөфүткә сатты. Кулдан кулга күчеп, менә бу якка килеп чыктым. Шул... Сүләсәң сүз бетмәс. Монда менә өченче ел...

X

Алар озак кына сөйләшеп утырдылар. Торымтай сөйләде, Тотыш тыңлады. Тотыш элек тә чит җирләрдә, чит илләрдә булган, күпне күргән кешеләрнең сөйләгәннәрен тыңларга ярата иде. Андый кешеләр күз күрмәгән, колак ишетмәгән илләр, калалар турында, ят, кызык эшләр, яулар турында сөйлиләр. Аларның сүзен әкият тыңлаган кебек бирелеп тыңлыйсың. Чит илләр, чит җирләр турындагы сүзләр шулай ук күңелдә ниндидер теләкләр, омтылышлар тудыра. Кешеләр сөйләгән серле, куркыныч, күңелле җирләрдә үзеңнең дә буласың килә башлый.

Торымтайның сөйләгәннәреннән соң да шулай булды. Тотыш, үз колының туган якларын, ул булган төрле ят җирләрне күз алдына китереп, уйланып, онытылып утырды. Вакытның узганын алар сизмәделәр дә. Тышта инде караңгы төшкән иде бугай. Торымтай соңгы кат көрсенде дә чыгып китәргә теләк белдерде.

— Бүген мин сиңа кирәкмәмдер? — диде ул Тотышка.

— Юк, китә бир,— диде Тотыш уйчан гына.

Торымтай, тыныч йокы теләп, мыштым гына чыгып китте. Ул үз өенә кереп тормады, каядыр ары китеп барды. Бүген Тәкин углан, яр буенда үзе генә калгач, аш-су ясый иде. Анда акмаса да тамарга тиеш иде. Торымтай шунда ашыкты.

Тотыш, үзенең колы чыгып киткәч тә, урынына ятмыйча, озак кына учак янында уйланып утырды. Ул да үзенең үткән көннәрен исенә төшерде. Үткән көннәрдән бигрәк, үзенен Тәңкәсе турында уйланды.

Әйе, аның Тәнкәсе дә бар ич әле! Нишләп бик тиз онытты соң әле ул аны? Төштә булганмы Тәңкә, өндәме — шулай да ул аның беренче елмаюларын, беренче якынлыгын, беренче куанычларын оныта аламы? Юк, юк, ул аны онытмас, оныта да алмас! Менә шулай онытып булмаган өчен дә соңгы көннәрдә ул еш кына аның алдында оялу, уңайсызлану кебек бер нәрсә кичерә түгелме соң? Андый чакта ул шундук үз-үзенә «төзәлергә» — моннан соң гел аның турында гына уйларга, яратып, якын итеп уйларга сүзләр бирә. Аңа бераз гына җиңел булып китә. Аны инде беркем дә,

бирни дә борчый алмас сыман тоела башлый. Күп тә үтми, кемдер аны яңадан тынычсызлый башлый.

Ник болай бу? Нигә алар аңа беркайчан да тынгы бирмиләр?

Ул уфтанып куйды. Учакка утын өстәде. Уйланып, моңаеп аның таңга тикле утырасы килде. Аның инде күптән, бик күптән менә шулай учак янында изрәп утырганы юк иде. Нинди күңелле, нинди җылы-моңсу монда! Әллә тормыш шушы үземе соң, тәңрем? Баш өстеңдә түбә, каршыңда — утлы куз. Тагын ни кирәк сиңа, әдәм баласы?!

Шулай утыра торгач, тышта аңа ниндидер кыштырдык ишетелгәндәй булды. Аның колаклары үрә торды. Ул, эчке бер курку-каушау белән, тынын кысып көтә башлады. Үзенең шул тикле куркаклыгына аның исе китте. Ул берни эшли алмады — каушаудан аның куллары, аяклары калтырана башлады.

Кемдер кыюсыз гына ишек бавын тарткалады.

— Керегез, кер! — дип кычкырды җегет, урыныннан торып.

Ишек ачылып китте, өйгә ниндидер карачкы килеп керде. Бу Торымтай түгел иде. Карачкы беравык ишек төбендәрәк торды да кыюсыз гына бер-ике адым алга атлады. Тотыш, керүчедән күзләрен алмыйча, артка чигенде. Ул, саллырак берәр нәрсә тапмакчы булып, идәнгә күз төшереп алды: учак янындагы утын агачларыннан башка берни юк иде.

— Син кем? Кем кирәк сиңа монда? — диде ул.

— Миңа... Тотыш кирәк,— диде карачкы, сыңыпөзелеп чыккан бер тавыш белән.

Тотыш аның каушавын, калтырануын бөтенләй сизмәде, ул бары аның «Тотыш кирәк» дигән сүзләрен генә ишетте.

— Ник кирәк ул сиңа?! — диде ул кычкырып.

Аның маңгаеннан салкын тир бәреп чыкты, аның иреннәре кипте. Ни булды соң әле аңа? Ник, илектән шулай кисәк кенә коелып төште соң әле ул?

Карачкы эндәшмәде. Тотыш та тынып калды, көтә башлады. Ул карачкыны аерыбрак күрә башлады. Чынында ул аны монда кергәч үк... кергәнче үк күргән иде бугай инде... Тик... Әйе, буйга ул ирләр кебек озын түгел иде, иңбашы да ирләрнеке кебек түгел иде. Тавышы да икенче төрле иде бугай.

Алар, нәрсәдер көткән сыман, баскан урыннарыннан кузгалмыйча тик тордылар. Карачкы тамак кырды, бер-ике адым учакка таба атлады да кинәт битендәге бөркәнчеген ачып җибәрде. Көтмәгәндә күзенә көчле яктылык төшкән сыман, йөзенә кисәк кенә ялкын бәрелгән сыман, Тотыш, исе китеп, аһылдап җибәрде. Аның каршысында, тулган айдай балкып, сокландыргыч гүзәл бер кыз басып тора иде. Ул да аның кебек каушаган иде, ул да аның кебек тынычсыз иде. Аның да оялчан керфекләре, алып җегетнең йөзенә туры карый алмыйча, бер йомыла, бер ачыла иде. Ап-ак бит очларында аның җиңелчә генә алсулык уйный иде. Юка бөркәнчеге аша аның калку күкрәге сизелер-сизелмәс кенә тирбәлеп тора иде. Аның серле, нурлы күз карашыннан ниндидер яктылык бөркелеп тора сыман иде. Аның киемнәреннән юкә чәчәге иседәй җиңел, татлы ис тарала иде. Ул үзе дә, болан баласыдай, җиңел, житез сыман, учактагы ялкындай кайнар сыман иде.

— Мин сиңа... ашарга китердем... Тотыш,— диде ул, тотлыгып, сулуы кабып.

Ул өйнең табак-савыт торган төшенә килде, өстендәге бөркәнчек итәге астыннан көмеш кубәтә белән көмеш комган чыгарды. Шуларның барысын да ул савыт-саба янына утыртып куйды. Билен турайтканда ул качып кына, яшертен генә Тотышка бер күз карашы ташлап алды. Тотыш аның бу угрылыгын күрми калмады. Бераз гына дымсу, бераз гына томанлы, тере күз карашы яшь егетнең йөрәгенә ут үрләтеп җибәрде.

— Теге... синмени ул? — диде Тотыш, пышылдап.

— Мин...— диде кыз, шулай ук пышылдап.

— Мин сине көттем,— диде егет.— Нигә килмәдең?

— Җибәрмәделәр,— диде кыз, башын иеп.

— Кемнәр?

— Курыктым...— диде кыз.— Сизсәләр, күрсәләр... Ярамый...

— Кемнәр җибәрмәде соң? — диде Тотыш, соравын кабатлап.

— Иям,— диде кыз, көттеребрәк.

— Ашарга да ул җибәрдеме?

— Ул.

— Кем соң ул? — диде җегет, төпченеп.

— Аппак...— диде кыз, пышылдап.

— Аппак?! — диде Тотыш.— Алмыш хан кызымы?

Кыз баш какты. Тотыш аптырап калды, каушап калды. Алмыш хан кызы аңа ашарга-эчәргә җибәргән! Ник? Яратамы, кызганамы? Үзеннән калган калдык-постыкнымы? Димәк, бу кыз аның карасы... асыравы, йомышчысы?

Ул искәрмәстән айнып киткәндәй булды. Үзендә ул күңел кайту сыман бер нәрсә тойды. Бу гүзәл кызның кара булуы өчен түгел, монда тагын икенче бер кеше барлыгын белгән өчен ул күңел кайту шикелле нәрсә тойды. Кем белә, ул икенче кеше артында тагын өченче кеше дә бардыр! Хан кызы Аппак, имеш. Аның туган җирен килеп баскан ханның, үзен менә тоткын итеп кулга алган ханның... каргалган канэчкеч ханның кызы, имеш! Юк! Юк булгач, юк!

Күзләрдәге дымлы элпә юкка чыкты, тамырларда ургып аккан кайнар кан бозга әйләнде.

— Мин терелдем, миңа берни кирәкми,— диде ул кызга тыныч бер салкынлык белән.

— Алырга кушты... күчтәнәч...— диде кыз, баштагыдан да ныграк каушап.

— Миңа хан кызыннан берниндн күчтәнәч кирәкми! — диде Тотыш шактый тупас итеп.

— Ул сине ярата, Тотыш! — диде кыз.

Ул моны пичектер ыңгырашып әйтте. Аның тавышында курку да, ялыныч та, ярсу да сизелде. Шулай да ул тотык егетнең күңелен кузгата алмады. Бары ишетеп кенә белгән ниндидер кызның яратуы турындагы сүзләр күз алдында басып торган тере кызның гүзәллеге янында бөтенләй көчсез булып яңгырады. Алай гына да түгел, үзенең яратуын карасы аша белдереп яткан хан кызына карата җегет күңелендә ачу тойгысы кузгалды.

— Мин — Алмыш ханның тотыгы,— диде ул, кыздан күзен алмыйча.— Инде аның кызының тоткыны буласым юк!

— Ул сине ярата, Тотыш! — диде кыз, ашыгып, кабатлап.

— Мин аны яратмыйм! — диде Тотыш, усал итеп.

Ул кыз китергән күбәтә белән комганны алды да кире бирмәкче булды. Кыз алмады.

— Кирәге юк хан кызының калдыгы! — диде җегет ачу белән.

Ул күбәтә белән комганны идәнгә орды. Көмеш капкач чыңлап, ыңгырашып читкә тәгәрәде, ашамлык

көлгә түгелде. Комганның нечкә муеныннан, киселгән бугаздан аккан кан сыман, голт-голт килеп ачы бал агып чыкты.

Кыз, кулы белән битен каплап, чыркылдап кычкырып җибәрде. Кырт кына борылды да, итәгенә ут капкандай, ишеккә ташланды.

XI

Тотыш бик соң исенә килде. Исенә килде дә, шулай ук ишеккә ташланды, атылып тышка чыкты. Кара мачы булып, шундук аның юлына караңгылык аркылы төште. Ул, өйдән берничә адым читкә киткәч тә, тукталып калды. Күзләрен зур ачып як-якка каранды, тавышларга, төрле кыштырдыкларга колак салды. Кычкырырга, кызны чакырырга аның йөрәге житмәде. «Аңсыз! Белексез! Туң баш!» — диде ул, үз-үзен сүгеп, әрнеп, үкенеп.

Караңгылык, билгесезлек алдында аптырап, кая барырга белмичә ул торды-торды да, күзе няләнә төшкәч, каядыр кузгалып китте. Аның өйгә керәсе килмәде. Аның ярсыган, өзгәләнгән күңеленә киез өй эче генә түгел, әйтерсең, барлык күк эче дә, барлык җир йөзе дә кысан иде. Аңа йөрергә, каядыр барырга кирәк иде, аңа тик тору, утыру, яту ярамый иде. Тирә-якта адым саен дошманнар барлыгын да, төнге кирмәнне бик зур тимер кыршау сыман итеп каравыл уратып алганлыгын да ул бик яхшы белде. Шулай да ул өйләрдән дә, күзгә күренмәгән каравылдан да курыкмады. Үзенең кая барып чыгасын бөтенләй белмәстән, ул караңгы төннең күзенә туры карап алга атлады. Ул үзендә искиткеч бер җиңеллек тойды. Аның аяклары җиргә тисә тиде, тимәсә тимәде. Юк, ул йөгермәде, ул әкрен генә барды. Ул аны куып житмәкче булып, аны яңадан күрмәкче, очратмакчы булып барды.

Кайда булыр ул? Кая китәр ул? Ул шушында гына, шушы тирәдә генә булырга тиеш. Әле генә ул аның яныннан чыгып китте. Өй эчендә аның татлы исе, күз алдында — күркәм, гүзәл төсе торып калды. Карачкы өйләр, әйтегез — кая китте ул? Күктәге болытлар, карачкы калкулар, әйтегез — кайда ул? Сез күрергә тиеш аны. Андый кызны күрмәү-белмәү язык булыр!

Ул чыклы үлән ерып барды. Ян якта очлы кара өйләр калды, йөк тулы арбалар калды, кайдадыр атлар

пошкырды, кайдадыр этләр өрде. Ул, әйтерсең, берни күрмәде, берни ишетмәде. Ул, әйтерсең, саташып йөрде. Ул, әйтерсең, ниндидер үлеләр кирмәне аша барды. Ул, билгеле, өйләрне дә, йөк төялгән арбаларны да читләтеп үтәргә тырышты. Кайбер төштә ул кинәт җиргә ятты, кайбер төштә посып, тыңлап торды. Төнге карашылга эләкмәүдән аны ниндидер моңарчы билгеле булмаган бер тойгы саклап барды.

Күп тә үтмәде, ул ниндидер агачлар арасына барып керде. Ылыслы нарат ботаклары аның битеннән сыйпап-сыйпап алды. Борынына таныш ылыс исе килеп бәрелде. «Әллә кирмәннән чыктыммы?» — дип уйлады ул, артына борылып. Тирә-ягына ул беренче тапкыр ныгытыбрак карады, ныгытыбрак тыңлап торды. Күзгә күренмәс тимер кыршау, тимер кыршау эчендәге өйләр, кешеләр, арбалар — барысы да артта калган иде бугай. Тонык кына тавышлар ул яктан килә иде, сирәк-мирәк утлар да ул якта җемелди иде. Алда — тынлык, бушлык, караңгылык.

Туктале, котылды түгелме соң ул? Тоткыннан, коллыктан котылды түгелме соң ул?!

Әйе, әйе, котылды...

Котылды!

Кинәт аның тыны бетте, аяк буыннары йомшап калды. Уттай янган күзләре белән ул тагын артына борылып карады. Карады да бар көченә чабарга тотынды. Ят җир булса да, урманда аңа куркыныч түгел иде. Урманны ул белә иде, урман аның күптәнге танышы, якыны-кадашы иде.

Аның битенә, кулына чыбык очлары тиеп китте, аяклары җирдә яткан ниндидер агачларга, корыган төпсәләргә төртелде, ниндидер кечкенә чокырларга батып-батып китте. Ул берәрсәгә карамыйча йөгерүен белде.

Шулай күпмедер йөгергәч, ул урманның сирәкләнә башлавын, җир өстенең түбәнәюен шәйләде. Ул яңадан туктады, як-ягына җентекләбрәк карарга тотынды. Караеп тын гына утырган агачлардан башка ул берни дә аера алмады, шулай да эчке бер сиземләү буенча, аннары якын-тирәдәге тыгыз, кус тынлык буенча ул үзенең чыннан да камалудан ычкынганлыгын аңлады. Аның аз гына булса да тынычлап, ял итеп аласы килде. Тик аяклары аны бертуктаусыз алга өстерәде.

Алда урман яктырганнан-яктыра барды. Каяндыр үтеп кергән яктылыкта төз нарат кәүсәләре, бер-берсеннән аерылып, аермачык булып күренделәр. Таң атарга әле иртәрәк иде бугай. «Каян килә бу яктылык?» — дип уйлады Тотыш, исе китеп.

Яктылык үтеп кергән яктан аның борынына салкын су исе килеп бәрелгәндәй булды. Бераз баргач, урман бетте, тирә-як ачылып, яктырып китте. Тотышның аяк астында төнге Чулман җәелеп ята иде.

Чулман! Бөек елга, туган елга! Чынмы бу, ялганмы? Син өндәдең, син чакырдың мине, син коткардың тоткын углыңны! Сагындыңмы Тотыш угланны? Менә килдем, менә таптым сине! Без яңадан бергә, изге елга! Бергә булыйк, аерылмыйк мәңге, Чулманым!

Ниндидер ботак-сатакларга абынып ул текә ярдан аска төште. Талгын гына чайкалып, агып яткан су янына килде, иелеп битен-кулын юды. Аннары ул бер-ике адым эчкәрәк керде. Аяк тамырлары буйлап, кытыклап, татлы бер дулкын йөгерде.

Чынмы бу, ялганмы? Аның күз алдында, аның янында, ялангач аякларын иркәләп, сыйпалап, үз телендә нидер гөлдер-гөлдер килеп, йомшак, көчле, салкынча су акты да акты...

Чынмы бу, ялганмы? Юл ачык! Туп-туры Кызыл Яр катауга туган җиргә юл ачык. Адашырмын, юлдан язармын дип куркасы юк. Күзләреңне кысып йомарга да, кулларыңны күтәреп бер омтылырга да, аяк очларыңны менә шулай суга тидереп ала-ала очып-йөгереп китәргә! Уңга-сулга каермыйча, имгәтмичә, егылтмыйча Чулман үзе алып кайтыр. Алып кайтыр да, туган җирнең, Кызыл Яр катауның ташлы яр буена куеп калдырыр.

Тизрәк, тизрәк! Таң атканчы, көн туганчы моннан ычкынырга кирәк!

XII

Шул чакны кайдадыр якында гына «чык!» иткән тавыш ишетелеп китте. Ташка таш тидеме, тимергә тимер тидеме... Куркытылган киек кебек колакларын үрә торгызып, Тотыш ялт кына артына борылып карады. Яр башында, өскә ишелеп төшердәй булып, биек, калын урман капланып утыра иде. Яр астында,

лаудай булып, ауган агачлар, ишелгән ташлар, балчык кисәкләре өелеп ята иде. Шуңлыктан ул, күпме караса да, якын-тирәдә шикләнерлек берни дә күрә алмады.

Сагаеп, тынын кысып, ул коры җиргә чыкты, тыңлаудан-караудан туктамыйча, якындагы агач-таш өеменә таба атлады. Өем артында ниндидер йокылы ирләр тавышы ишетелеп китте. Тотыш туктап калды, ауган агачлар арасыннан муенын сузып, тагын да ныграк бирелеп тыңлый башлады. Анда, өем артында, кемнәрдер бар иде. Иренеп кенә, теләр-теләмәс кенә алар нидер сөйләнгәндәй итәләр иде. Алар үзләре күренмиләр, бары шул йокымсыраган ялкау тавышлары гына ишетелә иде.

Кемнәр булыр бу — болгар сакчыларымы, балыкчыларымы — кемнәр?

Әле генә шундый якын булып, аңлаешлы булып тоелган Чулман юкка чыкты. Аяк астында төпсез, караңгы, куркыныч су бәрлыкка килде. Ник килде соң әле ул монда? Качып килдеме, адашып кына килеп чыктымы? Ялгышмады микән ул тоткынлыктан качып? Тоткынлыктан? Өйдән чыгып киту генә тоткынлыктан котылу була ала микән әле? Чыннан да ул моннан качып китә алса, Алмыш хан аны эзләргә кораллы ирләрен җибәрмәсмени? Туган җиренә кайтып җитеп, анда атасы-анасы, ырудашлары күзенә күренде исә, яңадан зур көч белән килеп, Алмыш хан акбүреләрне пыр туздырмасмыни? Кайгы өстенә кайгы, талау өстенә талау...

Шулай булгач, кемнәрнеңдер тотып алганын көтеп тормастан, яңадан үз өенә, үзенең тоткынлыгына кире әйләнеп кайтудан да яхшысы булмас ахрысы.

Тотышның күңеленә шундый каршылыклы уйлар килде. Ни генә булмасын, аның бу килеш... коралсыз килеп беркемгә дә күренәсе килмәде. Ул инде борылып кирегә китмәкче дә булган иде, посып тыңлап торган җиреннән кузгала да башлаган иде,— шул чакны көтелмәгән бер нәрсә булды. Ул баскан коры агач кинәт шартлап сынып китте. Йокымсыраган тирә-якны сискәндереп, таң алды тынлыгында олы тавыш яңгырады. Шул ук мәлдә диярлек Тотышның колак төбеннән генә сызгырып ук очып үтте. Каяндыр аяк астыннан — әллә агач-таш өеме арасыннан, әллә яр буеннан ниндидер кешеләр атылып чыкты. Чыктылар да, чыбык-чабык

арасында буталып калган ят җегетне эләктереп тә алдылар..

Бу ничекләр бөтенләй көтмәгәндә булды. Тотыш исенә килергә дә өлгерми калды. Кораллы кешеләргә ул бернинди каршылык күрсәтә алмады. Көчле ирләр, бернинди тавыш-тын чыгармыйча, аның кулларын бәйләделәр дә агач-таш өеме артына үзләренең куышлары янына алып киттеләр.

Монда аларны икенче кешеләр каршы алды. Болары да барысы да кораллы ирләр иде. Аларның алпакларына каз каурые беркетелгән иде. Ямгырчы би белән бергә Кызыл Яр катауга килгән ирләрнең дә алпакларына шулай каз каурыйлары кадалган иде. Казаяклар кулына эләгүен аңлап, Тотыш тынычланып калды. Ямгырчы би җире микәнни бу? Ямгырчы би, Тәңкә... Аның Тәңкәсе, димәк, кайдадыр монда якында гына булырга тиеш! Шулай да ул моңа сөенергә дә, сөенмәскә дә белмәде.

Монда, Чулман яры тугайланып эчкә кергән җирдә, су өстендә унлап көймә тора иде. Шунда ук берәмсәрән кешеләр күренә иде. Нишләп яталар соң болар монда җыйнаулашып?

— Кем син? — диде ана куыш янындагы ирләрнең берсе.

— Кулны чишегез,— диде Тотыш.— Авырта.

Ирләрнең берсе мыскыллап көлеп куйды.

— Авыртамыни? — дигән булды.

— Минем кулым яралы,— диде Тотыш тыныч кына.

Ирләрнең өлкәне — сорау алырга җыенганы, бәйләнгән кулны чишәргә кушты.

— Качса әле! — диде мыскыллап көлгән ир, мыгырданып.

— Синнән дә куркаграк булырга тәңре язмасын,— диде Тотыш, үчекләшеп.

— Син кем — озын колакмы [1]? — диде ирләрнең өлкәне кырыс кына.

— Озын колак? — диде Тотыш исе китеп. Үзенең казаяклар өчен чит-ят түгел икәнлеген белгәнгә ул, беравык көттереп торды да, ирләрнең берьюлы авызларын томаламакчы булып: — Беләсезме, мин кем?

---

[1] **Озын колак** — күзәтче, шымчы.

Мин — Акбүре ыруының башы Күрән бинең Тотыш атлы углы,— диде.

— Күрән би углы? — диде ирләрнең өлкәне, Тотышны баштанаяк күздән кичереп.— Би углына монда ни калган? Кая атың, кая шаең [1]?

— Хо! — диде мыскыллап көлгән ир.— Күрән би углы, имеш! Би угыллары белән безнең белешлек юк. Би янына алып барырга кирәк — таныса, ул таныр.

— Би йоклый булыр,— диде икенче бер ир, сүзгә катышып.— Нәрсә шуның белән ваклашып торырга, аяк-кулларын туракларга да балыкларга ыргытырга! Беткәнмени Чулман буенда каңгырып йөргән сукбай. Берәр нәрсә чәлдермәкче булып испәнеп йөридер.

— Күрсәтермен мин сиңа сукбайны! — диде Тотыш, ярсып, үзен мыскыллаучыга борылып.

Ирләр аны-моны уйлап өлгергәнче, ул әлеге ирнең якасыннан эләктереп тә алды, ачу белән этеп тә җибәрде. Йокысыннан арынып җитә алмаган казаяк ире арты белән дыңк иттереп җиргә барып төште. Башка ирләр шундук коралларына тотындылар. Кемдер арттан Тотышның яңадан кулларын тотып алды, кемдер бау белән бәйләргә тырыша башлады.

— Менә, карагыз! — диде Тотыш, уң кулын алга сузып.

Аның урта бармагында көмеш йөзек елтырап күренде. Йөзек кашына Акбүре ыруының тамгасы сугылган иде. Казаяк ирләре яхшылап карасалар, тамганы күрми калмаслар иде, билгеле. Тик аларның күзе, тамгадан бигрәк, көмеш йөзеккә төште. Ул арада арты белән җиргә барып төшкән ач яңаклы ир, аягына басты да, искәрмәстән егеткә сугып җибәрде. Шуны гына көткән кебек, ирләрнең икенче берсе аның бармагындагы йөзеген суырып алмакчы булды. Тотыш ачу белән кулын тартып алды да көмешкә кызыккан иргә сугып җибәрде, ач яңаклыга аягы белән типте. Алар икесе ике якка барып төштеләр. Шау-шуга шул чакны читтәге кешеләр җыела башлады.

— Туктагыз! — диде ирләрнең өлкәне, үз кешеләрен тыеп.

— Илтегез мине Ямгырчы бигә,— диде Тотыш.— Аңа минем сүзем бар.

---

[1] Шай — сугыш кирәк-яраклары һәм сугыш киемнәре.

— Сүзе бар, имеш! — диде ач яңаклы, янадан аягына басып, бәйләнмәкче булып.

— Илтергә кирәк,— диде ирләрнең өлкәне.— Нигкән эш бу? Бер йөзек өчен талашып, бөтен эшне бозып куярсыз.

— Йөзеге барыбер үземә. Ул минем авызны канатты,— диде йөзеккә ябышкан ир, канлы авызын тоткалап.

— Әйдә, киттек! — диде ирләрнең өлкәне, Тотышка эндәшеп.— Башың исән чакта үкчәңне күтәр. Юкса, йөзегеңне түгел, әллә нәрсәңне каерып алырлар бу башкисәрләр.

XIII

Үз өендә яланаяклы, яланбашлы Тотышны күреп, Ямгырчы би шаккатты. Каршысында басып торган яшь җегетнең чыннан да Тотышмы, түгелме икәнлеген белергә теләгән сыман ул аны тоткалап, капшаштыргалап карады. Алай да ышанып җитмәгәч, аны яктыгарак алып килде.

— Менә,— диде Тотыш, кулындагы әлеге дә баягы йөзеген күрсәтеп.

Ямгырчы би йөзеккә карап та тормады.

— Әйе, Күрән би углы... Тотыш...— диде ул, үзалдына сөйләнеп.— Минем киявем... буласы кеше, качкын, угры, бозык Тотыш!

— Юк! — диде Тотыш, кызарынып.

— Ха-ха! Нәрсә «юк?» — диде Ямгырчы би, көлеп.— Атаңнан, ырудашларыңнан качып котылдым, дисең инде, ә? Юлбасар булдым, сукбайга әйләндем, дисең инде, ә? Ха-ха! Күрән би углы Тотыш! Минем кызымны аздырып йөргәндә яхшыемы?.. Менә каптың кармакка! Тиреңне тунап, телгәләп, утлы табада кыздырып... мин сине... Ха-ха, би углы Тотыш! Кияү балакай!

Ул шулай кинәт кабынып, үзалдына тузынды-тузынды да әрле-бирле йөренеп алды, туктады, тагын йөренеп алды, тагын туктады, билләренә таянып, ач бүредәй тешләрен шыгырдатып, үз кулына җиңел генә килеп капкан кисккә карап торды.

— Кызык,— диде ул бераздан, басылгандай итеп.— Шушы көнгә төштем дисең инде, ә? Ничек ычкына алдың соң син ырудашларыңнан? Атаң качырдымы,

ананы? Утташ кам белми әйтмәгән икән: йоланы таптый, түрәне тотмый, дип... Инде таптый алмас, ха-ха! Минем сүзне тыңламады. Үзенә үпкәләгәндер. Син әле белмисең дәдер, сөекле киявем, Алмыш хан синең йортыңны-илеңне пыр туздырып ташлады ич! Катавыгызның көлен күккә очырды, атаңны-анаңны, туганнарыңны, ырудашларыңны турап чүплеккә, Чулманга ыргытты.

— Ялган сөйлисең, би! — диде Тотыш.

— Ха-ха! — диде Ямгырчы би, шаркылдап.— Ялган? Син бер дә миңа ышанмыйсың әле, кияү. Мин сиңа ишеткәнемне сөйлим: Алмыш хан Чулман буен яулап кайтып килә!

— Мин сиңа күргәнемне сөйлим, би: Алмыш хан синең борын төбеңдә утыра! — диде Тотыш.

— Күргәнне? Туктале, тукта... Алмыш хан карчыгадай барып сезнең ояны туздырганда, син әллә агач башында карап тордың, уңган җегет?

— Әйе, карап тордым,— диде Тотыш, тәләмичә генә.— Шулай да син уйлаганча карап тормадым, би.

— Әт-тә-тә-тә! Кызык, ямаи кызык,— диде Ямгырчы би, чын-чынлап кызыксынгандай итенеп.— Алайса, сөйләп җибәр, углан, нинди җилләр ташлады сине монда? Сөйлә, сөйлә, тартынма... син минем киявем... буласы кеше лә!

Ямгырчы бинең мыскыллы сүзләрен Тотыш бер агарынып, бер кызарынып тыңлап торды. Ул аны болай булыр дип башына да китереп карамаган иде. Ул аның янауларыннан әз генә дә курыкмады, шулай да ул аңа үзенең бу якларга ничек килеп чыгуын аңлатуны кирәк тапты. Үз башыннан кичкәннәреннең ул барысын да сөйләмәде. Ул бары Кызыл Яр катауның, Күрән бинең, анасының исәнлеген, икбүреләренең Алмыш ханга калан бирен котылуларын гына әйтте дә, ханның үзен тотык итеп алып китүен генә әйтте.

— Синең җирдә туктап торганны белдем дә, тоттым да качтым,— диде ул, үзенең качуын шулай җиңел генә аңлатып.— Минем сугышасым килә, Алмыш ханнан үч аласым килә. Синнән башка кем корал бирер миңа, би?

Соңгы сүзләрен ул кискен бер омтылыш белән, эчке бер күтәренкелек белән әйтте. Ул сөйләгәннәреннең берсе дә кеше ышанмаслык булмаса да, яшь егетнең бу чын

күңелдән әйткән сүзләре белән соңгы шикләрен юкка чыгарды.

— Син... Күрән би углы Тотыш... әле син шулай корал да тота беләсеңмени? — диде ул әкрен генә, бөтенләй үзгәреп.— Мин сине белмим. Өегездә сине башбаштак дип... ни... ы... сүз тыңламый торган бала дип сөйләделәр. Кызыл Ярдан буш кул белән кайтып киткәндә мин синнән, атаңнан үч алырга дип үз-үземә сүз бирдем. Мин үчлекле кеше. Инде менә үзең кармакка килеп капкач... Юк, Тотыш углан, мин кире уйладым. Минем дә, синең дә ягы бер — Алмыш хан. Аның сыртын сындырмыйча торып, миңа тынгы булмаячак. Туганымнан бирле мин болгарларга каршы астыртын эш алып барам, туганымнан бирле мин кылыч күтәрергә җай көтеп тордым. Менә ул җай килде! Акбүреләр сүземне аяк астына салып таптагач, бик күңелем кырылганые. Ни булса да булыр дип, мин язмышымны үзем генә сынап карамакчы булдым. Мин сиңа корал бирсәм, йөз кешелек алай бирсәм, син нишләрсең, Тотыш углан?

— Болгарларга каршы уктай атылырмын, би! Өсләренә арысландай ташланырмын, бугазларын чәйнәрмен!

— Антмы?

— Ант! Ант! — диде Тотыш, кайнарланып.

Ямгырчы би, кылычын кыныдан тартып чыгарды да, яшь җегеткә сонды.

— Үп! — диде.

Тотыш, кылычны ике куллап тоткан килеш, кайнар иреннәрен салкын тимергә тидерде.

— Биргән антымны бозсам, бу күк керсен, кызыл чыксын! [1] — диде ул.

Ямгырчы би кылычын кире алды, шартлатып кыныга салды да, шундый кискен үзгәрештән соң тиз генә исенә килә алмагандай, идән буенча йөренеп килде, күкрәген киереп, аякларын аерып, яңадан Тотыш алдында туктап калды.

— Менә без килештек, Тотыш углан,— диде ул, бушанып, җиңел сулап.— Инде мин сине чыннан да үземнең киявем дип саный алам.

— Бай бул, эти,— диде Тотыш тыйнак кына.

---

[1] Ягъни: күк тимер тәнемә кереп, кызыл кан агып чыксын, дигәнне аңлата.

Ямгырчы би аның сүзен бөтенләй ишетмәде дә.

— Мин сиңа әйтеп бетермәдем, Тотыш углан,— диде ул, тавышын әкренәйтә төшеп.— Мин сиңа барысын да әйтеп бетерергә тиешмен. Мин бүген, кояш чыгу белән, яу башлыйм. Минем кешеләрем урман араларында, яр буйларында минем боерыкны гына көтеп торалар. Искәрмәстән мин болгарларның олауларын басып алачакмын, ирләрен турап ташлаячакмын. Алмыш хан үзе теге якта. Чирүенең күбесе чыгып бетте. Тәкин угланны мин аны!.. Чулман буеннан талап алган байлыгын... бер тиенен, төлкесен калдырмыйча... Ул безнең байлык — синең, минем байлык, Тотыш углан! Синең, минем ... караларыбызның тир түгеп тапкан малы! Ни өчен әле без аны юлбасарга биреп җибәрергә тиешбез? Кай җире артык аның бездән? Тәңре аны хан итеп яраткан икән, менә без аның ул ялгышын төзәтербез. Моннан соң бөтен Ител-Чулман буена Ямгырчы би баш булачак, Тотыш углан... кияү! Аргы якта аны суарлар кисәчәк, бу якта — без. Ике ут арасында, ха-ха! Тәңрем-аллам, юлдаш булыгыз миңа!

— Мин олауларның кайдалыгын беләм,— диде Тотыш.

— Белсәң, сиңа бурыч шул: син олауларны, үз атаңның, бөтен Чулман буеның байлыгын... Аннан да бигрәк, безгә ничек тә аның кызы Аппакны кулга төшерергә кирәк.

— Аппакны?! — диде Тотыш, ялгыш ишеткән сыман, кабатлап.

— Әйе, Аппакны! — диде Ямгырчы би, йодрыкларын йомарлап.— Аппак бер үзе бөтен Болгар йортка тора. Алай-болай җиңелсәк тә, Аппак безнең кулда калырга тиеш!

Аппакны искә төшерү Тотыш инде бөтенләй онытым дип уйлаган күп нәрсәне яңадан күз алдына китереп бастырды. Тотыш кинәт телсез-өнсез калды.

XIV

Ямгырчы бинең кешеләре яшеренгән җирләреннән — урманнардан, чокыр-чакыр араларыннан чыгып, болгарларның төнге каравылына ташланганда, Тәкин углан да, аның ирләре дә берни белми йоклап яталар иде. Казаяклар, көчле ук яңгыры яудырып, болгарларның

үзәк юл өстендәге каравылын кырып салдылар да, шауламыйча, мыштым гына эш итәргә дигән боерык булуына да карамастан, коточкыч тавыш, шау-шу куптарып, йокылы өйләргә, олауларга, болындагы көтүләргә ташландылар.

Яу чабып өйрәнгән, чыныккан болгарлар бик тиз уяндылар, аякларына бастылар. Өлгергәннәр атларына атланды, өлгермәгәннәр атсыз калды. Яшел урманнар, болыннар өстендә яңа көн туып килгәндә, ике арада канлы сугыш башланып китте.

Күктәге тургайларны, җирдәге күбәләкләрне куркытып, ямьсез тавышлар белән кешеләр кычкырды, өркеп атлар пошкырды. Чык тамчыларыннан арына алмыйча, авыраеп утырган чәчәкләрне таптап, тупас аяклар йөгерде. Баш очында үткер тимерләр уйнады. Котлары алынган хатын-кызлар, бала-чага, җылашып, шашынып, кайсы кая качарга тотынды. Болын буйлап, мөңгерәп, кычкырып, пошкырып, төркем-төркем сыерсарыклар, атлар чабышып йөрде.

Казаякларның бер өлеше кичү янында болгарлар белән сугышканда, икенче өлеше, каекларга утырып, су өстеннән сал-күпергә якынайды. Болгарларның күпер өстендәге каравылы коры җирдәге каравылга караганда уяурак булып чыкты. Төне буена кешеләрне, атларны чыгарып торганга, алар әле булса аяк өстендә иде. Казаякларны алар күпергә якын да җибәрмәделәр — ук атып, таш ыргытып, кире бордылар. Ике каек яндырылды. Унбишләп кеше үтерелде. Яр буйлап килгән җәяүле казаякларның исә барысы да кырып салынды.

Башта ук эшнең үзе уйлаганча барып чыкмавына Ямгырчы бинең бик нык ачуы килде. Теләсә кая таралган кешеләрен җыймакчы, бергә тупламакчы булып ул туктаусыз кычкырынды, сүгенде, янау сүзләре яудырды. Комсызлыктан күзләренә ак-кара күренмәгән ирләрне алай да тыңлата алмагач, чавышлар җибәрде. Кораллы ирләр белән сугышуны онытып, таларга тотынган кешеләрне чавышлар сөңгеләр белән куалап, куркытып йөрделәр. Тик бозылган эшне инде чавышлар гына төзәтә алмады. Җылы кан күргән җырткычлар кебек, казаяклар барысы да диярлек бай олауларга ябырылдылар. Күзләре томаланган кешеләр арбаларны аударып ташладылар, тире, кием-салым, савыт-саба, ашлык тутырылган капчыкларны, төргәкләрне эләкте-

реп алдылар да тизрәк таю ягын карадылар. Күтәрә алганы икешәр-өчәр кисәк күтәрде, күтәрә алмаганы юлында очраган бар нәрсәне ватарга, кырырга тотынды. Арбаларга ат җигәргә тырышкан болгарларга сөңге кададылар, атларның аякларын кистеләр, тәртәләрне, киергеләрне кырдылар. Икенче бер җирдә кораллы ирләр, кыйный-кыйный, ашыгып урманга көтү кудылар.

Казаякларның күпчелеге талауга бирелсә дә, Ямгырчы белән үз янындагы яхшы өйрәтелгән, чыныккан ирләр — йөзләп кеше үз-үзләрен аямыйча сугыштылар. Бу яктагы болгар ирләрен тулысынча кырып салуның булмас эш икәнлеген күреп, Ямгырчы би үзенең барлык көчен үзәккә — күк төстәге байрак кадалган биек ак өйгә таба юнәлтергә булды. Алмыш ханның иң зур байлыгы, мактанычы Аппак шунда булырга тиеш иде.

— Казаяклар-арысланнар! Таптагыз болгарны, сытыгыз көчекләрне! — дип кычкырды Ямгырчы би, әледән-әле, үз ырудашларының күңелен күтәреп.

Таркалган болгарлар, казаякларның бер йодрыкка тупланган бәрдәм, күмәк көченә чыдый алмыйча, әкренләп-әкренләп биек ак өй ягына чигенә бардылар. Аларны бер яктан Ямгырчы би кысса, икенче яктан Тотыш углан кысрыклый иде. Тотыш янында йөз кешедән нибарысы егерме-утыз кеше торып калган — башкалары үлеп, таралышып беткәннәр иде.

Үзәктәге боҗра кысыла барган саен, болгарлар да ныграк каршылык күрсәтә башладылар. Баш өстендә кылычлар, сөңгеләр селтәнде. Тамак ярып кычкырган, өндәгән, каргаган тавышлар, тимер чыңы, атлар кешнәве — барысы бергә кушылып, коточкыч бер шау-шу тудырды. Ике яктан да ирләр, аглар, киселгән урман кебек, туктаусыз кырыла тордылар.

Сугышның иң кызган бер чагында, ике як та, берберсенең бугазына ябышып, бер-берсен таптап үтәргә тырышкан бер мәлдә, болгарлар арасында Тотышның күзенә бер таныш кеше чалынып калды. Ул кеше кораллы түгел иде. Ул, кораллы ирләрдән качып, кая керер тишек тапмыйча, киез өйләр арасында әрле-бирле сугылып йөри иде. Тотыш, үзенең казаяклар ягында икәнлеген онытып:

— Торымтай! — дип кычкырып җибәрде.

Төрле тавыш, шау-шу арасында Торымтай, ахрысы,

берни ишетмәде — кулындагы ниндидер агач табакны калкан сыман итеп тоткан килеш, тиз генә бер өй артына кереп яшеренде. Тотышның кемгә кычкыруын якындагы казаяклар ишетеп-аңлап алдылар. Агач калканлы Торымтайның кая качканын күреп калган бер казаяк, мыскыллап көлде дә, шул якка ук атмакчы булды. Тотыш, аркылы төшеп:

— Атма! — дип кычкырып җибәрде.

Нык тартылган кереш ычкынып китте. Тотыш кылычы белән бар көченә селтәнеп җибәрде — әле генә авызын ерып, Торымтай ягына ук аткан ирнең сул кулы беләзек турысыннан киселеп төште. Казаяк ире кан ага башлаган кисек кулын икенче кулы белән кысып тотты да кычкырып җыларга тотынды.

Тотыш, болгарлар тезмәсен өзеп, Торымтай янына ашыкты. Торымтайга дип атылган ук читкә киткән иде, ахрысы — агач «калкан» җирдә аунап ята, Торымтай үзе шуышып киез өй астына кереп бара иде.

— Торымтай! — дип кычкырды тагын да Тотыш.

Коты алынган кол, үзенең өстенә басып килгән атлы ирне күреп, телсез-өнсез калды. Шулай да ул Тотышны танып алды, куанычмы, куркумы белдергән бер өн чыгарды да, үз-үзен сакламакчы булып, кулларын битенә якын китерде. Тотыш, атыннан иелеп, аның якасыннан эләктереп алды, аягына бастырды.

— Курыкма! — дип кычкырды ул аңа.— Аппак кайда... кайсы өйдә?

— А-а-а-а...— диде Торымтай, теле тотлыгып, күзләрен акайтып.

— Алмыш хан кызы Аппак кайда? — диде Тотыш, соравын кабатлап.

Торымтай аңлап алды, Тәкин угланның биек өеннән бер йөз адым чамасы читтәрәк, ундарак утырган бер өйгә төртеп күрсәтте.

Тотыш бүтән сораштырып тормады, атын борды да, юлына аркылы төшкән болгарларны уңга-сулга селтәп, Торымтай күрсәткән өйгә ташланды. Болгарларның тезмәсен өзгән унлап казаяк та аның артыннан иярде. Шул чакта болгарлар ягында буталыш булып алды. Аларның көче икегә бүленде. Ир-атларның бер өлеше, өзелгән тезмәне яңадан торгызырга теләп, казаякларны эчкә үткәрмәскә тырышты, икенче өлеше Тотыш артыннан куа китте.

Ул арада Тотыш, берниндн каршылыксыз диярлек, Торымтай күрсәткән ак өй янына килеп тә житте. Тирмәне саклаучы болгарлар казаякларны агулы уклар атып каршыладылар. Тотышның калканына берьюлы ике ук килеп тиде; тиде дә чык-чык итеп читкә китте. Казаякларның берсе, эчен тотып, аты өстенә капланды, икенчесе, авыр капчык сыман, артына авып төште.

— Сытам! Изәм! — дип кычкырды Тотыш, тамак ярып.

Кемдер шунда аңа төбәп сөңге ыргытты. Тотыш иелеп калды, яныннан гына очып барган сөңгене кылычы белән урталай кисеп төшерде. Моны күреп торган болгарлар ахылдап куйдылар, каушап калдылар. Казаяклар исә, бүре талаган бурзайлар сыман, кыюланып, шашынып, болгарлар өстенә ябырылдылар.

Тотыш, атыннан сикереп төште дә, ишек янында таптанган болгарны артка чиктерде, ишек бавын кисеп, эчкә атылып керде.

XV

Кнез өй эчендә ул ирләр киеме киеп, кулына кылыч тоткан бер кыз белән очрашты. Түбәдәге ачык төннектән кнез өйгә иртәнге яктылык төшә иде. Идәндә урын-җир: мендәр, юрган, кием-салым ише нәрсәләр аунап ята иде. Котычыклар, бурдаклар[1] ачылган я булмаса урыннарыннан кузгатылган иде. Кемнеңдер монда ашык-пошык нидер эзләгәнеме, нидер яшергәнеме әллә каян күренеп тора иде.

Чит ир килеп керү белән, кораллы кыз кылычын күтәрде, аңа каршы атламакчы булды. Шул чакны аның кылычы да, калканы да шакылдап идәнгә төшеп китте. Тотыш та коралларын чак-чак кына төшереп җибәрмәде. Аның алдында ... аның танышы, аның сөеклесе, аның гүзәле басып тора иде!

Шундук аны, өермәдәй булып, бер-берсенә капма-каршы уй-теләкләр биләп алды. Иң элек аның күңелендә көчле ялкын булып сөенеч тойгысы кабынды. «Менә мин сине тагын таптым!» — дип әйтәсе килде аның. Шул ук мәлдә ул үзенең Ямгырчы бигә ант биргәнле-

---

[1] Бурдак — кымыз яисә су ише сыекчалар саклана торган тире капчык.

ген, аның колы, ялчысы икәнлеген исенә төшерде. Ялкын сүнде, тимер кораллар авыраеп калды. Ул үзенең тирә-яктан дошманнар белән чолгап алынганлыгын, шуңа күрә, бернәрсәгә карамыйча, ашыгырга, башкарасы эшен тизрәк башкарырга тиешлеген аңлады.

— Аппак кая? — диде ул, кызга туры карамаска тырышып.

— Аппак кирәкмени? — диде кыз, мыскыллы көлемсерәп.— Аппак кирәкми дигәнием түгелме соң?

— Әйт, кайда ул? — диде Тотыш, кырысланып.

Кыз ялт кына кылычын алды, башын югары күтәрде.

— Аппак юк,— диде ул, матур иреннәрен кысып.— Аппактан җилләр исте!

— Кая китте? Әйтәсеңме, юкмы? — диде Тотыш, аның өстенә килеп.

— Аппак кирәк булган, Аппак! — диде кыз, шыр-шыр көлеп, аның янавын бөтенләй аңламаган сыман.

Тыштагы шау-шу көчәя төште. Тотыш, кызны онытып, тиз генә артына борылды. Ярый әле борылды — ишектән, этешә-төртешә, сөңгеле ике ир кереп ята иде. Тотыш, алар күзенә күренмәс өчен, читкә тайпылды да ишек янына килеп басты. Сөңгеле кешеләр аның кайдалыгын чамалап өлгергәнче ул, ян яктан ташланып, аларның берсенең сөңгесен, икенчесенең калканын бәреп төшерде. Ирләр куркып кире чигенделәр.

Тотыш алар артыннан тышка ташланды. Монда тавыш, ыгы-зыгы тагын да ныграк көчәеп киткән иде. Сакчы болгарларны туздыратып, үтерәсен үтереп, таптыйсын таптап, Аппак өенә казаяклар ябырылган иде. Тотыш алар арасында иң алда Ямгырчы бине күреп алды.

Сугыш исереклегеннән күзе маңгаена менгән, тилергән-шашынган Ямгырчы би атының тезгенен кисәк кенә тартып җибәрде.

— Аппак... булдымы? — дип кычкырды Ямгырчы би, тыны бетеп.

— Аппак юк,— диде Тотыш.

— Юк?! — диде Ямгырчы би, кыргыйларча чинап, күзләрен акайтып.— Ялганлыйсың, юлбасар!

Бер кызудан ул кылычы белән Тотыш ягына селтәнеп җибәрде. Тотыш башын иеп калды. Кылыч аның алпагына кадалган каз каурыен кыеп төшерде.

— Би, үз кауреыеңны үзең кистең! Минем сиңа антым юк! — диде Тотыш агарынып.

Ямгырчы би, кулларын бутап, үзенең ырудашларын изге көрәшкә: болгарларның теләсә кая сибелгән көчләрен юк итәргә, беркемне дә кичүгә җибәрмәскә өндәде.

— Күтәрегез өйне! Эзләгез! Җир тишегеннән табыгыз Аппакны! — дип кычкырды би.

Шуны гына көтеп торган казаяклар, дәррәү кубып, яуга ташландылар.

Шул чакны Тотышны кемдер, әйтерсең, кинәт алыштырып куйды, әйтерсең, кемдер аңа канат бирде, тауташларны күтәрә алырлык, Чулман суын буа алырлык чиксез көч бирде!

— Җибәрмим! — дип кычкырды ул, казаякларның юлына аркылы төшеп.— Тәңре белән ант итәм: җибәрмим!

— Кисегез шуны, чабыгыз! — дип җикеренде Ямгырчы би үзенекеләргә.

Көтелмәгән каршылыкка очраган казаяклар аптырабрак калдылар. Берсе шунда «сатлык» җегеттән көлеп, сүгенеп алды, икенчесе, аны җиңел генә сөңге башына күтәрмәкче булып, якын ук килде.

Алмыш ханның алыплары белән орышкандагы кебек, Тотышны изге бер үч-ачу тойгысы, саклык-уяулык тойгысы биләп алды. Тегендә, алыплар орышында, үз аргында туган атасы-анасы, туган ыруы барлыгын тойган булса, монда ул үз артында, өй эчендә үзенең сөйгәне барлыгын тойды. Бу тойгы аңа корычтай ныклык бирде, үз-үзенә, үзенең изге эшенә бетмәс-төкәнмәс ышаныч бирде. Үз алдында очлы сөңгеләр, үткер кылычлар күреп, ачулы ыржайган йөзләр, ерткыч күзләр күреп ул әз генә дә каушамады.

Үзенә беренче булып якынаеп килгән ирнең сөңгесен ул, искәрмәстән бәреп, кулыннан төшерде. Сөңге иясе кабаланып кылычына тотынды. Тик кылычын суырып чыгара алмады — туры ыргытылган сөңге, яртылаш күкрәгенә батып, аны шундук артка чөйлектерде.

Казаякларның ыржайган авызлары йомылып калды, ерткыч күзләрендә шүрләү билгесе күренде. Алдагылар ирексездән чигенеп куйдылар, арттагылар кычкырына башладылар.

Тынычлыгын аз гына да югалтмаган Тотыш, үтерелгән казаякның үзе сугып төшергән сөңгесен күтәреп алды да, тагын берәрсе каршы килсә, кадарга чамалап, кире ишек янына чигенде.

— Антын бозды! Тере килеш алыгыз шуны! — дип кычкырды Ямгырчы би, үз кешеләре арасыннан алгарак ерып чыкмакчы булып.

— Иң элек син боздың, би! — диде Тотыш, каурые киселгән алпагына күрсәтеп.

Казаяклар яңадан кыймылдашып куйдылар. Күсәкләр, сөңгеләр яңадан югары күтәрелде. Тотышны уратып алган ярым алка кысыла башлады. Алар күп иде, көчле иде. Бер кешене, күпме генә көчле, күпме генә батыр булмасын, таптап-изеп китү алар өчен, әйтерсең, берни тормый иде.

— Өйне әйләндереп алыгыз — анда тагын кемдер бар! — дип кычкырды би.

— Тотыш, бирешмә! Без икәү! — диде кыз, аны дәртләндереп.

Аларның соңгы сулышлары якынлашканда, тәңре аларга изге кулын сузды. Казаяклар төркеме артында кинәт ниндидер шартлау тавышы ишетелеп китте. Казаяклар, куркып, артларына борылдылар. Кемдер тамак ярып:

— Артка төштеләр! — дип кычкырып җибәрде.

Татлы йокысыннан кинәт уятылган Тәкин углан башта каушап, аптырап калды. Шулай да үз янында кораллы ирләрен — төнге каравылны күреп, әкренләп аңа җан керде. Ул арада углан өе янына өс киемнәрен дә тиешенчә кияргә өлгермәгән атлы, җәяүле ирләр җыела башлады. Тәкин углан, әле кычкырынып, әле боерып, таралган, каушаган ирләрен әкренләп бергә туплый алды. Шактый соңлап булса да, алар казаякларга каршы сугышка ташландылар.

Ямгырчы би ирләре, аны-моны карамыйча, аңламыйча, буталып, бер-берсен этеп-төртеп, таптап-изеп, кайсы кая качыша башладылар.

Тотыш, иясез бер атны эләктереп алды да, сикереп атланды да, сөрән салып кычкыра-кычкыра, качучылар артыннан куа китте. Казаякларга бу җитә калды. Алар, артларына борылып карарга да куркып, таланган өйләр, ауган арбалар арасыннан, үтерелгән атлар, кешеләр өстеннән элдерделәр генә. Төрлесе-төрле җирдә бүленеп

калган, я булмаса әле анда, әле монда казаяклар белән сугышып яткан болгарлар да, Ямгырчы бинең качуын күреп, Тотыш артыннан, Тәкин углан артыннан ияр-деләр.

XVI

Кулга төшерелгән байлыкларын — көтүләрне, олауларны, кешеләрне калдырып, кыйналып, казаяклар якындагы урманга качтылар. Инде урманга життем дигәндә генә, Ямгырчы би чак кына болгарлар кулына эләкми калды. Аны бары ырудашларының батырлыгы да, Тотышның яралануы гына коткарды. Тотыш исә бөтенләй көтмәгәндә яраланды.

Казаяклар теге кыз өен калдырып киткәч тә, ул шактый җир аларны үзе генә диярлек куып барды. Әллә ул бик нык алга чыккан иде, әллә инде якын-тирәдә бер генә болгар да калмаган иде — Тотыш берни белмәде. Аннары ул үзе янында болгарлар булмавына бик үк пошынмады да. Ул үзен болгарлар өчен сугышам дип уйламады. Ул бары Ямгырчы бигә каршы гына сугышты, ул, үзенең кызын саклап, бары аннан үч алырга гына тырышты.

Алдын-артын карамыйча, җилдәй очып барганда, каяндыр анын янына Торымтай килеп чыкты.

— Тотыш! — дип кычкырды ул, адашкан кеше сыман.

Торымтай да ниндидер иясез атка атланган иде. Кулындагы кылычыннан башка анын бернинди коралы да, тимерле киеме дә юк иде.

Шулай барганда, сул яктан, Ямгырчы бинең юлын кисеп, Тәкин углан ирләре килеп житте. Ямгырчы би кырт кына уңга борылды, анда-санда үләкләр белән, төргәкләр белән чуарланган яшел болын буйлап жилдерә башлады. Тотыш та уңга каерды, бинең юлына төшмәкче булып, шулай ук бар көченә атын алга жибәрде. Ара кыскарганнан-кыскарды.

Казаяклар, урман алдындагы ниндидер ерганакка юлыгып, тоткарланып калгандай иттеләр. Ерганак атлар сикереп чыгарлык түгел иде бугай. Менә шунда эләгә язды да инде Ямгырчы би бүре базына! Бер яктан болгарлар килеп житте, икенче яктан Тотыш белән Торымтай килеп басты. Ике арада каты сугыш баш-

ланды. Кешеләр, ярсуның, шашынуның соңгы чигенә житеп, соңгы сулышлары, соңгы тамчы каннары калганчы сугыштылар. Тимергә тимер тиеп очкыннар чәчрәде, үткә тимерләр тиеп, каннар чәчрәде. Үзләренең жинеләә язып калулары өчен ачулары кабарган, инде канагланып киткән болгарлар казаякларны утын турагандай турадылар, ит чапкандай чаптылар. Соңгы чиккә килеп терәлгән казаякларның шулай ук жиңел генә биреләселәре килмәде — болгарларга каршы алар арысланнар кебек сугыштылар. Казаяклар каны белән бергә жиргә болгарлар каны да акты. Башы ярылган, кулы, аягы киселгән болгарлар казаяклар янына барып төштеләр, бер-берсенә аркылы килеп я булмаса баш-аяк килеп, кочаклашып, мәңге бергә тынып калдылар. Чокыр төбе үлеләр белән, яралылар белән тулды.

Тотыш, үзенә булышка килгән унлап болгар белән бергәләп, Ямгырчы би кешеләрен читкә жибәрмичә, бүлеп торды. Аның ничек тә тезмәне өзеп, Ямгырчы би янына үтеп керәсе, ничек тә аның үзе белән генә орышасы килде. Ул анда берничек тә үтә алмады. Киресенчә, казаяклар туктаусыз аның үзенә басым ясадылар, аның үзен таптап үтеп, чокыр буйлап качып китмәкче булдылар.

Менә шул чагында кемдер Тотышның башына күсәк белән тондырды. Үзенә суккан ирнең Тотыш бары усал күзләрен генә күрде дә таныш шикелле тоелган ач яңагын гына күрде. Күз алдында утлы божралар биештә, бөтен нәрсә зырылдап әйләнде дә, баш-аяк килеп, каядыр түбән тәгәрәде.

Аның янына шундук Торымтай килеп житте, атыннан авып төшкәндә аны тотып калды. Казаяклар, берничә бөртек болгарны як-якка сибәләп, камалуны өзделәр дә, ур буенча бераз жир чабып бардылар, аннары, сөзәк ярга туры килеп, барысы да чокыр эченә коелдылар, тиз арада икенче як ярга барып чыктылар, комга сибелгән су кебек, урман арасында юк та булдылар. Казаякларның калган бер өлеше, ур төбенә тулган үлекләр өстеннән чыгып, шулай ук урман арасында таралып бетте. Калган өлеше, атын-ниен ташлап, жәяүләп качты.

Уң кулны өзеп чыккан казаяклар арасында Ямгырчы би дә бар иде.

XVII

Тотыш күзләрен ачып җибәргәндә, ничектер төн дә шикелле иде, кич тә, иртән дә шикелле иде. Әйләнәтирә ниндидер болганчык караңгылыкка төренгән иде. «Кайда соң мин?» — дип уйлады ул, күзләрен бер ачып, бер йомып.

Күпме тырышса да ул үзенең кайда ятканлыгын төшенә алмады. Аның бик каты башы авыртты. «Туктале, минем башка сукканнар иде ич!» — дип уйлады ул бераздан, әлерәк кенә булып үткән сугыш күренешләрен күз алдына китереп. Димәк, ул тагын исән калган! Тик менә Ямгырчы белән артына гына җитеп булмады. Нишләде икән ул? Ничек бетте икән сугыш?

Ул, күзләрен нык ачып, яткан килеш тагын караңгылыкны бер айкап чыкты, тыңлаштырып торды. Юк, ул берни дә күрә дә, ишетә дә алмады. Шуннан соң ул тирә-ягын капшап карады. Ул ниндидер коры, йомшак җирдә ята иде. Ярый әле чокырда түгел! Якында гына ниндидер тавышлар ишетелеп киткәндәй булды. Карале, аның колагы томаланган булган ич! Әллә күзе дә шуңа күрмиме? Күрә ич, күрә! Ул, башын калыкткандай итте дә:

— Торымтай! — дип кычкырып җибәрде.

Аның тавышы, төштәге кебек, үзенә дә көчкә ишетелде. «Әллә телдән дә язганмынмы?» — дип уйлады ул, коты алынып.

Бераз тынып яткач, ул тагын кычкырып карады. Монысында ул үзенең ишетүен, ишетмәвен аера алмады — кинәт аның күз аллары яктырып китте: кемдер аның каршындагы калын чыбылдыкны күтәреп куйды. Сыек кына көн яктысында Тотыш үзенең бай итеп җыештырылган киез өй эчендә ятканлыгын күреп алды.

Ул торып утырды, як-ягына каранды. Чыбылдыкның тартылып, җыерылып торган кырые янында ниндидер хатын-кыз карачкысы күренде. Өстенә ул җинелчә бөркәнчек ябынган иде, бер кулына озын муенлы комган, икенче кулына көмеш күбәтә тоткан иде. Менә ул урыныннан кузгалды...

Туктале, тукта... Бу соң тагын теге... ни... аның күзен буган, аның тынычлыгын алган... Әйе, шул! Тик бу тагын теге чактагы кебек төш күрү генә түгел микән? Бер күренеп, бер югалып тора торган нинди

серле кыз булды соң бу? Димәк, аңа да берни булмаган. Ул да исән!

Аның баш авыртуы онытылды. Ул урыныннан сикереп торды. Елмаеп, сокланып, ул үзенең танышына, үзенең сөеклесенә карап тора башлады. Шул ук мәлдә аның күңеленә: «Тагын Алмыш хан кызы җибәрде микәнни?» — дигән бер уй килде. Чиксез куаныч тойгысына тузан бөртегедәй генә күңелсезлек өстәлгәндәй булды.

— Мин кайда? — диде ул кызга.

Кыз бөркәнчеген ачып җибәрде, чын күңелдән сөенеп, балкып-елмаеп, яралы егет янына килде.

— Исәнме, Тотыш! — диде ул, язгы тургай тавышыдай чыңлатып.— Башың авыртмыймы?

Тотыш берни әйтә алмады, ул яңадан телсез калды, ул яңадан күрми башлады. Ул, кызның яңгыравык, көйле тавышына, иртәнге кояштай балкыган гүзәллегенә исе китеп, таң калып, алыштырып куелган кешедәй карап тик торды. Кыз да оялып, шулай ук сокланып, елмаеп аңа карап торуында булды.

Беренче соклану кими төшкәч, Тотыш, пышылдап:

— Мин кайда — ник әйтмисең? — диде.— Тагын Аппак тырнагындамы?

— Син тырнакта түгел, ышанычлы кулда, Тотыш,— диде кыз, тыелгысыз елмаюын йомып.

— Мин кайда — ник әйтмисең? — диде Тотыш, соравын кабатлап.

— Син яралы, Тотыш. Терелгәнче син шушында ятачаксың.

— Син имчеме ни? — диде Тотыш елмаеп.

Кыз матур иреннәрен тешләп тынып калды, күзләрен түбән иде.

— Мин яралы булсам, минем янга имче килсен,— диде Тотыш.

— Ярар, сау бул,— диде кыз, күңеле кырылып.— Синең янга Байтал имче килер.

Ул, күрәсең, теге чактагы кебек, Тотышның тагын үзен куалап чыгаруыннан курыкты. Шуңа күрә ул, нык-лап торып бозылышканчы, тизрәк чыгып китү ягын карады. Ул инде ишек бавына да тотынган иде. Үзе яраткан, үзе тагын бер дә юктан күңелен кырган кыз Тотышка бик-бик кызганыч тоелды. Ул да, кыз кебек ук, теге чактагы күңелсезлек кабатланудан курыкты.

— Тукта, китмә! — диде ул.

Кыз туктады, яны белән борылды да, кызарынып, аның тагын берәр сүз әйтүен көтә башлады.

— Кил әле,— диде Тотыш.

Кыз күндәм генә урыныннан купты, сөрмәле күзләрен күтәреп карарга кыймыйча, яралы егеткә таба атлады.

Тотышның аңа: «Мин сине генә яратам. Сине генә яратам!» — дип әйтәсе килде. Тик ул тагын андый сүзне берничек тә әйтә алмаганлыгын, андый сүзне әйтү өчен кеше көченнән килми торган ниндидер бик зур батырлыкка, кыюлыкка ия булырга кирәклеген аңлады. Тел очына аның бөтенләй икенче сүзләр, җиңел сүзләр килде.

— Аппакка әйт... хан кызына... Мин аны яратмыйм! — диде ул, ашыгып, үртәлеп.

Ягымлы, юаш, күндәм кызны, әйтерсең, күз алдында алыштырып куйдылар. Кинәт ул башын калкытты, күкрәген киерде. Күз ачып йомганчы ул билендәге кәзлеген тартып чыгарды. Көн яктысында очлы тимер ялтырап китте.

— Менә мин ул Аппак! Мин! — диде ул.

— Син?! — диде Тотыш, шаккатып.

— Мин! — диде кыз, башын югары чөеп.— Телим икән, «ә» дигәнче башың менә монда, аяк астында аунап ятыр!

— Кис! — диде Тотыш, башын иеп.

Ул моны чынлап әйттеме, шаяртып әйттеме — кыз берни анлый алмады. Шулай да җегетнең бу сүзе, бу кыланышы, агулы ук булып, туп-туры аның йөрәгенә барып кадалды, аның болай да кимсетелгән мин-минлеген яралады. Ул моны Тотышның әлеге дә баягы кирелеге итеп, Алмыш хан кызын яратмавы итеп аңлады. Коры ку[1] сыман кинәт гөлт итеп кабынган ярсуы кинәт юкка чыкты. Баш бирмәс алып җегет алдында ул үзен иң беренче очрашудагы кебек көчсез итеп, кызганыч итеп тойды. Шулай да аның җиңеләсе дә килмәде.

— Ник яратмыйсың, ник?! — диде ул, янау катыш ялвару белән.— Мин шулай яратмаслыкмыни? Котсызмыни?

[1] Ку — чакма ташыннан ут алу өчен кулланыла торган коры гөмбә.

Тотыш ни дә булса әйтеп өлгергәнче, ул бөркәнчеген өстеннән салып ташлады.

Аның килмәгән бер генә җире дә юк иде. Аның үтә күренмәле ак ефәк аша беленеп торган нечкә биле камыш кебек сыгылмалы иде; иңбашлары, беләкләре, аяклары тулы, тыгыз иде. Аның ак, сылу буеннан яшьлек, кайнарлык ялкыны бөркелеп тора иде.

— Әйт: кай җирем ямьсез? — диде ул, чын күңелдән пошынып, чак-чак кына масаю белән.

Тотыш инде чынлап та телдән калды. Иреннәре кипте. Күз алдын ялкын каплап алды.

— Син мине... алдадың...— диде ул, күпмедер тынып торганнан соң.

— Мин сине яратам! — диде кыз.

— Мин дә...— диде Тотыш, иреннәрен көчкә кыймылдатып.

XVIII

Исән калган ир-атларын, олауларын, терлекләрен җыйнап, Тәкин углан кичекмәстән аръякка чыгара башлады. Үлгән ырудашларын болгарлар үзләре белән алдылар, казаяклар җирдә ятып калды.

Яшел болыннарга, оялчан күлләргә көндәгечә елмаеп кояш карады. Күктә мендәр кебек кабарынкы ак болытлар йөзеп йөрде. Пыяла күзләрен тондырып, яраларын шәрә ачып, җирдә үлеләр ятып калды. Якты көннең ямен җибәреп, ярым үле яралылар ыңгырашты. Яралылардан да уздырып, таза кешеләр җылашты. Бөтен Чулман буе җылау-сыктаудан дер калтырап торды. Терлекләргә, кешеләргә кушылып, әйтерсең бөтен туган җир ачы күз яшьләрен түкте.

Шулай итеп, җиңүчеләр, җиңелеп, таланып, көчкә үз якларына чыгып өлгәштеләр. Сал-күпер алынды, Чулман өсте бушап, иркенәеп калды. Болгар илен кара төн чатыры каплап алды.

Икенче көнне, бераз тын алгач, ял иткәч, кешеләр артларына борылып карадылар, югалган, юкка чыккан нәрсәләрен барладылар. Бары шуннан соң гына икенче бер кайгы — үзләренекеннән дә зуррак кайгы турында исләренә төшерделәр. Ханбалык нишләде икән? Алмыш ханның эшләре ничегрәк икән? Җиңә алганмы ул суарларны, әллә ул да шулай суга төшкән тавык кебек таланып-йолкынып калды микән?

Алмыш ханның исә эшләре мактанырлык түгел иде. Тулысынча агач өйләрдән, киез өйләрдән, чыбык-чабык куышлардан торган, агач коймалар белән әйләндереп алынган, агач күперләре, агач капкалары булган Болгар-каланы хан килеп җиткәндә инде ут-ялкын чорнаган иде. Суарлар берничә урында койма эчснә бөреп кергәннәр иде. Ялкын ялмый алмаган урамнарда, ишегалларда, койма буйларында каты сугышлар бара иде. Коралсыз кешеләрнең күбесе, йорт-җирләрен, терлекләрен ташлап, болын, урман ягына качышып беткәннәр иде. Ханбалык янындагы юл буйларында, кырларда-басуларда үлгән, яраланган кешеләр аунап ята, кая барып бәрелергә белмичә, нәсез терлекләр кацгырап йөри иде. Кара болыт булып күккә күтәрелгән кара төтен баганалары ягыннан, кызгылт ялкыннар, кара күмергә әйләнгән каралты-куралар ягыннан каты чыртлап-шартлап янган агач тавышлары, шашынып кычкырулар, йөрәк өзгеч сыкранулар ишетелеп тора иде.

Шуларның барысын да күргәч, ишеткәч, Алмыш ханның күз аллары карангыланып китте. Тиле кеше кебек ул кинәт:

— Яна-а! — дип кычкырып җибәрде.

Болгар ирләре тетрәнеп киттеләр. Боерык булганны да көтмәстән, буасын ерып киткән язгы су кебек, төп юлдан читкә бәреп чыктылар да, киң болынга тарала барып, сөрән салып, ут-ялкынга таба ыргылдылар.

Алмыш ханның кайтып төшүен суарлар да, ханбалык сакчылары да күреп алдылар. Суарлар, кара болыттай ябырылып килүче болгарлар белән очрашырга теләмичә, ашык-пошык чигенә башладылар. Иң беренче булып Килдеш би үзе табан ялтыратты. Кинәт купкан ыгы-зыгы, буталыш арасында аның качып китүен болгарлар түгел, суарлар үзләре дә күрми калдылар. Ерак юлдан кайтучы болгарларның иң өлгер ирләре Кыр капкага якынлашып килгәндә, Килдеш бине уртага яшереп качып барган суарлар төркеме инде Өчкүл ягындагы урман авызына барып җиткән иде. Беренче төркемнең үкчәсенә басып, суарларның икенче, өченче төркемнәре кузгалды. Алар да Өчкүл ягы урманына юл тоттылар.

Болгарларның болын тутырып килгән ир-атлары икегә бүленде. Берсе качучыларны эзәрлекли китте,

икенчесе — янган торага ашыкты. Шул ук вакытта капкалардан, янган, ауган коймалардан калдык-постык болгар сакчылары бәреп чыкты. Капка алларында, киң болынның әле бер төшендә, әле икенче төшендә чигенүче суарлар белән болгарлар арасында сугышлар бәйләнеп китте. Өчкүл ягындагы урман буенда да ике арада яман сугыш башланды.

Төшкә сугыш бетте. Суарларның меңләгән ирләре мәңгегә күзләрен йомды. Болгарларның чыныккан, күпне күргән таза ирләре үз өйләренең капка төбендә аякларын суздылар.

Качып киткән Килдеш бине дә, башка суарларны да Алмыш хан эзәрлекләп тормады. Бу көтелмәгән яу, бу көтелмәгән җиңү-җиңелү аны шундый нык какшатып ташлады — кайгысыннан ул күзен дә күтәреп карый алмады. Атын әкрен генә атлатып, ул үзенең туздырылган оясына юнәлде.

Башта ул үз урдасына кайтып керде. Урдадан җилләр искән иде. Шулай да әле анда, әле монда кайбер нәрсәләр күренгәли иде. Текә яр буендагы ат абзарлары, каравыл өйләре, җимерелә башлаган койма — барысы да исән иде. Шулай ук таш мәчеткә дә бернн булмаган иде. Бары тик аның ишекләре генә каерылып ташланган иде дә, акташларына сыек ләпек, сыер тизәге үкәлгән иде... Җөфүтләр коткысына бирелгән суарлар эше...

Урда уртасындагы ак өй — Алмыш ханның агач сарае да, шул тирәдәге башка өйләр дә — барысы да кара күмергә әйләнгән иде. Берничә кеше шунда кайнар көл, күмер арасыннан нидер эзләп маташа, икенче берәүләр, жылашып, янып бетмәгән кием-салымнарын коткарырга тырышалар иде.

Алмыш хан урдага читтән генә күз ташлап алды да, янып җир белән тигезләнгән Төн капка ягына юнәлде. Ул монда да озак тора алмады, тынычсызланган атын әйдәп, яңадан кузгалып китте. Кайгылы башын салындырып, ул ханбалыкны аркылы-торкылы йөреп чыкты: янган, җимерелгән коймалар буенда булды, капкаларга, каравыл өйләренә сугылды, күл буена, зират янына барып әйләнде. Кая гына бармасын, теләсә кайда аңа пыскып-көйрәп яткан кара күмер, агач өемнәре, үлгән, янган кешеләр, көлгә-корымга буялган, шашынып әрле-бирле чабышкан ирләр, хатыннар, балалар

очрады. Кая гына бармасын, аның колак төбендә жылау-сыктау, үксү тавышлары яңгырап торды.

Шунда аның күз алдына икенче төрле янгыннар килде, җимерелгән, таланган авыллар, катаулар килде... Әйе, әле кайчан гына ул үзе талап, яндырып йөрде. Инде менә аның үзен талап-яндырып киттеләр. Барысы да юкка чыкты, барысы да көлгә очты! Күпме көч куеп, ничә еллар буе җыйган байлыгы суга акты. Йа тәңрем, йа алла, аның әле беркайчан да бу тикле талау, бу тикле кыран күргәне юк иде бугай! Беркайчан да әле болгарларның мондый зур оятка калганнары юк иде. Шундый күп көч түгеп, тырышып торгызган сарайлар, коймалар, капкалар — барысы да әнә аяк астында аунап ята. Менә сиңа бөек Болгар, менә сиңа җиңелмәс болгарлар! Болай булгач, болгарлар түгел,— хазарлар, Хазар каганы җиңелмәс булып чыкты. Боларның барысы да аның эше булмыйча, тагын кем эше булсын? Каган шымчылары күршеләрне туктаусыз котыртып тормасалар, болгарларга каршы туктаусыз корткычлык эшләмәсәләр, Килдеш бинең мондый эшкә йөрәге җитәр идемени? Юк, җитмәс иде. Димәк, тынгысыз күршеләрнең явызлыгыннан котылу өчен, иң элек Хазардан, каганнан котылырга кирәк. Үзеңне чыннан да бай итеп, иреклe итеп тою өчен каган белән ике арадагы җепләрне өзеп ташларга кирәк! Шунсыз Болгар беркайчан да ныклап торып аякка баса алмаячак.

Алмыш ханның күңеленә шундыйрак уйлар килде. Аны тик: ярый әле Чулман иле... Чулман байлыгы минем кулда, дигән бер уй гына бераз тынычландыргандай булды.

Менә яндырылган, таланган ханбалыкка... таланган, өтәләнгән Тәкин углан да кайтып төште. Алмыш хан, аны шулай ярым-йорты килеш күреп, аяктан егылды. Ике көн, ике төн ул баш калкытмый урынында ятты. Ашамады, эчмәде, беркем белән сөйләшмәде. Өченче көнне хан аягына басты, туган-тумачаларын ящерен киңәшкә җыйды.

XIX

Үзенең биек түрендә калкып утырган килеш, берничә көн эчендә тартылып калган Алмыш хан сүзгә башлады:

— Моннан күп-күп җыллар элек бу якларга килеп, безнең борынгы ата-бабаларыбыз бу җирләрне яулап алганнар,— диде.— Күктә кояш таныкь, җирдә — Ител таныкь: бабам, атам туган чакта Ителнең үрге агымы Ука суынача, түбән агымы — Кызлар тавынача, Чулманның Ала Бука катауга тикле барлык җир-сулары болгарныкы булган. Кояш таныкь, Ител таныкь — анам мине тапкан чакта шушы төбәктәге йорт-ил тулысынча болгарныкы булган. Көн дә иртән кояш монда безнең өчен чыга, көн-төн Ител, Чулман җир читеннән безгә таба агып тора. Күктә кояш сүнми торып, болгар бетмәс, Ител-Чулман корымыйча торып, Болгар йорт бозылмас!

— Шулай булсын! Сүзең изге! — дисштәләр агай-эне, күңелле гөрелдәп.

— Күреп торасыз, белеп торасыз,— диде Алмыш хан, бераз тын алганнан соң,— безнең йортта тыныч түгел. Кайчакта мин үз йортымда үземне чит сизәм. Өч ел буена Чулман бездән аерылып торды. Инде аны яңадан яулап алгач, яңадан үземә тиешле каланны сугышып алып кайткач... Барысы да күз алдыгызда... Искә төшерәсе дә килми... Әйтегез, кайчангача суар, биләр, башка барлык дошман ырулар, хазарларга аркаланып, минем йортымны шулай талап-яндырып китәрләр?! Кайчан мин үз йортымда үзем баш булып, тынычлап яшәрмен?! Кайчан без, җөфүтләргә кол булудан туктап, үз башка, үз иркебезгә яши алырбыз?! Кайчан без бер-берсе белән талашып, ызгышып яшәгән таркау ил-көнне, ыруларны берләштереп, чын бөек Болгар йорт кора алырбыз?!. Менә шулар турында уйладым мин соңгы көннәрдә. Менә шулар турында баш ваттым мин, агай-эне, туганнар... Барыгызның да күз алдында — Болгар йорт чак-чак кына аумый калды. Мин беләм: боларның барысы да каган эглеге. Суарларга, казаякларга Биләр дә кушылган булса, без инде күптән су төбендә булырыек. Безнең язмыш кыл өстендә калды — аңлыйсызмы шуны, агай-эне?! Киләчәктә дә без шулай яшәсәк, дошманнар үзара берләшеп, безне баш аркылы чөеп ташлаячаклар. Баш аркылы чөймәгәндә дә, белегез: безгә тынгы булмаячак. Без аларны барып таларбыз, алар безне килеп таларлар. Башкача болай яшәп булмый. Аңлыйсызмы — булмый!

Шулай дигәндә аның таштай авыр, салмак тавышы калтыранып китте, мыек чылгыйлары сикерешеп алды. Авыр йодрыкларын йомарлап, ул аягүрә басты да, тавышын көчәйтеп:

— Искечә яшәсәк, без юкка чыгачакбыз! — диде.— Менә шул турыда уйладым мин, агай-эне... Тыңлагыз сүземне. Элеккечә ил тотып булмый. Талау, яндыру белән ерак китеп булмый. Көтү көр булсын өчен терлекләр тынычлап утларга тиеш. Беләктә — көч, кесәдә — алтын тулып торсын өчен ил тыныч булырга, бердәм булырга тиеш. Безгә бердәмлек кирәк, иминлек кирәк, көч-байлык кирәк. Шуларны ничек булдырырга?

Ул, сүзеннән туктап, агай-энегә күз йөртеп чыкты. Аннары тагын салмак кына ялгап алып китте:

— Безгә барысын да өр-яңадан башларга кирәк булачак,— диде.— Без янган ханбалыкны торгызырга тиешбез, без катауны беркемнең теше үтмәслек таш койма белән уратып алырга тиешбез.

Кемдер түзмәде, исе китеп:

— Таш койма белән! — дип куйды.

— Әйе, таш койма белән! — диде Алмыш хан.— Таш койма эченә керен бикләнмичә торып, безнең хатыннарга, балаларга, безнең караларга тынгы булмаячак. Шунсыз без усал, көнчел күршеләрдән котыла алмаячакбыз. Болгар җирендә таш җитәрлек.

— Таш җитәрлек тә, аш белән баш җитәрлек түгел шул! — диде шунда чәрелдек тавышлы бер картлач, урыныннан кузгалгандай итеп.— Таш койманы коры кул белән салып булмый. Ташчылар кая, түләргә акча кая?

— Әйе, әйе!

— Әйтүе генә җиңел — таш койма!

— Балта белән таш чабып булмый, ташчылар кирәк,— дисештеләр башкалар да, телгә килеп.

— Ашыкмагыз, сүзем бетмәде,— диде хан.— Мин барысын да уйладым. Таш койма ул мине саклар өчен, сезне саклар өчен, безнең өйләрне, караларны, колларны саклар өчен кирәк.

— Бүредән курыккан урманга бармаган,— диде Корыч-Тимернең атасы Алып Тархан.— Син югында бүре килеп сарыкларыңны алып киткән икән, сарыкларны абзарга ябып асрамакчы буласыңмы?

— Ата-баба күршеләрдән куркып, таш коймага бикләнеп яшәмәгән.

— Кулында кылыч барында, дошманнардан куркып яшәү — оят!— диештеләр кайберәүләр, шаулаша башлап.

Кашларын җыерып, йодрыкларын йомарлап, Алмыш хан яңадан урыныннан торды.

— Ата-баба дисезме?! — дип кычкырды ул, күкләрне күкрәтерлек итеп.— Ханбалык янганга сөенәсезме?! Койма да кирәкми, ханбалык та кирәкми дисезме?! Ничек телегез бара шундый сүзләр сөйләргә? Сезнең күзегез берни күрмимени, колакларыгыз берни ишетмимени? Көлгә очкан байлыгыгызны күреп йөрәгегез янмыймыни? Юк, мин уйлаган уемнан кайтмаячакмын! Ител суын кире борып булмаган кебек, үткәнгә кире кайту юк. Ата-бабаларны без олылыйбыз... урыннары оҗмахта булсын! Шулай да мин аларның шыр сөякләренә табынып кына яши алмыйм. Кулдагы кылычка гына да таянып яшәп булмый. Миңа кылычтан да, ук-җәядән дә, сөңгедән дә көчлерәк корал кирәк. Бармы шундый корал?

— Юк! — диде Алып-Тархан, үчекләшеп.

— Андый корал бар! — диде аңа каршы Алмыш хан.— Ул да булса — гарәпләр йоласы. Менә ул нинди корал!

Агай-эне, мондый сүз ишетеп, аптырап, тынып калды. Барысы да, ханның аңлатыбрак сөйләвен теләгәндәй, аның авызына карап утыра бирделәр.

— Күрдегезме таш мәчетне? — диде Алмыш хан.— Тирә-якта барлык каралты-кура күмергә әйләнгәндә, таш мәчет берүзе утырып калган... Утка да, кылычка да бирешмәгән. Гарәп йоласы да менә шундый. Болгар, тауга үрләргә теләсә, ислам динен тотарга тиеш.

— Без болай да ислам динендә түгелме соң? — диде Алып-Тархан.

— Әйе, без — мосылманнар,— диде хан, аның мыскыллы соравына исе китмичә.— Нинди мосылманнар соң без? Без ата-баба йоласын да аяк астына салып таптадык, чын мосылман да була алмадык. Без беркемгә, берничә инанмыйбыз. Без — урталыкта. Аннары, без күпме — нибарысы биш йөз өй. Суар аллага табынмый, биләр, бәрәнҗәр табынмый, Ямгырчы бине санамаганда, Чулман шулай ук табынмый. Безнең дә аллага табы-

нучылар — аксөякләр генә. Каралар гарәп йоласын ни дип тә белмиләр. Чирмешнең — үз йоласы, арның, мукшы, буртасның — үз йоласы. Юк, болай булмый! Болгар йортның ханы бер генә булган кебек, аның алласы да бер генә булырга тиеш! Безгә тәҗикләрдән, гарәпләрдән, румнардан үрнәк алырга туры килә. Бөтен ил — аксөякләр, каралар, коллар, барлык ил-көн, бер генә йолага — мосылман йоласына табынырга тиеш! Менә шул турыда уйладым мин, агай-эне... туганнар...

Агай-энс, яшенле яңгыр алдыннан куркышып теләсә кая качып беткән кош-корт сыман, барысы да кинәт шып булдылар. Күңелләргә мең төрле сорау килде. Бөтен Болгар илен ислам диненә күндерергә! Булырмы бу? Бөтен йортны! Барлык ыруларны... ханбалыкны яндырудан тартынмаган, күзеңне йомдың исә, күзеңне чукырга, ялгыш бастың исә, базга төртеп төшерергә генә торган ыруларны!.. Ничек итеп? Шул ук кылыч белән куркытыпмы? Үз ирекләре белән табынырга теләмәсәләр, чыннан да, аларны яңадан яулап алырга, яңадан кан коярга, таларга, яндырырга туры килмәячәкмени? Бер үк балык башы булып чыга түгелмени?

Өй эче бердәм гөрләргә, шауларга тотынды.

— Әйтеп кара — ничек ирешерсең икән моңа?

— Аңлатыбрак сөйлә! — диештеләр агай-энс.

— Мин болай итәргә уйлыйм,— диде хан, тавыш басыла төшкәч.— Әйткәнемчә, мин ханбалыкны ныгытам. Моның өчен таш койма салдырам. Шул ук вакытта мин үземә буйсынган барлык ыруларга яңа дингә күчәргә боерам. Буйсынмаган, баш бирмәгән ыруларны соңыннан әкренләп кылыч белән дә, дин белән дә яулап алам. Боерыгым буш сүз генә булмасын өчен, бөтен Болгар йорт чыннан да үзенең абакларын, сыннарын, сарыганнарын аяк астына салып таптасын, бары бер аллага гына табына башласын өчен мин бер сугуда берәгәйле сукмакчы булам... мин, дин белгечләре — муллалар, мәзиннәр сорап, табындыручылар сорап, туры Багдадка, хәлифәнең үзенә илче җибәрәм! [1]

Өй эчендә тантаналы, киеренке бер тынлык урнашты.

---

[1] Багдад шәһәре мөселман диненең үзәге, хәлифә — барлык мөселманнарның дин башлыгы, дини хакиме саналган.

— Сез тагын сорарсыз: Багдадкача илче ничек барыр, каян барыр диярсез,— диде хан.— Мин анысын да уйладым. Хазар каганы безне Багдадка уздырмаячак. Шулай ук Хәрәзем дә безнең юлга аркылы төшәчәк. Шулай булгач, без ачыктан-ачык мең кешелек илче җибәрә алмыйбыз. Безгә алдарга, ялганларга туры киләчәк. Безгә ничек тә Багдадка үтеп керергә, хәлифәнең үз кулына үтенечебезне тапшырырга кирәк. Моның өчен безнең илче илче булып түгел, сатучы булып, кирәк икән, теләнче булып, юлбасар булып барачак! Безнең өчен башка юл юк. Багдадка илче җибәреп мин берьюлы ике куян гына түгел, өч куян атачакмын. Миңа хәлифәнең үз илчесе килсә, күршеләр арасында Болгарның аты бермә-бер күтәреләчәк. Болгар йорт башкалар арасына керә башлаячак, Болгар белән санлаша башлаячаклар. Икенчедән, үз кул астымдагы биләрне, ыруларны турыдан-туры хәлифә җибәргән илчеләр, табындыручылар булышлыгында яңа дингә инандыру миңа җиңелрәк булачак. Тагын шул, Хәрәземнән мосылман йоласы алганда, без алардан берни сорамадык. Таш мәчетләреннән башка алар безгә берни бирмәделәр. Бөтен йортымны яңа дингә күчергәндә мин ата-баба йоласыннан бушка гына аерылырга теләмим. Үз иркем белән мин хәлифәнең колы булам икән, үземнең коллыгым өчен мин түләү сораячакмын. Ул миңа ташчылар, йола белгечләре җибәрәчәк. Ул миңа, ким дигәндә, биш мең динар[1] акча бирергә тиеш булачак. Менә шул акчага мин таш койма корачакмын!

Хан тынып калды. Өй эче дә, каршы сүз әйтергә кыймыйча, тып-тын утырды. Агай-энеңең эндәшмәвен килешү дип аңлап, Алмыш хан бераздан босручан тавыш белән:

— Багдадка илчем итеп мин Тәкин угланны җибәрәм. Аның белән Барыс углан да барыр,— диде.— Үзенә йөкләнгән бурычны Тәкин углан үтәп чыгарга тиеш. Шуның белән ул үзенең атасы-анасы алдындагы, барлык болгарлар алдындагы языгын җуя алыр.

---

[1] Динар — алтын акча берәмлеге.

Дүртенче баб

I

Элегрэк, тыныч елларда, Болгар ханы, язгы ташу кайтып, җирнең өсте кипшергәч тә, киң болыннар яшеллеккә күмелгәч тә, җәйләүгә чыга торган иде. Барлык өе, көтүләре белән, коллары, чирүе белән, үзенә буйсынган биләре, ырулары белән ул Ител болыннары буйлап көн ягына — кояшка, жылыга таба юнәлә иде. Җәй урталарында ул Болгар йортының көньяктагы чигенәчә барып җитә дә көнчыгышка таба борыла иде. Аннары, Җаек суы буйлап, Урал-тау итәкләренә сугылып, үргә таба — төн ягына үрли башлый иде. Җәйнең-җәй буена терлекләр яшел болыннарда утлыйлар — түл җыялар, май җыялар иде. Көзге кырпак төшүгә, бөтен Болгар иле яңадан үзенең кышкы торак урынына — Чулман белән Чирмешән арасындагы болыннарга кайтып керә иде.

Элегрэк шулай иде. Соңгы елларда болай күченеп йөрүләр кысылаша башлады. Иген игә торган, елга буйларында авыл корып, утрак тормыш белән яши торган ыруларны урыннарыннан кузгату елдан-ел авырлаша башлады. Алай гына да түгел, моңарчы гел күченеп йөргән ырулар да әкренләп-әкренләп үз җирләрендә төпләнә тордылар: агачтан өйләр салып, иген игеп яши башладылар. Шулай ук базарларда сатучылар да күбәйде. Үзара яулар да, ызгыш-талашлар да күченеп йөрүләрне тоткарлый торды.

Менә быел да шулай булып чыкты. Җәйләүгә чыгу турындагы уй быел ханның башына да килеп карамады. Үзенең күчмә урдасын ул янган, күмергә әйләнгән ханбалыкка якын җиргә — Өсән суының аръягына, Ител буе болынына — иңкү, тигез җиргә корды. Бу тирәдәге яхшы болыннар барысы да ханның үз көтүлекләре, үз җирләре санала иде. Хан үзе беркая китмәгәч, аның биләре дә үз җирләрендә торып калдылар.

Алмыш хан Тәкин углан башлыгындагы ишерен илчелекне ерак юлга озатты да, җиң сызганып, эшкә тотынды. Каяндыр күктән төшкәнне көтеп, кул кушырып ятмыйча, кыш җиткәнче ул үз кайгысын үзе кайгыртырга булды. Ханбалыкка ул тагын тирә-яктагы

балтачыларны чакыртып алды. Аларга ул үзенең яндырылган урдасын, коймаларны, күперләрне, капкаларны торгызырга боерык бирде. Кулына балта тота алмаган барлык ирләр урманга агач кисәргә я булмаса Ага-базарга — сал сүтеп агач чыгарырга җибәрелде. Көрәк тота алганнар ханбалыкта җир казырга, койма, ур буйларын, урамнарны янган, кырылган агачташтан әрчергә калдырылды. Ханның бу боерыгы бары каралты-куралары талау күргән кешеләргә генә кагылмады — үз каралты-кураларын алар үз көчләре белән торгызырга тиешләр иде. Алар инде болай да, кырмыскалар кебек, күптән эшкә тотынганнар иде: кайберәүләр, кыш торыр өчен генә дип, яр буена базлар казыйлар, кайберләре чыбык-чабыктан читән алачыклар үрәләр иде. Әзме-күпме байлыклары исән калган чүлмәкчеләр, тимерчеләр, тиречеләр, кисмәкчеләр — шуның ише кылачылар[1], кечкенә итеп булса да, бурап агач өйләр җиткерергә тырышалар иде.

Үзенең урдасыннан да, коймалардан, капка-күперләрдән дә элегрәк, Алмыш хан таш мәчетне төзәтергә кушты. Мәчетнең каерылган ишекләре яңартылды. Тышкы яктан ул агартылды, чылгыена алтыннан чүкеп эшләнгән ярым ай куелды. Җиргә, манара төбенә йөз кеше сыярлык итеп киң түбә ясатылды. Башына ак чалма ураган, озын кара чапан кигән Бохар мәзине, ханның боерыгы буенча, әледән-әле манара башына менеп, бар көченә азан кычкырды.

Яудан соң Алмыш ханның мосылман диненә кагылышлы бар нәрсәне артыграк күрүен, мулла-мәзиннәргә элеккегә караганда да ачыграк йөз күрсәтүен болгарлар сизми калмадылар. Багдадка илче җибәрү турында ханның иң якын кешеләреннән башка беркем дә белмәсә дә, ил башының нindидер зур үзгәрешләр ясарга теләве турындагы имеш-мимешләр каралар арасына да үтеп керде. Кайгыдан, ачлык-ялангачлыктан башларын кая куярга белмәгән, бәгырьләре таштай каткан өйсез, җирсез кешеләр карт мәзиннең карлыккан тавышын котлары алынып тыңладылар. Янган, җимерелгән каралты-кура өстендә яңгыраган бу ят, ямьсез, аңлаешсыз тавыш аларга күктән иңгән ниндидер усал кисәтү булып, янау-куркыту булып тоелды.

---

[1] Кылачы — һөнәрче.

Алмыш ханның караларны да яңа дингә табындырырга, авылларда, калаларда мәчетләр, мәктәпләр салдырырга, читтән китерелгән муллалар куярга уйлавы турындагы яман сүзләр, имеш-мимешләр күптән инде йөри иде. Манара чылгыена алтын ай куелып, мәчет үзе төзәтелеп, мәзиннең кычкырулары ешая башлагач, бу имеш-мимешләр тагын да көчәя төште. Таш багана башына менеп, тар ярыктан муенын сузып килмешәк карт ишәк кебек бакыра башладымы, шул тирәдә көл-күмер арасында казынып яткан каралар шундук аңа — алтын айлы манарага аркалары белән борылдылар, кулларын күккә сузып, тәңрегә ялвара башладылар. Уттан-яудан исән калган таш багана Алмыш хан өчен изге тоелса, ата-баба йоласын бар нәрсәдән артыграк күрүчеләр өчен ул, киресенчә, явыз өрәк булып, албасты булып тоелды. Илгә килгән зур талауны алар яудан түгел, менә шул исән калган таш мәчеттән күрделәр.

Болгарда җөфүт йоласын, рум йоласын тотучылар да бар иде. Алар башлыча читтән килеп, монда утракланып калган кешеләр иде. Ханның гарәп динен артыграк күрүенә эчләре пошканга, алар, үзара ызгышудан туктап, төрек йоласы яклы караларны якынрак күрә башладылар. Күп тә үтмәде, көннәрдән беркөнне Болгар-торада бөтен кешене шак катырган бер сүз таралды. Ниндидер кешеләр, каравылчыларны бәйләп ташлап, караңгы төндә таш мәчет төбен казыганнар, манараны аударырга, җимерергә маташканнар. Таң алдында мәзин килеп җитсә, тавыш куптармаса, чын-чынлап аударасылар икән!

Шул турыда ишеткәч тә, Алмыш хан, барлык эшен бер читкә куеп, таш мәчет янына китте. Чыннан да, таш манара төбе тирән итеп казылган иде, кызыл балчык өемнәре, таудай булып, ерактан ук күренеп тора иде. Шул тирәгә инде шактый кеше җыелып өлгергән иде. Таш манараның төбе казылган килеш тә аумый торуына күпчелекнең исе киткән иде. Кешеләр, чылгый очындагы ярым айга, озынча төнекләргә бармаклары белән төртеп күрсәтә-күрсәтә пышылдашып, үзара гөр киләләр иде.

Ханның мәчеткә якынлашуы булды, кешеләр тынып калдылар, башларындагы бүрекләрен салып култык асларына кыстырдылар.

— Исәнме, ил-көн,— диде Алмыш хан коры гына.
— Бик исән.
— Аманбыз,— диештеләр кешеләр дә тыелып кына.

Алмыш хан атыннан төште, мәчет тирәсен әйләнеп чыкты, нигезнең кызыл балчык аралаш күренеп торган ак ташларына карады. Аннары җыелган кешеләргә борылды да:

— Менә, күрдегезме алланың көчен! — диде.— Бу — изге багана. Җир йөзендә аны аудара алырдай берниңди көч юк. Күрәсезме, Болгар җирендә ул нинди нык утыра! Бу җирдән аны кешеләр дә, тәңре дә, албастылар да — беркем дә кузгата алмаячак. Бүген төнлә качып-посып шушы изге җирне казучылар изге аллага каршы кул күтәргәннәр. Белексезләр, күтәргән кылычларының үзләре башына төшәчәге турында алар уйлый алмаганнар. Угрылар барыбер тотылачак. Аларга кызгут[1] ясалачак!

Кешеләр «кызгут» сүзен ишетү белән аһылдап җибәрделәр. Ирексездән күзләр күккә текәлде, куллар югары күтәрелде. Аларның күбесе, ханны да онытып, алтын айга аркалары белән борылдылар. Алмыш ханның йөзе бозылып китте.

— Тезләнегез! — диде ул, бар көченә кычкырып.

Кешеләр, кан калтырап, манара ягына борылдылар, чапкан үләндәй җиргә егылдылар, барысы да бер авыздан:

— Алла! — дип кычкырып җибәрделәр.

— Моннан ары сез яңа дин ялчылары,— диде хан.— Күккә, тәнрегә, абакларга табынган кешеләрне яшен сугачак!

Тып-тын калган төркем арасында мышык-мышык җылаган, үксегән тавышлар ишетелде. Тигез итеп киселгән, шомартылган ак ташлардан өеп мендерелгән очлы багана, үз аяк астындагы җир кортларының кайгысына, җылау-сыктавына әз генә дә исе китмичә, канлы ярадан тортеп чыккан сөңге башыдай, казылган җир янында котны алып басып тик торды.

---

[1] Кызгут — халык алдында ясала торган күргәзмә хөкем.

II

Мәчет яныннан Алмыш хан Ага-базарга китте. Янган каладан ераклашкач та аның уйлары дин-йола, тәңре, алла кайгыларыннан арынып, базар кайгыларына, акча кайгыларына күчте. Бу арада базар, акча кайгылары аны дин-йола кайгыларыннан бер дә ким борчымады. Үз кәче, үз кешеләре белән генә урданы, койманы яңадан торгыза алырмы ул? Барысын да яңабаштан корыргамы, элеккедән дә нык итеп, яхшы итеп корыргамы, әллә соң әлегә күп көч түкмәскәме? Тәкин угланның юлы уңын, уйланган уйлар тормышка ашырылса, соралган акча белән соралган кешеләр килеп җитсә, күпме байлык, күпме көч янга калачак!

Әйе. Тик шулай да хәлифә акчасы — күктәге торна шул! Ярый әле Чулман буеннан алып кайткан тиренең күбесе исән калган. Аны быел ук сатып җибәрергә туры киләчәк. Агач менә кыйбатланды. Икеләтә кыйбатланды. Яу килеп, яндырып киттеме, салчылар шундук комсызлана башлыйлар. Сычканга — үлем, мачыга — көлке. Болгар янса, арга-чирмешкә жылы. Арчирмеш янса — болгарга жылы.

«Ашлык та исән калган»,— дип уйлады Алмыш хан, яңадан базар кайгыларын исенә төшереп. Чокырлардагы богдай, тары, арпа шул көе. Озакламый яңа ашлык җитә. Шуңа чаклы сатып калганда яхшы булыр иде да, каян табасың аңа акчалы ач тамаклар? Үз ачларыңа таратудан файда юк.

«Тагын нәрсәне сатарга була соң?» — дип уйлады ул бераздан. Чүлмәк савыт-саба ватылып беткән. Бал аз. Байлык эзләп, суарларның үзләренә яу чабаргамыни? Әллә төн кешеләре ягына юл тотаргамы? Мондый чакта анда ничек үтеп кермәк кирәк?! Ах, каян табарга күп, бик күп акча! Ходаем, ник юлыма чыгарып куймыйсың өй тәүмәлеге чүлмәк белән алтын-көмеш?!

Йөрергә чыкканда ханны беркем дә озатмый да, сакламый да иде. Үзенә кирәк җиргә ул үзе йөри, кирәк икән — көтүчеләр янына бара, кирәк икән — балыкчылар, игенчеләр янына бара, базарларга сугылып чыга иде. Көне буе диярлек өйдә кешеләр белән булып арыгач ул, атына атланып, тузанлы юлдан, я булмаса яшел болыннардан үзалдына уйланып барырга ярата иде.

Менә ул, ачык, кояшлы җирне үтеп, тын, күләгәле нарат урманына килеп керде. «Әллә шушы наратларны гына кисеп аударыргамы соң?» — дип уйлады ул, биек, төз агач башларына караштырып. «Юк,— диде ул аннары, үз-үзенә каршы килеп.— Ханбалык янындагы урман — тере койма ул. Ярамый. Үзең утырган ботагының үзең чабу кебек булачак».

Шул чакны алда, куе агачлар артында, майланмаган арба шыгырдавы ишетелде. Комлы урман юлыннан үргә таба, тырышып тарта-тарта, мышный-мышный, атлар менеп килә иде. Йөгертмәле арбаларга озын наратлар сузып салынган иде. Бүрәнәләр, күрәсең, әле яңарак кына судан чыгарылган иде — аларның кабыклары карайган, ләмгә, комга буялган иде, арба артларыннан исә пычрак су тамып бара иде.

Атларга юл бирү өчен Алмыш хан читкә чыкты, көтеп тора башлады. Йөкчеләр, аның турысына җиткәч, бүрекләрен салдылар, исәнлек-саулык сораштылар, туктамыйча, атларын куа-куа, югары менеп киттеләр. Алмыш хан унлап йөкнең барысын да уздырып җибәрде дә, иң арттан ашыгып атлаган урта яшьләрдәге бер аксак ирне туктатып:

— Каеклар белән кемнәр килгән анда? — диде.

— Урыслар килгән, хан,— диде аксак ир, башындагы бүрегенә тотынып.

— Урыслар дисеңме? Ниткән урыслар? Урыс-улакмы, сатучылармы? — диде хан чиктән тыш бер кызыксыну белән.

— Сатучылар, хан. Тыныч күренәләр.

— Иртәгә ташып бетерерсезме? — диде хан, сүзне икенчегә борып.

— Бетмәс,— диде йөкче.— Арбалар җитми.

— Бар, юлыңда бул,— диде хан, кулын селтәп.— Анда арба җитми, монда кеше җитми.

— Хан, туктале,— диде йөкче, ханның кузгалып китүен күреп.— Мин — Сатылмыш балтачы булам.

— Беләм, ни йомыш? — диде хан, борылып.

— Без анда үзара сүз көрәштердек. Син тушы сулы агачлардан койма коярга, багана кагарга боергансың, имеш? — диде Сатылмыш балтачы.

— Боерса? Шуннан?

— Бу килеш багана утыртырга ярамас, хан. Баганаың җиргә күмеләсе башын нәни генә җандырганда

җакшы булырые. Алай ул черсми. Сурыккан агач җакшы яна. Күрәсең ич — чи, сулы.

— Син әллә агач сурыкканчы көтәргә киңәш итәсеңме? — диде Алмыш хан.

— Юк,— диде Сатылмыш балтачы.— Син башта баганалар кагарга, койма коярга боергансың түгелме соң?

— Мин алай боермадым,— диде хан.— Мин койманы да, өйләрне дә кыш җиткәнче өлгертергә боердым. Башта койма коярга, баганалар утыртырга Чүти балтачы әйтте.

— Ә-ә! Шул шул! — диде Сатылмыш балтачы, куанып.— Чүти балтачы гел шулай үзенчә мәтәштерергә ярата.

— Син соң ни киңәш итәсең, Сатылмыш? — диде хан, кызыксына төшеп.

— Мин шуны киңәш итәм, хан,— диде Сатылмыш балтачы, үрне менеп җиткән атына карап алып.— Иң элек бурага тотынырга кирәк. Баганаларны да юна башларга була. Башын яндырмый утыртмаска — шул минем киңәш.

— Ярар, шулай эшләгез,— диде хан, килешеп.

«Димәк, урыслар килгән,— дип уйлады ул, Сатылмыштан аерылгач.— Биш-алты ел инде күренгәннәре юк. Карап карыйк, ни белән, нинди уйлар белән килделәр икән».

III

Ител яры буена урнашкан Ага-базар яудан исән калган иде. Суарлар, ханбалыкны талау, яндыру белән булашып, куе урман артындагы базарга килеп җитә алмаганнар иде. Юкса, талар, яндырыр өчен монда байлык та, каралты-кура да җитәрлек иде. Ага-базар бөтен Ител, Чулман буенда, Хазар йортның ханбалыгы Итил-торадагы базарлардан кала, иң зур базар санала иде. Бөек Ител, ярын боздан әрчелеп, яңадан боз белән капланганга тикле монда җир йөзенең барлык якларыннан, каекларга утырып, төрле ил сатучылары килә иде. Базар монда язын-җәен-көзен генә түгел, кыш көннәрендә дә тукталып тормый иде. Болгар йортның бу атаклы базарында күңелең ни тели — шуны алырга, күңелең ни тели — шуны сатарга була иде.

Күләгәле, талгын урманнан Алмыш хан кояш яктысы белән тулы яланга килеп чыкты. Калкулык итәгеннән үк, калын урман янында ук яшел болын башланды. Болын аша, ярты чакрым чамасы ераклыкта, Агабазарның каралты-куралары калкып күренде. Алачыкларның, кибет, кураларның күбесе, бер-берсенә сыенып я булмаса бер-берсеннән бик нык читләшеп, оя-оя булып, төркем-төркем булып, Итил буена ук утырганнар иде. Болайрак исә, иркен болын ягында, киез өйләр, киндер чатырлар тезелеп киткән иде. Шунда ук, өйләр-чатырлар белән аралашып, агыллар[1], биек коймалар тырпаеп күренә иде.

Эреле-ваклы өйләр, куралар, чатырлар ягыннан, киртә-коймалар ягыннан күңелне җилкендергеч бер гөрелте — бары базарларда гына, кеше күп урыннарда гына була торган тынгысыз гөрелдек ишетелеп тора иде. Арырак, сул якта, урман буендагы агылларда җирне-күкне тетрәндереп бога үкерә; аннан да арырак, ярга якынрак төштә, сал чыгаручыларның күмәкләшеп, үзләренә көч биреп, өзек-өзек итеп кычкырулары ишетелә иде.

Алмыш хан, тузанлы тар тыкрыкларны узды да, базар уртасына кереп тормыйча, атын туры яр буена борды. Яр буенда, тамга өендә аны базар башы Бигеш каршылады. Симез, шадра битле, зур корсаклы Бигеш Алмыш ханның туганнан туганының углы иде. Төрле кеше белән эш итеп өйрәнгән, шомарган, каешланып беткән базар башы көчлеләр алдында төлкегә әйләнә, көчсезләр алдында бүрегә әйләнә белә торган астыргын, сак, комсыз бер кеше иде. Алмыш ханны күрү белән ул тиз генә бүреген салды, җиргә егылды.

— Урыслар килдемени? — диде Алмыш хан, яр астындагы ят каеклар ягына ымлап.

— Килде, ханым,— диде Бигеш, мышнап, аягына басмакчы булып.

— Тор,— диде хан, аның интегүен күреп.— Ник килгәннәр? Кая юл тоталар?

— Туры безгә килгәннәр, ханым,— диде Бигеш, хан атының тезгенен тотып алып.

Алмыш хан атыннан төште, өстен-башын каккалап

---

[1] **Агыл** — терлек-туарны ябу, бергә җуплау өчен киртәләп алынган җир (утар).

алды. Бигеш тезгенне үзенең бер кешесенә тоттырды да, иелә-бөгелә ашыгып, басмага атлады. Хан белән икәүләп алар яр астына төштеләр.

Ханның боерыгыннан башка ярга чыга алмаган, шуңа күрә аның килеп җитүен түземсезлек белән көтеп торган урыслар хан белән Бигешне күрделәр дә каек кырыйларына җыела башладылар.

Яр буена барлыгы егермеләп каек туктаган иде. Аларның барысы да күпер читенә үк килеп җиткәннәр, тик берсеннән дә ярга басма ташланмаган иде.

Алмыш хан белән Бигеш күпернең уртасына җитмичә туктап калдылар. Беренче каекның борын өлешендә басып торган урысларның берсе, бүреген салып, билен бөгеп, хан белән исәнләште дә аңа котлау сүзләре әйтте:

— Кенәз Родославның илчесе... бертуган инесе Святослав сатучы бөек Булгар юртның башы Алмыш ханга исәнлек-саулык, байлык тели, күп яшь тели! — диде урыс.— Илеңә-юртыңа таңри кюч, байлык, тынычлык бирсен, хан!

— Синең туганыңа да, синең үзеңә дә шуны ук телим,— диде хан, урыс кенәзенең илчесен караштырып.

Ул яшь нарат кебек төз, таза буйлы, киң күкрәкле иде. Аның җил кискән кырыс битен җирән сакал-мыек баскан иде. Ул үзе генә түгел, аның артындарак басып торган юлдашлары да яшьләр, тазалар, озын буйлылар иде. Өсләренә алар тунга да, күлмәккә дә охшамаган ниндидер кыска кием кигәннәр иде. Җиңсез ул киемнәрнең озынрак булган сул як итәге ирләрнең сул як ботларын каплап тора иде. Киемнең уң як итәге исә кыскарак иде. Уң кулларына алар озын туры кылыч тотканнар, бил каешларына балта белән пычак таккаңнар иде. Таза беләкләренә, шәрә күкрәкләренә, ботларына аларның төрле чәчәк, ут-үлән, киек бизәкләре төшерелгән иде.

— Ни алып килдең? — диде хан.

— Илле баш кол, меңнән артык тире,— диде илчесатучы Святослав.

— Төшер басмаңны,— диде Алмыш хан.

Каектан күпергә басма суздылар, аркан ташладылар. Хан белән Бигеш каекка менгәндә, басманың бер башыннан урыслар, икенче башыннан болгарлар тотып торды.

Кенәз Родославның бертуган энесе Алмыш ханга үзенең ярлыгын күрсәтте, битек бирде. Хан, жепне өзеп, битеккә күз төшереп алды да, яшь урыска борылып:

— Күрсәт таварыңны,— диде.

IV

Беренче каектагы коллар кызлар иде. Озын буйлы, аксыл чәчле яшь кызлар барысы да таза, чибәр иде. Тик ерак юл килгәнгәме, әллә инде бик үк яхшы ашамаганга, алар шактый сулыкканнар иде. Аларның төпкә баткан күзләрендә, кипшергән яшь, сылу ирен читләрендә йончылганлык билгесе күренә иде. Өсләренә искемоскы гына киенгән, ярым шәрә дип әйтерлек бу кызлар каекның аскы катындагы утыргычларда тезелешеп утыралар иде.

Алмыш хан кызларны алай-болай тоткалап карады, арадан аеруча таза, ягымлы бер кызны сайлап алды да:

— Монысы яхшырак, миңа булыр,— диде хан.

— Булыр, хан,— диде сатучы, килешеп.

Әлеге таза кызга ул нидер әйтте. Кыз теләр-теләмәс кенә урыныннан торды, өстендәге сәләмәләрен селкетеп, баскычка таба атлады. Алмыш хан аның артыннан карап торды да, кулын селтәп:

— Юк! — диде.— Әллә чирле, әллә бетәшкән... Ач тоттыңмыни?

— Алар барысы да шундый, хан,— диде сатучы, уңайсыз елмаеп.— Үкенмәссең, мунысы якшы.

— Ач тоттыңмыни? — диде Алмыш хан, соравын кабатлап.

— Мин ач тутмадым,— диде сатучы, көрсенеп.— Урыста ачлык. Былтыр иген уңмады. Андан суң юлбасарлар күбәйде. Ачлык илдә, ачлык, хан. Агам кенәз Родослав сиңа кюп бюлякләр жибәрде. Алары бер каек. Кая илтергә буерасың, хан?

— Урдага илтерсең,— диде Алмыш хан.

— Бюляк белән бергә агам кенәз сиңа зур үтенеч юллады,— диде урыс илчесе.— Муңарчы без синең белән тату яшядек, мундан соң да тату яшяргя язсын,— диде.

— Мин сезнең белән тату яшим — сезнең юлбасарлар гына миңа тынгы бирми,— диде Алмыш хан шелтә белән.

— Муннан биш ел илек булган яуда кенәзнең язгы юк, буюк хан,— диде Святослав.— Алар юлбасар улакчылар. Алар безгә дә тынгы бирмиләр. Кенәз Родослав юлбасарлар белән туган түгел.

— Беләм, беләм! — диде Алмыш хан, кулын селтәп.— Ул юлбасарлар арасында өч меңе кенәз Родослав ирләре булганлыгын да беләм.

— Анысын мин белмим,— диде илче тыйнак кына.

Алмыш хан усал гына көлеп куйды.

— Кирәк чакта сез берни белмисез,— диде ул.— Ник, алайса, биш-алты ел буена Урыстан Болгарга бер кәмә дә килмәде?

— Синең ачуыңнан куркып, хан,— диде илче-сатучы.— Иелгән башны кылыч чапмый.

— Сезнең белән без — күршеләр. Үз өсңә кайгы, кыран килгәндә генә түгел, башка вакытта да күршеләр үзара дус яшәргә, барышып-килешеп яшәргә тиеш. Кенәзнең уе изге булса, сезгә урын — түрдән!

— Без изге теләк белән килдек, хан,— диде илче.

— «Изге теләгегез» нindiрәк шулай да? — диде Алмыш хан.

— Безгә ашлык кирәк. Ачтан кеше кырыла.

— Ашлык кирәк? — диде хан, сагаеп.

— Ашлык. Күп ашлык! Коткарсаң, безне син генә коткарасын, хан,— диде Святослав.

Мондый сүзләргә чиктән тыш куанса да, Алмыш хан эндәшмәскә кирәк тапты.

— Әйдәле, башка товарларыңны карыйк,— диде ул, җанланып.

Алар басмадан ярга төштеләр, икенче каекка менделәр. Бу каекта ир коллар иде. Алар да каекның аскы өлешендә тезелешеп утырганнар иде. Боларның аякларына тимер богау салынган иде. Ирләр дә, күрер күзгә яшь, таза күренсәләр дә, ачлар, йончылганнар иде. Хан бармак белән төртеп колларны санап чыкты да тазарак ике колны үзенә алды. Мондагылар белән эшне бетергәч, алар бүтән каекларга менделәр, колларны, тиреләрне берәм-берәм санап чыктылар. Ханның теркәүчеләре тамгалыкка алынган таварларны санап, язып, теркәп бардылар, теркәлгән берен алып китә тордылар. Санау, язу, теркәү эшләре беткәч, урыс сатучысына Болгар җирендә сату итәргә ал тамгалы ярлык бирелде.

— Иртәгә урдага килерсең — шунда ныгытып сөйләшербез,— диде хан кенәз энесенә.— Кайгырма! Ашлык миндә җитәрлек. Унике батман бодай кенәзгә миннән бүләк булыр. Тиреләреңне, колларыңны сатып алырмын. Шуның өчен каекларыңа төрлесеннән ашлык төятерсең.

— Бай бул, бөюк хан! — диде урыс кенәзенең энесе, сөенеп.

Алмыш хан, атына атланып, шау-шулы базардан салчылар янына китте. «Бирермен дигән колына чыгарып куяр юлына!» — дип уйлады ул эчке бер куаныч белән. Чокырларда тулып-артылып яткан ике-өч еллык ашлыкларны кая куярга белмичә, әлерәк кенә пошынган иде түгелме соң? Менә, алучысы да табылды. Күктән төшкән кебек булды бу!

Салчылар янына барып җиткәнче ханның күңеле күтәренке булды. Салчылар аңа күңелсез хәбәр әйттеләр: балтачы Кабанны сал басты диделәр.

— Ничек... кайда басты — судамы, җирдәме? — диде Алмыш хан.

— Сал сүткәндә, суда,— диделәр салчылар.— Ярга чыгардык. Аяк сузды. Әнә анда ята.

— Өйләнгәнме, балалары бармы? — диде хан.

— Яшь җегет иде, хан,— диделәр салчылар, кайгырышып.

— Урыны оҗмахта булыр,— диде хан, китәргә җыенып.

Өлкән яшьтәге бер салчы, күрәсең, әртил башлыгы, аның юлына аркылы төште.

— Йола кушканча күмәргә иде җегетне,— диде ул.— Аны алай яткырып булмый — үзең беләсең, олуг хан.

— Ташлагыз суга — балыкларга жим булыр! — диде хан.

Өлкән яшьтәге салчының йөзе үзгәреп китте. Аларның сөйләшүен тыңлап торган ирләр башларын калкыттылар, билләрен турайттылар һәм ачулы, борчулы йөз белән ханга якынрак килделәр.

— Юк, алай ярамас, хан! — диде алыптай таза бер җегет.— Ул безнең иптәшебез. Без аны балыкларга ташлый алмыйбыз. Син безгә яхшылап күмәргә ирек бир.

— Эшне ташлапмы? — диде хан, үртәлә башлап.

— Ташланса ташлана инде. Эш дип монда курәләтә языклы булып булмый,— диде җегет, карулашып.

— Болай да ал-ял белми эшлибез!

— Аякта көчкә басып торабыз!

— Бер көн ял бирсәң, күп булмас, хан! — диештеләр башкалар да, кычкырышып.

— Бу вакытта бер көн ял... беләсезме, нәрсә ул? — диде хан, ачуын тыярга тырышып.

— Беләбез! — дип кычкырдылар салчылар, барысы бердәм булып.

— Белсәгез, эшегездә булыгыз! — диде хан нык итеп. Сүзне беткәнгә санап ул янә дә кузгалып китмәкче булды.

— Юк! — диде алыптай җегет, тавышын күтәреп.— Без — ялланган кешеләр. Без синең колларың түгел. Кабанны кумәргә бер көн бирмәсәң, салыңны үзең чыгарырсың, хан!

Алмыш хан үзен төрле яктан әйләндереп алган таза, ачулы ирләргә җентекләбрәк карады. Ул аларның җил кискән тупас йөзләрендә, нык кысылган иреннәрендә, үзенә төбәлгән күз карашларында көч, ныклык, бердәмлек күрде.

— Ярар, сезнеңчә булыр,— диде ул тыелып кына.— Иртәгә иптәшегезне күмәрсез. Бүтән көннәрдә артыграк эшләрсез.

Салчылар риза булдылар.

Алмыш хан кире ханбалыкка юнәлде. Юл буена ул үз-үзенә тынычлык таба алмады. Юл буена ул баш-баштак, үзсүзле салчылар белән сүз көрәштереп барды.

Бер кешене кырыкка ярырга торган чагында... Кара син аларны! Башка вакыт булса, сөйләштерер идем мин сезне! Барыгызны Кабаныгыз белән бергә балыкларга...

Янган калада ул ташылган агачларны карады, ур төбен, янган койма, капка урыннарын тазартучы кешеләр янында булды. Шуннан соң ул тагын таш мәчет ягына борылды.

Мәчет янында ханны симерә башлаган яшь Бохар мулласы каршылады.

— Чокырны күмдерергә ирде, ханым... тиз кирәкте...— диде ул, ак симез кул аркаларын сыйпаштырып.

— Күмдерергә? — диде хан, исе китеп.— Син үзең кирәк тота белмисеңмени? Ир кешеме син, сабыймы?

— Мин... кәрәк тотып? — диде мулла, аңлап җитмичә.

— Мәзин белән икегез...— диде хан.— Бер кәрәкне ничек тә күтәрә алырсыз. Алай изгелеге күп булыр.

— Б-баш өсте, х-ханым,— диде мулла, ашыгып, баш иеп.

Болгар-тораның яндырылуы, талануы күп санлы ярлылар өчен мәңге төкәнмәс кайгы булса да, Алмыш хан өчен көтмәгәндә әйтерсең куанычка әйләнде. Урысларга ул ике йөз батман бодай сатты. Шуның өстенә Урыс җирендә биш ел буе тамгалыксыз ашлык сату өчен кенәзнең энесеннән ярлык алды. Соңгы елларда Болгар белән Урыс арасында сату-алу эшләре тукталып тора иде. Моннан соң инде болгар сатучылары бернинди тоткарлыксыз, бернинди тамгалык түләмичә, Урыс җиренең иң аргы төбәкләренә үтеп керә алачаклар. Сатучылар, Урыс җирендә кенәзгә тамгалык түләмәсәләр дә, ярлык өчен монда Алмыш ханга кулбау түләячәкләр! Димәк, ханның чокырына[1] өстәмә байлык агылачак! Берәр елдан, юлы уңып, Тәкин углан кайтып төшсә... алтын динарлар тутырылган капчыкларын чылтыратып, Багдад илчеләрен ияртеп... У-у, бүресе улаячак ул чагында Алмыш ханның!

Йорт башының Урыс илчесе белән килешүен Болгар сатучылары икенче көнне үк белеп алдылар. Белделәр дә, ашыгып, бер-берсен уздырырга тырышып, Алмыш хан өенә агыла башладылар. Ярлык өчен хан уннан бер өлеш кулбау сорады. Сатучылар аптырый калдылар, ык-мык иттеләр, кайберәүләр каршы да килеп карады — ник дигәндә, чит илләрдә сату-алуга ирек бирә торган хан ярлыгына беркайчан да алай күп түләнелми иде. Еш кына алар уннан ярты өлеш, күп булса, йөздән алты өлеш түлиләр иде.

— Мин сездән дә алмасам, янган ханбалыкны ничек торгызырмын? — диде хан аларга.— Йөкнең авырын болай да мин тартып барам. Сез дә тартышыгыз — җиңелгә туры килер.

---

[1] Болгарлар ашлыкны җиргә казылган чокырларда саклаганнар. Чокыр монда байлык җыю урыны мәгънәсендә килә. Халык телендә бүгенге көнгә кадәр: аның чокыры тулмас (тула белмәс), дигән сүз сакланып калган. Ягъни: комсыз кеше байлык җыюдан беркайчан да туймый.

Сатучылар хан белән артык сатулашып тормадылар. Күршеләрдә ачлык! Мондый җай гел булмый!

Сатучылар бер-бер артлы күнә тордылар, хан кулыннан ал тамгалы ярлыкны ала тордылар. Шулай итеп, ханның чокырына байлык агыла башлады. Шулай итеп, кайгы көтмәгәндә куанычка әйләнде.

Шушындый көннәрнең берсендә Алмыш ханның күңеленә юш килгән тагын бер яңалык булып алды. Таш мәчет төбен казучыларны эзләп табарга дип үзенең шымчыларына каты боерык биргән булса да, шымчылар, бик тырышып эзләүләренә дә карамастан, турыдан-туры языклы беркемне дә тота алмаганнар иде. Аның урынына көтмәгәндә икенче бер угры табылды. Аны аллага, мәчеткә, Алмыш ханга тел тидерә диделәр. Аның мәчет төбен казуда турыдан-туры катнашы бармы-юкмы икәнлеген беркем анык кына әйтә алмады, шулай да аның тотылуы башка угрыларга булган ачуны басу өчен, яңа дингә каршы килүчеләрне куркыту өчен бик тә ярап куйды. Бу угры турында ханга Турай чәчән килеп әйтте.

— Аның коткы сүзләр сөйләгәнен мин үз колакларым белән ишеттем, ханым,— диде Турай чәчән.— Кирәк булса, мин таныкбула алам. Шулай да мине таныклыктан коткарсаң яхшы булырые. Мин башка таныклар табармын.

— Кем ул угры? — диде хан.

— Ул — Бәкәч чәчән,— диде Турай.— Җиңү туенда синең дошманыңны мактап җыру әйткән...

Алмыш ханның йөзе үзгәреп китте. Тотыш угланның батырлыгына чын күңелдән сокланган булса да, аның Койтым бикә углы икәнлеген белгән булса да, җиңелүчене мактап җыру әйткән белексез чәчәнне ул бернечек тә оныта алмады. Аның күңеленә ул чәчән агулы ук булып, яман шырпы булып кадалып калды. Ул аны бөтен күңеле белән яратмады. Ул аны Тотышны мактаганы өчен түгел, бөтенләй икенче нәрсә өчен — аны — ханны олыламавы өчен, үзен шундый бәйсез, иркен тотуы өчен яратмады бугай.

Кызгут өчен ханга шундый кеше кирәк тә иде. Өй агасына ул Турай чәчәнгә бер яхшы тун бирергә боерды.

Шул ук көнне Бәкәч чәчәнне кулга алдылар, төрмәгә ябып куйдылар.

Өченче көнне төштән соң, хан урдасыннан бераз читтәрәк, киң языда кызгут булды. Языны бар яктан да коралы ирләр уратып алды. Кешеләрне уртага капка сыман итеп калдырылган ачыклыктан керттеләр. Кызгут буласы алдан билгеле булганга, кеше бик күп килде. Атларга атланып ерак болыннардан көтүчеләр килде, авыллардан игенчеләр, Ага-базардан сатучылар, базарчылар, чит ил кешеләре килде. Алмыш хан языга караларны бернинди тоткарлыксыз кертергә боерды. Кызгут, аксөякләрдән бигрәк, ярлы-ябагай өчен, каралар өчен эшләнелә иде.

Менә язы читенә хан чатыры да корылды. Шунда ук, чатыр каршысына, тәгәрәтеп имән бүкән китерделәр. Биленә күн алъяпкыч бәйләгән кара куллы, кара сакаллы тимерче үзенең учагына ут дөрләтеп җибәрде, шалтыр-шолтыр килеп, бик эшлекле кыланып, кыскычларын, чүкечләрен, өткеч безләрен бер урыннан икенче урынга күчергәләде.

Кешеләр җитәрлек җыелгач, чатырына Алмыш хан кереп утырды, аның хатыны, балалары, туганнары килде. Хан белән, ханның туганнары белән бер үк вакытта диярлек языга угрыны да алып керделәр.

Аның куллары, артка каратып, кыл-аркан белән бәйләнгән иде. Арканның бер очын арттан атлап килгән коралы ир тоткан иде. Башында бүреге булмаганга, аның озын кара чәчләре маңгаена, иңбашына таралып төшкән иде. Куркуыннан, төнне йокысыз уздырудан аның болай да ак йөзе тагын да ныграк агарып, төссезләнеп калган иде. Үз-үзен нык тотарга тырышса да, ул исерек кеше сыман алпан-тилпән атлый иде.

Кемгә кызгут буласын кешеләрнең күбесе белми иде әле. Алар бары мәчет манарасын аудармакчы булган, яңа дингә тел тидергән нинди дер угрыны тотканнар дип кенә ишеткәннәр иде. Куллары аркан белән бәйләнгән яшь кенә, бала сыман гына җегетне — Бәкәч чәчәнне күреп, барысы да таң калдылар. Шулмы угры? Шулмы таш мәчетне аудармакчы булган? Соң, аның думбырадан башка нәрсә тотып караганы да юктыр!

Кешеләргә күрсәтеп аны өч тапкыр түгәрәк әйләндерделәр. Шуннан соң аны хан каршысына — ачык

җиргә алып килделәр, кулын чиштеләр. Язагы зур булганга, кызгутны яргучы[1] түгел, хан үзе алып барды.

— Әй, син, ярлы чәчән! — диде хан яшь җегеткә.— Атың кем, атаң-анаң, ыруың кем? Әйт кычкырып, ишетерлек булсын.

Бәкәч эндәшмәде, куркынган, котсызланып калган күзләрен әрле-бирле йөртеп, як-якка чайкалгалап тик торды. Ул, ахрысы, үзен монда ни өчен алып килүләрен дә аңлап җиткерми иде. Хан кычкырып соравын тагын кабатлады. Яшь җегет, кемнең дә булса үзенә булышуын, ханның сүзләрен аңлатып бирүен үтенгән сыман, артына борылып карады. Артта да, алда да, ян якта да меңләгән күзләр, очлы кораллар күреп, ул тагын ла ныграк бөрешеп калды.

— Д-д-д...— диде ул, нидер аңлатмакчы булып.

Аның янына яргучы килде, аның ни әйтергә теләвен белмәкче булды. Бәкәч чәчән, бармакларын думбыра чирткәндәге кебек чиртеп, үзенең уен коралын сорады. Яргучы аңлап алды. Тиз арада яшь җегеткә аның думбырасын китереп бирделәр. Бәкәч чәчән күз алдында үзгәреп китте. Салынган башын югары күтәрде, тар күкрәген киерде дә күзенә төшкән чәчләрен артка сыпырып куйды, думбырасын җайлап тоткан килеш, орышка җыенган алып сыман, Алмыш хан ягына тынгысыз бер күз карашы ташлап алды.

VI

— Атым минем Бәкәч булыр,
Атам — Ала-Серкәч булыр,
Туган ыру — Куян-Колак,
Туган урыным — Тирән Болак,
Туган илем — Бөек Болгар,
Әйтче, ханым, ни кирәк? —

диде чәчән, думбырасын чиертеп.

Аның карлыккан тавышы башта бик көчсез булып чыкты, аннары ныгыганнан-ныгый барды, бит алмаларына кызыллык йөгерде, тынгысыз күзләре, тере очкыннар чәчеп, як-якка йөгергәләп торды. Аның сүзләрен язындагы кешеләр тын да алмый тыңлап тордылар.

---

[1] Яргучы — хөкем итүче.

— Аңлашылды,— диде Алмыш хан.— Ала-Серкәч углы Бәкәч чәчән, синең телең зур, син угрылыкта тотылдың. Сиңа менә кызгут ясала. Әйт кычкырып — якчыларың бармы, таныкларың бармы?

— Якчыларым — жыруларым,
Таныкларым — ыруларым,
Олуг Тәңре миңа юлдаш,
Әйтче, ханым, ни кирәк?

— Сине угрылыкта тоттылар,— диде Алмыш хан, яшь җегетнең кыюлана баруына үзенең үртәлүен сизеп.— Син, яңа дингә тел тидерә торган җырулар җырлап, илне-көнне котыртып йөрүең генә җитмәгән, Болгар йортның башы — хан табына торган таш мәчетне аудармакчы булып, аның төбен казыгансың. Син аллага, ханга каршы кул күтәргәнсең! Шул синең языгың, Ала-Серкәч углы Бәкәч чәчән. Инде әйт — түрә буенча яргулыйммы, йола[1] буенчамы?

Бәкәч чәчән, ханның әйтеп бетерүен көтәр-көтмәс, кызып, җилкенеп такмакларга тотынды:

Алла дисең, мәчет дисең,
Баганага табынасың,
Читне уйлап юанасың,
Боздың Тәңрегә антыңны,
Пычраттың изге атыңны,
Кем син үзең, олуг ханым?!

— Булды!— диде хан, кулын күтәреп.

Яшь җегет аның сүзен әллә ишетте, әллә ишетмәде, әллә инде, күңелендә ташыган ярсуын тыя алмыйча, күзен дә йоммыйча, кайнарланып җыру әйтүендә булды:

— Тәңрегә син кул күтәрдең,
Йолага син лач төкердең,
Мин түгел языклы, ханым,
Син ул, син иң явыз угры!

— Җитте! — дип кычкырды хан, аягүрә басып.

Аның тавышыннан кешеләрнең йөрәкләре кинәт туктап калгандай булды, тамырлардагы каннар әйтерсең бозга әйләнде. Барысының да башлары ирексездән түбән иелде. Бары тик яшь чәчәннең генә башы

[1] Йола сүзе монда гореф-гадәт, традиция мәгънәсендә килә.

бөгелмәде. Усал елтыраган куркусыз күзләрендә аның кыю очкыннар чәчрәде. Ул бары бераз тотлыккандай гына итеп торды, аннары, тиз арада исен җыеп, кем дә булса авызымны килеп томалаганчы дигәндәй ашыгып, әле төркемгә, әле ханга карый-карый, ялкынлы җыруларын такмаклауда булды:

Төкерәмен баганаңа!
Төкерәмен сакалыңа!
Үкенмимен, кайгырмыймын
Астырсаң да, кистерсәң дә,
Тик яшәсен илем-көнем,
Тик яшәсен туган җирем.
Очармын Тәңре катына.
Сиңа тамуг — явыз угры!

Түземлеге төкәнгән Алмыш хан, «авызын томаларга!» дигәнне аңлатып, сакчыларга кул изәде. Сакчыларның берсе шундук зур көчле кулы белән җыручының авызын каплады. Бәкәч чәчән, нидер әйтмәкче булып, өзек-өзек өннәр чыгарды да, кулыннан думбырасын төшереп, кинәт тынып калды.

— Менә, тыгылдымы тамагың, пычрак каргасы! — диде Алмыш хан, усал кеткелдәп.

— Юк, сандугач! — дип кычкырды шунда кемдер төркем арасыннан.

Тораташтай катып калган кешеләр тетрәнеп киттеләр, барысы берьюлы диярлек әлеге тавыш килгән якка борылып карадылар. Тик беркем дә ул кыю кешене күрә алмады.

— Күктән килде! — дип кычкырды кемдер, көчәя барган гөрелдекне күмеп.

Барысы да — сакчылар да, каралар да, аксөякләр дә, борын-борыннан килгән, өйрәнелгән бер омтылыш белән, күз карашларын күккә юнәлттеләр. Алай гына да түгел, Алмыш хан үзе дә, башкалар кебек, билгесез бер көчкә буйсынып, ак болытлар йөзгән төпсез зәңгәр күккә карады. Төрек йоласы буенча, күккә карау ул тәңрегә ялваруны аңлата иде.

— Тыңлагыз! — дип кычкырды Алмыш хан бөтен языны яңгыратып.

Меңләгән күзләр яңадан түбән иелде, әле генә канатланып алган йөрәкләр яңадан уч төбенә йомылды. Күз алдында үткер сөңге башаклары, кылычлар ялтырап күренде.

— Инде әйтегез: Ала-Серкәч углы Бәкәч чәчән аллага, ханга тел тидердеме? — диде Алмыш хан, төркемгә карап.

Беренче булып Турай чәчән кычкырды:

— Тидерде, ханым! — диде.

— Ул гына ишеткән, без ишетмәдек,— диде шунда төркем арасыннан бер усал теллесе.

— Мин дә ишеттем!

— Без дә...— диештеләр Турай чәчән янындагы нипдидер шома, сәләмә кешеләр.

— Тидерде, тидерде! — диделәр икенче яктан тук йөзле, яхшы киемлеләр.

— Син... Ала-Серкәч углы Бәкәч чәчән, алла каршында, хан каршында языклысың,— дип кычкырды Алмыш хан, бераз тынып торганнан соң.— Синең телең озынайган. Түрә буенча, синең телең төбеннән үк кисеп ташланырга тиеш. Әй, болгарлар, белегез: кем дә кем тагын да йорт башы, аның якын кешеләре табынган ислам диненә тел тидерә... кул күтәрә... кем дә кем ханга, түрәгә, биләргә каршы тел озайта, кул күтәрә... аңа да менә шулай кызгут ясалыр. Минем боерыгым җиренә җиткерелергә тиеш!

Язы өстендә шылт иткән тавыш та ишетелмәде. Бары тик зур кара куллы тимерченең тырышып-тырышып күрик басканы да, утлы күмергә озын саплы кыскыч күмгәне генә бу тынлыкны бозды. Кешеләрнең борыннарын ярып, тимерче учагы ягыннан көйгән ит исе килгәндәй булды.

VII

Яңа урында Тотыш өчен хан урдасының читендә аерым өй кордылар. Шунда ук, аның янына, кечерәк өйгә Торымтай урнашты. Торымтай аңа ашарга пешерде, аның вак-төяк йомышларын башкарды. Тотыш беркая чыкмады, беркем белән аралашмады. Ул әлегә үзен монда ничек тотарга да, нәрсә эшләргә, нәрсә эшләмәскә тиешлеген дә аңламады. Ул бары үзенең болгарларда ике ел тоткында яшәргә тиешлеген генә белде. Ике ел әле яңа гына башланган иде. Шуңа күрә көн үтсә дә, үтмәсә дә аның өчен барыбер иде. Ул берничек тә үзенең мондый тоткынлыгына күнегеп җитә алмады. Шулай ук аны иркле тормыш та — Торымтайдан,

ялгыз өйдән башка ниндидер бүтән тормыш та кызыксындырмады. Ул мәңгегә монда калу турында да уйламады, тизрәк атасы-анасы янына кайтып китәргә дә омтылмады. Атасына-анасына, туган ыруына, андагы йолаларга, карашларга үзен бәйләп тора торган ниндидер җеп аңа искәрмәстән өзелде шикелле тоелды. Ул монда — үзе дошман дип белгән болгарлар илендә, ят җирләр, ят кешеләр күрде, аларның куанычларын, кайгыларын үз җилкәсендә татыды. Элекке җепләр урынына аны бу якка — Болгарга тартып тора торган икенче җепләр барлыкка килгәндәй булды. Менә шул икенче җепләр аны торган саен ныграк тарта, өстери шикелле тоелды.

Ул Аппакны... Алмыш ханның кызын ярата! Була торган эшме бу? Кемнең тоткыны соң ул — ханныкымы әллә аның кызыныкымы?

Тик шулай да нинди татлы, нинди куанычлы бу тоткынлык!

Үзара аңлашкан теге кичтән соң әле алар бөтенләй очрашмадылар. Тотыш аны эзләп йөри алмады. Аппак исә, күрәсең, көпә-көндез аның өенә килергә шулай ук батырчылык итмәде. Аннары, бер-берсенә үзләренең күңелләрен ачып салгач, алар әле шыклап торып исләренә дә килә алмаганнар иде бугай. Аларның күңелендә әлегә, яратудан-сөюдән бигрәк, курку-өркү, бер-берсеннән оялу-тартыну өстенлек итә иде бугай.

Шулай да очрашмый тору озаккарак сузылды. Тотыш бүген аны көтә башлады. Күңеле сизенде: бүген алар очрашырга тиешләр иде..

Үзалдына уйланып утырганда, аның янына Алмыш ханнан кеше килде.

— Сине хан үзе янына чакыра, Тотыш,— диде йомышчы.

Тотыш каушап калды. Хан янына? Ник? Кызы белән очрашканны сизде микәни? Чакырылган җиргә ул теләмичә генә барды, бик нык эче пошып, борчылып барды. Биек ак өйгә барып кергәч, бу борчылу тыелгысыз бер куркуга әйләнде.

Менә ул хан каршысына — күңеленнән иң явыз, иң кансыз дип уйлаган кеше каршына, үзе өчен дөньядагы барлык нәрсәдән, барлык үледән-тередән артыграк, сөеклерәк булган кызның атасы каршысына килеп басты.

— Синен боерыгың буенча...— диде ул, авыз эчендә ботка кайнатып.

— Тезләң,— диде Алмыш хан, теш арасыннан сыгып.

Тотыш, йоланы исенә төшереп, бүреген салды, тезләнде.

Яшь җегет тирләп-пешеп идәндә тезләнеп торганда, Алмыш хан каш астыннан гына аны күзәтте. Аның күңелен, мачы булып, бер сорау тырнады: «Минекеме, түгелме?» — дип уйлады ул, батыр җегетнең таза иңбашларында, киң маңгаенда, борын-күзләрендә үз чалымын табарга тырышып. Төсе-бите белән ул анасына охшаган иде. Тик шулай да аның күз карашындамы, кара кашларының куелыгындамы... Алмыш ханның да төсмерләре бар иде шикелле. Әллә Күрән бинекеме соң? Киң яңаклар, кысыграк күзләр... үткен, очлы күзләр... Юк, шулай да Алмыш ханның каны кайный, ахрысы, моның күкрәгендә!

— Мин сине, Тотыш... угыл, сөйләшер өчен чакырдым,— диде хан, сүзгә башлап.— Моннан соң син минем урдада яшәячәксең.

— Мин инде айдан артык синең урдаңда яшим, хан,— диде Тотыш.

— Син миндә ике ел яшәячәксең,— диде хан, аны тыңламыйча.— Атаң синең урынга башка углын җибәргәч тә, туган җиреңә кайтып китәрсең. Шул булыр тотыклыгың... тоткынлыгың...

— Беләм,— диде Тотыш.— Ике ел буена мин шулай ялгыз өй саклап ятармын микәнни, хан? Ат бир, корал бир син миңа, хан!

— Ат, корал? Ни өчен? Миңа каршы берүзең яу чыкмакчы буласыңмы? Хе-хе...

— Мин яшь, таза. Беләктә көч ташып тора. Нишләп ятыйм мин анда? — диде Тотыш, ханның ягымлы сөйләшүеннән күңеле үсеп.

— Бүре баласын бүреккә салсаң да урманга карый,— диде хан коры гына.— Синең сүзләреңдә миңа бүре авазы ишетелә, Тотыш углан!

Ханның кырыслыгы Тотышның курку-каушавын кинәт юкка чыгарды.

— Бүреләр янында бүречә уларга туры килә, хан! — диде ул, урыныннан кузгала язып.

Алмыш хан йөзен чытып куйды. Шулай да, Тотыш углан үзенә нинди генә каты сүз әйтсә дә, ул аңа чын-чынлап ачулана алмас иде ахрысы. Тотыш аңа кирәк иде, бүгенгесе өчен генә түгел, киләчәге, бик ерак киләчәге өчен дә кирәк иде. Ныклап торып аны кулга ияләштерә алса, ул аны Акбүредә, бөтен Чулман илендә үзенең ышанычлы терәгенә, таянычына әйләндерә алачак. Ул чагында инде аңа төньяк җирләр өчен йокысыз төннәр уздырырга туры килмәс иде. Ул чагында инде аңа Акбүредән арырак җирләр турында да уйлаштыра башларга булыр иде.

— Син — тыйнаксыз,— диде ул бераздан, җиңелчә шелтә белән.— Сиңа өлкәннәр алдында үз-үзеңне тотарга өйрәнергә кирәк. Син өеңдә генә ятмаячаксың. Болгар түрәсен, йоласын тотсаң, теләгән җиреңә барырсың, теләгән кешең белән очрашырсың, теләгән кешең белән аралашырсың. Тик алдан ук кисәтеп куям: качу турында башыңа да кертеп карама! Качасың икән, яңадан яу белән барып, өеңне, ыруыңны канга батырачакмын! Минем белән синекеннән дә тазарак, Тотыш углан,— син анаң карынында ятканда минем инде кулда кылыч уйнады. Синең үз язмышың үз кулыңда. Атаңны-анаңны кайгыга салырга теләмәсәң...

— Син салган кайгыдан да зуррак кайгыга салып булмас, хан! — диде Тотыш, кызарынып.

— Бар, чыгып кит! — диде хан.

Тотыш аягына басты, ханга арты белән борылды да, иксез-чиксез тоелган озын йомшак келәмне таптап, ишеккә юнәлде. «Аяк атлавында да нидер бар»,— дип уйлады хан, аның артыннан күзәтеп. Тотыш инде чыгып китте дигәндә генә, ул аны кычкырып туктатты да кире үз янына чакырды.

— Сорарга онытканмын — синең анаң кем әле? — диде ул тыныч кына.

— Койтым бикә.

— Ярар, китә бир,— диде хан.

«Шулай да ул миңа охшаган! Кыю, усал, таза! — дип уйлады Алмыш хан үзалдына.— Ничек итеп аны кулга ияләштерергә? Ничек итеп... куркытмыйча?..»

Хан тирмәсеннән чыгып барышлый Тотыш та уйланды. «Ярый әле берни сизмәгән икән!» — диде ул үз-үзенә, сөенеп.

VIII

Торымтай янына Тотыш күтәренке күңел белән кайтты.

— Миңа нишләсәм дә, кая барсам да була! — диде ул.

— Нишләсәң дә микән? — диде Торымтай, шикләнеп.— Сиңа качарга ярамый — әйтмәдемени?

— Әйтте,— диде Тотыш.— Качсам мине нишләтәчәкләр?

— Тотачаклар,— диде Торымтай, көлеп.— Качкын дип, аягыңны чабып өзәчәкләр дә агач башына элеп куячаклар.

— Алайса, баш исән калачак? — диде Тотыш.

— Кулларың да исән калачак,— диде Торымтай, үз генә дә шаяртырга уйламыйча.

— Тоттырмасам? — диде Тотыш.

— Тотачаклар,— диде Торымтай тыныч кына.— Ителдә, Чулманда, базарларда, юлларда, авылларда, көтүләрдә Алмыш ханның шымчылары бар. Аларның күзе җиде төн уртасында күрә, аларның колагы җиде кат җир астында җылан күшәгәнне ишетә.

— Урманда да шымчылар бармы? — диде Тотыш бик үк ышанмыйча.

— Урманда — бүреләр. Син соң качарга җыенмыйсыңдыр ич? — диде Торымтай эчке бер сагаю белән.— Тотыш, мин сине генә җибәрмим. Качсаң, миңа да әйт.

— Сиңа да? Син соң үзең дә хан шымчысы түгел микән?

Торымтайның кара-кучкыл йөзенә сизелер-сизелмәс кенә кызыллык йөгерде.

— Мин — ханның колы,— диде ул, ык-мык итеп.— Әйе, миңа шымчылык та йөкләнгән. Шулай да син миңа ышан, Тотыш! Син кайда — мин шунда. Син мине үлемнән алып калдың. Шуннан бирле мин синең мәңгелек колың, Тотыш! Колың булмасам, юлдашың, карындашың, Тотыш!

— Монысына мин килешәм! — диде Тотыш, Торымтайның кулын кысып.— Тыныч бул, мин беркая качмаячакмын. Ике елдан мин үз ыруыма кайтып китәчәкмен. Беләсеңме, Торымтай, шунда мин сине ханнан сатып алырмын. Шуннан соң мин сиңа ирек бирермен. Син дә үз ягыңа — Күчәргә кайтып китә алырсың.

— Тотыш! — диде Торымтай, күңеле тулып.— Аяк астында тузан булыйм! Теләкләрең изге улсын... юлдашың тәнре улсын!

— Чынлап та, нник качарга? Теләгән җиреңә барырга булгач...

— Синең кая барасың килә соң? — диде Торымтай.

«Синең кемне күрәсең килә соң? дип әйтмәде»,— дип уйлады Тотыш үзалдына.— Нишләп соң әле ул бер дә Аппакны телгә алмый? Әллә ул берни белмиме, берни күрмиме? Белсә дә, күрсә дә, юри күрмәмешкә, белмәмешкә салынамы?

— Минем суны күрәсем килә, Ителне...— диде Тотыш, көттеребрәк.

— Ител ерак. Әйдә Өсән буена гына,— диде Торымтай.

Алар өсләрендәге авыр киемнәрен, итекләрен салдылар да, җиңеләеп, киез, киндер өйләр, алачыклар арасындагы тар сукмактан Өсән ягына юл тоттылар. Хатын-кызларның суга йөри торган сукмагы башта калку җирдән барды, аннары түмгәкләр, тотам-тотам булып утырган куе яшел үләннәр белән капланган, кипкән тизәкләр белән чуарланган тар гына үзәнлек аша үтеп, шомырт, зелпе куаклары артындагы Өсән ярына барып чыкты.

Ханбалык урнашкан текә калкулык астыннан, яшел болыннар, куе урманнар арасыннан боргаланып аккан Өсән суы киң генә, тирән генә иде. Аның түбәнге өлешендә, Ителгә койган тамагында — Ага-базарга каршы якта, тамгалар, агач өйләр бар иде. Ител ярыннан алып ханбалыкка җиткәнче, бер-ике чакрым чамасы арада, әле анда, әле монда төрле зурлыктагы көймәләр, каеклар, улаклар туктап торуын я булмаса аларның әкрен генә кыймылдавын күрергә була иде.

Тотыш белән Торымтай барган турыда елга сай иде, яр буйлары комлы иде. Балыкчы көймәләреннән башка бу тирәгә каеклар да менә алмый иде. Монда, елганың ике ягында да бала-чага су керә иде. Арада яшүсмерләр дә, буй җиткән кызлар да, җегетләр дә бар иде. Алар барысы да анадан тума шәрәләр иде, барысы да юешләр, барысы да никтер көләләр, кычкыралар, чыркылдыйлар иде. Су өстендә, яр буенда, зур яудагы кебек, колакларны тондыргыч бер тавыш, чыр-чу янгырап тора иде.

Тотыш белән Торымтай су янына якынрак килделәр дә, тирә-яктагы үсмерләргә, бала-чагага карамыйча, өсләрен чишенә башладылар. Тотыш балаларның, үсмерләрнең кызыксынып үзенә карауларын сизеп торды. Ул, яланаяклары белән йомшак комга басып, эчке бер сөенеч тойгысы белән су читенә килде, елгада чагылган кояштан күзләрен йомыштырып, беравык тын гына карап торды, аяк очларын тидереп, суның җылымы, түгелме икәнлеген белде.

Шул чакны аның колак төбендә генә:

— Әй, син, килмешәк, кая тыкшынасың?! — дигән сүзләр ишетелеп китте.

Тотыш ялт кына артына борылып карады. Аннан берничә адым читтәрәк бер җегет басып тора иде. Ул Тотыштан калкурак иде. Беләкләре аның юан, күкрәге киң иде. Кылтаеп ул үрелгән озын чәчләрен арттан маңгай турысына китереп бәйләгән иде. Аның ачу китергеч чибәр йөзендә мыскыллы көлемсерәү бөркелеп тора иде. Бу теге Тотышны җиңгән Корыч-Тимер алып иде.

— Исеңдәме, син минем аяк астында аунап яттың?! Сине анда хан коткарып калды. Монда беркем коткармас — яхшы чакта үкчәңне күтәр! — диде Корыч-Тимер, бала-чага куркыткан сыман янап, көлеп.

Тотыш, аптырап, сыену эзләгәндәй, Торымтайга, якындагы үсмерләргә карап алды. «Бу ни була инде? Мина кая барсам да ирек түгелмени?» — диде аның сораулы күз карашы.

Торымтай шундук аңа булышка ашыкты.

— Корыч-Тимер, тынычлан! — диде ул яшь җегеткә, үтенеп.— Тотыш — Алмыш ханның тотыгы, аңа Өсәндә су керү тыелмаган.

— Кит әле моннан! — диде Корыч-Тимер, колны җиңел генә читкә этәреп.— Килмешәккә монда урын юк. Күземә күренмәсен... мин аны!..

Янап, күзләрен чекрәйтеп ул Тотышка якын ук килде. Ул аны, күрәсең, суга төртеп җибәрмәкче булды.

Суга сикерергә укталган җиреннән Тотыш туктап калды. Аның күңелендә, давыл булып, үч, ярсу, оят — барысы берьюлы калкып чыкты. Корыч-Тимернең ташланганын көтеп тормастан, ул беренче булып үзе ыргылды. Масайган Корыч-Тимер исенә килергә дә өлгермәде, болан бугазлаган барыс кебек, Тотыш аның биленнән икс куллап кысып алды да, «ә» дигәнче баш аркылы

атып та бәрде. Бу шундый тиз булды, шундый искәрмәстән булды — тынып калган яр буе кинәт чыркылдап җибәрде.

— Җәгез, кем тагын килмешәккә каршы килә? — диде Тотыш, усал елмаеп.

Аңа каршы чыгарга беркем дә батырчылык итмәде. Кемдер бары арттан гына таш ыргытты. Елга төбеннән алынган шома таш шап итеп аның калак сөягенә килеп тиде. Барлык тамырлары, сеңерләре киергедәй тартылган, күкрәгендәге утлы ярсуы уктай атылырга гына торган Тотыш үзенә таш ыргытучыны эзләп тормады — күзенә эләккән беренче угланны тотып алды да, аны да баш аркылы җиргә орды. Орды да, киртәсен ватып чыккан үгез сыман, шундук икенче якка ташланды — авызын ачып торган икенче берәүнең яңагына тондырды, өченчесенең корсагына төртеп алды.

Яр буе кинәт кузгалып куйды. Бала-чага куркып читкә йөгерде, өлкәнрәкләр бер тирәгә укмаштылар. Ул арада Корыч-Тимер дә аягына басты. Басты да, ярсып, үләрен белмичә, яцадан Тотышка таба килә башлады. Чын орыштагы кебек үзенең сизгерлеген, үткенлеген югалтмаган Тотыш искәрмәстән аның эченә тибеп җибәрде — Алмыш ханның макталган алыбы гөрст итеп арты белән җиргә барып төште.

Бер тирәгә җыелган җегетләр, Корыч-Тимернең тынсыз калуын күреп, шыпан-шыпан куаклар арасына шыла башладылар.

— Әй, болгар куркаклары, белегез, бу мин, бу мин — Тотыш булырмын! — дип кычкырды Акбүре батыры, качып баручыларны мыскыллап.— Минем белән очрашканда бер чакрымнан бүрегегезне салыгыз, юкса, башыгызны култык астыгызга кыстырып җибәрермен!

— Юлбасар! Килмешәк!

— Ханга әйтеп, үзеннең башыңны чаптырырбыз!

— Синңа монда барыбер көн булмас! — диделәр яшь этчләр, куак арасыннан йодрык янап.

Алтын-көмеш тараклары белән бер-берсенең чәчләрен тараган булып, бер читтәрәк сылу кызлар басып торды. Соклапып, исләре китеп, алар каш астыннан гына атаклы Тотышны — орышта ханның ике алыбын чәнчелдергән яшь батырны күзәттеләр. Пышын-пышын гына нидер сөйләнеп алдылар, тыелып кына көлешеп куйдылар. Тотыш аларның үзенә теләктәшлек белдер-

тән ягымлы күз караштарын тотып алды. Күкрәгеп аның чиксез куаныч тойгысы, җиңү тойгысы биләде. Очынып, җиңеләеп, ул суга ташланды, колач салып йөзеп китте.

IX

Яр буендагы ызгыштан соң күп тә үтмәде, хан өенә ачулы аталар килеп җитте. Аларның берсе Корыч-Тимернең атасы Алып-Тархан, икенчесе чүлмәкче Котылмыш, өченчесе бакырчы Юлай иде.

Корыч-Тимер атасының чын аты Болан иде, шулай да телдә аны Алып-Тархан дип кенә йөртәләр иде. Яше буенча алтмыштан узган бер карт булса да, көче, тазалыгы белән әле ул кайбер яшьләргә дә бирешерлек түгел иде. Яшь чагында ул тиңдәшсез алып булган, күп яуларда катнашкан, күп дошманның канын койган. Алып булуы өстенә ул тархан[1] да иде. Шуңа күрә дә аны шулай Алып-Тархан дип атыйлар иде. Алмыш ханның ул иң якын, иң ышанычлы кешеләреннән санала иде. Үзенең тотнаксызлыгы, былагайлыгы, сугыш чукмарлыгы белән ул бөтен Болгар йортка билгеле иде. Берсеннән-берсе усалрак, берсеннән-берсе йөгәнсезрәк угыллары да аталарыннан бер дә калышмыйлар иде. Моңарчы хан катына җылап-сыктап Алып-Тархан өстеннән, аның угыллары өстеннән башкалар килә иде. Бүген әнә ул үзе килде.

Алмыш хан аның сүзләрен тыныч кына тыңлап утырды да, берни әйтмичә, «сөйлә» дигәнне аңлатып, Котылмышка баш кагып алды. Котылмыш сөйләп бетергәч, шулай ук авыз ачып бер өн чыгармыйча, бакырчы Юлайга ымлады. Юлай туктап калгач та, ул сүз әйтергә ашыкмады. Йомшак келәмдә тезләнеп торган кешеләргә күз кырые белән дә карамыйча ул артына иелде, биек тәхет артыннан алтын комган тартып чыгарды. Комган авызына каплап куйган көмеш аякны бер кулына, комганның үзен икенче кулына тотып, бик бирелеп ачы бал агыза башлады. Теләр-теләмәс кенә аккан балны ирләр, күзләрен дә алмыйча, ымсы-

---

[1] Тархан — үзенә буйсынган бияләргә хан тарафыннан бирелә торган дәрәҗәле исем. Тархан төрле өстенлекләрдән файдаланган һәм төрле салымнар түләүдән азат ителгән.

ып карап тордылар, борыннарын тарттылар, төкерекләрен йоттылар. Ачы бал сузылып кына, нечкә генә булып акты да акты, аннары өзек-өзек тамчылары да туктап калды.

— Аякчы! — дип кычкырды хан.

Чыбылдык артыннан ашыгып аякчы килеп чыкты, идәндә аунап яткан комганны алып, агач чапчактан аңа бал агызмакчы булды. Хан, түземсезләнеп, чапчакны култык астына кыстырды да, эчемлекне турыдан-туры шуннан гына агыза башлады. Тезләнгән ирләр, күзләрен уттай яндырып, бал тулы аякка текәлделәр. Алмыш хан, үзе эчкәч, башта Алып-Тарханны, аннары Котылмыш белән Юлайны сыйлады. Бары шуннан соң гына ул Алып-Тарханга күтәрелеп карады.

— Анда тагын кемнәр булган... таныклар? — диде.

Алып-Тархан үзе белгән уңлап угланны санап чыкты. Котылмыш белән Юлай да шул ук угланнарны әйттеләр.

— Алайса, беренче булып Тотыш ташлаган? — диде Алмыш хан.

— Беренче булып Тотыш ташлаган, ханым,— диде Алып-Тархан.— Углым әнә билсез булып ята.

— Синеке ничек ята? — диде хан Котылмышка.

— Минекенең колак төбе канаган,— диде Котылмыш.

— Синеке ничек ята? — диде хан Юлайга.

— Аңын җуйган. Байтал имчене китердем,— диде Юлай.

— Үзегез ни киңәш итәсез? — диде хан, аталарның әле берсенә, әле икенчесенә карап.

— Кулын чабып өзәргә! — диде Юлай.

— Юк, башын чабарга! — диде Алып-Тархан, кызып, аягүрә басып.

Хан, кулын селтәп, аңа тезләнергә боерды.

— Син? — диде ул Котылмышка.

— Хан үзе ничек теләсә, шулай яргуласын [1],— диде Котылмыш.

Алмыш хан, берни әйтмичә, яңадан артына иелде, комганын тартып чыгарды да, шаулатып, көмеш аякка тагын бал агыза башлады. Ачулы аталарны икенче аяк

---

[1] Яргулау — хөкем итү.

белән сыйлап чыккач, ул, күзләрен усал кысып, Алып-Тарханга борылды.

— Син, Алып-Тархан, минем урында булсаң, нишләрнең икән? — диде.— Син әйтмәдең: ник Тотыш бөренче булып синең углына ташланды икән? Күрәсең, углың үзе башлагандыр...

— Юк, юк, минем углым андый түгел! — диде Алып-Тархан, урыныннан тормакчы булып.

Алмыш хан, кулын селтәп, аны тагын идәнгә тезләндерде.

— Бүлдермә! — диде ул.— Син үзең дә, углың Корыч-Тимер дә төшеп калганнардан түгел. Юккабарга кыерсыттырып тормассыз. Корыч-Тимер үзе бәйләнмәсә, Алмыш ханның атаклы алыбына... шундый таза иргә бәйләнергә кемнең йөрәге җитсен?!

— Үзе бәйләнгән, үзе! Корыч-Тимер башлаган, ханым! — диде Юлай, сүзгә катышып.

Алып-Тархан, ярсып, билендәге бөктәсенә[1] тотынды.

— Белеп сөйлә, бакырчы! — диде ул, Юлайга ташланмакчы булып.

Алмыш хан урыныннан торды, кулына кылычын алды.

— Үзара кыйнашкан, ызгышкан угланнарның башын чабарга дигән түрә юк! — диде ул.— Ханга ялган сөйләүченең башын кисәргә дигән түрә бар. Син кайсын яклыйсың, Алып-Тархан?

Эшнең болайга китүен күреп, Алып-Тархан өнсез калды, бөктәсен кынына тыкты да маңгаен идәнгә орды, кинәт кенә күз яшьләрен түгеп, ялынырга тотынды:

— Кичер, ханым! Углымны мин ялгыш аңлаганмын,— диде.

Аннан күрмәкче, Юлай белән Котылмыш та башларын җиргә ордылар.

Җиң очлары белән авыз читен сөртеп, бил каешын төзәткәләп, Алмыш хан урынына утырды.

— Күпме көч түгеп, күпме төн йокыларын калдырып... күпме кан коеп мин Чулман буен тез чүктереп кайттым,— диде ул, сүзгә башлап.— Анда йөргәндә минем күпме эшемә монда талау килде! Чулманны алдым — катаусыз калдым. Күпме алыпларым, бөр-

---

[1] Бөктә — хәнҗәр.

кетләрем юкка чыкты! Оямны торгызырга миңа бик күп акча кирәк! Син бирәсеңме үз акчаңны, үз байлыгыңны, Алып-Тархан? Сез бирәсезме, чүлмәкче Котылмыш, бакырчы Юлай? Мин әле сездән дә алырмын анысы... Җиде кат тирегезне тунармын әле мин сезнең! Тик миңа җиде кат тире генә дә аз. Миңа ун кат, йөз кат тире кирәк! Тотыш угланның башы елына ун мең тора. Сезнең угланнарыгызның башы күпмешәр тора?

— Минем углым — җинүче! — диде Алып-Тархан, күкрәген киереп.

— Әйе, үтерелгән ике алыптан соң! — диде Алмыш хан.

— Кичер, ханым, ялгыш миндә,— диде Юлай, тагын баш орып.

— Кичер, ханым,— диде Котылмыш та, ашыгып.

Алып-Тархан да икенче кат шул ук сүзләрне кабатлады.

— Мин сезне кичерәм,— диде хан, тынычланып.— Колагыгызга киртеп куегыз: моннан соң минем тотыкларыма тел тидерәсе, кул күтәрәсе булмагыз. Тотыклар алар шул ук болгарлар. Болгар түрәсе алар өчен дә, сезнең өчен дә бер.

Аталар, оятлы йөзләрен яшереп, кызарынып, өйләренә кайтып киттеләр. Бик кысн, үкенечле булса да, аларга ханның әйткәне белән килешергә туры килде. Тик Корыч-Тимернең генә берни белән килешәсе килмәде. Алмыш ханны ул чын-чынлап Тотышның башын чаптырыр дип уйлаган иде. Атасы кайтып сөйләгәч, ул моңа ышанырга да, ышанмаска да белмәде. Аның күңелендә коточкыч бер көч белән Тотыштан, булдыксыз атасыннан, Алмыш ханнан, барлык кешеләрдән үч алу теләге туды. Шул көннән соң ул бары шул теләге белән генә яши башлады.

X

Тотышның өйгә кайтасы килмәде. Өйгә кайтты исә, анда аны кемдер сагалап, көтеп торадыр шикелле тоелды. Су кереп чыккач, алар Торымтай белән икәүләп Өсән буенда йөрделәр.

Төштән соң күк йөзен кара болытлар каплап алды. Көнне кисәк кенә караңгылатып җибәрде. Түбә өстендә Куар, ачулы мыгырданып, биек таулардан ташлар

тәгәрәтте, явызияләрне куалап, утлы кылычы белән селтәнде. Шуннан соң коеп янгыр яварга тотынды. Тотыш үзенең колы белән янгыр туктаганчы агач төбендә көтеп утырды.

Аларның өйләре түгәрәкләнеп, балдак эчендә балдак булып утырган хан урдасының иң читенә — тышкы «балдакка», төн ягына урнашкан иде. Өйләренә алар болын ягыннан кайттылар, шуңа күрә аларга чатырлар арасыннан үтәргә туры килмәде. Алар кайтып җиткәндә, янгыр инде туктаган иде, аның урынына, көн карангылана башлаган иде.

Үзләре өенә бер йөз адым чамасы калгач, Торымтай барган җирендә туктап калды.

— Карале! — диде ул, каядыр алга күрсәтеп.

Тотыш та туктады, аптырап, үз күзенә үзе ышанмыйча, сыек карангылык аша, үз өе ягына карап тора башлады. Анда, аныкы булырга тиешле түгәрәк өйдән, күккә шәбәеп төтен үрләп ята иде.

— Учак дөрләп китте микәнни? — диде ул Торымтайга.

— Безнең өй түгел бу,— диде Торымтай, икеләнеп.— Әллә яшен ташы төшкәнме соң, тфү, тфү!

— Сөйләнмә! — диде Тотыш.— Учакта утын калгандыр.

Ул тизрәк өенә ашыкты. Аның бу серле төтен чыганагын тизрәк үз күзләре белән күрәсе килде. «Яшен ташы... яшен ташы...» — дип уйлады ул, эсселе-суыклы булып. Булмас ла. Яшен сукса, иң әлек Алмыш хан өен сугарга тиеш. Тәңредән, Куардан йөз чөергән башка кешеләрнекен сугарга тиеш. Аларны сукмаган. Әнә хан өе, күкне каплап, кукыраеп, масаеп урда уртасында утыра.

«Яшен башта Алмыш хан өен сугарга тиеш»,— дигән уй Тотышны бераз тынычландыра төште. Югыйсә, яшен суккан булса, анда инде бөтен нәрсә юкка чыкты дигән сүз булачак! Хан урдасы, яшен суккан өйне, кешесе белән үзен генә калдырып, шундук күченеп китәчәк. Яшен суккан өйгә беркем якын килмәячәк, андагы кешегә беркем ашарга-эчәргә бирмәячәк. Барлык кеше аннан баш тартачак, шулай итеп, ул үзеннән-үзе кеше булудан, тотык булудан, Күрән би углы Тотыш булудан туктаячак. У-у, ул чагында... аның янына төнлә бары ач бүреләр генә киләчәк!..

Әйе, бу аның өе иде... Коты алынган Торымтайның үзен тотып калырга тырышуына да карамастан, Тотыш йөгереп диярлек ишек янына килде, тартып ишекне ачты.

Учак янында кемнедер күреп ул чак-чак кына артына авып китмәде. Аның артыннан ук өйгә килеп кергән Торымтай да учак янындагы кешене күреп алды. Икесе дә, ачык ишектән алга узарга кыймыйча, чакырылмаган кунакка карап торуларында булдылар.

— Аппак ич! — диде кинәт Торымтай, кычкырып.

Шулай диде дә, телен тешләп, тынып калды, куркып як-ягына каранды. Өйләр бер-берсеннән ерак урнашкан иде, аннары, ярым караңгы булганга, якын-тирәдә беркем күренми иде.

— Әйттем исә кайттым! — диде Торымтай, пышылдап, кабаланып.— Минем күзем күрмәде, җирдә яткан таш күрде... Минем күзем күрмәде, агып яткан су күрде... Минем күзем күрмәде, исеп киткән җил күрде!

Үзалдына сөйләнә-сөйләнә ул, сак кына атлап, каядыр китеп барды. Аның бу сөйләнүләрен дә, кинәт тынып, юашланып калуын да Тотыш аңламады.

— Аппак шул! — диде ул, куанып, өенә кереп.

Ул учак янына килде, ишеккә арты беләнрәк торган кызны кочып алды, күзләренә карады. Кыз тыелып кына көлеп куйды, кайнар битен аның юеш, салкын битенә тидерде, аның озын чәчләреннән тамган яңгыр тамчыларын учына җыйды. Кинәт ул йомшап, авыраеп калгандай булды. Үзенең беләкләрендә, күкрәгендә Тотыш аның шул йомшаклыгын, исерткеч авырлыгын, кайнарлыгын тойды.

— Нинди куаныч! — диде ул.— Бу көннәрдә шундый сагындым мин сине. Аппагым! Син — минеке!

Кызның ярым йомык, сөрмәле күзләре ачылып китте. Ул аңа исе китеп, елмаеп карап торды да, шаяртып:

— Түгел,— диде.

Ул Тотышның кочагыннан балык кебек шома гына чыкты да, башын чайкап, битенә төшкән чәчләрен артка ташлады.

— Мин синеке түгел, син — минеке! — диде кыз, көлеп.

Аның болай сөйләнүе тотык егетнең кирәкмәгәндә мин-минлеген кытыклап куйды.

— Нишләп алай? — диде ул.

Кыз, берни әйтмичә, жегеткә бер өздереп карап алды да серле генә көлеп куйды, идәнгә төшкән бүреген алып киде. Шуннан соң куеныңдагы күнчегеннән кечкенә көзге алып ул учактагы ут яктысына якын килде. Көзгегә карый-карый төзәнгән арада ул Тотыш ягына да күз төшергәләп алды.

— Әйт әле, нишләп син минеке түгел дә, нишләп мин — синеке? — диде беркатлы жегет, кашын жыерып.

Кыз аңа телен күрсәтте.

— Син Алмыш хан кызы булган өченме? — диде Тотыш.

— Әйтмим! — диде Аппак, үчекләшеп.

— Ник?

— Юри! Килмә, ярамый!

— Нәрсә ярамый? — диде Тотыш.

Тычканга ташланган мачы кебек, ул бер генә ыргылды да кызны яңадан эләктереп алды, кочагына кысты.

— Тотыш, үтерәсең! — диде кыз, чырылдап.

— Әйтәсеңме, юкмы? — диде Тотыш.

— Җибәрсәң, әйтәм,— диде кыз.

Тотыш аны иплəп кенә йомшак киезгә бастырды.

— Син — тиле,— диде кыз, яратып, үз итеп.— Син минеке булмасаң, өең дә минеке булмасые. Үзе югында чит кеше өенә керү ярамаганлыгын беләсеңдер? Сорамыйча керү — шул ук угрылык.

— Син болай да угры кебек,— диде Тотыш.

— «Кебек» белән «бугай» ат койрыгында гына була,— диде кыз, көлеп.

— Чын. Минем янга син бары караңгы төшкәч кенә... кеше күрмәгәндә генә киләсең,— диде Тотыш.— Беркайчан да без кеше алдында очраша алмабыз микәнни? Беркайчан да без бергә була алмабыз микәнни?

Кыз, йөзендәге елмаюын сүндереп, тынып калды.

— Әйдә ул турыда сөйләшмик! — диде ул бераздан уйчан гына.

XI

Тотыш, юеш киемнәрен салып идәнгә ташлады да, шәрә килеш диярлек учак алдына килеп утырды.

— Киен,— диде кыз, үтенеп.— Торымтай килеп керер әллә.

— Керсә, ни булган? — диде Тотыш, исе китеп.

— Ярамый, кнеп,— диде кыз.

Тотыш, сүз тыңлап, өстенә коры киемнәрен киде. Ул әле генә Торымтайның: «Аппак!» — дип кычкырып җибәрүен, никтер куркып тизрәк чыгып китүен күз алдына китерде. Ана монда ниндидер сер бардыр шикелле тоелды.

— Син... Торымтайдан курыкмыйсыңдыр ич? — диде ул кызга.— Әллә Торымтай синнән куркамы соң?

— Мин сиңа әйттем ич: мин гарәп динендәге кеше,— диде Аппак.

— Беләм,— диде җегет.

— Менә шул, гарәп дине буенча, ир кеше алдында хатын-кыз битен каплап йөрергә тиеш, ди, үз ире булмаган ирләр белән очрашмаска тиеш, ди.

— Битен каплагач, аны ничек таныйлар соң? — диде Тотыш, шаккатып.— Очрашмыйча кешеләр ничек торалар соң?

— Мин аны үзем дә аңламыйм,— диде Аппак.— Мулла шулай куша. Әти соңгы көннәрдә мулладан да арттыра башлады. Мулла әйтә, ирләр белән хатын-кызлар бергәләп су керергә тиеш түгел, ди, шәрә килеш бер-берсенә күренергә тиеш түгел, ди. Анысы ярамый, монысы ярамый... Барысы да хатын-кызга ярамый! Көн дә мулла безне җыя да шундый нәрсәләр өйрәтә. Аннары гарәпчә укырга-язарга өйрәтә.

— Кызык. Авырмы?

— Җиңел. Мин бернәрсә дә аңламыйм,— диде Аппак, көлеп.— Мулланың юан корсагын, майлы күзләрен күрдеңме, берни башка кермн — сине уйлап тик утырам.

— Мин муллага охшаганмынмыни?

— Юк! — диде кыз, көләргә тотынып.— Син шундый булсаң, нинди ямьсез булырыең!

— Беләсеңме, син өйрән! Язарга да, укырга да өйрән. Миңа да өйрәтерсең,— диде Тотыш чын-чынлап кызыксыну белән.— Гарәпчә китаплар күп. Йолалары җайсыз булса да, алар үзләре бик башлы, ди. Минем ишеткәнем бар. Беләсеңме, аларча өйрәнсәң, Багдадка, Мисырга барырга була.

— Ник барасың анда? — диде кыз, күңелсезләнгәндәй итеп.

— Кызык итеп. Минем барлык җирләрне күрәсем килә: Румны, Самаркантны, Мисырны...

— Әй лә, кызык түгел,— диде кыз, балаларча киреләнеп, иркәләнеп.— Телләрен дә, язуларын да өйрәнәсем килми. Башта син өйрән, аннары миңа өйрәтерсең.

— Кемнән?

— Ага-базарда сатучылар бетмәгән. Таныштырырмын,— диде Аппак.— Яратмыйм шул мулланы. Үзе, хатын-кыз ирләргә карамаска тиеш, ди, үзе гел миңа карый, башка кызларга карый.

— Сиңа карый? Нигә аны элегрәк әйтмәдең? — диде Тотыш.

— Нәрсә дип әйтергә? — диде Аппак, исе китеп.

— Мин аны! — диде Тотыш, мыгырданып.— Алар барысы да оятсызлар... көньяктан килгән ирләр... Беркайчан да хатын-кыз күрмәгән кебек кыланалар.

— Шуның өчен дә көнләшәсеңме? — диде кыз.

— Юк, мин көнләшмим,— диде җегет.— Минем ачу килә. Юк, мин куркам, шикләнәм бугай.

— Нәрсәдән, кемнән куркасың — Корыч-Тимердәнме, аның атасыннанмы?

— Көлмә,— диде Тотыш ачусыз гына.— Мин инде аны онытып та бетергәнием.

— Син онытсаң да, мин онытмадым,— диде Аппак эчке бер борчылу белән.— Шуңа да ашыгып килдем менә. Нишләдең.., нишләдегез анда? Корыч-Тимернең кем икәнлеген... кем углы икәнлеген беләсеңме син?

— Беләм,— диде Тотыш караңгы чырай белән.— Икенче бәйләнә калса, мин аны!.. Мин аны... нишләтеремне үзем дә белмим. Ни генә булмасын, мин аннан кыерсыттырып тормам. Мин аны чебен урынына, таракан урынына сытачакмын! Мин аны он итәчәкмен!

— Син нинди усал, Тотыш! — диде кыз, сокланып.— Шулай да саграк булырга кирәк. Син мондагы кешеләрне дә, йолаларны, түрәләрне дә белмисең.

— Йола... түрә! — диде Тотыш, ачудан йомарлангган йодрыкларын селтәп.— Илгә яу килсә, яуга каршы сугышырга була. Өстеңә бүре ташлана икән, аның белән дә сугышырга була. «Килмешәк» дип сине берәрсе мыскыллый икән, аны җиргә күтәреп орырга була. Йола, түрә юлыңа аркылы төшсә, ул чагында нишләргә? Берни эшләп булмый. Башыңны иеп, килешергә тиеш буласың. Мин инде күптән уйланам ул турыда,

Мин күктәге тәңрегә инанам, җир, су, урман, ут-учак ияләренә... җил-давыл, янгыр, яшен... җәй, кыш, яз, көз ияләренә... дөньяда була алган барлык ияләргә табынам!

— Мулла әйтә: җир, су, урман ияләре, өрәкләр, албастылар юк, ди, бары бер алла гына бар, ди.

— Күрденме, әнә алар йоласы бөтенләй башкача! — диде Тотыш, никтер кыза башлап.— Гарәпләр дә безнең кебек кеше. Тәҗикләр дә, румнар, кытайлар... ар, чирмеш, урыс — барысы да ике аяклы, ике куллы кеше. Телләре башка да, йолалары башка. Менә шуны аңламыйм мин — барлык кеше өчен җир дә, күк тә, ай-йолдызлар да бер булгач, ник аларның йолалары гына төрлечә соң? Ник берәүгә ярагап икенче берәүгә ярамый? Гарәпләр... чумаклар өчен әнә бер-береңә йөзне күрсәтү дә язык, безнең өчен — түгел. Ник болай бу? Кайсы моның чын? Бармы дөньяда чын йола? Әллә болар барысы да бер саташу гынамы?

— Мин белмим,— диде Аппак.— Син әллә нинди сүзләр сөйлисең, Тотыш. Мин куркам. Мин тәңредән куркам, ияләрдән куркам.

— Син мулладан курык,— диде Тотыш, көлемсерәп.

— Мин барысыннан да куркам, Тотыш,— диде кыз.— Курку минем каныма сеңгән. Мулла әйткәннәр исемә төшсә, кайчакларда котларым алына: ияләр ни әйтер дим, ташлаган, оныткан өчен тәңре таш белән бәреп үтермәсме дим. Күнелемнән минем беркайчан да ата-баба йоласыннан баш тартканым юк. Син алай тәңрегә, йолага тел тидермә, Тотыш.

— Мин тел тидермим,— диде егет.— Мин аңламыйм, мин аңгырыйм. Минемчә, йолаларның яхшысы да, яманы да бар. Урлашырга, кеше үтерергә ярамый — яхшы йола. Ирләр белән хатын-кызлар бер-берсенә битләрен күрсәтмәскә дигәне — яман йола.

— Әйе шул,— диде Аппак, килешеп.— Мин синнән йөз яшермим ич. Аны мин дә яхшы йола димим.

— Шулай да син миңа киенергә кушасың!

— Торымтай күрмәсен дим...

— Минемме? — диде Тотыш.

— Безне,— диде кыз.

Тотыш, әйтергә сүз таба алмыйча, аптырап, күңелсезләнеп утырды. Нәрсә соң бу? Нинди серле, яшерен нәрсә бар соң монда?!

— Атаңнан... ханнан курыксаң, мин әле аңларыем,— диде ул, әкрен генә сүзгә башлап.— Билгеле, хан кызы теләсә кем белән йөрергә тиеш түгелдер инде ул. Билгеле, ата кеше... хан булган кеше үз кызының ниндидер тотык белән очрашуын, яратышып йөрүен теләмәс. Анысы аңлашыла кебек. Ник Торымтайдан да яшеренергә? Ник?! Менә монысы аңлашылмый. Ник син... гарәп йоласын яман дип уйлап та, үзең башка кешеләргә күренүдән куркасың? Нишләп син, кешеләрдән генә түгел, көннән, кояштан куркасың? Әлеге дә баягы... мин тотык булган өченме... «килмешәк» булган өченме?

— Юк, юк, Тотыш! — диде Аппак, куркып, аның муеныннан кочып.— Ни сөйлисең?! Ташка язмаганны!..

— Алайса, син мине кызганып... алдап йөрисең?

— Юк, Тотыш!

— Нәрсә, тагын «йола»мыни? — диде Тотыш, мыскыл белән.

— Әйе, йола,— диде кыз.

— Йола?! Чынмы? Алда да йола, артта да йола, уңда да, сулда да! Төкерәм мин йолаларга! Төкерәм! — дип кычкырды Тотыш.— Мине яратудан тыя торган, мине ашаудан-эчүдән, күрүдән, ишетүдән тыя торган... минем кулларымны, аякларымны богаулап ташлый торган барлык йолаларга, инануларга төкерәм мин!

— Тотыш, тукта! — диде кыз чыркылдап, коты алынып.

— Туктамыйм! — диде җегет.— Миңа тын җитми, миңа иркенлек җитми! Канатлар кирәк миңа — тәңре катына күккә менәм, барысын да аңа аңлатып, сөйләп бирәм — болай яшәп булмый! Мин болай яши дә, ярата да алмыйм!

— Язык, язык! — диде кыз, дер-дер калтыранып.

Колакларын ике кулы белән томалап, ул ишеккә ташланды.

XII

Тотыш аның артыннан чыгып тормады. Эзләргә чыкса да, ул инде аны таба алмас иде. Тапканда да, ни файда? Үз кочагында чагында да ул аны үзенеке итеп тоя алмый. Аның өчен Аппак бар да, юк та. Ул аны — Тотышны — ярата да, яратмый да кебек. Ул буй җитмәслек агач башындагы матур алма шикелле. Аны алып булмый, кулга тотып булмый. Ике арада күзгә

күренмәгән ниндидер киртә ята. Ул әйткәнчә, йола гынамы монда, әллә тагын бүтән нәрсә дә бармы?

Төптән уйлап караганда, монда әллә нинди аптырар нәрсә дә юк. Хан-кызы була торып, нишләп әле ул аны... тотыкны... каяндыр урман арасыннан килгән бер томананы яратканлыгын башкаларга сиздерергә тиеш? Торымтай — шул ук озын колак. Сизсә, атасы аны шундук бирәр бигәме, чит илнең бирәр ханынамы кияүгә тотып бирәчәк! Әйе, әйе! Чынлап та, сиздермәскә кирәк! Ничек тә кеше-карага сиздермәскә кирәк. Килсен генә, яратсын гына!

Үз-үзенә урын таба алмыйча, үкенеп, пошынып ул тышка чыкты. Теге чактагы кебек ул аны эзләп каядыр китеп бармады. Бик үк теләмичә генә ул Торымтай янына юнәлде.

— Аппакны күрмәдеңме? — диде ул аңа.

Торымтай, берни эндәшмичә, үзенең учагын дөрләтеп җибәрде, учак тирәсендәге чүлмәкләрен бер тирәгәрәк утыртып куйды.

— Аппакны күрмәдеңме? — диде Тотыш тагын, соравын кабатлап.

— Йокы да килми,— диде кол, чукрак кеше сыман узалдына сөйләнеп.

— Нәрсә мыгырдыйсың син? — диде Тотыш, аның кисек колагына күзе төшеп.— Ник әйтмисең — Аппакның чыгып киткәнен күрмәдеңме дим?

— Нинди Аппак? — диде Торымтай.— Мин бернинди Аппакны күрмәдем.

— Баягынак та күрмәдеңме? — диде Тотыш юри генә, сынап карау өчен генә.

— Күрмәдем,— диде кол.

— Син нәрсә, шаштыңмы әллә?! Әллә мине тилегә саныйсыңмы? — диде Тотыш, үз колагына үзе ышанмыйча.

— Юк, синең өйдә мин баягынак та, әле дә синнән башка беркемне күрмәдем,— диде Торымтай, кабатлап.

— Алайса, минем янга Аппак булып албасты килеп йөридер?

— Тфү, тфү! Минем колак ишетмәде, җирдә яткан таш ишетте...— диде Торымтай, такмакларга тотынып.

— Сез барыгыз да миннән нидер яшерәсез! — диде Тотыш, колның каршысына килеп.— Нәрсә? Әйтәсеңме, юкмы?

— Син юкка кызасың, Тотыш,— диде кол ачусыз гына.— Синең өйдә минем синнән башка беркемне күргәнем юк.

— Син инде аны әйттең.

— Әйттем,— диде Торымтай, килешеп.— Син монда яңа кеше: йоланы, түрәне белмисең.

— Син дә шул ук сүзне сөйлисеңме?!

— Сөйләмичә! Балыксыз күл булмас, йоласыз ил булмас. Йолага, түрәгә, ханга буйсынмаган кешенең башын чабалар. Иртәгә кызгут була — онытмадыңмы?

— Онытмадым,— диде Тотыш, кинәт сүрелеп, төшенке генә.

Торымтай янынннан ул тагын да ныграк пошыну, борчылу белән чыкты. Адым саен түрә, йола, хан... Билгеле, Акбүредә дә йола, түрә бар иде, тик анда ул үзен андый нәрсәләрдән ничектер көчлерәк сизә шикелле иде. Көчле үк сизмәгәндә дә, ул алардан курыкмый иде. Анда барысы да — урман, сулар да, иялэр дә якынрак, аңлаешлырак иде. Монда да шул ук жир, шул ук күк, тик монда, кая гына барсаң да, ни генә эшләсәң дә, күзгә күренмәгән ниндидер коймага барып төртеләсең.

«Тотык өчен шулай булырга тиештер дә инде»,— дип уйлады ул бераздан, тагын үз уйларына үзе каршы килеп. Моннан соң ул чыннан да саграк булырга тиеш, алдын-артын карап йөрергә тиеш.

Тик икенче көнне үк ул үз-үзенә биргән сүзен онытып ташлады. Ул тагын саксызлык эшләде. Кызгутта, бөтен кеше алдында, хан алдында яшь чәчәнне яклап, «Сандугач!» дип ул кычкырды. Шулай ук «Күктән килде!» дигән сүзләр дә аның авызыннан чыкты.

Якын-тирәдәге кешеләрнең барысы да диярлек ул икәнен күреп, ишетеп тордылар. Алай гына да түгел, Алмыш хан үзе дә, чатыр тирәсендәге башкалар да аның кычкыруын күреп-ишетеп калдылар. Тик беркемнең дә: «Тотыш кычкырды!» — дип әйтергә теле бармады.

Кызгуттан соң аны хан янына чакырдылар. «Үлемем шушыдыр»,— дип уйлады башсыз жегет, шүрли калып. Алмыш хан аңа, алтын аякка салып, агу урынына кымыз бирде, аннары, тыныч булырга тырышып, сүзгә башлады.

— Тотыш углан,— диде,— күреп торам, син чыннан

да бүреләр токымыннан икәнсең. Шуңа күрә ошыйсың да син миңа!

— Шуңа?! — диде Тотыш, ышанмыйча.

— Шуңа,— диде Алмыш хан.— Миңа куйлар түгел, бүреләр кирәк. Аңлы бүреләр...

— Тешсез бүреләрме? — диде яшь җегет, сизелеп торган бер мыскыл белән.

— Юк, аңлы бүреләр,— диде хан нык итеп.— Күреп торам, син мине яратмыйсың, углан. Кызыл Яр катау янындагы орышта минем алыпларымны үтереп, син атаңны-анаңны, ыруыңны якладың. Моның өчен сине яманлап булмый. Анда син хаклы идең. Ләкин тормыш катлаулы, каршылыклы. Тормышта... хаклы кеше түгел, көчле кеше хаклырак. Минем ерак бабаларым да тегендә, җылы яктагы, диңгез буендагы туган җирләрен саклап, дошманнар белән сугышканнар. Алар хаклы булганнар. Ләкин дошман бар нәрсәдән көчлерәк булган. Болгарлар, көчлеләрнең кулы астына эләгеп кол булмас өчен, туган җирләрен ташлап, менә монда Идел-Чулман буена күченеп килгәннәр. Алар монда китәргә дип килмәгәннәр. Мин шулай ук китәргә җыенмыйм. Син, углан, үзең турында гына, үз катавың турында гына уйлыйсың. Шуннан башка барлык кеше, барлык ырулар синең өчен — дошман. Шуңа күрә дә сез: акбүреләр, суарлар, казаяклар, бер-берегездән куркып, бер-берегез белән сугышып-ызгышып яши бирәсез. Шуңа күрә дә сез — таркау. Таркаулыктан миңа да, сезгә дә файда юк. Син менә шуны аңларга тиешсең, углан. Шуны аңласаң, син мине дә аңларсың, минем ягым түгел, минем якчым булырсың. Син инде уйлыйсыңдыр: ни өчен Акбүре Алмыш ханга, болгарларга буйсынып яшәргә тиеш дип, Акбүре ирекле булырга тиеш дип. Ирекне мин дә яратам. Тик сезнең ирек белән минем ирек арасында бик зур аерма бар. Үз ирегегезне сез үзегез генә саклый алмыйсыз. Сезнең уч төбедәй ирегегез ахыр чиктә сезнең өчен ирексезлек булып кайта. Минем кул астындагы ирек сезне талаудан, кыраннан, кан-яшьтән коткарачак. Минем кул астындагы ирек, ныклы бер кулга тупланган ирек сезне дә, мине дә көчле итәчәк, теләсә нинди читләргә, ятларга каршы тора алырлык бердәм ил-көн итәчәк! Син, Тотыш углан, менә шулар турында уйлап кара. Кызыл Яр катауда торып кына түгел, менә монда — Идел

белән Чулман кушылган төштә, барлык ыруларның, барлык ил-көннең кирәге бер төенгә җыйналган шушы үзәктә торып уйлап кара. Ител-Чулманга йөзләгән, меңләгән елгалар, инешләр коя. Ул елгаларның, инешләрнең күбесе тавык атлап чыгарлык сай гына, тар гына. Аерым-аерым аксалар, беркайчан да алар диңгезгә барып җитә алмаячаклар — корып-кибеп бетәчәкләр. Бөек Ител аларның барысын бергә җыйган. Шуңа күрә дә ул көчле, куәтле. Аны җиңә алырлык бернинди көч юк дөньяда! Ител-Чулман буендагы вак ырулар да, бергә кушылып, Болгар тирәсенә тупланып, менә шундый көчкә ия булырга тиешләр. Син, Тотыш углан, үзең өчен генә түгел, башкалар өчен дә... киң итеп, зур итеп уйлап кара.

— Мин уйлармын, ханым,— диде Тотыш бераз тынып торганнан соң.

— Мин сиңа ат бирергә, үзеңнең коралларыңны кайтарырга боердым, Тотыш углан,— диде Алмыш хан.— Корал сиңа кирәк булыр. Тик, кара аны, кеше арасында саграк бул!

— Ханым! Чынлапмы?! — диде Тотыш елмаеп, аягына басып.

— Минем көтүдән үзең теләгән атны сайлап алырсың,— диде хан.

— Бай бул, тәңре сиңа күп яшь бирсен, ханым! — диде куанычыннан нишләргә белмәгән җегет.

XIII

Таң атар-атмас борын Тотыш өе янына ханның баш көтүчесе Утамыш килеп туктады. Җәен-көзен, төнен-көнен кырда-болында үткәргәнгә, аның җил кискән җыерчыклы йөзе, корымланган чүлмәк төбе кебек, кара янып чыккан иде. Башына ул колакчынлы төлке бүрек, аякларына озын конычлы күн итекләр кигән иде. Үзе атланган атның ике ягына да ул иярләнгән ике ат таккан иде.

Иң әлек ул Торымтайны уятты.

— Тотыш углан кирәкте. Уят аны,— диде карлыккан тавыш белән пышылдап.— Көтүгә барабыз. Үзенә ат сайлар. Ханның боерыгы... Иртәнге чык күтәрелгәнче тотарга кирәкте.

Торымтай ханның боерыгын белә иде. Ул тиз генә Тотышны кереп уятты. Тотыш аны-моны аңлап өлгергәнче, өйгә Утамыш көтүче килеп керде.

— Тор, киен. Тиз бул, углым,— диде ул, сүзне кыска тотып.— Ат сайларга барабыз. Чык күтәрелгәнче...

Йокысы ачылып җитмәгән Тотышның күз аллары яктырып китте. Ул берни сорашып, карулашып тормады, тиз арада киенеп тә алды, көтүче карт артыннан ияреп тә чыкты. Утамыш аңа үзе белән алып килгән атның яшьрәген, көрән төстәгесен бирде. Торымтай киң янбашлы ала биягә атланды. Алар, чыклы үләндә яшькелт эзләр калдырып, кояш чыгышына таба юл тоттылар.

Иртәнге күренеш искиткеч иде. Иксез-чиксез болын өстендә, Ител аръягындагы сызылып кына күренгән күксел калку ярлар өстендә, уң яктагы урман буйларында йокымсырап иртәнге тынлык ята. Җирнең куе үлән белән, түмгәкләр белән капланган түбәнрәк урыннарында, ястык-ястык булып, аксыл томаннар кабарып күренә. Шулай ук кайбер урман ачыкларында да, куаклар арасында да төргәк-төргәк томан кисәкләре эләгеп калган. Чикерткәләр әле уянмаган. Аның урынына әле анда, әле монда сыздырып-сыздырып сандугачлар сайрый, бытбылдыклар кычкыра. Шулай да бөтен җирдә, бөтен дөньяда олы, серле бер тынлык саклана.

Куктән иңгән бу иртәнге тынлык та, сандугачлар сайравы, бытбылдыклар кычкыруы да Тотышка бик-бик таныш иде. Чык күтәрелгәнче, кояш чыкканчы дип, шушылай ат өстендә тирбәлә-тирбәлә каядыр барулар да, йокымсыраган аяк-кулларның авырлыгы да, салкынча тын алудан күкрәктә әкренләп-әкренләп күтәрелә барган җиңеллек тойгысы да — барысы да, барысы да таныш иде. Шулай да монда — җирдә, күктә, бөтен тирә-якта ниндидер яңа төрле киңлек-иркенлек бар, ниндидер яңа төрле куаныч-сөенеч бар шикелле иде. Бер карасаң, монда бөтен нәрсә җырлап-көйләп тора сыман, икенче бер карасаң, ниндидер әйтелмәгән моңсагыш бар, гүзәллек, күркәмлек бар сыман иде. Чык тамчыларына күмелеп утырган үлән сабакларын, ак, сары, күк чәчәкләрне, сандугачларны кызганудан, яратудан, ниндидер, кайсыдыр бик якын кешеңне сагынудан, кайчандыр күңелеңне өтеп алган яшерен әрнү, кимсенү тойгыларын искә төшерүдән үзегең өзгәләнеп

жылыйсы да килә, шул ук мәлдә каядыр күккә, биеккә ашасы да килә шикелле иде.

Шулай моңланып, уйланып барганда, ул үзенең кичәгенәк «Сандугач!» дип кычкырган үз тавышын ишеткәндәй булды. Гүзәллек, серлелек югалды. Тирә-як көтмәгәндә салкынаеп, шыксызланып калды. Билгесез куанычлар, моң-сагышлар белән тибрәнгән күңелне, ачы таш булып, өткеч без булып, чын кызгану тойгысы көйдереп алды. Бозылган, канаты каерылган сандугач белән чагыштырганда, күзгә күренмәгән сандугачларның сайравы моңсыз, күңелсез булып тоелды.

Алар сөйләшмичә шактый ара киттеләр. Хан урдасы утырган болын да, болын читендәге таллыклар да артта калды. Алар сирәк-мирәк куаклар белән, язгы ташу алып килгән ботак-сатаклы, тамырлы агачлар белән чүпләнгән икенче бер болынга килеп чыктылар. Тирәякта ниндидер вак күлләр, камышлыклар күренеп калды. Алда җиз кыңгырау тавышлары ишетелде. Көтүгә барып җитәргә инде күп калмаган иде, ахрысы.

Менә Ител ягыннан беренче талгын җил исеп куйды. Шомырт, кара зелпе куаклары, бер-берсе белән исәнләшкән сыман, җиңелчә генә талпынышып алдылар. Каяндыр борынларга әчкелтем төтен исе килеп бәрелде. Атларның аяклары астыннан, куе үлән арасыннан, ыргытылган таш сыман булып, чәчрәп кошлар очып чыкты. Шул ук мәлдә тәбәнәк калкулыклар, урманнар артыннан кояшның соңге башаклары күренгәндәй булды. Утамыш, киек куалаган аучы сыман, ашыгып атын юрттыра бирде...

Күп тә үтмәде, тәбәнәк куаклар да, җир өстенә сузылып яткан тамырлы агачлар да артта калды. Алда искиткеч киңлек, иркенлек ачылды. Монда болынның иге-чиге юк иде. Ут-үлән монда куерак, йомшаграк иде. Шушы иксез-чиксез киң болынны тутырып җылкы көтүе утлап йөри иде. Куаклыктан бер ярты чакрым чамасы арырак, тирә-ягын яшел камышлар әйләндереп алган түгәрәк күл буенда, көтүчеләрнең киез өйләре күренә иде.

Куаклар арасыннан килеп чыккан җайдакларны иң элек этләр сизеп алды. Этләр өргән тавышка атлар да башларын калкытып карадылар, колакларын үрә торгызып, борын тишекләрен киереп, ят исләрне иснәделәр, кешнәп җибәрделәр. Тотышның Көрәне дә аларга каршы сузып кына кешнәп куйды.

— Исәнләшәләр,— диде Утамыш.— Этләр белән атлар кешедән белеклерәк. Алар әнә бер-берсен танып та алдылар, көтүчеләр әле күренми.
— Әнә берсе күренде,— диде Торымгай.
Чыннан да, алачыклар ягыннан болай таба бер атлы кеше килә иде. Бу яшь бер көтүче булып чыкты.
— Барыгыз да аманмы? — диде Утамыш, яшь көтүчегә якынайгач.
— Аманбыз, Утамыш баба,— диде яшь көтүче.
Шулай дигәндә ул кызыксынып Тотышка карап алды, ничектер үз итеп, ягымлы итеп елмайды да, кырт кына борылып, кире чапты. Өрә-өрә аның артыннан этләр иярде.
— Менә сезгә Тотыш углан,— диде Утамыш, көтүчеләр янына килеп җиткәч.— Кояш чыга, балалар. Чык күтәрелгәнче тотып бирергә кирәк берәр тулпарны. Арканга эләктергәнче бәкәлдә чык суы кибеп өлгермәсә, атланган ат чыктай җинел, җилдәй җитез, арысландай көчле була.
— Тотабыз, Утамыш баба!
— Була ул! — диештеләр көтүчеләр, ияр өстендә төз, нык утырган алып егетне караштырып.
— Мин үзем тотармын. Аркан бирегез дә...— диде Тотыш.
— Тотарсың, тотарсың, углан,— диде Утамыш.— Шулай да булышмый булмас.
— Минем булышчым бар,— диде Тотыш.— Каян икәнен күрсәтегез дә аркан бирегез.
— Күрсәтәсе юк,— диде Утамыш, яшь җегетнең үзсүзлелеген ошатмыйча.— Көтү — янында. Алмыш ханның иң яхшы атлары шушында. Чапкын өчен, яу өчен симертелә. Ияр күрмәгәннәре дә, күргәннәре дә бар. Кайсын сайлыйсың?
— Мин үзем белермен, Утамыш баба,— диде Тотыш.— Аркан бирәсезме миңа, юкмы?
Аның мондый кирелеген күреп, көтүче башының чынчынлап йөзе җимерелде.
— Ай-йай! — диде ул, телен шартлатып.— Утамыш кебек көтүче бөтен Болгарда юк. Алмыш хан башта минем белән киңәшә. Син сон ханнан да белеклерәкмени, углан?
— Ат тоту өчен хан булуның кирәге юк, Утамыш баба,— диде Тотыш тыныч кына.— Үзең әйттең: сайлап

алырсың, диден. Ханның да боерыгы шундый. Ник аяк чаласың?

— Аяк чалган кеше юк, Тотыш углан,— диде Утамыш йомшарып.— Әйтәм генә. Бар, кайсын телисең, шунысын сайла. Шулай да тиз кыймылда. Бирегез аңа аркан!

Читтәрәк торган көтүчеләрнең берсе, Утамыш авызыннан «аркан» сүзе чыгар-чыкмас, искәрмәстән Тотыш кулына җыелган аркан ыргытты. Тотыш көтүченең селтәнүен, күрүдән бигрәк, тоеп алды. Ялт кына борылды да кулын сузды, читкә очып барган аркан төргәген эләктереп тә алды. Чит җегетне сынарга чамалаган көтүченең, шулай ук аның янындагы башкаларның күз карашларында соклану билгесе чагылып китте. Торган саен ныграк уртәлә барган Утамыш та кинәт тынып калды.

— Ак юл сиңа, углан,— диде ул мыгырданып.

Торымтай белән Тотыш күлдән ераклашып өлгермәде, Утамыш тузына башлады.

— Карап карарбыз, нинди тотарсың икән! — диде төкеренеп.— Утамышны өйрәтүче табылган! Ак бүре кергәне! Урман арасыннан, аюлар яныннан килеп чыгалар да шулар, болгарлар алдында борын чөяргә тотыналар.

— Арканны нинди шәп тотты! — диде көтүчеләрнең берсе, телен шартлатып.

— Чәкән аллагытны шул чәнчелдергән ич инде! — диде икенчесе.

— Чәнчелдергән! — диде Утамыш уртәлеп.— Алып-Тархан углы кебек бер селәгәйдер әле.

— Ә-ә! — диде шунда бер көтүче.— Корыч-Тимерне ул билсез калдырган.

— Орышта Корыч-Тимер үзен чак-чак кына чәнчеп үтермәгән! — диде Утамыш ачу белән.

— Үчен кайтарган инде,— диде икенче көтүче.

— Барыгыз, читтән генә күзәтеп йөрегез — көтүне куркытып, таратып бетермәсеннәр анда,— диде Утамыш.

— Таратсалар, үзебез җыярбыз,— диде яшь көтүче.— Тотыш алыпны бөтен Болгар мактап сөйли — ул гына танырга теләми, имеш!

— Ярар, телләшмә! — диде Утамыш кырт кисеп.— Бар, эшегездә булыгыз.

Көтүчеләр, якында гына утлап йөргән иярле атларны готып алдылар да, атланып, кайсы кая китеп бардылар.

XIV

Көтү бик зур иде. Меңләгән яшь, таза атлар, күз күреме җитмәслек киң болынны иңләп, таралып, иркенләп йөриләр иде. Аларның кайберләре башларын калкытмыйча үлән умыралар; кайберләре, муеннарын сузып, каршы искән җилдә ниндидер үзләренә генә таныш исләрне тоталар; кайберләре, койрыкларын селтәп, тынычсызланып, биеп, уйнаклап, башкалар арасында туктаусыз йөренеп торалар иде. Кайберләре, көтмәгәндә берәрсе белән очрашып, куркып-өркеп бер-берсен иснәштерәләр, икенче берәүләре, чиный-чиный, мышный-мышный, каты тояклары белән дөп-дөп бәреп, үзара чын-чынлап яу ясап яталар иде. Үзара тибешүчеләрдән арырак, икенче берәүләре, шаянраклары, матур башларын алга сузып, озын ялларын җилфердәтеп, койрыкларын күтәреп, бер-берсен узыша-узыша, «качышлы уйныйлар» иде.

Монда күк атлар да, акбүзләр дә, кара-туры, коба турылар да... җирәннәр дә, колалар да, алалар да... кашкалар да — барысы да, барысы да бар иде. Кайбер атларның койрыклары юри озын көе калдырылган, кайберләренеке, киресенчә, кыска итеп киселгән иде. Күз тимәсен, урман иясе, саз иясе бозмасын өчен, кайсыбер атларның ялларына, койрыкларына төрле төстәге чүпрәкләр тагылган иде.

Күзләре уттай янып торган, яфрак селкенсә дә колаклары үрә торган сизгер яшь байталлар, яшь айгырлар, чит кешеләр якынлашу белән, шундук читкә китеп бардылар, я булмаса, күптәнге танышларын күргән сыман, берни дә тартынусыз яннарына килделәр, атларын иснәштерделәр; әрсезрәкләре, арттан калмыйча, койрык булып тагылып йөрделәр.

Атлар күп иде, бик күп иде. Аларны жентекләп карау өчен бер көн түгел, биш көн кирәк булыр иде. Баш көтүче әнә биш көн түгел, бер күлем дә бирми — тизрәк, тизрәк, ди, чык күтәрелгәнче, ди... Кара, нинди белекле! Кем уйлап тапкандыр ул «чык күтәрелгәнче»не?!

Тотыш атын кызу атлатып барды. Ана атларның берсе дә ныклап торып ошамады. Көр, чибәр атларның ул әле берсенең, әле икенчесенең кимчелеген тапты. Кайсының төсен, кайсының башын, аягын, кайсының билен яратмады. Күңеленнән ул үзенә коштай җиңел, корычтай чыдам, ялкындай җитез ат эзләде. Ни әйтсәң дә, ул аның үз аты булачак! Ике ел буена ул аның иң якын юлдашы булачак. Шулай булгач, ничек инде ул ашык-пошык сайласын аны!

Як-ягына карана-карана, күзәтә-күзәтә ул болынның әле бер җиренә, әле икенче җиренә барып чыкты. Юк, аңа ошаган ат очрамагач очрамады. Ул арада кояш күтәрелгәннән-күтәрелә барды, көн жылынды, чыклар кипте. Чәчәкләрдән татлы исләр бөркелә башлады. Игел ягыннан искән талгын җил белән бал исе, су исе килде. Меңләгән, ун меңләгән тояклар таптаган, шулай да таптап, тигезләп бетерә алмаган биек үләннәр арасында берөзлексез чикерткәләр чәкелдәде, кошлар сайрады. Җир уянды, чын-чынлап уянды.

Яшь җегетнең чырае бозылганнан-бозыла барды. Утамышның сүзләренә бик үк ышанмаса да, шулай да аның «чык күтәрелгәнче»се күңелен тырнап, эчен пошырып тик торды.

— Болай ашыгырга ярамый,— диде ул, атын туктатып.— Ашыйсы да килә. Әйдә кире борылабыз. Төштән соң яхшылап карарбыз.

Алар борылдылар да түгәрәк күл ягына карап киттеләр.

— Тапмадыгызмыни? — диде Утамыш, аларның буш кул белән килүен күреп.

— Тапмадык,— диде Тотыш.

— Иртәгә иртәрәк карап карарсың тагын,— диде Утамыш, ашыгып.— Әйдәгез, ашарга утырыгыз. Кояш югары — ашаган югале...

Тотыш кешәнләп атны утларга җибәрде. Торымтай белән алар күлдә битләрен, кулларын юдылар, учак янына, киез өстенә килеп утырдылар. Утамышның ише, озын киндер күлмәк итәген биленә кыстырып куйган шадра хатын, агач табакка салып, пешкән балык, ботка китерде, тулып, бүлтәеп торган турсык китерде.

— Без ашадык. Сез генә калдыгыз. Әйдәгез, житешегез,— диде хатын Тотыш белән Торымтайга.

Кунаклар ашаган-эчкән арада Утамыш, аякларын чирәм өстенә сузып җибәргән килеш, үзенең иярен төзәткәләде.

— Якын-тирәдә кан коелдымы, бүре җыела,— дип сөйләнде ул үзалдына.— Төннәрен көтүгә киләләр. Бүген төне буе шулар белән сугышып чыктык. Бишесен үтердек. Бер байталны талаганнар.

Тотыш аның шулай әкрен генә сөйләнеп угыруына бөтенләй колак салмады. Шулай да бүреләр белән сугышу турындагы сүзләрне ул ишетеп калды. Шундук ул үзенең изге нарат янындагы төнге сугышын исенә төшерде. Нинди башсыз булган ул! Атасы булмаса, Утташ кам инде күптән аның башын ашаган булыр иде. Атай, анай!.. Кайда икән алар? Өйдә микән, исән микән алар? Уйлый микән алар үзләренең игелексез угылларын?

Шулай уйланып утырганда, аның күзенә бер нәрсә чалынып калды. Күлмәк итәген биленә кыстырып куйган шадра хатын, кулына тоткан чүлмәген ничектер качыргандай кыланып, якындагы куаклыкка кереп чыкты.

— Булдымы, туйдыгызмы? —диде Утамыш, эшеннән аерылып, кунаклар ягына карап.— Бал куйганыек та, булуы җитмәгән. Иртәгә авыз итәрсез инде.

«Тизрәк кайтарып җибәрмәкче була»,— дип уйлады Тотыш, яратмыйча.

Бераз тынып утыргач, алар яңадан атларына атландылар. «Тагын бер әйләнеп чыгарга кирәк»,— дип уйлады Тотыш, ныклы бер уйга килеп.

— Ярый алайса, углан,— диде Утамыш, саубуллашырга ашыгып. — Иртәгә иртәрәк үзегез килерсез, мин барып алганны көтеп ятмассыз.

— Сау бул, Утамыш баба,— диде Тотыш, кузгалып.

Ул, урда ягына китәсе урынга, көтү ягына юнәлде. Баш көтүче, моны күреп, тынычсызлана башлады. Авызын ачып нидер әйтергә дә итте, әйтә алмады. Куаклык буйлап китеп барган Тотыш кинәт сулга каерды, тар аралыктан андагы әрәмә эченә кереп китте. «Эх!» — диде Утамыш көтүче, ырылдауга охшаш бер өн чыгарып. Кулына күсәк алды да ашыгып Тотыш артыннан йөгерде.

XV

Куаклык эчендәге кечкенә аланда утлап йөргән атны Тотыш бөтенләй искәрмәстән күреп алды. Ат тышаулы иде. Нукта тезгене тышауга тарттырып бәйләнгән иде. Шуңа күрә ат, теләсә дә, теләмәсә дә, башын калкытмыйча, шушы аланда гына утларга тиеш иде.

Тотыш якынрак килде, караштыра башлады. Тышаулы ат, чит кеше килүен сизеп, ашавыннан туктады, колакларын шомартты, башын калкытырга тырышып карады. Ул озын, нечкә торыклы, киң күкрәкле иде. Аның йомры нечкә биле, янбашлары сыгылып, уйнаклап тора иде. Ялы, койрыгы яхшылап киселгән, таралган иде. Бу тимеркүк искиткеч сылу иде!

— Кашка! — диде Тотыш, аның маңгаендагы ак йолдызын күреп.

Сикереп ул атыннан төште, Тимеркүкнең нуктасыннан эләктереп алды, тезген очын чишеп җибәрде дә, ипләп кенә, иркәләп кенә атның күкрәгеннән, муеныннан сыйпалый башлады. Маңгаендагы кашкасы белән генә түгел, үзенең буй-сыны белән, үз-үзен тотышы, күз карашлары белән ул угланның йолыкка чалынган Йолдыз-кашкасына охшаган иде!

Тотыш бар нәрсәсен онытып Тимеркүкне сыйпалаганда, агарынып аланга Утамыш көтүче килеп җитте.

— Бүре талаган! Бүре талаган! — дип кычкырды ул еррактан ук, тыны бетеп.

— Миңа бу ошый,— диде Тотыш, елмаеп.

— Бүре талаган диләр сиңа! — дип кычкырды Утамыш, күсәге белән кизәнеп.

— Кай җирен талаган? Берни күрмим,— диде Тотыш.

— Талаган, талаган! — диде Утамыш, атның нуктасыннан кысып тотып.— Ярамый! Булмый! Бирмим!

— Таласын. Мин шушы атны алам,— диде Тотыш, үзсүзләнеп.— Ярасын үзем төзәтермен.

— Кит! Якын килмә! — дип кычкырды Утамыш, күсәген янадан күтәреп.

Тотыш атның бер ягында, Утамыш икенче ягында иде. Тотыш, теләсә, билгеле, атка сикереп атланган да булыр иде. Ул атланмады. Ул каушабрак калды. Утамыш эре сөякле, каты куллы иде. Анда тыелгысыз көч котырына иде.

— Ярар, бирмәсәң бирмә,— диде ул, кире чигенгәндәй итеп.— Ханга җиткерәм. Торымтай, танык бул: хан боерыгын үтәмәде.

— Танык! Танык! Хан боерыгын үтәмәде! — дип кычкырды Торымтай.

Тотыш, Тимеркүкнең пуктасын ычкындырды да, читкә китеп барган иярле аты янына ашыкты. Иярле ат аланның икенче башында ашап тора иде. Тотыш, атына атланганда, куаклар арасында алачык сыман нәрсә күреп, тоткарланып калды. Аягын өзәнгедән кире алып, кызыксынып, ул әлеге яшерен куыш янына килде.

Агач ботакларыннан корыштырган алачыкта, яңа чабылган печәндә бер кеше ята иде. Ул, ахрысы, чирле иде. Өстенә аның юка тун ябып куйганнар, авызы турысына ак яулык каплаганнар иде. Ник шулай кеше күзеннән яшерделәр икән соң аны? Алачыгы тәбәнәк кенә — ерактан түгел, якыннан да күрерлек түгел.

Тотышның якынлашуын күреп, алачыктагы кеше ыңгырашып куйды, калкынгандай итте. Шунда аның авызын каплаган яулыгы бер читкә шуышты. Тотыш, куркуданмы, таң калуданмы, чак-чак кына кычкырып җибәрмәде: яшерен куышта Бәкәч чәчән ята иде! Аның иреннәре күпкән, авызы — ярым ачык иде.

— Сан-ду-уга-ач! — диде Тотыш, исе китеп.— Менә кайда икән синең ояң!

Аның янына ашыгып тагын Утамыш көтүче килеп җитте.

— Кит моннан, кит, Тотыш углан! — диде ул, үтенеч сизелгән бер йомшаклык белән.— Ярамый. Савыксын. Ярамый, борчыма.

Бәкәч чәчән, күрәсең, янына кешеләр килүенә куанып, көчәнеп урыныннан торды, ниндидер кызганыч бер тавыш белән мөгердәп, ярым йомык күзләрен киереп ачты да Тотышка текәлде. Аның бу күз карашы — соклану да, нидер үтенү дә, әрнү дә белдергән моңлы күз карашы тотык җегетне тетрәндереп җибәрде.

— Кузгалма, балам, тыныч кына ят,— диде Утамыш, яралы «сандугачның» авыз тирәсендәге чебеннәрне куып.

Аңа каршы чәчән ниндидер өн чыгарды, Тотышка төртеп күрсәтә-күрсәтә, чандыр кулы белән селтәнеп-селтәнеп алды — аның бу селтәнүен кылыч белән чабу,

сөнге белән кадау дип аңларга була иде. Шуннан соң ул Тотышка үзенең балаларныкы шикелле кечкенә кулын сузды. Тотыш иплән кенә аның йомшак, көчсез кулын кысты.

— Тотыш углан була бу, балам,— диде Утамыш, никтер каушагандай итеп.

Бәкәч чәчән, белгәнлеген аңлатып, көтүчегә баш какты, күзләре белән елмаеп куйды.

— Шулаймыни? — диде Утамыш.— Сине каян белә ул, Тотыш углан?

— Белә инде,— диде Тотыш, чәчәннең үзен тануына аптырап.

— Кичер мине, углан,— диде Утамыш көтүче, читкә борылып, күз яшьләрен сөртеп.— Тимеркүкне мин аңа... үзебезнең сандугачка атаганыем. Сандугач түгел, бөркет иде ул! Ханнарның, биләрнең күзләренә карап турысын әйтә алган бердәнбер кешебез бар иде — ул да менә телсез калды. Өч углым хан өчен яуда үлде, буй җиткән кызымны суарлар алып китте. Йөрәгемә кара кан укмашкан минем, Тотыш углан! Кая карама — кан-яшь, кая карама — кайгы-хәсрәт. Туктаусыз яулары-сугышлары гына җитмәгән, көчләп әнә изге йоланы ваталар, күңеленне таптыйлар. Ничек түзә моңа тәңре, минем менә шуңа башым җитми, Тотыш углан!.. Теләсәң, Тимеркүкне ал син, балам. Мин аңа — телсез бөркеткә икенчесен бирермен.

— Юк, Утамыш баба! — диде Тотыш, билен язып, әчке бер тойгы белән.— Болай булгач, мин Тимеркүктән баш тартам. Син миңа, булмаса, шул икенчесен бир.

XVI

Шулай да ул урдага Тимеркүккә атланып кайтты. Йолдыз кашкалы байталны аңа Утамыш түгел, Бәкәч чәчән бирде. Тотыш атны алса да алды, алмаса да алды. Бары тик Бәкәч чәчәннең, баш тартканны күреп, йөзе үзгәргәч кенә ул үзенең икеләнүен җиңә алды. Төрле ымлыклар, кул болгаулар белән Бәкәч аңа Тимеркүкне бүләк иткәнлеген аңлатты. Бүләктән баш тартмыйлар, диде, яхшы ат миннән бигрәк сиңа кирәгрәк, диде.

Юл буена Тотыш уйланып кайтты. Моңарчы ул бары үзе турында гына, үзенең язмышы турында гына уйланса, бүген ул башкалар турында — үзенең кордашы яшь чәчән турында, Утамышның яуда үлгән угыллары турында, суарлар алып киткән кызы турында уйланды. Угамыш белеп сөйли: кая карама — кан-яшь, кая карама — яу-сугыш. Берәүләр җиңә, икенче берәүләр җиңелә. Чынлап торып уйлап карасаң, ник кирәк бу яуларсугышлар? Ник?! Акбүрене болгарлар килеп басты, болгарларны — суарлар. Угамыш кына түгел, Алмыш хан да белеп сөйли: үзара яулар, сугышлар булмасын өчен, чыннан да бер йодрыкка тупланырга кирәк түгелме соң?!

Урдага кайтып җитү белән, аның каршысына каяндыр шар күзле юан гына бер кеше килеп чыкты. Ул үзен Алмыш ханның агычысы[1] дип белдерде.

— Сина, Тотыш алып, шаенны кайтарып бирергә дигән боерык бар,— диде ул түбәнчелек белән.

Тотыш аның артыннан иярде. Алар хан өенә якын урнашкан бер зур гына өй янына килделәр. Агычы, билбавына тагылган ачкычларын бармаклары белән аралаштырып, арадан берсен тотты да, калын ишектәге зур йозакны ачты, эчкә кереп китте. Ул Тотышның сөңгесен, күбәсен, калканын чыгарып җиргә куйды, аннары җәясен, уклыгын, ияреп алып чыкты. Үз коралларын күреп, Тотышның йөзе балкып китте. Ул шундук үзенең сөңгесен, калканын кулына алмакчы булды.

— Башта кулыңны куй,— диде агычы.— Яза беләсеңме? Менә бу тузга тамгаңны куй.

«Шаемны алдым. Тотыш», дип язып куйды яшь егет үзенә бирелгән туз кисәгенә.

Агычы аның шома, җиңел язуына исе китеп карап торды.

— Син әле шулай язу таягы белән дә селтәнә беләсең икән! — диде ул.

— Беләм шул,— диде Тотыш.

— Белеге бар — берне җыгар, белеме бар — меңне җыгар! Сина битекче булыргае,— диде агычы.

— Битекче? Нигә? — диде Тотыш болай гына, артык сүз куертасы килмичә генә.

---

[1] Агычы — хәзинәче.

— Битекченең эше изгерәк. Сез, алыплар, кеше үтерәсез. Кеше үтерү — язык. Алмыш хан әнә төрек сүзләре язылган билге-ташларны юкка чыгармакчы була, ди.

Соңгы сүзләрен ул Тотышка якын ук килеп, пышылдап диярлек әйтте. Әйтте дә, сакчылар ягына кырын күз карашы ташлап алды, көрсенеп куйды.

— Син монда яңа кеше шул әле,— диде аннары, үз итеп.— Син әле күп нәрсәне аңламыйсың. Бозылды дөнья, бозылды тормыш. Ханның, бинең балаларын җыеп әнә гарәпчә укыталар, төрек иҗегенең көне төкәнде. Ничек түзә моңа тәңре?! Уйласаң, башлар әйләнә. Кичә менә Бәкәчтән дә колак кактык. Бозылды ил-көн, бозылды ханнар...

Тотыш аның кайгылы сүзләрен бик үк тыңламады. Сөенеченнән нишләргә белмичә, ул үзенең киемнәрен киде, билен буды. Аннары ул атына атланды, алпаклы башын югары тотып, биек өйләр арасыннан үз өенә юл тотты.

Көне буена ул үзендә бер куанычлы җиңеллек тойды. Әйтерсең, ана инде бүтән берни дә кирәкми иде. Әйтерсең, аның инде барлык теләкләре тормышка ашкан иде. Көне буена ул үзенең Тимеркүге белән булды: Өсән буена барып, ул аны су кертте, юды, кыргычлады, аның ялларын, койрыкларын тарады. Аты белән эшен бетергәч, ул үзенең коралларына тотынды — ышкыды, ялтыратты, кайрады...

Ул арада кояш та баеды. Җир өстенә кичке талгынлык саркый башлады. Ышкыйсы, тазартасы, төзәтәсе эшләре беткәч, Тотыш бушанып калгандай булды, өенә керде дә, тезләрен кочаклап кызу учак каршысына утырды.

— Корал тотып кая барырмын икән соң мин? — диде ул, үзалдына сөйләнеп.— Миңа инде су буена барганда да кылыч күтәреп йөрергә туры килер микән?

Кинәт аңа күңелсез булып китте. Тимеркүк тә, кораллары да, киемнәре дә — бөтен нәрсә аңа кирәксез булып, чит, ят булып тоелды. Чыннан да, ник сөенде соң әле ул көне буена? Кемгә каршы сугышачак, кем өчен сугышачак соң ул? «Сандугач»ның телен кистергән хан өченме, әллә аның кызы өченме?!

«Уйламаска кирәк моннан соң. Хан кызы белән то-

тык арасында беркайчан да чын яратышу булмаячак»,— дип уйлады ул. Учак яныннан торды да, Тимеркүкне күрәсе килеп, тышка чыкты, Торымтайның Җирәнкәе белән утлап йөргән тышаулы аты янына килде.

Бүген ул беркемне дә көтмәде. Ул, җиргә җәелгән иске киез өстенә сузылып ятты да, еракта янган йолдызларга текәлде. Тиздән аңа монда да күңелсез була башлады. Ул яңадан өйгә керде, йокларга ятты. Күзен йомып та өлгермәде, ишек тарткан тавышка ул сикереп урыныннан торды. Әчке бер сизенү белән ул аның Аппак булырга тиешлеген аңлап алды.

— Кер! — диде ул, әчтән ишек бавын чишеп.

Ишекне ачып җибәргән иде... тимерле киемнәрен чылтыратып, өй эченә караңгыдан ниндидер кораллы ир атылып килеп керде. Тотыш артка чигенде. Шул ук мәлдә ул, үзенең кылычын, калканын исенә төшереп, ятагы янына омтылды.

— Кузгалма! — диде кораллы ир, боерып.

Аның бу куркыныч тавышында көлемсерәү ишетелеп киткәндәй булды. Тотыш кинәт телсез калды. Сүрелеп барган учак яктысында ул кораллы ирнең буй-сынын күздән кичерде, карлыккан, йокылы бер тавыш белән:

— Син кем? — диде.

Кораллы ир, битлеген артка ташлап, көлеп җибәрде. Тотышка бик-бик кыен булып китте.

— Сиңа ни кирәк? — диде ул, каушавын яшерергә тырышып, ясалма бер усаллык белән.

— Син кирәк! — диде Аппак, көлә-көлә.

— Төн уртасында... кеше өенә басып керергә...— дип мыгырданган булды Тотыш.

— Үз өемә керү... басып керү түгел,— диде Аппак.

— Атаң өенә дип белсәң генә...— диде Тотыш, чеметтереп.

Аппак, башына суккан сыман, тынып калды, коралларын идәнгә куйды да алпагына тотынды.

— Авыр, үлә яздым,— дип сөйләнде ул.

Шуннан соң ул көйрәп яткан учак янына килде, учакка утын өстәде дә чәчләрен төзәткәләргә тотынды.

— Кичер мине, Тотыш,— диде.— Үзең «кер» дидең ич. Ник тагын авызыңны күптердең? Киен, әйдә киттек.

— Кая?

— Кая булса да! Оялмыйча йоклап ятмакчы буласыңмы? Җәйге төн шундый матур! Синең инде атың,

коралың бар... Теге көнне әллә нәрсәләр әйтеп минем күңелемне кырдың да, мин бик борчылдым. Әнә, карар йөзем дә калмаган. Карале, мин бик ямьсезләнмәгәнменме?

Ут яктысында ул Тотышка әле бер як бите́н, әле икенче як битен күрсәтте, ак тешләрен юри ыржайтып, ясалма бер елмаю белән елмаеп алды.

— Син — гүзәл! — диде Тотыш, күңелендәге бозны йотып.— Шулай да мин аңламыйм: ник киендең ул киемнәрне? Нишләп болай килдең? Кая бармакчы буласын?

— Баргач күрерсең,— диде Аппак, серле итеп. Ул алпагын янадан башына киде.— Болай матурмы? Чын ир булдыммы?

— Булдың! — диде Тотыш.

— Коралларыңны ал, Тимеркүккә атлан,— диде кыз.

— Син күрдеңмени? Тимеркүккә атланып йөргәнне син күрдеңмени?! — диде Тотыш.

— Күрдем,— диде кыз.— Әйдә, киенәсеңме, юкмы?

— Киенәм! — диде Тотыш.

Бераздан алар, атларын әкрен генә атлатып, сөңгеләрен югары тотып, караңгылыкка кереп юк булдылар. Хан урдасын саклаучы төнге каравылчылар да шулай, сөңгеләрен югары күтәреп, икешәрләп йөриләр иде.

XVII

Бүген алар яктыра башлаганны сизмичәрәк калдылар, ахрысы. Кайту ягына борылганда, җир өстендәге караңгылык инде таралган иде, болыннар, урманнар, күк йөзе таң алды йокысына чумып, тынып-изрәп ята иде.

Алар атларын кызулый төшгеләр. Таныш әрәмәләрне, ауган карамаларны узып киттеләр дә куе таллыкка килеп керделәр. Таллыкны чыккач болын башланырга тиеш иде. Таллык урынында кайчандыр үтеп булмаслык сазлык булган. Инде ул кипкән. Көтү йөреп, арасыннан юл ясап бетергән. Алар куе таллар арасындагы тар гына ачыклыктан, көтү сукмагыннан киттеләр. Сукмак тар булганга, ике ат сыймады — Тотыш алдан барды, Аппак, бераз җир калышып, арттан килде.

Таллык авызына якынлашып килгәндә, Тимеркүк кинәт тынычсызлана башлады — як-ягына каранды,

пошкырып-пошкырып алды. «Бүре микәнни?» — дип уйлады Тотыш, сөңгесен җайлабрак тотып. Аппакны көтеп, ул атын тыя төште.

— Нәрсә бар? — диде кыз.

Атта йөрүдән, иртәнге салкынлыктан аның бит очлары алсуланган иде, шаян күзләреннән, иртәнге кояш нурлары сыман, тыелгысыз сөю, сөенеч чаткылары бөркелә иде. Тотыш аның чык тамчылары белән юылган болын чәчәгедәй алсу, гүзәл йөзенә елмаеп бер карады да, шауламаска, тыныч булырга кушып, кулын күтәргәндәй итте. Шуннан соң ул, тезгенне җыя төшеп, сак кына яңадан кызулап китте. Алда шылт иткән тавыш та ишетелмәде.

— Нәрсәгә исең китте соң? — дигән булды Тотыш, туктаусыз пошкырынган, тынычсызланган атына эндәшеп.— Беркем юк, котың алынмасын!

Ул моны, аттан бигрәк, Аппакны тынычландыру өчен әйтте бугай. Үзе ул уяулыгын аз гына да киметмәде. Ат, билгеле, тикмәгә генә пошкырынмый иде, алда ни дә булса булырга тиеш иде.

Шулай булып чыкты да. Таллык бетеп, тәбәнәк калкулыктан менеп килгәндә, алда, як-якта ниндидер атлылар күренде. Алар алты-җиде кеше иде, барысы да кораллы, тимер киемле иде. Болар төнге каравылчылар булырга тиеш түгел иде.

Тотыш каршысына беренче булып килеп җиткән кораллы ир, әтәчләнеп, битлеген күтәрмичә:

— Ым? — дип кычкырды.

Тотыш каушап калды: ул ымны оныткан иде. Ул арада башкалар да килеп җиттеләр, сөңгеләрен җайлап, юлга аркылы төштеләр дә, көтә башладылар.

— Әһә, белмисез! — диде ым сораган ир, усал итеп, сөенеп.

Тотыш аны тавышыннан танып алды. Каушау, аптырау кыргый бер ярсу белән алышынды. Ул кизәнеп сөңгесен Корыч-Тимергә тондырыйм дигәндә генә, арттан Аппак килеп, аның беләгеннән тотып алды.

— Тотыш, ярамый! — диде ул, куркып, ялварып.

Тотыш аның үтенеченә буйсынып, сөңге башагын түбән иде.

— Кистән! — диде Аппак, ымны әйтеп.

Корыч-Тимер битлеген ачып җибәрде, Тотышка туры карап, шаркылдап көләргә тотынды.

— Тотышмы? Тотыш! Тотыш белән Аппак! Төнге каравылчылар! Җибәрегез, китсеннәр!

Аның сүзләреннән Тотыш берни аңламады. Ул бары үзенең көчкә тыелып торуын гына, Аппак ирек бирсә, берниге карамый үзенең дошманына ташланачагын гына аңлады. Ник туктатты ул аны, ник тота ул аны? Кырын күзе белән генә ул Аппакка карап алды.

— Барыгыз, бар, ник туктадыгыз? — диде Корыч-Тимер, көлеп, атын читкә борып.

Җиңүче булып сөйләнсә дә, ул Тотыш кулындагы сөңгедән күзен алмады. Узып китәргә юл биргән булып, ул әкрен генә читкә каерды. Башкалар да аннан күрмәкче атларын бордылар, ике ара шактый ераклашкач кына: нишләр икән болар дигән сыман, читтән генә карап, көтеп тора башладылар.

— Тотыш... беттек! — диде Аппак пышылдап, алга узып.

— Бетмәдек! — диде Тотыш.— Ник туктаттың?!

— Беттек, беттек! — диде Аппак, дер-дер калтыранып.

— Йә алар, йә без! — диде Тотыш.

Күз ачып йомган арада ул ияреннән калыкты, ике аягы белән дә өзәңгегә ныгытып басты да сөңгесен Корыч-Тимергә ыргытты. Сөңге тимәде. Корыч-Тимер, җирне-күкне калтыратып:

— Уйнаш! — дип кычкырып җибәрде.— Тотыш — Аппак — уйнаш!

Атын борып ул урда ягына чапты. Башкалар да: «Уйнаш!» — дип кычкыра-кычкыра, атларын куалап, урда ягына ашыктылар. Йоклап яткан җир күкрәген дер селкетеп, дөп-дөп бәргән ат тояклары да, куркып таллыктан очып чыккан кошлар да — барысы да:

— Уйнаш! Уйнаш! — дип кычкырдылар.

Тотыш куа китте. Арттарак калган бер ирне ул ук белән яралады, икенчесенең атын аксатты. Корыч-Тимерне ук та, Тимеркүк тә куып җитә алмады.

XVIII

Болгар кешеләрен Тотыш җүнләп белмәсә дә, болгарлар аның үзен яхшы ук беләләр иде. Аның даны Өсән буйларына, Ага-базар якларына үзеннән элегрәк килеп җитте. Кеше арасына чыкмыйча, көннәрен, төн-

нәрсн ялгыз башы киез өйдә үткәргән Тотыш үзе турында сөйләнелгән сүзләрнең берсен дә ишетмәде. Ишеткән булса, ул, билгеле, күп кенә яңалыклар белгән булыр иде.

Беркемгә күренмичә, яшеренеп йөрибез дип уйласалар да, аларның икәүләшеп, төнге каравыл булып йөрүләре күпләргә билгеле иде. Алай гына да түгел, хан кызының яралы тотык янына барып йөрүен инде теге чакта ук, Чулман буеннан кайтып килгәндә үк сизеп алганнар иде. Аларның бер-берсен яратышулары Алмыш хан белән Айкын хатыннан башка беркем өчен дә сер түгел иде, ахрысы.

Тик шулай да бу турыда — Аппак белән Тотышның бергә очрашулары турында да, икәүләшеп болыннарда, урманнарда йөрүләре турында да ачыктан-ачык әйтергә, я булмаса ханга җиткерергә беркемнең дә башына килмәде. Ник дигәндә, Болгар йоласы буенча, кояш баеганнан алып кояш чыкканчыга тикле чит ир белән чит хатын-кыз бергә очрашса, уйнаш санала иде. Уйнаш өчен ирне дә, хатынны да — кем булуларына да карамастан! — аяк-кулларын чабып, тураклап үтерәләр иде. Болгарда әле моңарчы хан кызы гүзәл Аппакның да, атаклы яшь алып Тотышның да үлемен теләүче юк иде.

Андый кеше менә табылды. Корыч-Тимер аларны үзенең эшнәләре белән ике көн күзәтеп йөрде. Инде менә каптылар үзләре дә! Баш тартып карасыннар! Таныклар җитәрлек. Уяныгыз, кешеләр, күрегез уйнашчыларны! Баш кисүче, кайра балтаңны! Уяныгыз, кешеләр, җыелыгыз киң языга — уйнаш! Уйнаш!

Урдага карап чапканда Корыч-Тимернең күңеленә шундыйрак уйлар килде. Ак өйләр арасына килеп кергәч тә, ул чынлап та кешеләрне кычкырып йокыларыннан уятмакчы булды. Шулай да әчке бер тавыш аны бу тилелектән тыеп калды. Башкаларның чабылган кул-аяклары турында уйлаганда, ул үз башын да онытып җибәрмәде. Кояш чыкмыйча торып тиктомалга урданы, димәк, ханны да йокысыннан уяткан өчен аңа бик каты эләгәчәк иде. Ханны, урданы исә теләсә кайчан бары яу килгәндә генә, йортка-илгә талау, кыран килгәндә генә уятырга ярый иде, анда да әле чит кеше түгел — өй-агасы я булмаса ханның үз кешеләре, сакчылары гына уята ала иде.

Аннары, нинди генә үчлекле, мин-минлекле булмасын, Корыч-Тимер дә Аппакның — хан кызы, Тотышның — хан тотыгы икәнлеген исеннән чыгара алмады. Ул, упкын аша сикерергә укталып та, сикерә алмыйча, упкын кырыенда тукталып калган кеше сыман, шып туктады. Кире борылды. «Көн тусын»,— дип уйлады ул, көтәргә булып.

Аппак белән Тотыш та шулайрак уйладылар. Аларга да тизрәк көн тууы, кешеләрнең, бигрәк тә ханның уянуы кирәк иде.

Аппак Тотышка барысын да сөйләп, аңлатып бирде. Җегетнең йөзен кайгы-сагыш биләп алды. Менә ни өчен Аппак бары төнлә генә килгән икән аның янына! Менә ни өчен Торымтай аларны бөтенләй күрмәмешкә салынган икән! Көндез хан кызына тотык белән очрашырга түрә кушмый, төнлә очрашырга йола кушмый! Хан кызы, хан балалары тотык белән берничди бәйләнешкә кермәскә тиешләр. Ах, менә нинди кеше икән ул тотык!

— Ник башта ук әйтмәдең?! — диде ул, ачынып.

— Мин курыктым,— диде Аппак.— Белсәң, мине яратмассың дип, ташларсың дип курыктым.

— Инде менә бергәләп үләргә туры килә,— диде җегет, үкенү сиздерсп.— Безне йола үтерә. Иң зур дошманым Корыч-Тимер дә түгел — йола! Мин менә тагын шуны аңладым. Мин... без ниндидер күзгә күренмәгән арканнар белән уратып алынганбыз, бәйләп ташланганбыз. Үз иркебез белән без тел дә кыймылдата алмыйбыз. Тәңрем, син бирдеңме андый йолаларны кешеләргә, әллә алар үзләре уйлап тапканмы?! Миңа күрергә ярамый — алайса, ник миңа күз бирдең? Миңа сөйләшергә ярамый — алайса, ник миңа тел бирдең? Миңа йөрергә ярамый — алайса, ник мина аяк-кул бирдең?! Миңа сөяргә ярамый — алайса, ник син минем канымны кайнар иттең?! Юк, минем әле үләсем килми! Минем әле яшисем килә, сөеклем белән бергә куанасым килә, тәңрем! Коткар безне, коткар языклы балаларыңны!

— Тизрәк, тизрәк! — диде Аппак, Тотышны ашыктырып.— Мин әле ышанам. Ничек тә этине алданрак күрергә кирәк.

Алар ашыктылар. Үлемгә ашыгалар идеме алар, ирекгәме — беркем дә белмәде.

XIX

Болгар җирендә таң атып кояш чыгу белән, төрле яктан урдага кешеләр килә башлады. Берәүләр якындагы авыллардан, көтүлекләрдән килделәр, икенче берәүләр ерак илләрдән, сату итеп кайтып, хан янына йомышларын йомышларга ашыктылар. Өченчеләре, киресенчә, чит илләрдән, чит җирләрдән килеп монда нинди дә булса эш кырырга уйладылар — шуның өчен йорт башына күренергә кирәк таптылар. Ханда йомышы-табышы булган кайберәүләр, аның янына эләгә алмыйча, урда читендә өй корып, ничә көн инде төн куналар иде.

Каравылчылар кешеләрне урдага берәм-берәм карап, тикшереп керттеләр. Хан ашап-эчеп, үзенең зур өендәге биек түренә чыгып утыргач, хан-агасы аңа кемнәр килүен, нинди йомышлар белән килүен җиткереп торды.

Аппакның Тотыш белән бергәләп керергә теләвен ишеткәч, Алмыш хан, аңлап җитмәгәндәй:

— Минем каршыгамы? — диде.

— Әйе, ханым,— диде хан-агасы.— Анда тагын Алып-Тархан углы Корыч-Тимер алып та килгән. Никтер кызган, бик ашыгыч, ди, минс алданрак керт, ди.

— Корыч-Тимер сүрелә төшсен. Әйт, керсен кызым,— диде хан.

Аппак үзе генә кермәде. Кулга-кул тотынышып, куркып-өркеп, кыюсыз гына алар икәүләп керделәр. Керделәр дә, ары барырга батырлыклары җитмичә, ишек төбендәге йомшак паласка тезләнделәр.

— Синең үзеңне генә керә дигән идем, кызым,— диде хан, мондый күренешне бик үк ошатмыйча.

— Мин икебезне дә әйттем, эти,— диде Аппак.

— Торыгыз. Килегез бире,— диде хан.

Алар тордылар, алгарак уздылар, тагын тезләнделәр. Хан, өйдәге барлык кешеләргә чыгып китәргә кушып, кулын селтәде. Хан-агасы, битекчеләр, сакчылар тавыш-тынсыз гына юк булдылар.

— Эти! — диде Аппак, эчке бер омтылыш белән, ялвару белән.— Без сиңа зур йомыш белән кердек — тыңлыйсыңмы безне?

— Сөйлә, тыңлыйм, кызым,— диде хан.

— Эти,— диде Аппак, барлык батырлыгын җыеп.—

Әти! Мин Тотышны яратам, Тотыш... мине... Без өйләнешергә булдык — ирек бир безгә!

Ул атасының кырыс йөзенә бер генә күтәрелеп карады да тынып калды. Тотышның беләгенә тотынган көе, тынын кысып, бар нәрсәсен онытып ул көтә башлады. Уттай янган дүрт күз, торaташка, абакка, потка текәлгәндәй, куркып, ялварып, түрдә утырган ханга текәлде.

Болгар кешеләре генә түгел, хан үзе дә күп нәрсәне белә иде. Яшерен шымчылар аңа барысын да җиткереп торалар иде. Аппакның Тотыш белән бергә булуына ул иичектер бармак аша карады, хан кызына нишләсә дә килешә диебрәк карады. Аннары, андый нәрсәләр белән булашырга бу арада аның вакыты да булмады. Башка кайгылар да баштан ашкан иде! Нәрсә, көймәсе комга терәлде микәнни? Тотыш белән Аппак... Тотыш... Дөньядагы бар нәрсәдән артык Аппак әнә кемне сайлаган! Йа тәңре, йа алла... кирәгеннән артык яратмый микән ул үзенең Аппагын? Кирәгеннән артык ирек бирмәде микән ул аңа?

— Өйләнергә? — диде ул кабатлап, төшенеп җитмәгән сыман.

— Әйе, әти,— диде Аппак.

— Син, кызым, үзеңнең кем икәнлегеңне онытып җибәргәнсең, ахрысы,— диде хан, авыр, салмак сүзләрен теш арасыннан кысып чыгарып.

— Юк, әти,— диде Аппак, тынгысыз бер кабалану белән.— Син бу сүзләрне миңа түгел, Тотышка әйтәсең. Тотыш мине үлемнән коткарды! Мине саклап унлап казаякны үтерде. Ул минем өчен, синең өчен сугышты. Ышанмасаң, күргән ирләр әйтер.

— Мин ышанам,— диде хан, коры гына.— Мин барысын да беләм.

— Беләсеңмени?! — диде Тотыш.

Хан, эндәшмәскә кушып, аңа кул гына селтәде.

— Беләм,— диде хан, кабатлап.— Тик шулай да син үзеңне үлемнән коткарган теләсә кемгә кияүгә чыга алмыйсың, кызым.

— Тотыш теләсә кем түгел, әти,— диде Аппак, тыйнак кына, юаш кына.— Тотыш — би углы.

— Тотыш — Алмыш ханның тотыгы,— диде хан.

— Мин аны яратам, әти! — диде кыз, учактагы ялкындай кызарынып.— Синең миңа әйткән сүзең бар: яраткан кешеңә генә бирермен, дидең. Исеңдәме?

— Исемдә,— диде хан, теләмичә генә.— Мин синең Тотышны яратуыңа каршы түгел. Өйләнешүгә килгәндә...

— Ханым! Атам! — диде Тотыш, түзмичә.— Күктәге тәңре белән, җирдәге-судагы изге ияләр белән ант итеп әйтәм: аяк астында тузан булырмын, кая куйсаң, шунда торырмын, кая җибәрсәң, шунда барырмын! Ягыларыңны себереп түгәрмен, Хазар каганын юк итәрмен! Барлык абаклар белән, атам-анам белән, изге Чулман белән, изге Ител белән ант итәм! Күк кылычым белән ант итәм... бир миңа Аппакны!

— Миңа синең антларың да, тузан булуың да кирәкми, Тотыш углан,— диде хан салкын гына.— Син беләсең булыр: Аппак, минем кебек үк, абакларга да, ияләргә дә табынмый. Ул бары бер аллага табына. Мосылман түрәсе буенча, ул бары мосылман йоласы тоткан кешегә генә чыга ала.

— Син каршы килмәсәң, мин яңадан ата-баба йоласына кайтырыем, әти,— диде Аппак.

— Менә монысы инде үлгәндә дә булмас! — диде хан, тавышын көчәйтеп.— Үткәнгә кире кайту юк. Ител кирегә акмаган кебек, сиңа да, миңа да, бөтен Болгар йортка да кирегә кайту юк.

— Аппак кемгә табынса, мин дә шуңа табынырмын, ханым! — диде Тотыш, күп уйлап тормыйча.

— Шулаймы? — диде хан, үчекләшкән сыман, көлемсерәгәндәй итеп.— Атаң-анаң, ыруың ни әйтер икән соң?

— Кирәк икән, атамнан-анамнан, ыруымнан баш тартырмын, ханым! — диде күзе-башы акайган җегет.

— Хы,— дип куйды Алмыш хан, авызын кыйшайтып.— Нинди кызу канлы син, Тотыш углан! Атасыз-анасыз, ырусыз кем булырсың икән соң син? Ничек яшәрсең дөньяда? Кол булып, йолкыш булып?

— Аппак белән бергә булсам, кол булсам да, йолкыш булсам да, миңа барыбер!

— Сиңа барыбер булса да, миңа барыбер түгел,— диде хан.— Мин кызымны тотыкка да, колга да, йолкышка да бирә алмыйм. Сау булыгыз, угланнар.

Ул, соңгы сүзләрен әйтеп, урыныннан тормакчы булды. Аппак белән Тотыш, үз колакларына үзләре ышанмыйча, каттылар да калдылар.

— Әти! — диде кинәт Аппак чыркылдап, ап-ак агарынып.

Аягүрә баскан ата кеше, күңеле йомшап, кире урынына утырды.

— Нәрсә тагын? — диде ул, икеләнгәндәй итеп.— Әйтәсе сүзең калдымыни, кызым?

— Әйтәсе сүзем шул гына, әти,— диде Аппак җыламсырап,— бар ышаныч синдә, әти! Безне бергә күрделәр. Корыч-Тимер... тозак... Кызган мине, әти!

Алмыш ханның кара сакал-мыек баскан киң йөзен кара болыт каплап алды. Усал очкыннар бөркегән усал күзләре калын кашлары астында күмелеп кала язды. Киң, авыр күкрәге, тимерче күрегедәй гыж-гыж килеп, бер төште, бер күтәрелде. Баскан килеш, авыр йодрыкларын йомарлап, ул языклы яшьләргә карап торды. Кызына кычкырудан үз-үзен көчкә тыеп, ул кире урынына утырды. Шул чакны кара болыт арасыннан якты кояш нурлары балкып чыкты. «Өйләнешсеннәр»,— дип уйлады ата кеше. Тотыш менә дигән кияү булачак — кыюлыгы да, усаллыгы да бар, алып дигән аты да бар. Җебегән, булдыксыз Тәкин угланнар, Барыс угланнар түгел. Акбүре белән туганлашу... менә шулай кода-кодагый булып, кыз биреп туганлашу теләсә нинди килешүләрдән, теләсә нинди яулардан көчлерәк булачак.

— Тыңлагыз, сүзем шул,— диде ул авыр гына сүзгә башлап,— Тотыш үзе, атасы-анасы, ыруы гарәп диненә күчсә... тиешле калымын түләгәч... ике елдан соң өйләнешерсез. Ак юл сезгә, балалар.

Бишенче баб

I

Ике ел искән җилдәй үтте дә китте. Баштарак шуңдый авыр булып, иксез-чиксез кара төн булып тоелган ике ел артта калды. Шулай бик тиз үтсә дә, Тотыш өчен бу ике ел бөтен бер тормыш булды. Монда, Болгар җирендә ул моңарчы төшендә дә күрмәгән нәрсәләр күрде, башына да китереп карамаган нәрсәләр белде. Монда аның күп нәрсәгә күзе ачылды, күп нәрсәгә

карашы үзгәрде. Монда ул беркайда да ирешмәгән данга-атакка иреште.

Булачак киявенең иң ышанычлы болгар ирләреннән дә ышанычлырак икәнлеген күреп, Алмыш хан аңа зур эшләр тапшырды. Тотыклыгының беренче елында, көзгә таба ул — Тотыш углан — ике мең кешелек чирү белән көтмәгәндә суарларны барып басты: калаларын камап алды, коймаларын яндырып, җимереп, катауларын пыр туздырды. Күп ирләрне кырып, күп байлык талап, Килдеш бинең үзен кулга төшерде. Шулай итеп, болгарлар тулысынча суарлардан үч алдылар. Алмыш хан, Килдеш бинең башын чаптырып, аның урынына бинең энесен утыртмакчы булды. Суар бие, Алмыш ханның итеген ялап, күз яшьләрен түгеп, үзен исән калдыруны үтенде. Шуның өчен ул бөтен ыруы белән гарәп диненә күчәргә, Суар-торада мәчет, мәктәп салдырырга сүз бирде. Алмыш хан бине ярлыкарга кирәк тапты.

Шулай итеп, Тотыш угланның җиңүе Болгар ханы өчен икеләтә җиңүгә әйләнде. Шушы җиңү уңае белән Алмыш хан зур туй ясады. Туйда Тотыш углан беренче тапкыр илнең батыр ирләре белән бергә ханның сул ягында утырды. Бөтен агай-эне алдында хан аңа мактау сүзләре әйтте, бөтен агай-эне алдында ул аңа үз кулы белән ачы бал бирде. Шунда ук ул үзенең сүзләрен кабатлады: бөтен ыруы, ата-анасы белән яңа йолага күчкәч, диде, тотыклыгы төкәнгәч, тиешле калымын түләгәч, диде, кызым Аппакны мин Тотыш алыпка бирәм, диде.

Бу инде үзара сөйләнгән сүзләр генә түгел иде, бу инде ил агалары алдында хан авызыннан әйтелгән сүзләр иде.

Шушы көннән башлап Тотышка булган караш күзгә күренеп үзгәрде. Инде аның Аппак белән бергәләп, атка атланып, көпә-көндез дә, кояш баегач та кеше күзе алдында йөрүенә беркемнең дә исе китмәде. Бергәләп алар яшьләрнең төрле уеннарында, бәйгеләрдә, җыеннарда катнаштылар. Алар кая гына бармасын, аларга кешеләр сокланып, яратып карадылар. Болгар илендә әле беркемнең дә беркайчан да болай ачыктан-ачык яратышып йөргәне юк иде бугай, Болгар илендә әле беркайчан да кыз белән егетнең шундый тиң килгәне юк иде бугай! Тотыш белән Аппак, кая гына бармасыннар, кем янына гына бармасыннар, үзләре белән,

әйтерсең, яктылык, җылылык, байлык алып килделәр. Яшьләр арасындагы иң усал сугыш чукмарлары да, Тотышны күреп, юашланып калдылар. Иң караңгы чырайлы кешеләр дә, Аппакны күреп, аның сылулыгына исләре китеп, елмаеп җибәрделәр.

Бары бер генә кеше аларның яратышуын да, аларның батырлыгын да, матурлыгын да танырга теләмәде. Ул да булса Корыч-Тимер иде. Теге чакта ул, күпме генә тырышса да, Аппак белән Тотышка «уйнашчы» дигән яман ат тага алмады. «Мосылман динендәге Аппак өчен, димәк, Тотыш өчен дә ата-баба йоласының көче юк»,— диде аңа Алмыш хан.

Тотыш алыпның суарларны җиңеп кайтуы Корыч-Тимерне чын-чынлап тилертә язды. Оятыннан, көнчелегеннән ул инде болай да кеше арасында күренми башлаган иде. Көннәрдән беркөнне ул бөтенләй юкка чыкты. Соңыннан беленде: үзенең унлап сердәше белән ул караңгы бер төндә Урыска качкан. Анда ул урысларны Болгарга каршы яу белән барырга котыртып караган. Болгар икмәген ашап, ач үлемнән котылып калган урыслар аның коткысына бирелмәгәннәр. Сатлык Корыч-Тимер Урыстан да каядыр качып киткән. Бу турыда аннан аерылып Болгарга кайткан бер юлдашы сөйләде. Бераздан аның икенче бер юлдашы да туган якларына кайтып төште. Анысы тагын да көтелмәгәнрәк яңалыклар әйтте: Корыч-Тимер белән без мукшы авылларын талап, юлбасарлыкта йөрдек, диде. Корыч-Тимерне дә, башкаларны да мукшылар үтерде, мин генә исән калдым, диде. Аның әйткәннәре чын булды, ахрысы,— менә икенче ел инде Корыч-Тимер турында берни ишетелми. Атасы Алып-Тарханны кайгыдан кара чиргә сабышкан дип сөйләделәр.

Аның урынына, Тотышның эшләре майланган арба кебек тәгәрәп кенә барды. Суарларны җиңеп кайтканнан соң күп тә үтмәде, Алмыш хан аны башкыртларга каршы җибәрде. Тотыш башкыртлардан ике ел түләнмәгән каланны көч белән алып кайткач, йорт башы аны Болгардан аерылган мукшыларга каршы җибәрде. Мукшы ягыннан кайтып Тотыш алып тиешенчә баш-күз алырга да өлгермәде, Алмыш хан аңа тагын эш тапты. Ул көннәрдә Иделнең югары агымында юлбасарлар күренә башлаган иде. Алар болгар сатучыларына әледән-әле куркыныч тудыралар — тавар төягән каекларны басып

алалар, сатучыларның үзләрен үтерәләр я булмаса каядыр коллыкка алып китәләр иде. Тотыш алып әлеге шул юлбасарларны да барып басты, ояларын туздырып, күбесен кулга алды.

Шулай итеп, кайсы гына якка яу чапмасын, яшь алыпка язмыш алдан юл күрсәтеп, җиңү байрагы тотып барды. Киләчәк якты көннәрне якынайту өчен ул, Алмыш ханны, Болгар йортны яклап, үз-үзен аямыйча сугышты. Аның үткер кылычыннан туктаусыз кан акты. Кан белән бергә шулай ук алтын-көмеш тә акты. Тик ул алтын-көмеш аның үз кесәсенә түгел, хан чокырына коелды — йорт башы аңа бик аз телем чыгарды. Тотыш үзенең Аппагыннан да, үзенең сөеклесеннән дә зуррак байлыкка ия булу турында уйлап та карамады. Нинди генә җиңүгә ирешмәсен, күпме генә атаклы булмасын, беркайчан да ул үзенең тотык икәнлеген онытa алмады — хан үзе дә, аның якыннары да әледән-әле аңа шул турыда искәртеп тордылар.

Аннан соң ул икенче бер нәрсәне дә сизенеп алды: Алмыш хан сугышка аны тикмәгә генә җибәрми иде бугай. Ул ничек тә аның монда урдада, Болгар-торада азрак булуын тели иде бугай. Кем белә, әллә ул аны яудан кире кайтмас дип тә уйлагандыр! Әйе, әйе, соңгы көннәрдә, тотыклыкның ике елы тулар алдыннан Алмыш хан кинәт кенә үзгәрә башлады кебек, никтер пошына, борчыла башлады кебек.

Ни булса да булды, ике ел узып китте. Алмыш хан аны бүген үз янына чакырып алды.

— Син ирекле, Тотыш углан... Тотыш алып,— диде ул.— Синең өчен Акбүредән икенче углан килеп җиткәнне көтеп тормастан, мин сиңа ирек бирергә булдым. Сиңа алмаш юлда булырга тиеш. Илеңә кайт, мин әйткәннәрне үтә, калым китер. Шунда кияве булырсың... алла боерса!

II

Тотыш юлга җыена башлады. Багдад ягыннан килеп, Болгарда төпләнеп калган Габид атлы тегүчегә ул моннан өч ай чамасы элек туй өчен үзенә кара төлкедән кышкы тун, кызыл атластан җәйге тун тектерергә биргән иде. Тотыш, хан өеннән чыккач та, туры тегүче янына юнәлде. Тегүче урдадан читтә, ханбалыкның яр

буе бистәсендә тора иде. Аның өе агачтан иде, ишегалды зур, иркен иде. Ишегалдында корулы киез өйләр, араннар, абзарлар тезелеп киткән иде. Шунда ук атлар, кешеләр күренә иде. Тегүче Габид, Болгарның аксөякләренә яхшы тун, кием-салым тегү белән бергә, читтән, бигрәк тә гарәп ягыннан килгән сатучыларга кунар өчен урын да биреп тора иде. Менә әле дә ул читтән килгән кунаклар белән мәш килеп ята иде.

— Өлгермәдем, Тотыш алып,— диде ул, кулларын җәеп.— Көтмәгәндә олы кунаклар килеп төште — шулар белән булаштым. Багдадтан! Хәлифә иленнән!

— Кем? — диде Тотыш.

— Фатих ибн Әхмәт! — диде Габид, авызын очлайтып.

Моның белән ул Фатих ибн Әхмәтнең бик зур кеше икәнлеген аңлатмакчы булды. Тотыш ул гарәп сатучысын ишетеп тә, күреп тә белә иде. Әйтүләренә карагаңда, ул монда ел да килә икән.

— Борчылма, Тотыш алып, иртәгә кичкә җитешер,— диде Габид, тынычландырып.

— Кара аны, иртәгә кичкә! — диде Тотыш.— Мин — иректә! Мин туган илемә кайтып китәм.

— Әйттем, әйттем! — диде Габид, Тотышны ишеккә тикле озатып.

Көн шундый җылы, якты иде, тирә-як шундый ямьле иде — Тотыш тегелеп бетмәгән туннарын тышка чыккач ук онытты. Тегүчедән соң ул үз өенә кайтты. Торымтайны да алып, бераздан алар Аппак белән Ага-базарга киттеләр: атасы-анасы, туганнары өчен бүләкләр алырга кирәк иде.

Юл буена алар шаярып, юк-бар нәрсә сөйләнеп бардылар. Берәр кеше узып киткәч, я аның киеменнән, я атыннан берәр көлке нәрсә таптылар, ул да булмаса, юл читендәге берәр түмгәктән, агачтан, ялгыш әйтелгән берәр сүздән кызык табып, тыела алмыйча көлешеп бардылар. Тотышныкы кебек, Аппакның да күңеле күтәренке иде. Тик бу күңел күтәренкелегендә шулай да әчке сагыш, әйтелмәгән бер моң сизелә иде. Берничә айдан бергә кавышу турында уйлап сөенүгә карагаңда, ул озакламый аерылышырга тиешлекләре турында уйлап көяләнә иде, ахрысы. Көлешә-көлешә бара торгач, ул кинәт кенә сорап куйды:

— Син тиз килеп җитәрсең микән? — диде.

— Ким дигәндә, ике айдан,— диде Тотыш.

— Ике ай... Бик күп ич ул! Тизрәк булмыймы, Тотыш?

— Ике ай ике ел түгел. Ике елга түзгәнне ике айга гына түзәрбез инде, Аппагым,— диде Тотыш.

— Минем эчем поша, җылыйсым килә,— диде Аппак, читкә борылып, күз яшен күрсәтмәскә тырышып.— Күңелемне бер уй тырный, Тотыш: үз илеңә кайттың исә, атаң-анаң каршы килер дә, сине җибәрмәсләр кебек. Син килмәсәң, нишләрмен мин?

Тотыш аның бу сүзләреннән кычкырып көләргә тотынды. Тик аның көлүе бик ясалма килеп чыкты. Моны ул үзе дә сизде. Аппак аның үзенең дә күңелен борчыган, әйтергә кыюлыгы гына җитмәгән нәрсәне тел белән әйтеп бирде! Аның, билгеле, кызны юатасы, тынычландырасы килде. Тик аны юатып кына ул барыбер үз-үзен юата алмады. Ул, бернәрсәгә дә исе китми, аптырап калмый торган кеше кебек, җиңел генә:

— Уйлама юк-барны! — диде.— Алмыш хан белән туганлашырга кем каршы килсен?! Сөенә-сөенә килешәчәкләр!

— Әйе шул,— диде Аппак, күз яшьләре аралаш елмаеп.

Базарның иң кызган чагы иде. Ител ярыннан читкәрәк, калку җиргә урнашкан, тирә-ягын киез өйләр, киндер чатырлар, агач кибетләр сарып алган киң язы атлар, кешеләр белән шыгрым тулы иде. Сатучыларның күбесе үз товарларын туп-туры җиргә өеп ташлаганнар. Кайберләренең товарлары, киресенчә, биеккә — казык башларына, аркылы киштәләргә эленгән. Барысы да кычкыралар, шаулыйлар — үз товарларын мактыйлар, алучыларны яннарына чакыралар. Тирә-якта колак тондыргыч бер шау-шу, гүелдәк яңгырап тора иде.

Базарның иң шау-шулы төшенә якын бер җирдә бөтенләй диярлек шәрә калган бер кеше зур көрән аю белән көрәшкән булып кылана. Аны бала-чага, яшь-җилкенчәк урап алган. Көләләр, кычкыралар, аюга көлчә, пешкән ит кисәкләре ыргыталар. Аю белән көрәшүчедән арырак, икенче бер җирдә тагын да кызыграк: тыгыз түгәрәк уртасында, сары ефәк чатыр янында яшь, шәрә бер кытай очлы пычаклар, утлы таяклар чөеп уйный.

Тотыш үзенең юлдашлары белән аю көрәшенә дә, кытай кәмитчесенә дә берәз гына карап торды да ары китеп барды. Авыз ачып карап торсаң, Ага-базарда кызык нәрсәләр җитәрлек иде. Базарга, күрәсең, әле күптән түгел генә килеп туктаган дөяләр төркемен узып, алар яр буена ук килеп чыктылар. Язгы ташудан соң үз ярларына кайта башлаган, болганчык, салкынча Ител өсте төрле илләрдән килгән төрле зурлыктагы, төрле төстәге, төрлечә бизәлгән йөзләрчә каеклар, кәмәләр, улаклар белән чуарланган иде. Монда, яр буенда, кибетләр дә, товарлар да күбрәк, төрлерәк иде. Монда төрле төстәге кешеләр күренә, төрле телләрдә сөйләшкән, кычкырган тавышлар ишетелә иде. Кибетләр янына таудай итеп капчыклар өеп куелган, төрле зурлыктагы кисмәкләр, чапчаклар, чүлмәкләр тезелеп киткән иде. Берәүләр каеклардан ярга товар бушата, икенче берәүләр товар төйи иде. Әле анда, әле монда — башларын түбән иеп, куркытылган көтү сыман, бергә өелешеп, төркем-төркем коллар тора иде.

Аяк астындагы эреле-ваклы чүлмәкләргә, савыт-сабаларга орынмаска тырышып, тар аралыктан җайдаклар тагын да алгарак уздылар да таныш сыман тоелган зур гына бер ак чатыр алдында туктап калдылар. Якында гына кыздырылган балык, суган исе килә иде — бер-ике кеше, җиңнәрен сызганып җибәреп, аяк астына ук көйләнгән кызу учак өстендә, җиз табада балык кыздыралар иде. Тотыш балык кыздыручыларның йөзләренә карангалап торган арада, якында гына кемдер:

— Тотыш! — дип кычкырып җибәрде.— Исәнме! Әссәламегаләйкем!

Тотыш, эндәшүченең Фатих ибн Әхмәт икәнлеген аңлап, елмаеп, тавыш килгән якка борылып карады. Чыннан да, аның каршысында баягынак тегүче Габит әйткән гарәп базарганы басып тора иде. Ул кырык-кырык биш яшьләрдәге алыптай озын буйлы, киң җилкәле, таза бер кеше иде. Өстенә ул яшел ефәктән тегелгән озын итәкле юка җәйге чапан, башына кара бүрек сыман нәрсә кигән иде. Аның болай да кара янып чыккан, җил кискән кытыршы бите базардагы ак битле кешеләр арасында тагын да карарак булып, ерактан ук аерылып күренә иде. Аның кара сакал-мыек арасыннан елтырап-елтырап киткән тигез тешләре, киресенчә, ап-ак иде. Болгарның атаклы алыбын, үзенең әзме-күп-

ме танышын күрүгә чиксез куаныч белдереп, ул елмаеп җибәрде, ике кулын да күкрәк турысынарак күтәрде дә, баш иеп, аны олылавын белдерде. Тотыш, атыннан төшеп, шулай ук аның алдында баш иде.

— Син әлерәк кенә тегүче Габидта ирдең түгелме соң? — диде Тотыш, гарәп базарганы белән исәнләшкәч.

— Анда минем кешеләрем булыр. Минем моннан кузгалып киткәнем юк,— диде Фатих ибн Әхмәт, бер күзе белән Тотышка, икенче күзе белән Аппакка караштырып.— Бәрәкаллаһ! Монысы хан кызы Аппак түгелме соң?! — диде ул күрәләтә соклану белән. Аннары, Торымтайны да күрми калдырасы килмичә, сүрән генә әйтеп куйды: — Монысы... теге... кем соң әле?

— Торымтай! — диде кол, аңа исәнә төшерергә булышып.

— Ие, ие, Торымтай торур! — диде гарәп.— Әйдәгез, бире узың, түрдән узың! Ни телисез, миндә шул бар. Бөтен Ага-базарда Фатихтан бай сатучы булмас!

III

Гарәп сатучысы күз алдында үзгәрә барды. Ул, үзенең танышларын очратуына чиксез сөенгән сыман, кинәт кенә кабаланырга тотынды. Аннары бер дә юктан диярлек Болгарны, бу якның урман-суларын, кешеләрен, байлыкларын мактарга тотынды, «Багдадта да мин сезне сагындым»,— дигән булды. Яшьләр, мондый мактау сүзләренең бик үк чын күңелдән әйтелмәгәнлеген сизсәләр дә, шулай да бу аларның күңелен күтәрде. Хәйләкәр сатучы, болгар кешеләренең йомшаруларын күреп, тагын да арттырыбрак җибәрде. Шунда ук ул, күрәләтә соклану белән, комсызлык белән хан кызына карап-карап алды. Ахырда түзмәде, күңелендәгесен чыгарды салды.

— Сөбхан алла! — диде, зур авызындагы ак тешләрен елтыратып.— Синең сылулыкны күреп мин телсез калдым, хур кызы! Унөч яшемнән башлап мин төрле илләр, җирләр гиздем, төрле кавемнәрне күрдем, ләкин синдәй гүзәлне очратканым булмады! Мин сине танымыйча торам! Быел син тулып пешкән җимеш кеби! Килешсез сүзләрем өчен мин белексезне гафу әйләңез. Сиңа, Аппак углан, бер соравым бар: син хак мосылман динендәсең. Шулай булгач, ничек итеп син шундый

гүзәл йөзеңне теләсә кемгә, теләсә нинди ир кешегә күрсәтеп йөрүдән курыкмыйсән?

Аппак үзенә карата әйтелгән мактау сүзләрен оялчан гына тыңлап торды да гарәпнең соңгы сүзләреннән көлеп җибәрде. Чынында ул аның соравыннан да көлмәде, ул үзенең чибәр булуын аңлап, куанып көлде, барлык кешеләрнең үзенә карап сокланууларын тоюдан, янында үзенең сөеклесе булуын аңлаудан куанып көлде. Әле кайчан гына күңелен борчыган ямьсез уйлар онытылды. Аңа ияреп Тотыш та, Торымтай да көләргә тотынды.

— Гарәпләрнең бар кайгысы шул — хатын-кызның йөзен күрсәтмәү,— диде Аппак, җиңелчә шелтә белән.— Тәңре яраткан матурлыкны кешеләргә дә күрсәтмәгәч, үзеңә үзең генә карап торыргамыни соң?

— Матурлык — байлык! Байлык ул саклап тотканны ярата,— диде Фатих ибн Әхмәт.— Ярар, сезнең байлыкны күрдек, инде минем байлыкны күрәек.

Шулай дип, ул үзенең чатыр ишеген күтәреп куйды. Яшьләр бөтен җире төргәк-төргәк, капчык-капчык таварлар белән тулган, төрле ят исләр аңкытып торган зур гына чатырга килеп керделәр. Фатих ибн Әхмәт иелеп җирдән бер тимерле сандыгын ачты да аннан бик сакланып кына нидер алды. Алган нәрсәсен учында гына тотып, ул аны Аппакка сузды.

— Менә... карале моны,— диде ул.

Бу сырлап, кырлап, чын ташлардан ясалган авыр гына муенса иде. Аппакның йөзе балкып китте. Үзе дә сизмәстән, ул җиңелчә генә: «Ах!» — дип кычкырып җибәрде, муенсаны иплән кенә кулына алды, күз алдына китерде дә муены турысына куеп карады.

— Матурмы? Килешәме? — диде ул, Тотышка борылып.

— Искиткеч! — диде гарәп Тотыштан узып.— Мондый муенса Багдадта юк, Румда юк! Фатихта бар! Алың. Сиңа бүләк.

— Бүләк?! Ни өчен? — диде Аппак, аптырап.

— Синең гүзәллекне күргән өчен... Минем күзләремә куаныч биргән өчен! — диде гарәп сатучысы.

Аппак кызарынып, шаулатып көлеп җибәрде, муенсасын югары тоткан килеш, Тотышка ныграк борылып, кабатлап:

— Килешәме? Матурмы? — диде.

— Матур,— диде Тотыш, бик ук теләмичә. Аннары ул, куеныннан янчыгын чыгарып, сатучыга эндәште: — Күпме тора? Мин түлим,— диде.

— Бүләк өчен мин акча алмыйм,— диде сатучы.— Акчаны мин тавар өчен генә алам. Менә монда барысы да — тавар. Теләсәгез, алыгыз, тартынмагыз.

— Ярар, без синең бүләкне алабыз,— диде Тотыш.— Ниең бар — күрсәт барысын да! Тик, кара аны, күргән бер матур нәрсә өчен мин сиңа бүләк бирмәячәкмен.

— Миңа акча да ярый,— диде сатучы, көлеп.— Әйдә, сайла! Барысы да бар: кием-салым, атлас, ефәк, палас, йөзем, өрек, хөрмә... Көзгеләр, беләзекләр, йөзекләр, ислемайлар... ут-үлән сулары, им сулары, ачы-ташлар... Йөзем сулары, каптырмалар, төймәләр... барысы да, барысы да! Ителдә бушатылмаган биш каек тора, менә монда чатыр тулы, тышта әнә таудай өелеп ята.

Сатучы, бик җитез кыланып, капчыкларын, төенчекләрен чишеп, товарларын берәм-берәм күрсәтә башлады. Тотыш атасына-анасына, үги аналарына, өлкән туганнарына яхшы, ят туннар, кием-салымнар, төзәнү-бизәнү әйберләре сайларга тотынды. Атасының авыру икәнлеген исендә тотып, аңа күп кенә им-том үләннәре, им ташлары алды. Тавар өчен ул кызганмыйча, сатулашмыйча түләде. Аның бу юмартлыгы гарәп сатучысына Аппакның гүзәллегеннән дә ныграк ошады.

Тотыш, кызып китеп, шактый күп бүләк алды. Барысын бергә җыйгач, аларны берьюлы алып китеп булмаганлыгы билгеле булды.

— Кайгырмагыз! — диде шома сатучы, Тотышны тынычландырып.— Болай итәрбез: минем кешеләр өенә илтеп куярлар. Курыкма, бер нәрсәң дә югалмас.

— Ярар, шулай итәрбез,— диде Тотыш, килешеп.

Инде сату-алу эшләре төкәнде дигәч, Фатих ибн Әхмәт яңадан тимерле сандыгын ачып җибәрде. Аннан ул энҗе кашлы бер алтын йөзек алды.

— Менә, онытканмын күрсәтергә,— диде ак тешләрен балкытып.— Бер генә. Сиңа гына калган, Тотыш углан. Синд[1] ягыннан. Иң булдыклы алтынчылар эше. Төп-төгәл... йөз дирһәм[2]!

---

[1] Синд — Һиндстан.

[2] Дирһәм — көмеш акча берәмлеге.

— У-у! — диде Тотыш, беренче тапкыр.

— Анаң Койтым бикәгә моннан да матур бүләкне табалмассың! — диде сатучы.

«Минем анамны да белә!» — дип уйлады Тотыш, исе китеп. Гарәп сатучысы авызыннан үз анасы турында ишетү аның иң нечкә күңел кылларын тибрәндереп җибәрде.

— Син... Фатих, каян беләсең минем анамны? — диде ул, тыела алмыйча.

— Беләм инде,— диде гарәп.— Аласыңмы?

— Ник башта ук күрсәтмәдең? — диде Тотыш, күрәләтә үкенү белән.— Кесә бушады.

— Тотыш, беләсеңме, мин түлим! Әниеңә миннән бүләк булыр,— диде шул чакны Аппак.

Алып егетнең йөзе яктырып китте.

— Әйе шул! — диде ул, беркатлы бер елмаю белән.— Синең бүләгеңә анам шундый сөенәчәк! Шуның өчен ул сиңа иң якын, иң сөекле нәрсәсен бүлек итәчәк.

— Тотыш! — диде кыз, чак-чак кына үпкәләп.— Мин аннан берниндн бүләк көтмим.

— Ул сиңа... мине бүләк итәчәк! — диде Тотыш, кызның колагына пышылдап.

IV

Тотыш, бүләкләр алып, туган ягына кайтып китәргә җыенып йөргән арада, Ага-базарга уникә каек белән акбүреләр килеп төште. Күзәмеш углан Алмыш ханга узган ике ел өчен калан алып килгән иде. Шуның белән бергә ул Тотыш урынына монда тотык булып калачак иде.

Үзенең туганын, ырудашларын күреп, Тотыш сөенеченнән җылап җибәрде. Бераз тынычлангандай иткәч, ул өйдә калган атасы-анасы турында, туганнары, ырудашлары турында сораштыра башлады. Әллә бик арып килгәнгә, әллә ике ел аерылышып торган арада Тотыштан суынып өлгергәнгә, Күзәмеш углан әллә ни ачылып китмәде. Авыз эченнән генә мыгырданып: «Исәннәр»,— дип куйды да, Тотышның үзеннән сораштырырга тотынды. Бераз ияләнә төшкәч, шулай да әйтеп куйды:

— Анаң сине бик сагынды. Тизрәк кайтырга кушты,— диде.

«Атам сагындымы соң?» — дип сорыйсы килде Тотышның. Нишләптер сорамады, Күзәмешнең Кызыл Ярдагыча монда да үзен эре, салкын тотуы өчен пошынды. Туганы Күзәмеш углан гына түгел, башка ырудашлары да аның белән никтер теләмичә генә сөйләшәләр кебек тоелды. Ике ел буена болгарлар арасында яшәгән Тотышка Акбүреләрнең кырыслыгы, карангы чырайлы булулары бөтенләй чит, ят күренде. Аннары аларның бу салкынлыгын ул элеккечә үзен санга сукмау дип юрады. «Аз гына да үзгәрмәгәннәр!» — дип уйлады ул, ырудашлары турында ачынып.

Шулай да аның күңеле чамадан тыш күтәренке иде — язгы көндә кинәт исеп киткән бозлы җил сыман, көтмәгәндә йөзенә бәрелгән бу кырыслыкка аның әллә ни исе китмәде. Ул инде алардан — үзенең көнчел туганнарыннан да, карангы йөзле ырудашларыннан да өстен иде.

Каланга дип китерелгән байлыкны ханның агычыларына тапшыргач, Акбүре каекларына Тотыш үзенең бүләкләрен, кием-салымнарын, юллык азык-төлеген төятте. Юлга җыену эшләрен бетереп, ул үзенең танышбелешләре белән саубуллашты да Аппак янына килде. Шунда аны Алмыш ханның йомышчысы эзләп тапты.

Башка көннәрдәгегә караганда хан өендә бүген аңа кеше күп күренде. Аннан да бигрәк, хан янында ниндидер ят, чит кунаклар бар иде бугай. Алмыш ханны күреп, Тотыш шаккатты. Хан, авыру кеше сыман, тартылып, агарынып калган иде. Башка чакта үзәккә үтеп керә торган көчле, усал күз карашы ничектер юашланып, моңсуланып калган иде. Ханның бик нык кайгылы икәнлеге әллә каян күренеп тора иде.

— Син китәсең икән, Тотыш алып,— диде ул, күтәрелеп карамыйча, әкрен генә.

— Әйе, җыенып беттем, ханым,— диде Тотыш.— Иртәгә таңнан юлга чыгам.

— Ак юл сиңа, углан. Анаңа, ыы... атаңа, туганнарыңа минем изге теләкләремне тапшыр.

— Тапшырырмын, ханым,— диде Тотыш.

— Син минем ышанычны акларсың дип уйлыйм,— диде хан.

— Акалармын, ханым! — диде Тотыш, ничектер кычкырыбрак.— Мин күп тормам, кош кебек очып кайтырмын, кош кебек очып килермен!

— Сау бул,— диде хан.

Тотышка чит-ят булып тоелган зур кунакларның берсе Башту углы Габдулла иде. Шушы көннәрдә генә ул түбәннән, Хазар йортның ханбалыгы Итил-торадан килеп төшкән иде. Бу укымышлы мулланы Алмыш хан яхшы белә иде. Көтмәгәндә ул Болгарга күңелсез яңалык алып килде. Башту углы Габдулла, пошынып, ачынып, каганның мосылманнарны эзәрлекләве, җөфүтләрнең узынуы турында сөйләде. Аның сөйләвенә караганда, Итил-торада җөфүтләр белән мосылманнар арасында еш кына бәрелешләр, үтерешләр була икән. Шундый бәрелешләрнең берсендә Габдулла үзе дә катнашкан булган. Алар, кызып китеп, җөфүтләрнең кәнәсәләрен[1] яндырганнар. Каган бу эштә языклы кешеләрне тотып, кулларын, аякларын чабарга боерык биргән. Габдулла, үзен тотып алганчы Итил-торадан качып киткән дә, сыену урыны эзләп, менә монда Болгарга килгән.

Каганның мосылманнарны эзәрлекләвен дә, җөфүтләр белән алар арасында ызгышлар булгалавын да Алмыш хан белә иде. Башту углы Габдулланың монда сыену урыны эзләп килүендә дә әллә ни яңалык юк иде. Ни өчен дигәндә, җөфүтләрдән җык күргән мосылман хазарлар, туганнарыбыз, кан-кардәшләребез дип, әледән-әле Болгар җиренә күчә торалар иде. Ител, Чирмешән буйларында качак хазарлардан гына торган зур-зур авыллар барлыкка килгән иде. Болгар-торада, Ага-базарда хазарлар шактый күп иде.

Әйе, болары аның бер дә яңалык түгел иде. Башту углы Габдулланың икенче бер яңалыгы исә чыннан да яңалык иде! Габдулланың әйтүенә караганда, Корыч-Тимер хазарларга барып чыккан. Үзен аларга яхшы яктан күрсәтү өчен ул шундук җөфүт йоласына күчкән. Корыч-Тимер Итил-торага килеп җиткәндә, Тәкин углан әле Хазаранда булган. Шунда кышлап ул быел яз Багдадка юл тотарга уйлаган. Корыч-Тимер боларны күргән дә, каган кешеләренә җиткергән: Тәкин углан сатучы түгел, Алмыш ханның хәлифәгә җибәрелгән яшерен илчесе, дигән. Каган кешеләре Тәкин угланны, Барыс угланны, аларның кешеләрен тотып алганнар, базга ябып сорау алганнар. Шулай да шикле берни тапмаганнар; күрәсең, хәлифәгә җибәрелгән битекне

[1] Кәнәсә — синагога; яһүд динендәгеләрнең гыйбадәтханәсе.

Төкин углан юк итәргә өлгергәндер. Өч айга якын ябып яткырганнан соң, бәйләнерлек берни тапмагач, хазарлар боларны чыгарып җибәргәннәр.

Ныклап торып бәйләнәселәре килсә, бәйләнер нәрсә тапкан булырлар иде, билгеле. Тик шулай да каган кешеләре эшне зурга җибәрмәгәннәр: ул арада, болгарларның ябылуда ятуын белеп, Игил-торадагы барлык мосылманнар — болгарлар, хазарлар, тәҗикләр, гарәпләр, безнең дин кардәшләребезне җөфүтләр бер дә юкка ябып яткыралар, дип шаулаша башлаганнар. Әле анда, әле монда җөфүтләр белән үзара бәрелешләр башланган. Ябылган болгарларны каган бары шуннан соң гына иреккә чыгарырга боерган.

Болгарлар иреккә чыгуын чыкканнар, тик үзләре югында аларның барлык мал-мөлкәтен кемнәрдер талап, урлап бетергәннәр. Яшерен илчеләр белән киткән кешеләрнең кайсы тоткында ачтан үлгән, кайсы чыккач таралып беткән. Тәкин углан белән Барыс угланны Хазар мосылманнары, бераз акча җыеп биреп, угызларга качырганнар. Алар ничек тә Багдадка барып житәргә сүз биргәннәр. Исәннәрме, юкмы, барып житкәннәрме, юкмы — беркем белми икән.

Менә шуңа да күңелсез иде хан Тотыш белән саубуллашканда.

Үз кайгысы, яисә үз куанычы көчле булганга, ханның ни өчен шулай күңелсез, кайгылы булуы турында Тотыш углан баш ватып тормады. Бу кайгының кайсыдыр ягы белән үзенә дә кагылганлыгын, үзенең киләчәк язмышына йогынты ясаячагын ул, билгеле, башына да китереп карый алмады.

Ул ярдан кузгалып киткән иртә искиткеч матур, аяз булды. Үзе белән ул Торымтайны да, Бәкәч чәчәнне дә алды. Алар киң Итил өстеннән, иксез-чиксез су киңлеге артыннан сызылып кына, елмаеп кына чыгып килгән кояшка карап кузгалып киттеләр. Артта, яр буенда, йокысыннан ныклап уянмаган Ага-базар — каралҗым, моңсу каралтылар, коймалар, өйләр торып калды, яр буенда бер төркем атлы кызлар: Аппак белән сердәшләре озатып калды. Тотыш, артына борылып утырган килеш, бик озак аларга карап, кул болгап барды. Кызлар шулай ук аңа кул болгадылар, баш киемнәрен болгадылар.

Борылыш артында кызлар да, Ага-базар да күренмәс булгач кына, Тотыш алдына карап утырды да, янындагы ишкәкченең ишкәкләрен алып, каерып-каерып ишәргә тотынды. Тыгыз, тирән суны тою анда әйтеп бетермәслек куаныч тудырды. Янындагы кешеләрне онытып, бирелеп, ул иште дә иште. Күзләре аның еракка, алсу кояш ягына текәлде, күңеле аның яр өстендә торып калган җайдак кызларга омтылды. Ул арыганчы, арттагы моңсу карачкылар онытылганчы иште. Шуннан соң чатыр эченә керде дә, йомшак киезгә сузылып, татлы йокыга талды.

Байракларын күтәрмичә генә йөзгән унике каек, кыр казлары сыман бер-бер артлы тезелеп, су өстеннән әкрен генә югарыга үрләделәр.

V

Ага-базар тамагыннан кузгалып китүгә уналты көн тулды дигәндә, бер матур иртәдә каеклар Акбүре ыруы биләмәләренең көньяк читенә килеп җиттеләр. Үз туган җирләренә исән-сау кайтып җитүләренә чиксез куанган кешеләр шаулашып ярга чыктылар, җирнең үзләренекеме, түгелме икәнлеген тикшереп карагандай, сабый балаларча сикергәләп алдылар, йомшак үләндә аунадылар. Шуннан соң пычак очлары белән кечкенә чокыр казып, чокырга ашамлык калдыклары, сөякләр, төймә, каптырма кебек нәрсәләр күмеп куйдылар. Үз улларын көтеп торган туган җиргә бу аларның бүләкләре-күчтәнәчләре булды.

— Менә бу безнең як, безнең җир! — диде Тотыш Торымтай белән Бәкәчкә, Чулман аръягындагы болыннарга, ерактагы күксел калкулыкларга күрсәтеп.

— Сездә матуррак,— диде Торымтай.

Бәкәч, думбырасын чиертеп, шулай ук үзенең соклануын белдерде.

Ишкәкчеләрнең бер-икесе, коры-сары җыеп, учак ягып җибәрделәр, таган ясап, казан астылар. Каекларда әлерәк кенә тоткан балыклар бар иде — берничә кеше балык әрчергә тотынды. Тотыш, өч-дүрт юлдашын алып, якындагы урманга ауга китте. Анда, урман эчендә, Тоба-күл дип аталган сазлыкта кыр үрдәкләре күп була торган иде. Чыннан да, алар монда тиз арада унлап үрдәк атып алдылар. Иртәнге аш өчен шул да җит-

кән иде — алар артык мавыкмадылар, кире борылдылар да, учак янына килеп, үрдәк йолкырга тотындылар.

Шулай учак тирәсендә мәш килеп, аш-су белән булашып ятканда, каяндыр бер атлы кеше килеп чыкты. Ул бик озын, нечкә буйлы иде. Күрәсең, шуңадыр, ул атланган ат чамадан тыш кечкенә булып күренә иде.

— Әй, Баганай түгелме соң? — диде Тотыш, озын кешене танып.

Баганай урман артындагы унбиш өйлек Тоба-күл авылының агасы иде. Тоба-күл кешеләре Акбүредә иң яхшы аучылар, балыкчылар саналалар иде.

— Би углы Тотыш ич! — диде Баганай.

— Мин бу, мин! — диде Тотыш, ырудашына таба атлап.

Баганай, тәбәнәк киртәдән атлап чыккан сыман, озын аягын җиңел генә күтәреп аттан төште дә бүреген салды, башын иде, аннары аталарча яратып, читтә йөреп кайткан җегетне күкрәгенә кысты. Ул аның бала чакларын, балыкчылар белән бергә балык тотарга йөрүләрен яхшы белә иде. Әнә ул нинди үскән, тазарган! Яшьләр үсә, картлар картая...

Баганай, үзалдына сөйләнгәләп, никтер балавыз сыгып алды. Тотыш аның бер дә юктан шулай йомшап китүен дә, сабый баладай итеп үзен кочаклап, иркәләп торуын да аңлый алмады.

— Кемнәр монда учак ягып яталар дисәм, бу сез икәнсез,— диде Баганай.— Алайса, кайтып җиттең, углым? Иртәгә атаңның соңгы көне — беләсеңдер ич?

— Ничек — соңгы көне? — диде Тотыш, төшенмичә.

— Соңгы көне, углан,— диде Баганай, үз-үзенә ышанып.— Мин бүген юлга чыгам. Иртәгә соңгы көн. Иртәгә кайгы туе.

— Ни сөйлисең, Баганай?! Нинди кайгы туе?! — диде Тотыш, когы алынып.

— Ммм...— диде Баганай, мыгырданып.— Син әллә белмисең? Ы... Күрән би... ы...

Кинәт ул кычкырып җылап җибәрде. Бөтен болынны, Чулманны, урманнарны тетрәндереп, кайгыга салып, тыела алмыйча җылап җибәрде.

Тотышның кулындагы үрдәге төшеп китте, куллары, аяк буыннары көчсезләнеп калды. Туры гына басып

торган Баганай да, баганадай Баганай да нишләптер як-якка чайкала башлады. Тотыш барысын да аңлап алды, шулай да ул әле бернәрсә дә аңларга теләмәде. Баганайның куркыныч сүзләре дә, кычкырып җылавы да никтер ялган булып тоелды.

— Баганай... Баганай...— диде ул, нидер әйтергә теләп тә, әйтәсе килгән сүзен сыгып чыгара алмыйча.

— Күрән би үлде! Ике ел инде... үлде! — дип кычкырды Баганай, бертуктамый күз яшьләре түгеп.

Тотышның кайгысын уртаклашып, Баганайдан күрмәкче, ишкәкчеләр дә, Торымтай да кычкырып җыларга, гакмакларга тотындылар. Барысы да җыладылар, бары Тотыш кына җылый алмады. Аңа әллә ни булды. Аның күз яшь юллары да, тын юллары да кинәт кенә томаланып калгандай булды. Аяк-кулларын, әйтерсең, кемнәрдер авыр чылбырлар белән богаулап ташладылар. «Моннан ике ел элек үлгән»,—диде ул үз-үзенә, бөтенләй чит кеше турында уйлаган кебек. Димәк, Күзәмеш углан аңа әйтмәгән. Башка ырудашлары да әйтмәгәннәр. Үзләре әнә беренче тапкыр ишеткәндәй, бик нык кайгырган булып, акырып-акырып җылаган булалар. Ялган! Ялган! Баганайның җылавы да, ишкәкчеләрнең җылавы да ялган! Шулай булгач, аның атасы үлгән дигән сүз дә ялган! Ялган бу, ялган!

VI

Имгәк аяк астында, дип белми әйтмәгәннәрдер, күрәсең,— Күрән би үзенең үлемен аяк астыннан тапты. Алмыш хан Акбүре җиреннән кузгалып киткәч тә, көннәрдән бер көнне Күрән би үзалдына уйланып, онытылып манара башыннан төшеп килгәндә, аның аяк астындагы басма сынып китте. Авыр, авыру би эһ дигәнче баш түбән аска мәтәлде. Аста, койма буенда, кырлы чуерташлар өеме бар иде. Ни булганын аңларга да өлгермәгән би бернәрсәгә дә тотынып кала алмады — анда бәрелеп, монда бәрелеп, туры шул ташлар өеменә барып төште. Күгәреп, яшәреп беткән ташларга берни булмады, бинең башы исә чүлмәк кебек челпәрәмә килде. Акбүре ыруының башы, атаклы Күрән би күз ачып йомганчы аяк сузды.

Бинең үлеме ыру өчен кайгы өстенә кайгы булды. Бине күмгәндә ырудашлары чын күңелдән җыладылар,

кычкырып-кычкырып, чәчләрен-башларын тырнап жыладылар. Күрән бинең өенә — капкаларына, ишек яннарына кайгы байраклары куелды. Күмүнең беренче көннәрендә — бинең хатыннары, туганнары, балалары, соңга табарак — коллар, чуралар үлгән ыру - башының ишек төбендә үзләренең шәрә тәннәрен каеш чыбыркылар белән камчылый-камчылый жыладылар. Ике ел буена берөзлексез диярлек би өе ягыннан ирләрнең шулай ямьсез, кыргый тавышлары ишетелеп торды. Бөтен катау тизрәк соңгы көн, соңгы кайгы көне тууын, кайгы байракларының алынуын, йөрәк өзгеч иләмсез тавышларның тынып калуын көтте. Аннан да бигрәк, кешеләр Күрән бинең тол хатыны Койтым бикә ясаячак кайгы туенда — аш-суда бер туйганчы ашап-эчеп калу көнен көттеләр.

Ул соңгы көн якынлашканнан-якынлашты. Ишек төпләрендә үз-үзләрен кыйнап жылаучы коллар тагын да ямьсезрәк итеп, көчлерәк итеп кычкыра башладылар. Ерактагы ырудашларга — авыл агаларына, аксакалларга, үлгән бинең барлык туган-тумачаларына билгеләнгән көнгә — кайгы туена килергә беллерү ясалды.

Күрән би үлгәч, аның туганы, ыруда иң атаклы кешеләрдән саналган Утташ кам, йола буенча, ыру башы булып калган иде. Кайгы туеннан соң бер көн тормыйча, жыен жыелырга, шунда аны би итеп, яңадан ыру башы итеп куярга тиешләр иде. Шуннан соң ул, шулай ук йола, түрә буенча, Күрән бинең барлык байлыгына, хатыннарына, балаларына, йорт-жиренә, терлек-туарына, колларына, чураларына баш булып калачак иде. Әлегә исә, ыру башы саналса да, Күрән бинең байлыгына ул түгел, Койтым бикә баш иде. Ыру эшләрен башкарганда да әле Утташ кам Койтым бикә белән, Котан, Акбога, Майчан аксакаллар белән киңәшмичә берни дә эшли алмый иде.

Шулай итеп, барысы да соңгы көнне көтте.

Кайгы туе төштән соң башланды — би иртәнге күлемдә үлгән иде. Жылау-сыктау тавышлары бердәй тынып калды, жилдә-янгырда, карда-буранда уңып, теткәләнеп беткән байраклар, буяулары купкан агач сыннар алып куелды. Кешеләр бер тотам чәчләрен кисеп жиргә күмделәр. Шуннан соң Койтым бикә өйдән, көмеш табакка салып, бер кисәк ит, ботка, ачы бал алып

чыкты. Күрән бинең бөтен өй эче белән ул, әлеге азыкларны күтәреп, зыяратка юнәлде. Анда алар кечкенә чокыр казыдылар, үзләре белән алып килгән ашамлык-эчемлекләрне шул чокырга куйдылар.

— Күрән! Син үлдең. Соңгы тапкыр без сиңа ашарга, эчәргә алып килдек. Без барысын да йола кушканча эшләдек,— диде Койтым бикә, чокырга карап.— Барлык ыру синең белән саубуллашырга килде. Бары синең углың, минем колынкаем Тотыш кына кайтып житмәде, аннары синең углың Күзәмеш тә монда юк. Явыз Алмыш ханга ул тотык булып китте. Тәңре катына баргач, син безнең турыда әйтергә онытма, Күрән! Үзеңнең ыруыңны, сәвекле хатыннарыңны, балаларыңны онытма. Без синең өчен изге теләктә булырбыз, син дә тәңредән безнең языкларыбызны кичерүен үтен. Тыныч бул, яткан җирең мамык булсын, Күрән! Син мине кеше иттең, син миңа йомшак, ягымлы булдың, син мине барлык хатыннарыңнан ныграк яраттың. Мин сине мәңге онытмам, сәвекле ирем!.. Алайса, без туйны башлыйбыз, Күрән?

Әледән-әле борынын тарткалап, күз яшьләрен түгеп ул шулай үзенең үлгән ире белән сөйләште. Бераздан башын калкытып, көндәшләренә, балаларына, туганнарына карады да:

— Ул мине ишетте! Тиздән ул монда килеп җитәр! — диде, кулларын күкрәк турысында кушырган килеш, күккә карап.

Әкрен генә атлап, кайгылы башларын салындырып, алар өйгә кайтып киттеләр. Беравык көтеп торганнан соң, үлгән бинең хатыннары, балалары, туганнары зыяратка яңадан килделәр. Алар калдырган ашамлык-эчемлек тә, табак-савыт та юк иде. Монда күп тормыйча алар ашыгып кайтып киттеләр.

— Би килгән! Итен, боткасын ашаган, балын эчкән. Бар нәрсәсен үзе белән алып киткән,— диде Койтым бикә, кунакларга елмаеп.

Ире үлгәннән соң бу аның беренче елмаюы иде.

Күрән бинең туйга килеп житүе, пешкән азыкларны, эчемлекне беренче булып авыз итүе билгеле булгач та, кунакларны сыйлау башланды. Бинең хатыннары, балалары, туганнары, шулай ук барлык зур кунаклар йөз кешене сыйдыра ала торган киез өйдә сыйландылар. Башка кунакларга, чураларга, колларга,

бала-чагага туп-туры җир өстенә күп итеп киезләр җәйделәр дә, ашамлык-эчемлекне шунда тараттылар.

Туйны Койтым бикә үзе алып барды. Кунакларны сыйлый башлаганда гына ул түрдә утырды да, ашау-эчү җайга салынгач, киез өйдән чыгып китте. Пешекчеләрне, аякчыларны күрде, тегесен тегеләй итәргә, монысын болай итәргә кушты; җир өстенә тезелеп утырган кунаклары арасында йөрде — кемгә нәрсә биргәннәр, күпме биргәннәр, берәрсен онытып калдырмаганнармы — барысын да карап күздән кичерде. Урын тапмыйча аптырабрак торган хатыннарны, ирләрне, бала-чагаларны, үзе белән ияртеп, иркенрәк җиргә алып китте; узышлый берәрсенең иңбашына орынып алды, кайберсенә берәр сүз кушты я булмаса исәнлек-саулык сорашты.

Койтым бикәнең кайгылы, боек йөзе әле анда, әле монда күренеп калды. Чынында ул инде иренең үлемен күптән онытып бетергән иде. Бикәнең күңелен, бинең үлеменнән бигрәк, бөтенләй икенче нәрсәләр борчый иде. Бүген соңгы көн. Бүгеннән соң ул менә шулай шаулатып, бөтен ыруны җыеп туйлар ясый алмас. Бүгеннән соң инде шулай якын итеп кешеләрнең иңбашларына орынып китә алмас. Озакламый аның кулыннан байлык та, көч тә китәчәк. Озакламыйча... бүгенге төн көнгә авышкач та, ул үзенең явыз дошманы Утташның... Утташ бинең хатыны булып санала башлаячак. Беренче төнне яңа би аның өендә куначак. Ул инде алдан ук әйтеп куйды. Кемне куяр ул үзенең өлкән хатыны итеп? Тотышка ничек карар ул? Тотыш турында ишетү белән аның чырае сытыла. Элеккечә ул аны каргарга батырчылык итми, шулай да ул аны яратмый да. Тотыш үзе ничек карар бу эшкә? Ул инде үскәндер, көчледер. Үги атасына каршы бер-бер яманлык эшләмәсме ул? Үз атасы булмагач, аны инде элеккечә яклаучылар табылмас. Бер анасының гына яклавы аны үги атаның кырын күзеннән, яманлыгыннан саклап кала алырмы?

Бикәнең күңелен менә шундый уйлар борчыды. Ул инде күптән, бик күптәннән бирле киләчәктә ниндидер зур үзгәрешләр буласын сизенеп яшәде. Соңгы көннәрдә куркыныч төшләр дә күрде. Ниләр генә булыр инде, ниләр генә күрер инде аның кайгылы башы?

Койтым бикә бүген саранланып тормады — чокырларда саклап тотылган барлык кисмәкләрне диярлек

кунакларга таратырга боерды: аяктан егылганчы эчсеннәр, диде. Үзе ул ачы балны бары авыз итеп кенә карады. Аякчылар, бикәнең боерыгын үтәп, бик юмарт кыландылар. Күп тә үтмәде, әле анда, әле монда кычкырып җырлаган, көлешкән тавышлар ишетелде. Көлү, җыр тавышларына җир селкетеп биегән, думбыра чиерткән тавышлар кушылды. Кайгы туе сиздермичә генә куаныч туена әйләнде.

Ашау-эчүнең, уен-көлкенең кызган чагында Койтым бикә, арып-алҗып, үз өенә кереп китте. Ак өйдә дә, тышта да аның инде кирәге юк иде. Аның бераз ятып ял итеп аласы килде.

Бусага янында аның каршысына кинәт бер кеше килеп басты. Ул исерек иде, сыңар күзе аның кара тире белән бәйләнгән иде.

— Бикәгә минем бер сүзем бар,— диде ул, телен көчкә әйләндереп.

— Нинди сүз? — диде бикә.

— Синең үзеңә генә. Аулакта гына,— диде исерек ир кеше, бик тә серле итеп.

«Кем соң әле бу?» — дип уйлады Койтым бикә, тиз генә таный алмыйча. Күзен бәйләгән... Туктале, Талут ич бу! Тотыш чыбыркы белән сугып күзен чыгарган Талут. Моннан ике ел элек ул шул сытылган күзе өчен акча сорап килгән иде. Шуннан соң бөтенләй күзгә башка күренмәде. Урман арасында яшәде бугай. Нинди яшерен сүзе булыр аның? Тагын шул күзе өчен акча сорамакчы була микәнни? Кайчагында бик бәйләнчек була бу каралар.

— Әйдә, керик алайса,— диде ул Талутка.

Өйгә кергәч, ул ишекне эчтән бикләп куйды. Түргә, йомшак урынга барып утырды да, бер сүз әйтмичә, көтә башлады. Талут, өйгә керү белән, бикә алдына тезләнде, сыңар күзеннән яшьләр коеп җыларга кереште.

— Шулмы сүзең? — диде Койтым бикә.

— Бикә, кичер мине, кичер,— диде Талут, такмаклап, башын бәргәләп.

— Ни өчен кичерергә? — диде бикә.— Теге чакта акча алган өченме? Тотышны яманлавың өченме? Булган — беткән, оныт.

— Тәңре каршында языклы мин, бикә! — диде Талут.

— Мин сиңа тәңре түгел!.. Әйттем исә кайттым! — диде бикә, үртәлә башлап.— Күзең өчен тагын акча кирәкме?

Ул, кабаланып, кулын күлмәк изүенә тыкты да акча янчыгын тартып чыгарды. Аның тизрәк бу исеректән котыласы килде. Алтын-көмеш тәңкәләр күреп Талут җылавыннан туктап калды, сыңар күзен елтыратып, бикәнең ак кулына карап тора башлады.

— Юк, бикә, миңа акча кирәкми! — диде ул кинәт бөтенләй айнык бер тавыш белән.

Койтым бикә, иелеп, аның йөзенә җентекләбрәк карады. Талут исерек түгел иде.

— Әйтеп кара алайса сүзенне,— диде бикә, янчыгын кире яшереп.

— Бикә! Кичерәсеңме мине? — диде Талут.

— Ник? Тотыш өченме? — диде бикә тагын да.— Эш миннән тормас. Тәңре кичерсен.

— Әйт, кичерәсенме?! — диде Талут исәр кеше сыман, аягына басып.

— Мин сине кичерәм, Талут,— диде Койтым бикә, йомшак кына итеп.

Аны чын-чынлап кызыксыну билән алды: ни булган моңа? Әллә чыннан да тилергәнме бу?

— Нинди языгым булса да кичерәсенме? — диде Талут, бәйләнчекләнеп.

— Минем алда синең бернинди языгың юк, Талут,— диде бикә.

— Әйт — кичерәсеңме?! — дип кычкырды күзен бәйләгән кеше, ярсып.

— Нинди языгың булса да, мин сине кичерәм, Талут,— диде бикә, никтер курка башлап.

— Сүзеннән тапма, бикә! — дип кычкырды ялган исерек, сыңар күзен акайтып.

— Тапмам,— диде бикә.

Талут, каты буза эчәр алдыннан тынып торган эчкече кебек, беравык тынын кысып торды да, йөзен чалшайтып, көрсенеп куйды, аннары, башын түбән иеп:

— Иренне... Күрән бине... мин үтердем, бикә,— диде.

Аның ябык, саргылт йөзе үлекнеке төсле булып, тагын да ныграк агарынып калды, башы тагын да ныграк салынып төште. Искәрмәстән ул гөрселдәп идәнгә ауды.

Койтым бикә, урынында ничек утырган булса, шул

көе катты да калды. Шулай күпмедер онытылып, шаккатып, аптырап утырганнан соң ул борын сыртын кашып куйды, изүен чишеп җибәрде. Кисәк кенә аны нидер калтырата башлагандай булды. Шул ук мәлдә күкрәгенең сул ягында, эчтә, тирәндә, авырттырып-ачыттырып нидер кузгалып куйды.

— Әйе, мин үтердем, бикә,— диде Талут озак кына тынып ятканнан соң, башын калкытып.— Ике ел буена кара кан йотып яшәдем. Корыдым-киптем, саргайдым. Күрән бинең каны тота мине. Өрәге көн дә төшемә кереп котымны ала, буа, өстемә каплана... үз янына тарта... Мин куркам, бикә! Кешеләрдән, синнән, синең балаларыңнан куркам. Минем кешегә бармак белән чирткәнем дә булмады. Күрән бигә минем тамчы да ачуым югые. Шулай да мин аны үтердем.

— Ни өчен?! — диде бикә пышылдап, тетрәндергеч итеп.

— Менә шуның өчен үтердем,— диде Талут, күзендәге тире кисәген капшап.— Тотыш минем күземне чыгарды, бер дә юкка. Күңелдә углыңа, сиңа, бикә, ачу саклап йөрдем. Шунда мине Утташ кам котыртты, аңымны томалады.

— Шуннан, шуннан? — диде бикә.

— Шуннан шул... Күрән би менеп йөри торган баскычның бер басмасын алыштырып куярга ул әйтте. Башыма да килмәгәние. Сагалап кына тордым да беркем күрмәгәндә... би манара башына менеп киткәч... таза басманы череккә алыштырдым да куйдым. Мин аны үләр дип белмәдем. Аягы гына имгәнер, шуның белән үчемне кайтарырмын дип уйладым. Ул әнә алай булып чыкмады. Би булгач, мин сине унбашы[1] ясармын диде.

— Кем?

— Кем булсын — Утташ!

— Димәк, минем ирем сез казыган базга барып төшкән булып чыга?

— Шулай булып чыга, бикә,— диде Талут.— Миңа унбашы булу да, йөзбашы булу да кирәкми. Күрән би үлгәч, мин дә үләргә тиеш, бикә! Күрән би янына китеп, мин аның аягына җыгылырга, аның ярлыкавын

---

[1] Унбашы — ун кораллы иргә баш кеше. Хәзергечә әйткәндә, ун кешедән торган гаскәри төркемнең командиры.

үтенергә тиешмен. Сиңа үтенечем шул: минем хатынымны, балаларымны ташлама, кыерсытма. Кызым чирле... өч яшьлек... сабыем, балакаем! Аягы йөрми. Шуны уйласам, йөрәкләрем өзелә. Терелт, им ит. Күрәсең, аны да Күрән бинең каны тотадыр. Мин үлсәм, җибәрер. Тотышка бер үпкәм дә юк инде. Яшь кеше... кызып киткәндер. Шундый зур языгым булмаса, бер күз белән дә яшәгән булырыем. Инде булмый, бикә. Тагын шул: Утташ кам... ни... миңа Тотышны да...

— Тотышны да?! — диде бикә, аягүрә басып.

— Әйе. Мин баш тарттым.

— Бу турыда тагын берәрсе беләме? — диде бикә, үз-үзен тиз арада кулга алып, эчке бер ныклык белән.

— Утташ та мин.

— Мин сине тулысынча... бөтенләйгә... мәңгегә кичерәм, Талут! — диде бикә, дулкынланып.— Син минем күземне ачтың. Турысын сөйләвең өчен мин генә түгел, тәңре дә ярлыкар сине, Талут. Тынычлап яшә. Хатыныңны, балаларыңны кайгыртырмын — ул турыда борчылма. Мин кичергәч, Күрән би дә йомшар... йолык бирербез.

— Юк, бикә! — диде Талут.— Мин инде уйладым: мин тәңре катына бармыйча, җирдә тынгы таба алмаячакмын. Күрән бинең ярлыкавын мин үзем сорарга тиешмен.

— Бел аны: бу турыда беркемгә тишмә! — диде бикә.— Монда син түгел, Утташ кам языклы. Иң элек без аннан үч алырга тиешбез! Шунсыз Күрән безне кичермәс.

— Колың булыйм, бикә! — диде Талут, чибәр хатынның кулмәк итәген үбеп.

VIII

Талут чыгып күп тә үтмәде, бикә янына өлкән аякчы килеп керде.

— Таратырга бал бетте, бикә,— диде ул.— Теге өч чиләк керешле тамгалы чапчакларны ачаргамы?

— Ачарга,— диде бикә, аның сүзләрен бик үк тыңламыйча.

— Утташ әйтә, Койтым бикә нишләп күренми, ди. Исерде. Үзе җырлый, үзе җылый, үзе тагын бал сорый.

— Минем башым авырта, күңелем болгана — бара алмыйм,— диде бикә.— Әйт: исермәсен, туйны үзе алып барсын, күз-колак булсын.

— Кая улі — диде өлкән аякчы, кулын селтәп.— Аның үзенә күз-колак булырга кирәк.

Ул, шулай сөйләнеп, өйдән чыгып китте. Койтым бикә аның соңгы сүзләрен бөтенләй ишетмәде. Ул күзләрен йомды. Ул үзендә коточкыч авырлык тойды. Аның өчен тормыш, әйтерсең, туктап калды — аның ни дә булса уйлыйсы да, кайгырасы да килмәде. Шулай да күңеленең бер кырыенда гына энә очы чаклы гына булып, әрнетеп, авырттырып, Тотыш эленеп торды. Ул кайтып җитмәде. Алмыш хан җибәрмәгәнме, Күзәмеш углан барып җитә алмаганмы? Исәнме, түгелме?

Туктале, аңа тозак корырга да өлгермәгәннәрме?! Кайтып җитмәс борын... юлда... берәр ничек юкка чыгармаганнармы? А, тәңрем!

Бикәнең авыр кайгыдан бастырылып ойый, тына барган йөрәге, оясыннан агылып чыккан кош кебек, ыргылып куйды, камырга әйләнә башлаган кан тамырлары буенча, йокымсыраган миен, тойгыларын камчылап, кайнар кан йөгереп узды. «Тәңрем, көч бир, кыюлык бир!» — диде бикә, ишекле-түрле йөренеп, нидер эшләргә, нидер кырырга-җимерергә чамалап.

Ул тышка чыкты, йолдызлар белән тишкәләнгән кара төн чыбылдыгына карап алды — әле төн уртасына ерак иде. Кунаклар инде таралыша башлаганнар, андасанда гына исерек тавышлар, җырлар ишетелә иде.

Бикә кире өйгә керде, пыскып янган учакка утын өстәде, өстен-башын төзәткәләде, көзгегә каранды, агарынган йөзенә кызыллык йөгерсен өчен бераз бал эчте. Шуннан соң ул яңадан тышка чыкты, ак өйләргә таба юнәлде. Аңа кичекмәстән берәрсен күрергә, сөйләшергә, ни дә булса эшләргә кирәк иде. Юкса, ул соңга калачак, бик нык соңга калачак! Кемне күрергә, кем белән киңәшергә соң? Майчан аксакал белән берни барып чыкмас. Була-калса — Котан, Акбога... Бөтен ыруда, бөтен туган-тумачалары арасында алардан башка берсенди ышанычлы кеше юк. Котан... Котан би... Әллә Акбогамы? Аның үги угыллары... Күрәсең, язмыш шулайдыр. Башкача булмый.

Исерешеп беткән, баш-аяк килгән кешеләр арасында Котанны ул бик тиз тапты. Шыпырт кына аңа үзе артыннан барырга кушты.

— Кеше күрмәсен. Ашыгыч сүзем бар,— диде ул аңа.

Котан күз карашы белән генә аңа төшенгәнлегең белдерде. Бикә, елмаеп, кызмача кеше сыман, як-якка чайкалган булып, Утташ кам янына барып әйләнде, үз кулы белән аңа буза салып бирде. Аннары, аның колагына пышылдап:

— Беренче этәч кычкыргач килерсең. Әле төннең чиреге дә юк,— диде.

Шулай сөйләнгәләп, ислемай исләре аңкыткан күлмәк итәкләрен җилфердәтеп бикә шул тирәдә бераз буталды да юкка да чыкты. Ул үз өенә кайтып кергәндә, Котан анда иде инде. Субашы Котан шактый кызмача иде, шулай да аягында нык басып тора иде. Койтым бикә аңа йомшак урындыкка утырырга кушты. Котан сирәк сакалын сыйпаштырып, елмаештырып бикәнең аяк астына идәнгә тезләнде.

— Анам өендә миңа идәндә дә йомшак,— диде ул.

— Бүгеннән башлап син миңа угыл түгел, мин сиңа — ана түгел,— диде бикә.

— Төн уртасы узмаган ич әле, анам... бикә...— диде субашы бер дә юктан кеткелдәп.

Койтым бикә күлмәк итәкләрен җыештыргалагандай итте, алтын беләзекләренә, ялт-йолт килгән муенсаларына кагылгалап алды, елмайды, учактагы утка яны беләнрәк торган Котанның күзләренә туры карады да:

— Мин сиңа ошыйммы, улым? — диде.

Беркатлы Котан авызын ерып, ышанып житмәгән шикелле, тын гына карап торды. Аннары кызмача бер кыюлык белән, омтылыш белән, бикәнең тез өстеннән салынып төшкән ак, матур кулына үрелде, тотып алды, жылый-жылый, көлә-көлә үбәргә тотынды.

— Анам! Бикә! — диде.— Чынмы? Ялганламыйсыңмы? Бикә! Анам! Тагын әйт: чынмы?

Котан тынычлана төшкәч, бикә кулын тартып алды да кырыс бер чыклык белән:

— Ошасам, шул: синнән башка мин беркемгә кияүгә чыкмаячакмын! — диде.

Субашы Котан авызын ачып, исе китеп тик торды.

— Утташ кам...— диде ул шулай да, үзалдына мыгырданып.

Булачак иренең жебегәнлегенә ачуы килеп, бикә чыраен сытып куйды.

— Тик син шуны аңларга тиешсең,— диде ул боеручан тавыш белән,— мин өлкән хатын гына булмая-

чакмын. Би урынын да, ыру башын да мин үзем тотачакмын! Ишетәсеңме, мин ыру башы булачакмын! Шуңа килешсәң, иртәгәдән мин — синең хатының!

Котан, шашынып, яңадан бикәнең ак кулын үбәргә тотынды. Нидер исенә килеп, ул кинәт аягына басты, беренче тапкыр күргән сыман, сокланып үзенең үги анасына карап тора башлады.

— Утташ кам ничек соң... әллә ничек була түгелме? — диде ул тагын да.— Аңлатып. бир: ничек?

Койтым бикәгә чыннан да аңлатып бирергә туры килде. Бары шуннан соң гына булачак кияү җиңел сулап куйды. Үзенең зур, көчле кулына бикәнең ак кулын алып кысты да, чын күңелдән соклану белән — инде икенче төрле соклану белән:

— Синнән дә башлырак, кыюрак кеше калмады ыруда, анам! — диде.— Билек[1] сиңа, ыру башы — сиңа! Тулысынча мин сиңа буйсынам. Үз урынымда калсам, миңа шул җиткән.

— Антмы? — диде бикә..

— Ант! — диде Котан, бикә биргән эчемлекне алып.

— Тагын бер сүзем бар,— диде бикә, ант эчкәч.— Тотыш кайткач, аңа бернинди усаллык кылмаска! Мин барысын да үземчә эшләячәкмен. Син минем бер эшемә дә кысылмассың.

— Мин сиңа сүз бирәм! — диде Котан.— Тотышка усаллык кылмам, синең сүзеңнән чыкмам!

— Килештек,— диде бикә.— Төн уртасы җитәдер. Кирәкле кешеләреңне күреп, кисәтеп куй. Акбогага белдер, соңыннан үпкәләп йөрерлек булмасын. Юк, аңа мин үзем әйтермен. Утташ килгәнче өлгерергә кирәк.

— Булды, киттем! — диде Котан, ишеккә борылып. Шул чакны кемнеңдер бәрелә-сугыла өй алдына килеп кергәне ишетелде.

— Килә! Түзмәгән,— диде бикә, пышылдап.— Бар, кач!

IX

Койтым бикә ишекне ачып җибәргән иде, каршысында Утташ кам урынына Тотышны — үскән, үзгәргән Тотышны күреп, артына авып китә язды. Курку-каушау тиз арада чиксез куаныч белән алышынды.

---

[1] Билек — би дәрәҗәсе.

— Углым, Тотыш! — диде ул, кочагын җәеп.

Борынын тартып, шыңшыгандай итеп ул аның күкрәгенә сыенды.

— Кайтты! Исән, исән! Колынкаем, бавыр итем, йөрәк маем. Исән, исән! — диде ул, углының киемнәрен, битен, кулын кайнар күз яшьләре белән чылатып.— Кайчан кайттың? Ничек кайттың? Ник соңгардың, углым?

— Менә, кайттым инде, анай,— диде Тотыш, елмаеп.— Капкадан кергәндә беркем күрмәде — сакчылар исерек.

— Син әле дә үз капкаңнан качып-посып керәсеңмени, углым? — диде ана.

— Мин инде якты күздә кайтып төштем,— диде Тотыш.— Керергә юри караңгыга калдым.

— Ник? — диде бикә.— Әллә берәр нәрсә булдымы?

— Булды, анай,— диде Тотыш, өстендәге киемнәрен чишенә башлап.— Талкысыктан аста, Ауган карама янындарак юлбасарлар юлыма аркылы төште. Арлар. Бик каты сугыштык. Өч кешем үлде. Шуларның берсе — якын дустым Бәкәч чәчән. Урыны оҗмахта булсын! Аннары Баганай...

— Баганай ?—диде Койтым бикә.— Әйтәм, туйда күренмәде!

— Аларның сүзеннән шуны аңладым: алар минем кайтканны сагалап торганнар. Аларны котыртканнар, анай! Шуңа күрә монда качып-посып кердем. Кичер мине, анам! Күңелем яман нәрсә сизенде. Шулай да мин чигенмәскә булдым. Миңа тозак коручы кем генә булмасын, мин аннан курыкмыйм. Үз өемә, үз анам янына кайтып җитеп, кире чигенсәм, атым Тотыш алып булмасын! Бүләкләремне талап алып калдылар, әзәрлекләп булмады. Бары бер йөзек кенә исән калды... Булачак киленеңнең синә бүләге — ал шуны, изге анам!

Ул кесәсындагы янчыгыннан алтын йөзекне алды да анасының урта бармагына кидерде.

— У-у! — диде Койтым бикә, кояштай балкып, йөзектән күзен алмыйча.— Булачак киленемнән? Кем икән ул минем булачак киленем? Бай булсын, сау булсын ул юмарт килен!

— Соңыннан сөйләшербез ул турыда,— диде Тотыш, киемнәрен, коралларын салып.— Иң элек син әйт: шулай ук эшләр яманмыни монда?

Койтым бикә, авыз ачып нидер әйтмәкче булган иде, шул чакны көтмәгәндә өй ишеге тагын ачылып китте — Тотыш кергәндә, күрәсең, өйалды ишегенең бигеп элдерергә онытган иде. Ана да, угыл да, сүзләреннән бүленеп, керүчегә текәлделәр. Тотыш ялт кына урыныннан кубып, чөйдәге кылычын алды. Елмаерга, туры басарга тырышып, ишек янакларына тотынгалап, Утташ кам кереп килә иде.

— Ярты төн узды, бикә! — диде ул, артта калган сул аягын бусага аша күтәреп алырга тырышып.— Кияү килә. Каршы да алмыйсың, бикә!

Тырыша торгач, ул бусагадан аркылы атлады да борылып ишекне япты, бавын элдерде, аннары билен турайтып, тамак кыргалап, түргә узгандай итте. Каршысында, ут яктысында Тотышны күреп ул чайкалып китте, күзләрен челт-мелт йомгалады, әллә төшләнәмме дигәндәй, сакалын тарткалап карады. Юк, төш түгел иде, ахрысы, бу. Тотыштан бер читтәрәк, усал елмаеп, бикә басып тора иде. Аның шул усал елмаюлы йөзен күргәч тә, Утташ кам барысын да аңлап алды. Аны кинәт очкылык тота башлады.

— Ке... ке... кем бу? Н... н... ни эш бу? — диде ул, кемгәдер ачуланасы килеп.

Аңа беркем берни әйтмәде.

— Ә-ә... Тотыш икән! — дигән булды Утташ кам, «танып» алып.— Тотыш... ничек итеп... ни... ыы?..

Кинәт ул биленнән бөктәсен тартып алды да, ярсытылган аю сыман Тотышка ташланды. Ул аның кулындагы кылычын күрмәде бугай. Ут яктысында озын тимер ялтырап китте.

— Углым, ярамый! — дип кычкырды Койтым бикә, Утташ камны каплап.

Шул чакны качкан җиреннән — чыбылдык артыннан Котан килеп чыкты. Тотыш белән икәүләп алар тиз арада Утташ камны тотып алдылар, аяк-кулларын бәйләп ташладылар, авызына чүпрәк тутырдылар.

— Исәнме-саумы, Тотыш,— диде Котан, Утташ белән эшләре беткәч, энесенең кулын кысып.

Котан белән Тотыш тыелып кына исәнләште. Нәрсә бу? Нишләп монда дүртенче кеше килеп чыкты әле? Ул анасына сораулы караш ташлап алды.

— Утташ кам сиңа тозак корган, без аңа капкын кордык, углым,— диде Койтым бикә.— Син бу кешене

яхшы беләсең. Бу кеше сиңа, миңа көн күрсәтмәскә тырышты. Бу кешенең эче яманлык белән тулы.

— Беләм, барысын да беләм,— диде Тотыш.— Шулай да, төшенмим — нишләтмәкче буласың син аны?

— Мин дә үч алмакчы булам, углым,— диде Койтым бикә.— Синең өчен, үзем өчен, атаң өчен үч алмакчы булам.

— Атам өчен? — диде Тотыш.— Минем ул турыда уйлаганым булмады. Минем атама аның теше үтмәде сыман.

— Ул аны үтергән, углым! — диде бикә.— Соңгы сүзне иртәгә ыру әйтер. Болай гына эшен бетерсәк, без кеше үтерүче булачакбыз. Моның өчен ыру безне кичермәс. Үзенең өлкән камын, үзенең биен, ыру башын бары ыру гына үтерә ала. Ырудан, ил-көннән көчле берни юк дөньяда, углым!

X

Җыен үзенең соңгы сүзен әйтте: ыру башы Күрән бине үтергән өчен Утташ камны тәңре катына озаттылар. Урман эчендәге киң алан читендә, бер-берсеннән бер ун адым аеры утырган ике яшь каенның башларын бергә китереп иделәр дә, Утташ камның бер аягын бер агач башына, икенче аягын икенче агач башына бәйләделәр. Шуннан соң каеннарны ычкындырып җибәрделәр. Кешеләр, өсләренә кара кан тамудан куркып, тиз генә як-якка сибелделәр.

Талутны Койтым бикә җыенда яклап чыкты. Шуңа күрә аны исән калдырдылар. Бары Талут үзе генә моңа каршы килде. Ул, бер үк сүзне кабатлап, үзенең Күрән бидән ярлыкау үтенергә тиешлеген әйтте. Аның теләгенә каршы килмәделәр.

Шулай итеп, Койтым бикә җиңеп чыкты. Җыен аны ыру башы итеп куйды. Билекне ыру башы үзенең углы Тотышка бирде. Субашы Котан белән каравыл башы Акбога гына моңа артык куаныч белдермәделәр. Шулай да аларның да почмагы түгәрәкләнде: Койтым бикә, биргән сүзен үтәп, Котанны үзенә ир итеп алды — үги углының икенче хатыны булды. Акбогага бүләк итеп Койтым бикә үзенең яшь, күркәм бер кол кызын бирде.

Кызыл Яр катауда кайгы тусна ялганып, яңа туй башланып китте. Таралышып өлгермәгән кунакларга

яңадан ачы баллар, бузалар, кымызлар куелды, сарыклар, җылкылар суелды.

Туй ыгы-зыгылары үткәч, берничә көннән Тотыш анасына үзенең эч серләрен ачты. Койтым бикә, елмаеп, сөрмәле күзләрен кысыштырып, углына озак кына карап утырды.

Аның углы Тотыш Тәңкәсен оныткан. Ул әнә хан кызын ярата! Тотыш — Алмыш хан кияве! Алмыш хан белән алар — Койтым бикә — кода-кодагый булачаклар! Нәрсә бу — язмыш шуклыгымы, әллә соң Болгар ханының бик еракка ташланган җәтмәсеме? Ун мең тиен калым түләргә, бөтен ыруың белән гарәп диненә күчәргә... Бу аз түгел. Хан кызы Аппакка торырлык түләү бу. Моның иң авыры кайсы булыр — ата-баба йоласыннан баш тартумы, әллә ун мең тиен калыммы? Күрәсең, ханның чыннан да үз уйлары бардыр. Акбүрене ныклап торып үз кулына алса, бөтен Чулман буе аныкы булачак. Тулысынча аныкы булачак. Акбүредән Биарга да ерак түгел. Биардан әнә таланган кешеләр килә. Биарны төн ягыннан, диңгездән килгән явыз юлбасарлар талаган. Биар тузган, юкка чыккан. Күрәсең, язмыштыр. Биар ханының җитен чәчле сылу кызын алып булмады. Таланган, көчсезләнгән Биар белән туганлашуга караганда, үргә менеп барган Болгар ханы белән туганлашу, билгеле, йөз кат, мең кат артыграк. Шулай да... кемнәр алар бер-берсенә — туганнармы, әллә ятлармы? Ах, шулай да, тәңрем, синең серле эшләреңне кем генә белә соң?!

Ярар, алар яшьләр. Бер-берсенә алар чит тә, ят та булсыннар ди... кавышсыннар, куанышсыннар, оя корсыннар, ди... Ул үзе — Койтым бикә — моңа ничек карарга тиеш соң? Аның да күңеле бар ич әле, аның да үткәне, яшьлеге бар ич әле! Күләгәдәй арттан калмый торган, онытылмый торган канлы-яшьле, куркыныч яшьлеге... Ничек карарга, кайсы яктан килеп карарга тиеш ул үзенең үткәненә... Алмыш ханга... аның белән туганлашуга? Була торган эшме бу? Барысы өчен ул алардан, аннан үч алырга тиеш түгелмени?!

Ничек итеп, нәрсә белән?

Менә бу сорау — караңгы яшьлектән дә, куркыныч төшләрдән дә мәңгерәк, авыррак менә бу сорау искәрмәстән аның уй агышын кире борып җибәрде. Элеккеләр, күпме генә аның күңел күзен томалап тормасын,

күпме генә аның йөрәген яралап, ярасыннан кара кан саркытып тормасын, шулай да ул инде алардан күптән, бик күптән ераклашкан иде, ахрысы. Ни генә булмасын, ул бүгенге көн, иртәгәге көн белән яши иде. Яшәргә тиеш иде. Шуның өстәвенә ул монда Акбүредә илсез-көнсез кол булып, кырнак булып түгел, бикә булып, баш булып яши. Шулай булгач, ул инде үзеннән, үзенең үткәненнән бигрәк, ил-көн турында, аның бүгенгесе, иртәгәсе турында кайгыртырга тиеш түгелмени?!

Менә шушы кайгы — олы, изге бер кайгы аның барлык теләкләреннән, уй-хыялларыннан өстен чыкты. Күрән би үлгән белән башкалар да үләргә тиеш дигән сүз юк, бәҗәнәкләр таркалган белән Акбүре дә таркалырга тиеш дигән сүз юк! Акбүре яшәргә тиеш. Тынычта, иркендә яшәргә тиеш. Алмыш хан белән туганлашу ул — мәңге иминлек дигән сүз. Болгарлар канаты астына сыену ул — моннан соң Акбүре җирендә беркайчан да олы яу, сугыш булмаячак дигән сүз. Инде шулай да болгарлардан башка берәрсенең Акбүрегә каршы кылыч күтәрергә кыюлыгы җитә икән, ул чагында кода... кодалар кыерсытырга ирек бирмәячәкләр.

— Мин, углым, синең бер генә теләгеңә дә каршы килмәячәкмен,— диде бикә, озак кына сүзсез утыргаННан соң.— Син минем бердәнбер куанычым. Син инде үзең би. Үз башың белән уйлап кара: бүгеннән тотып без ата-баба йоласыннан баш тартсак, ыру безгә ни дияр? Безне тыңлап та тормаслар — кулдан тотарлар да, артка тибәрләр дә, чыгарырлар да җибәрерләр: әнә бара юлыгыз! Теләсә кая барыгыз, теләсә кемгә би булыгыз! — диярләр.

— Нишләргә соң, алайса? — диде Тотыш, караңгы чырай белән.

— Ашыкмаска кирәк, углым,— диде ана кеше.— Көтәргә, ыруны тулысынча үз кулыбызга алырга, кирәләрне үз ягыбызга аударырга кирәк. Утташ кам үлде, аның яклылар үлмәде. Шуны да онытма, гарәп йоласына күчсәк, без урталыкта калачакбыз: уңда да, сулда да ата-баба йоласындагы ырулар булачак. Алар безгә кырын күз белән караячаклар. Шулай булгач, безгә үз ыруыбызны гына түгел, күршеләрне дә үз ягыбызга аударырга туры киләчәк. Ике айдан түгел, дүрт-биш айдан...

— Дүрт-биш ай! — диде Тотыш, көрсенеп.— Дүрт-биш айда мин саргаеп үләрмен, анам.

— Үлмәссең,— диде Койтым бикә.— Яңа иген житмичә торып, мең тиен түгел, мин йөз тиен дә арттыра алмыйм. Калымга гына түгел, әле бүләккә дә дүрт мең, биш мең кирәк булачак. Безнең базлар, чокырлар бу көннәрдә бушап, такыраеп калды, улым. Би буларак, син үзең карап, тикшереп чык. Шуннан соң күрерсең үз күзләрең белән.

Тотыш би, анасының сүзен тыңлап, чыннан да карап чыгарга булды. Үзенең базларын, чокырларын, амбарларын тикшереп карагач, ул әллә ни байлык юклыгын танырга тиеш булды. Мең тиенлек калым жыю өчен дүрт-биш ай булмаса да, кимендә бер өч ай көтәргә, тир түгеп эшләргә кирәк булачак иде. Калымнан да бигрәк, Койтым бикәнең йола турындагы сүзләре чынга чыкты. Аксакалларның, ил агаларының берсенең дә гора салып күнеккән, иялэшкән үз йолаларыннан баш тартасылары килмәде. Каршы торучыларны үз ягына аудару өчен Койтым бикәгә бик нык тырышырга туры килде.

Яңа дингә каршы торучыларның иң көчлесе Майчан аксакал иде. Койтым бикә ныклап торып сөйләшүне иң әлек аннан башлады.

— Син, Майчан аксакал, бөтен ыруда иң өлкән, иң белекле кеше. Шулай да син күп нәрсәне уйлап житкермисең,— диде ул аңа.— Ямгырчы би килде — аннан йөз чөердек. Үз жиребездә үзебез генә яшибез дидек. Яши алдыкмы? Юк! Болгарлар янадан яу белән килсәләр, монысында инде безне беркем дә коткара алмаячак — тәңре дә, калан да! Аның шартын үтәсәк, Акбүре жирендә мәңге тынычлык урнашачак. Сиңа, миңа, караларга тынычлыктан башка тагын ни кирәк?

— Шулай ук микән? — диде Майчан аксакал, икеләнә башлап.

— Шулай, Майчан баба! — диде Койтым бикә.— Ител-Чулман илендә Алмыш ханнан көчле беркем юк. Алмыш хан белән туганлашып Акбүре отачак кына. Моннан соң игенчеләр курыкмыйча иген игәчәк, терлекчеләр терлек асраячак. Моннан соң Акбүредә беркайчан да ятим балалар да, тол хатыннар да булмаячак!

— Кхм...— диде Майчан аксакал, тынычлыгын

жуеп.— Ышандырдың, бикә. Яңа дингә дә, Тотышның Алмыш хан кызына өйләнүенә дә миннән каршылык юк... Ул кызны бик күркәм диләр. Төкле аягы белән килсен, куаныч алып килсен Акбүрегә. Миннән теләк шул.

Бары шушы сөйләшүдән соң гына ыруның аксакаллары, агай-эне, икеле-микеле уйларын, киреләкләрен җиңеп, Койтым бикә ягына авыштылар. Шуның белән бергә Тотыш бинең Алмыш хан кызы Аппакка өйләнүенә килешү дә белдерелде. Боларның барысы да коры сүз генә булып калмасын өчен, Болгар ханына битек язылды, битекне тапшыру өчен Алмыш ханга ырудан ун кеше илче итеп билгеләнде. Шул ук кешеләр хан катына кода булып та керергә тиешләр иде. Яңа йолага күчүдә Тотыш би баш илче булса, аңа Аппакны ярәшүдә Майчан аксакал баш кода булды. Илчеләр-кодалар арасына Койтым бикәнең ире Котанны да керттеләр.

XI

Кырларда-басуларда игеннәр өлгереп, урманнарда яфраклар саргая башлагач, көннәрдән бер көнне Тотыш би ерак юлга җыена башлады. Каекларны яхшылап төзәттерде, буятты, бизәтте. Ишкәкчеләр итеп ул үзенә бары яшь, таза җегетләрне генә алды. Шундый эшләрен бетергәч, ул калымга, бүләккә алып барасы товарларын каекларга төятә башлады. Болгар илендә өйләнгән барлык кешеләр ханга иярләнгән бер яхшы ат бирергә тиешләр иде. Шуның өчен дип көтүдән өч яшьлек җирән айгыр кайтарттылар. Айгыр өчен аерым каек җайланды. Калымга, бүләккә дип Тотыш би бер батман яңа бал алды, ун батман яңа богдай, тары алды. Төрлессиннән өч йөз тирс, иллелән чүлмәк, савытсаба, дүрт төң[1] суккан юка киндер, бер кисмәк балык мае, ярты батман кипкән балык алды. Шуның өстенә төрле төзәнү-бизәнү яраклары: ырудашлары ясаган төрле беләзекләр, йөзекләр, алкалар, чулпы ише нәрсәләр, эш, сугыш кораллары алды. Акбүре җирендә нәрсә бар, акбүреләрниләр ясый алалар — барысын да ул Болгар ханына күрсәтмәкче булды.

---

[1] Төң — тукыма төргәге, тюк.

Жылы, изге бер танда, Чулман аръягыннан алтын кояш чыгып килгәндә, Тотыш бинең байраклар белән, төрле төстәге ефәкләр, ат койрыклары белән бизәлгән, төрле төсләргә буялган уникс каегы Кызыл Яр катау тамгасыннан кузгалып китте. Яр буендагы кешеләр, куллар болгап, быргылар кычкыртып, аны изге теләкләр белән озатып калдылар. Акбүре биләмәләрен узып киткәнче, Чулманның әле бер ягында, әле икенче ягында яр башларында җыелып торган төркемнәр күренде, байраклар җилфердәде, күңелле быргы тавышлары ишетелде.

Үз җирләрен узып киткәч, ят кешеләрнен кызыксынуын арттырмас өчен, Тотыш би каеклардагы байракларны, төрле бизәкләрне алып куярга боерды. Уртасында аты, араны булган каекка ул чатыр корырга кушты. Чит ярлар арасыннан алар, утлар яндырмыйча, бары төнлә генә бардылар, көндезләрен исә берәр аулак елга тамагында я булмаса таллыкта, камышлыкта уздырдылар.

Шулай сакланып бара торгач, алар күп кенә авылларны, катауларны узып киттеләр. Иң куркынычы алда иде. Ул да булса, Шуран катау иде. Ямгырчы би иде. Болгардан Кызыл Ярга кайтканда Тотыш Шуран катау турысыннан төн уртасында гына, бик сакланып кына узып китте. Бу юлы да ул ничек тә шул турыдан иплэп кенә, тавыш-тынсыз гына ычкынырга уйлады.

Алар Шуранга капма-каршы яктан — Чулманның сул як яры буйлап китәргә булдылар. Куркыныч урынга җитәрәк, көндез алар яхшылап ял иттеләр, сугышырга туры килсә дип, коралларын җайлап куйдылар.

Күзгә төртсәң күренмәслек кара төндә тавыш-тынсыз гына яр читеннән йөзеп барганда, су өстендә әле анда, әле монда утлар кабынып китте, якында гына ниндидер куркыныч тавышлар ишетелде. Тирә-якта утлар торган саен күбәя барды. Алар ничектер бик җитез кыймылдадылар, чайкалдылар-тирбәлделәр, артка төштеләр дә, акбүреләрнең каекларын бар яктан да уратып алдылар.

Үзенең чолганышта калуын күреп, Тотыш бинең эче жу итеп китте. Ул үз каекларына бер тирәгәрәк тупланырга боерды.

— Ничек уләбез — сугышыпмы, сугышмыйча гынамы? — диде ул үзенең юлдашларына.

— Нишләп әле син үләргә ашыгасың, яшь би? — диде Майчан аксакал.

— Ямгырчы би — безнең кеше. Ул бездә кунакта булды,— диде Котан.— Безгә дә кунак булырга тырышып карарга кирәк.

— Тырышып карагыз, атай,— диде Тотыш би.— Мин инде кунак булдым анда... икенче тапкыр кунак булырга теләмим.

— Аларның көче күбрәк,— диде Торымтай.— Бу караңгыда без берни эшли алмаячакбыз.

Алар шулай киңәшкән арада, төрле яктан утлар белән ерткаланган төн бөркәнчеге астыннан сиздермичә генә утсыз каек килеп чыкты. Килеп чыкты да, ниндидер зур, көчле балык сыман җитез генә Тотыш би каегына таба килә башлады; сумалалы биек кырые белән акбүреләр каегының кызылга буялган борынына ышкылып алды. Аягүрә баскан Ямгырчы бинең куркыныч карачкысы караңгыдан чыгып, акбүреләрнең күз алдында ук күренеп китте.

— Исәнлек-саулык та сорашып тормыйча, кем китеп бара ул минем катау турысыннан? — дип кычкырды Ямгырчы би.

Шулай сөйләнгәләп, шәрә кылычына таякка таянган сыман таянып, ул җиңел генә акбүреләр каегына сикерде. Тотыш би кешеләре, нишләргә белмичә, аптырабрак калдылар. Ул да булмады, Ямгырчы би шакылдатып кылычын каек идәненә ташлады, кулларын җәеп, башта Тотыш бине кочаклады, аннары Котан белән Майчан аксакалга үрелде. Ул, ахрысы, кызмача иде. Акбүреләр, сөенергә дә, көенергә дә белмичә, берни эндәшмичә, баскан урыннарында катып тик тордылар. Беренче булып кылыч күтәрергә Тотыш бинең кыюлыгы җитмәде. Ямгырчы би белән булган ызгыш-талашка, орышка инде күп вакыт үткән иде, тойгылар ничектер көчсезләнә төшкән иде. Кем белә аны, әллә Ямгырчы би элеккеләрне онытып та бетергәндер...

Биләре артыннан каекка тагын берничә коралды казаяк сикереп керде. Алар да, бу төнге очрашуга бик тә куанган сыман, шаулашып, кычкырып исәнлек-саулык сорашырга тотындылар.

— Нинди эш бу? Оят кирәк азрак! Юк, юк, кунак итми җибәрмим,— диде Ямгырчы би, барысыннан да ныграк шаулап.

— Без ашыгабыз, би,— диде Тотыш, телгә килеп, әчке бер киеренкелек белән.— Без сине борчымаска уйлаганыек. Алмыш ханга калан илтә барабыз.

— Калан? Ха-ха! — диде Ямгырчы би, бөтен Чулманга шаркылдап.— Алмыш ханга калан түләргә атлыгып торучылар да булыр икән! Кайгырмагыз — ханга да, каланга да берни булмас. Әйдәгез, борылыгыз. Олы кунагым булырсыз, түрдә утырырсыз... Өйләр корылган, казан асылган, мунча ягылган. Юк, юк, беркая җибәрмим! Бал, кымыз җитәрлек, ит-май җитәрлек — түрдән узыгыз, кунаклар!

— Борылырга кирәк,— диде Майчан аксакал, Тотыш бинең эндәшмәвен күреп.

— Борылырбыз,— диде Тотыш би теләр-теләмәс кенә.

XII

Каеклар унга — Шуран катауга борылдылар. Ямгырчы би үз каегына чыгып тормады, кунаклар белән бергә китте. Озын колга башларында чытырдап янган утларын югары тотып, казаяклар алдан бардылар. Алар артыннан караңгы чырайлы кунаклар шуышты.

Иң алдан килгән каек яр буендагы субайларга килеп төртелү белән, ярдан шундук элмәкле аркан ташладылар. Басмадан беренче булып Ямгырчы би үзе төште, тешен кысып, аның артыннан Тотыш би атлады. Ярда алар, янәшә баскан килеш, сүзсез генә башка каекларның килеп җитүен көтеп тордылар.

Ул арада, олы кунакларга дип, каяндыр атлар китерделәр. Тотыш би үзе белән бары кодаларны-илчеләрне генә алды. Торымтай башлыгындагы кырык кеше яр буенда каекларда калды.

Кызыл Яр катау кебек Шуран катау да текә яр өстенә урнашкан иде, тик бу турыда яр өсте ергаланып бетмәгән, бәлки ындыр табагы кебек тип-тигез иде. Шуңа күрә, капкага керү өчен эрактан әйләнеп йөрисе юк иде. Катау капкасы якында гына, яр буенда гына иде.

Ташлы сөзәк юлдан югарыга менеп җиткәч, Тотыш би түзмәде, артына борылып аска карады. Төн уртасы узган иде инде. Аста тып-тын булып, агарып Чулман җәелеп ята иде. Ах, шулай да ялгышты бугай ул! Куб-

рәк көч белән төшәсе калган, бөтен бер чиру белән! Үз язмышыңа кирәгеннән артык ышанмыйсың микән, Тотыш углан... Тотыш би?

Менә арттагылар да менеп житте. Төркемләшеп, күпер агачларын дөпелдәтеп алар койма буендагы тирән урлар аша чыктылар, тешсез авызын зур ачып утырган капкадан да үттеләр. Ямгырчы би үзенең кунакларын тар гына урамнан алып китте. Бер ярты чакрым чамасы баргач, алар икенче күпер алдына килеп життеләр.

— Менә монысы минем урдам,— диде Ямгырчы би.

Борчулы, сак, тынычсыз юлчылар соңгы күпер белән соңгы капкадан керделәр. Керделәр дә иркен, тигез ишегалдына тарала бардылар. Каршыда, ишегалдының яр ягындагы почмагында, караеп биек агач өй күренде. Агач өйдән сул яктарак, шулай ук караеп, төркемләшеп очлы башлы киез өйләр кабарып утыра иде.

— Нишлисез, кунаклар, башта мунча кереп аласызмы, әллә ашап-эчеп аласызмы? — диде Ямгырчы би.

— Йокыдан да яхшысы булмас безгә,— диде Тотыш би.

— Сез теләгәнчә булыр! — диде Ямгырчы би, бик тиз килешеп.

«Ашы да, мунчасы да юк. Юри сөйләнә»,— дип уйлады Тотыш, эче пошып. Чыннан да, урда каты йокыга талган иде, бер яктан да аш-су исе, төтен исе килми иде. Бары тик көзге коры салкында аерата кискен булып, борыннарны ярып, тирләгән ат, жылы тизәк исе аңкый иде.

Ямгырчы би кунакларның барысын да аерым-аерым өйләргә урнаштырды. Акбүреләр караңгы, ят өйләргә керсәләр дә керделәр, кермәсәләр дә керделәр. Шулай да, башлары мендәргә тию белән, шундук йокыга киттеләр. Алар төш житкәнче йокладылар.

Тотыш би кисәк кенә уянды, өйдә үз янында ниндидер чит кеше барлыгын тоеп, сискәнеп, куркып уянды. Күзләрен ачып жибәргән иде, үзенең аяк очында, үз ягагында елмаеп утырган Тәңкәне күреп, тынсыз калды.

Тәңкә аңа картайган, ямьсезләнгән шикелле күренде. Шул ук озынча ак бит, атасыныкы төсле калын кашлар, тынгысыз коңгырт күзләр. Шул ук чандырлык, юкалык.

— Исәнме, Тотыш,— диде Тәңкә, балкып.— Бу мин — Тәңкә. Әллә танымыйсың?

— Таныйм,— диде Тотыш би, башын калкыткандай итеп.

— Торма,— диде Тәңкә.

Кискен генә кыланып, кабаланып, ул өстендәге киемен салып ташлады, ябу-тунның читен тартып җибәрде. Салкыннан туңган сыман калтырана-калтырана, көлештергәләп, песи кебек ул Тотыш янына кереп ятты. Ятты да, очлы терсәкләре, тез башлары белән кунакның әле бер җиренә, әле икенче җиренә орынгалап, аякларын сузды, аның биленә, аркасына үрелде. Ояда утырган каз кебек, ул бертуктаусыз урынын ипләде — әле ябу тунын калкытты, әле итәген җыештырды. Тотыш, аның шулай анадан тума шәрәлегенә дә, өтеп алырдай кайнарлыгына да, песи баласыдай мыр-мыр килүенә дә әз генә дә исе китмәгән сыман, сагаеп, үлек кебек кымшанмыйча ята бирде.

— Тотыш, ник берни эндәшмисең? — диде Тәңкә, аның борынына кайнар тынын өреп.— Йокың туймадымыни?

— Туймады бугай шул,— диде Тотыш.

— Син мине исеннән чыгармадыңмы? — диде Тәңкә, иркәләнгәндәй итенеп.

— Юк,— диде Тотыш.

— Мин сине көттем. Ике ел буе көттем, Тотыш,— диде Тәңкә, калтыранып.— Таң аттымы, күзем Чулманда булды. Кайтканда кермәгәнсең. Бик үпкәләдем сиңа, Тотыш. Җыладым, көн-төн җыладым. Артыңнан куа китмәкче булдым — агай җибәрмәде. Ник кермәдең шунда?

— Менә... кердем ич.

— Кердең? Син мине алырга килмәдеңмени?

Тотыш урыныннан кузгалып куйды, нидер әйтмәкче булды. Теле, әйтерсең, аңкавына ябышып калды — әйләнмәс булды. Кылыч белән чабып төшерелгәндәй булып, авыр башы кире ятагына ауды. Ташка, бозга әйләнгән йөрәгендә бары бер генә тамыр тыпырчынды. Тимер кебек авыр кулын көчкә күтәреп ул Тәңкәнең биленә салды. Моның белән нәрсә аңлатырга теләгәнлеген ул үзе дә төшенеп җитмәде. Күңелендә аның, ахрысы, кызгану тойгысы баш калкытты. Ул, ахрысы, аны юатмакчы булды. Ул аны, билгеле, яратмый иде.

Юк, ул аны тамчы да яратмый икән. Шулай да ул аны болай гына, җиңел генә читкә дә сыпырып ташлый алмый иде, ахрысы. Кайсыдыр ягы белән, кайсыдыр саны белән ул — Тәңкә — аның күңеленә бик нык сеңеп калган иде. Ул аның яшьлеге иде, тиле, татлы... кайгылы үткәне иде. Шул үткәннең бер китеге, бер кечкенә истәлеге иде. Ничек соң аның күңелен кырмыйча гына, ипләп кенә аңа шул турыда әйтеп бирергә икән?

— Мин Алмыш ханга калан илтә барам,— диде ул, әкрен генә сүзгә башлап.

Яшь хатынның көләч йөзе сүрелеп калды, уттай кайнарлыгы, өреп сүндергәндәй, юкка чыкты. Чандыр беләген Тотышның биленнән алды да, арты белән борылып, йомарланып, читкә шуышты. Битен куллары белән каплаган көе, бөтен аркасын, иңбашларын калтыратып, бөтен ятакны селкетеп, җыларга тотынды. Тотыш, өстенә таш бастырып куйгандай, кымшана да алмыйча, үз алдына сызланып, пошынып, тып-тын гына ятты да ятты.

Бозга әйләнгән күңел бик озак яткач кына эри башлады. Өстендәге авыр ташны читкә этәреп, Тотыш аның ягына әйләнде, аның нечкә биленнән кочып, юатып:

— Җылама, мин сине дә алырмын,— диде.

— Мине дә?! — диде Тәңкә, җылавыннан туктап.

— Сине дә...— диде Тотыш, кыюсыз гына.— Мин би булдым. Миңа үлгән атамның хатыннары калды.

— Шул гынамы? — диде Тәңкә.

— Шул гына,— диде Тотыш, тотлыгып.

— Каектагы атны кемгә алып барасың? — диде Тәңкә, күз яшьләре аша аңа карап.

— Калан өчен... Алмыш ханга,— диде Тотыш, ялганлап.

Тәңкә кинәт өстендәге ябынгычын атып бәрде. Сикереп урыныннан торды, күлмәкләрен, читекләрен киде, чулпыларын төзәткәләп куйды.

— Мин барысын да беләм! — диде ул коры, усал итеп.— Мин сине икс ел көттем. Суар Килдеш бинең кече углыннан баш тарттым, угыз ябгуыннан [1] баш тарттым. Мин сине көттем. Син — икейөзле!

Корт чаккандай, Тотыш та кинәт сикереп торды.

— Минме икейөзле?! — диде.

---

[1] Ябгу — угызларның баш кешесе, ханы.

— Син! Син! — диде Тәңкә.— Балыкчы куышында кайгылы төннәреңне уртаклашканда Тәңкә кирәгие, инде би булгач Алмыш хан кызы Аппак кирәк булган! Канечкеч... килмешәк... капкорсак ханның юха жыланы кирәк булган!

Тотыш агарынып китте, әйтерсең, искәрмәстән кемдер яңагына китереп сукты, әйтерсең, искәрмәстән кемдер битенә төкерде... әйтерсең, кемдер аны ләпеккә, пычракка төртеп екты! Кинәт ул ыргактай куллары белән чандыр хатынны эләктереп алды да чүлмәк кебек итеп, агач кебек итеп ятакка орды.

— Икенче теленә аласы булма! — диде ул, ярсуына буылып.

Тәңкә сырты белән төште. Ятак дөп итеп китте. Ни булганын аңлый алмаган яшь хатын: «Ай!» — диде дә өнсез калды. Исенә килә алмыйча ул бик озак ятты. Аннары ыңгырашып куйды, чыраен сытты. Авырлык белән генә урыныннан торды, арты белән шуышып идәнгә басты, билен турайтты.

— Ярар, икенче әйтмәм,— диде салкын гына.

Башын югары тотып ул өйдән чыгып китте.

XIII

Кичкә Ямгырчы би кунакларга аш-су ясады. Нараттан салынган биек өйнең искиткеч итеп бизәлгән иркен, биек бүлмәсендә карамайлы пыскыйлар түгел, көмеш шәмдәлле балавыз шәмнәр янды. Тамнардан, киң гүшәмне тоттырып торган терәкләрдән төрле төстәге ефәкләр, атласлар асылынып торды. Тигез идәндә, төрле бизәкләре белән елмаеп, җемелдәп, бай келәмнәр сузылып ятты. Кунакларга утырырга чигүле йомшак мендәрләр куйдылар. Кыздырылган итне сырлап ясалган авыр алтын табакларга салып китерделәр, ачы балны, кымызны бары алтын аякларда гына бирделәр. Би үзе дә, хатыннары, балалары, туганнары да, алай гына түгел — аш-су ташучы кешеләре дә — барысы да бай, ят киемнәр кигәннәр иде. Аларның үз-үзләрен тотышында да, сүзләрендә дә ят кыланышлар, ят сүзләр чалынып кала иде. Кунаклар моны бик тиз күреп, сизеп алдылар. Ямгырчы бинең бар нәрсәдә мосылманнарга охшарга тырышуын аңлавы бер дә читен түгел иде.

Ни генә булмасын, Ямгырчи би ярлы яшәми иде! Моннан ике ел элек кичү янында болгарлар белән бәрелештә җиңелеп, күп талау күрсә дә, тиз арада ул аякка басты. Үзенең бик каты оттырганлыгын аңлап, Алмыш хан алдында аклану өчен, ул аның казаяклар талаган, теләсә кайда таралган байлыгын үзенә җыйдырды. Чулманны боз тоткач, баш иеп, хан катына китте. «Ялгышлык белән булды, кичер, ханым»,— диде. Үз кешеләре талаган күп кенә байлыкны ул Алмыш ханга кире кайтарып бирде. Чынында бу — таланган байлыкны кире кайтарып бирү түгел, җиңелгән өчен өстәмә калан булды. Алмыш ханның да Ямгырчы бидән колак кагасы килми иде. Ник дигәндә, Чулманның йозагы — кичү аның кулында иде. Аннары, ул инде күптән мосылман диненә күчкән иде. Би китергән каланның яртысын ул аңа түләнмәгән кулбау өчен дип бирде. Алмыш хан янына үләмме, каламмы дип барган Ямгырчы би баеп кайтты. Аның әле болгарлардан таланган байлыкның үзендә яшереп калдырганы да җитәрлек иде. Шулай итеп, тоттырмас, шома би берьюлы аякка басты куйды.

Казаяк ыруының башы ничек тә кунакларының күнелен табарга тырышты. Ашаган-эчкән арада көйчеләр төрле көйләр уйнадылар. Аштан соң ул үзенең чит иләрдән китертелгән ят җырчыларын, биючеләрен чыгарды. Алар мондагы кешеләргә аңлашылмаган телдә, жылаган сыман сузып, кычкырып, ниндидер җырлар җырладылар, күңелләрне тетрәндереп, шашкын биюләр биеделәр.

Төн урталары якынлашыр алдыннан, ашап-эчеп, күңел ачып туйгач, би үзенең кунакларын мунча керергә алып китте. Мунчада кунаклар ят нәрсәләрне тагын да күбрәк күрделәр.

Мунча нык итеп, иркен итеп таштан салынган иде. Башта акбүреләр җыйнаулашып чарачага[1] керделәр, шуннан соң шәмнәр белән яктыртылган икенче бер бүлмәгә уздылар. Мунчачы ирләр аларга чишенергә булыштылар. Чишенү, утырып ял итү өчен билгеләнгән бу еалкынча бүлмәдән ирләр чабыну, юыну бүлмәсенә керделәр.

Әллә болыт булып түшәмгә эссе бу күтәрелгәнгә, әллә почмаклардагы шәмнәр көчсез янганга, монда

[1] Чарача — мунча алды бүлмәсе

шулай да караңгырак иде. Үз мунчасын яхшы белгән Ямгырчы би алдан атлады, кунакларга кайда юынырга, кайда чабынырга кирәклеген аңлатты. Күзләре иңләнә төшкәч акбүреләр үзләре дә күрделәр: сулда, идән уртасындарак, эре ташлардан өелгән учак калкып тора иде; учак янында чабыну өчен баскычлап биек сәкө корылган иде. Уң якта, там буенча, озын утыргыч сузылган иде.

Ямгырчы би кунакларны кычкырып үз янына чакырды. Учакның икенче ягында имән бүкән калкып тора иде. Ямгырчы би кулындагы агач табакны шапылдатып бүкән өстенә куйды, югарыдан сузылып торган җиз көпшәнең бөкесенә тотынды да:

— Күрәсезме менә моны? — диде.

Шулай дип әйтүгә, ул агач бөкене тартып та җибәрде — көпшәдән шаулап кайнар су ага башлады. Агач табак яртылаш тулгач, би икенче яктан сузылган икенче көпшәнең бөкесен ачты — моныснннан салкын су агарга тотынды. Кунаклар, таң калып, телләрен шартлаттылар, көпшәгә бармакларын тидереп-тидереп карадылар.

— Күрдегезме! — диде Ямгырчы би, мактанып.— Мондый мунча Алмыш ханда да, Суарда да, Биләрдә дә юк. Итил-торада үзем күреп кайттым, үзем ясаттым. Үз бакырчым ясады барысын да. Суны күрше бүлмәдә казанда кайнатып торалар. Салкын су да шуннан килә. Инде карагыз монда!

Кунаклар: тагын ни белән шаккатырыр инде бу, дисәләр, би аларга идәнгә карарга кушты. Анда, идәннең урта бер җирендәрәк, чокырланып торган бер төшендә, әрлән төннеге сыман тишек күренде.

— Юынты сулары шуннан агып китә,— диде Ямгырчы би, аңлатып.— Чүлмәк көпшәләр буенча җир астыннан Чулманга коела. Чишмә суы да җир астыннан көпшә буенча килә.

— Бар икән баш үзеңдә дә! — диде Майчан аксакал, бине мактап.

— Юк түгел алай,— дигән булды Ямгырчы би кеткелдәп, күңеле булып.

— Чабынырга себеркең бармы соң? — диде Котан, кашынып.

— Булыр,— диде би.

Үрелеп ул ниндидер бауны тартты — арткы салкынча бүлмәдә тонык кына булып кыңгырау тавышы ишетелде. Ишектән баягы мунчачы ирләр килеп керде. Алар, ни дә булса әйткәнне көтеп тормастан, учак янына килделәр. Берсе, кайнар ташларга җиз чүмеч белән су сибеп, каен себеркесе пешерде, икенчесе, кулына сабын, мунчала тотып, кунакларның аркасын ышкырга җыенды.

— Башта син чабын,— диде үги ата Тотыш бигә.

— Бар әйдә, чабын,— диде Тотыш.

XIV

Мунчадан кайтуга, түрдә елмаеп утырган Тәңкәне күреп, Тотыш бераз гына аптырап калды. Ул аны көтмәгән иде. Ул аны бик нык ачулангандыр дип, шуңа күрә чынлап та инде беркайчан да килмәс дип уйлаган иде.

Берни эндәшмичә, ашыкмыйча, ул киемнәрен алыштырды, нидер эзләгән сыман, анда сугылды, монда сугылды.

— Утыр, арыгансыңдыр,— диде Тәңкә, көлеп, үз янынннан урын күрсәтеп.

Тотыш бернинди каршылыксыз йомшак урынга килеп утырды.

— Син инде беләсең, шулай булгач...— диде ул, сүз башларга тырышып.

Тәңкә, елмаеп, аңа якынрак күченде, ике куллап аның муеныннан кочып алды да түбән иелгән күзләренә карады.

— Нәрсә «шулай булгач?» — диде ул, үчекләшкән сыман.— Тагын күтәреп ормакчы буласыңмы? Ор! Мин синең хатының. Мин сине барыбер бирмим. Бирмим!

Көлеп, кабаланып, ул аңа ныграк елыша барды. Озын толымнары белән юри аның муенын уратып алды, кечкенә бармаклары белән аның бармак очларын тоткалады; думбыра кыллары чиерткән сыман, аның турсайган иреннәренә кагылгалап алды.

— Ник килдең? — диде Тотыш, ачуланган сыман итенеп.

— Сөйләшер өчен,— диде Тәңкә.

Ялт кына ул аягына басты, озын толымнарын салындырып, ишеккә таба атлады. Тышта беравык юга-

лып торганнан соң, ул янадан өйгә керде, кире үз урынына килеп утырды.

Шуннан соң күп тә үтмәде, өйгә өлкән яшьтәге бер хатын килеп керде. Кулына ул яшь бала тоткан иде. Баланы иркәләп сөя-сөя, нидер сөйләнә-сөйләнә, ул яшьләр янына килде. Тотышка ничектер кырын күзе белән генә карап алды да баланы Тәнкәгә тоттырды.

— Әннә! Әннә! — диде бала, яшь хатынның борынынннан эләктереп.

Батыр гына кыланып, ул әннәсенең тезенә менеп утырды, ике куллап аның күкрәген тотып алды. Идәндә нидер күреп, көлеп җибәрде, җитез генә кире идәнгә төште дә аннан бер чүп кисәге табып алды.

— Кәкәй, ташла! — диде әннәсе.

— Ы, кәкә? — диде бала, аның күзенә карап, бик нык аптырап.

Тотыш, берни эндәшмичә, аның кыланышларын күзәтеп утырды. Ул эндәшә алмады. Аптырауның, таң калуның ул соңгы чигенә җитте. Имеш, аның улы бар. Тотыш бинең беренче улы. Бөтен дөньяда йөзләгән, меңләгән, төмән кешеләр арасында яңа бер кеше... ике аяклы, ике куллы, күзле, борынлы чын кеше!

— Без сине икәүләп көттек, әттә! — диде Тәнкә юаш кына, углы булып.

— Ни... ыы, ни атлы? — диде ата кеше.

— Атым минем — Күке! — диде әннә углы өчен.

— Күке? Шундый ямьсез ат кушалармыни?

— Атайга карап куштык,— диде әннә, елмаеп.— Телисең икән, без аңа Куаныч-Бога кушабыз. Мәле, мине тотып кала, әттә! Нинди таза, нинди көчле мин! Белеп тол, әннәне кыелсытсаң, үскәч мин синең якаңнан алылмын! Алып булыл бу! Куаныч-Бога алып!

Тотыш, баланың берәр җирен имгәтүдән куркып, иплэп кенә, сакланып кына аны кулына алды, тезенә бастырды. Күке-Куаныч-Бога, шыңшып, киреләнеп, анасы ягына тартылды. Аның нәни көчен тоеп, аның йомшак тәпиләрен, кулларын тоеп, Тотыш көлеп җибәрде. Ныграк ачуландыру өчен ул аны юри күкрәгенә кысты, аның уймактай борынын, алсу колакларын тоткалады. Кәкре аякларын атасының тезенә терәп, бала бар көченә карышты, ачуланып, үртәлеп кычкыра ук башлады.

— Хи-хи! Нинди батыр! — диде ата кеше, кеткелдәп.

— Атаң ич,— дигән булды Тәңкә, углына эндәшеп.— Ул әннәне оныткан, син дә аны оныттыңмы әллә?

— Мин «әннә»не онытмадым,— диде Тотыш.— Әннәсе дә, углы да... үземнеке!

— Тотыш?! — диде Тәңкә аның күзләренә карап, аның чынмы, юриме әйткәнен белергә тырышып.

— Әйе,— диде Тотыш.— Сүзем сүз: сине дә, углымны да беркайчан ташламам!

— Тотыш! — диде тагын да Тәңкә, шашынып, куанып.

Бер кулы белән углын, икенче кулы белән ирен кочаклады да, җылый-җылый, көлә-көлә, алмаш-тилмәш икесен дә үбәргә тотынды.

XV

Шулай итеп, бер яшьлек тә берничә айлык Күке... Куаныч-Бога беркемгә дә баш бирмәгән кырыс атасын аяк астына салды да куйды. Тотыш бинең Болгарга, Аппак янына ашкынган какшамас күңелендә нидер кинәт кителеп төшкәндәй булды. Нык тартылган кереш-тәге укны ул, әйтерсең, кире алды. Йөрәгендә дөрләп янган сөю ялкынын ул, әйтерсең, туны белән каплап куйды.

Кызы белән Тотыш би арасындагы татулашуны белеп, Ямгырчы би күз алдында үзгәрде. Ясалма куанычы, ясалма кунакчыллыгы шундук юкка чыкты. Кунаклар өчен яңадан симез сарыклар суйдырды, базларыннан, чокырларыннан чит илләрдән килгән иң яхшы эчемлекләрен — йөзем суларын чыгартты, көн-төн мунчасын җылы тотты. Өч көн буена кунаклар балда-майда йөзделәр, өч көн буена Тотыш би Тәңкә белән татлы бал эчте.

Дүртенче көнне аның өенә — Тәңкә югында — Майчан аксакал белән субашы Котан килеп керде. Йокысы туймаган, бите җилсенә башлаган Тотыш би алар кергәндә йомшак урында ята иде.

— Углым, Тотыш би, без сиңа киңәшкә килдек,— диде Майчан аксакал, сүзгә башлап.

— Нинди киңәш тагын? — диде Тотыш, теләмичә генә.

— Киңәш дип... үзара сөйләшергә,— диде Котан.— Синең безне тыңлар җаең бардыр ич?

— Сөйләшик,— диде Тотыш, урыныннан торып.

— Тотыш би, углым,— диде Майчан аксакал, өч бөртек сакалын сыйпаштырып.— Безгә нидер эшләргә кирәк.

— Нишләргә? Берни аңламыйм — җүнләп сөйләгез, Майчан аксакал,— диде Тотыш би.

— Без менә үзара киңәштек тә сиңа әйтмәкче булдык,— диде үги ата.— Моннан ары икеле-микеле яту ярамас безгә. Без менә киңәштек тә... Таңкәдә синең углың бар, атабыз Күрән бинең — урыны оҗмахта булсын! — Ямгырчы бигә биргән сүзе бар. Инде менә уйларың да үзгәрде кебек. Ямгырчы бигә кода булып керик тә, калымны түлик тә, кайтыйк та китик! Алмыш ханга никтер аяк тартмый. Яңа йоланы көчләп тагуы да эчне пошыра. Майчан аксакал әнә яман төшләр дә күргән.

— Шулмы сүзегез? — диде Тотыш би.

— Шул, Тотыш углан... би,— диде Майчан аксакал.— Инде болай-болай булган икән, татулык белән... кхм... элеккеләрне онытып...

— Ярар,— диде Тотыш би, килешкән сыман...— Таңкә — минем хатыным, Куаныч-Бога — минем углым. Сүземне әйткәнмен икән, мин аларны алып кайтырмын. Тик минем Аппакка да, Алмыш ханга да биргән сүзем бар! Анам Койтым бикәгә, туган ыруыма биргән сүзем бар! Әйтегез — нишләргә?

— Алмыш ханга да, Ямгырчы бигә дә түләргә безнең калым җитәрлек түгел,— диде үги ата.— Безгә икенең берсен сайларга кала. Без сайладык. Безгә Ямгырчы би белән аның кызы кулай.

— Акбүре ыруы да, анам Койтым бикә дә Ямгырчы бине түгел, Алмыш ханны сайлады! — диде Тотыш би.— Аннары мин Аппакны яратам!

Майчан аксакал белән Котан бер-берсенә карашып алдылар.

— Яратасың? — диде Котан.— Нинди ярату ул? Алмыш хан сине алыштырып җибәрмәгәндер ич?

— Алмыш хан алыштырмады, менә монда сез алыштырмакчы буласыз,— диде Тотыш би, чыраен сытып.

— Бер дә алыштырмакчы булмыйбыз, углым,— диде Майчан аксакал.— Күрән би сине Ямгырчы би кызына өйләндерергә тиешие.

— Юк, иң элек ул мине Биар ханының кызына өйләндермәкче булганые,— диде Тотыш би.— Атам үлгәнгә инде өченче ел. Шулай да сез аның Ямгырчы бигә биргән сүзенә тотынып калмакчы буласыз. Сез минем сүзгә, анам сүзенә, туган ыруым сүзенә түгел, үлгән атай сүзенә колак саласыз. Мин — би! Әле булса сез миңа ышанмыйсыз, әле булса минем иркемне кысасыз, сүземне, теләгемне санга сукмыйсыз. Ыру җыены алдында, анам алдында биргән сүзегезне онытып, бүгеннән үк сез миңа тышау салмакчы буласыз. Ник?! Минем үземнең өйләнәсем килә... Үзем яраткан кызга өйләнәсем килә! Атам кушканга да түгел, сез кушканга да түгел — үзем теләгәнгә! Ярамыймыни? Йола кушмыймыни? Атам сүзе тотармы? Минем Аппакка, Алмыш ханга, анама, ыруыма биргән сүзем тотса? Кайсы яманрак — атам сүзен тотмаумы, әллә үз сүземне тотмаумы? Үз сүземә үзем баш була белмәгәч, нинди би булырмын соң мин? Төшендереп бирегез миңа!

— Алай булгач, ник җебеп төштең соң монда? — диде үги ата.— Алмыш ханга биргән сүзеңнән курыккач, Ямгырчы бидә кунак булып ятасы да юк!

— Нинди белекле! — диде Тотыш би.— Төн уртасында Чулманда каекларымны чолгап алырга әллә мин куштыммы Ямгырчы бигә?! Үземне төрлечә алдаргаюлдарга әллә мин куштыммы?!

— Тәңкәне алып качарга әллә мин куштыммы?! — диде Котан, мыскыл белән.

— Нәрсә?! — диде Тотыш, агарынып.

Котан да бер дә юктан кабынып, шундук коралына ябышты.

— Урыныңнан кузгалып кына кара! — диде Тотыш әкрен генә, үтемле итеп.— Мин синә Тотыш углан түгел; Тотыш би булырмын, атай!

Үги ата, кулын кылычыннан алып, кире чигенде.

— Без сиңа әйттек, Тотыш би,— диде Майчан аксакал, тамагын кыргалап.— Калганын үзеңчә эшлә. Кхм... Бездән ирек.

— Үземчә эшләрмен! — диде Тотыш.— Иң элек Аппакны алып кайтам, Тәңкә белән углымны — соңыннан. Өлгерсәм — быел, өлгермәсәм — җирингә.

Шул ук сүзләрне ул Тәңкәгә дә әйтте.

— Син әле дә онытмадыңмыни аны? — диде Тәңкә, арты белән борылып, төшенке генә.

— Көн дә җир өстенә чыга торган кояшны онытып буламы? — диде Тотыш.

— Ул, алайса, синең өчен — кояш? — диде Тәңкә, ниятер тыныч кына.

— Кояш!

— Мин кем?

— Син... син — ай!

— Минем... ай буласым килми,— диде Тәңкә шул ук салкын бер төшенкелек белән.— Минем сиңа кояш буласым килә, Тотыш!

— Күктә ике кояш булмый,— диде Тотыш, көлгән булып.

— Әйе, күктә бер генә кояш була,— диде Тәңкә, әкрен генә.

— Мине ыру җибәрде. Мин ыруга, анама каршы килә алмыйм,— диде Тотыш.

Шулай дигәндә ул үзенең ниятер кызарынуын, уңайсызлануын тойды.

Тәңкә эндәшмәде, кырт кына читкә борылды да, яшьле күзләрен күрсәтмәскә тырышып, иреннәрен тешләп, урыныннан торды һәм ашыгып-кабаланып өйдән үк чыгып китте. Шул китүдән ул бүтән килмәде. Тотыш би, беркая чыкмыйча, беркемне күрмичә, төне буе, көне буе үз өендә аунап ятты. Икенче көнне кич, караңгы төшкәч, аны Ямгырчы би янына чакырдылар.

XVI

«Үгетләмәкче була микәнни?» — дип уйлады Тотыш Ямгырчы би турында. Алдан ук ул аның белән буласы сөйләшүен күз алдына китерде. Кунак булып яткан дүрт-биш көн эчендә ул инде Казаяк ыруы башы белән үзе арасында булган элекке ызгышларны, сугышларны — барысын да онытып өлгергән иде. Соңгы көннәрдә аның уенда бары тик ул үзе дә, Тәңкә белән углы гына иде. Анынча ата кеше — Ямгырчы би — кияү кешене якларга тиеш иде. Тәңкәне генә яратамы, Аппакны да яратамы аның кияве — аның өчен барыбер булырга тиеш кебек иде. Тик Тәңкәнең атасы бөтенләй ул уйлаганча булып чыкмады.

— Ха-ха! — дип кычкырды ул, Тотышны күрү белән.— Бу синмени әле, Тотыш би? Бик сагынып көттем мин сине, ике ел буена көттем шушы очрашуны. Кызым

Тәңкә кебек саргаеп көттем, Тотыш алып. Син инде тынычландыңмы, оныттың бу барысын да, дип уйладыңмы? Онытмыйча! Шундый олылап каршыладылар, көне-төне сыйладылар. Җитмәсә, күңел ачарга дип, Ямгырчы би аңа үзенең кызын биреп торды. Үз кызын, үзеннән туган бирдәнбер кызын биреп торды! Ха-ха! Алмыш ханга калан илтә баручы сылу җегетнең күңеле кырылмасын, каны бозылмасын... Шулай булмыйча, гүзәл Аппакны алырга бара ла ул!

— Туктале, би,— диде Тотыш мыгырданып, кашларын җыерып.

— Туктарга?! — дип кычкырды Ямгырчы би, төкерекләрен чәчеп.— Мин инде күп тукталып тордым. Яз көне мин синең кайчан узып китәсеңне яхшы белдем, шулай да тукталып калдым. Калым белән, байлык белән төшүеңне көттем. Инде менә моңысында эләктереп алдым. Шулай да әле утлы табада кыздырып ашамадым — тукталып калдым. Кызымның сүзен тыңладым. Аның өчен түздем. Бары аның өчен генә! Инде түземлегем төкәнде. Кызым миңа барысын да сөйләде. Кызым минем кулларымны чиште. Ха-ха! Тотыш алып! Кияү! Телим икән — кыздырып ашыйм, телим икән — итеңне каклап куям, телим икән — балыкларга, кош-кортларга жим итеп сибәм!

— Син шашкансың, би,— диде Тотыш, ачусыз күренергә тырышып.

— Ха-ха! — диде Ямгырчы би, йодрыкларын селкәп.— Шашмый торсын! Син әллә чынлап та үзеңне Алмыш ханга җибәрерләр дип уйлыйсыңмы? Акбүре белән туганлашып Алмыш ханның тагын да көчәюенә юл куярлар дип уйлыйсыңмы? Юк, булмас! Юл ябык. Синең антыңны бозганыңны да оныткаңнардыр дип уйлыйсыңмы?

— Син үзең боздың, би! — диде Тотыш би, кылычына тотынып.

— ...Казаякларны чебеш урынына кырганыңны оныткаңнардыр дип уйлыйсыңмы?! — дип кычкырды Ямгырчы би, аның сүзләрен ишетмичә.— Алар барысы да менә монда — йөрәк түрендә! Кызымны инде мин әйтмим дә. Моңарчы сине ул яклап килде. Инде син аның табанын ялап ярлыкау үтенсәң дә, сине якларга аның да көченнән килмәячәк. Ул соңгы сүзен әйтте. Сине этләр җыячак, Көчек би!

Тотыш белән Ямгырчы би арасында өч-дүрт адымлык буш урын бар иде. Шул өч-дүрт адымлык буш урында, уртада, кып-кызыл булып, дүрткел палас җәелеп ята иде. Ямгырчы би авызыннан утлар чәчеп тузынганда Тотыш ничек тә аннан читтәрәк булырга тырышты. Аннары уртадагы әлеге палас та ике араны бүлеп тора шикелле тоелды. Ямгырчы бинең мыскыллы янаулары соңгы чиккә җиткәч, Тотыш түзмәде, кылычын суырып чыгарды да...

— Ха-ха! — дип шаркылдады явыз би, баш очындагы ниндидер җепкә үрелеп.

Тотыш аның шул соңгы «ха-ха»сын гына ишетте дә, коточкыч булып кыйшайган усал йөзен, акайган күзләрен генә күреп калды. Аяк астындагы палас кинәт убылып китте. Ямгырчы бигә җитәргә бер-ике адым калды дигәндә, кылычын күтәргән Тотыш каядыр аска, караңгыга ычкынды. Кинәт ачылып киткән баз капкачы шундук кире ябылды. Яктылык сүнде. Ул, әйтерсең, мәңгегә, бөтенләйгә юкка чыкты.

Тотыш бинең үз өендә юклыгын күреп, акбүреләр пошына башладылар. Алар, катау иясе янына барып, аңа шул турыда сөйләмәкче булдылар. Тик алар бу теләкләрен үти алмадылар: Ямгырчы би кешеләре килеп, берни әйтмичә, аларның коралларын җыеп алдылар, өйдән беркая чыкмаска боерып, китеп тә бардылар. Ямгырчы би шулай ук яр астындагы акбүреләрне дә коралсызландырды, каекларны, кешеләрне сак астына алды. Бинең мондый яманлыгын акбүреләр ничек дип аңларга да белмәделәр. Алар шауладылар, янадылар, соңыннан ялына башладылар.

— Ха-ха! — диде Ямгырчы би.

Шулай итеп, каптылар... тәбегә төшкән сычканнар кебек каптылар!

XVII

Каптылар... Ләкин Тәңкә үзенә бернинди ямь, кызык тапмады. Эче пошып, Күкесен күтәреп ул койма өстенә менде, Чулманга карап тора башлады. Ул аны менә шулай көтте. Көн дә таң ату белән, баласын кочты да койма өстендәге үзенең җайлы урынына менеп утырды. Үзенең Күкесенә ул башта «әттә» сүзен өйрәтте, аннары «әттә»нең кем булуы турында сөйләде, аның

батырлыгын, матурлыгын мактады. Шулай сөйләнгән, юанган арада ул әледән-әле су өстенә карап алды.

Элек әле ышаныч бар иде. Менә-менә еракта караеп зур, ят каек күренер дә, зур-зур атлап, елмаеп каектан «әттә» чыгар төсле иде, биек коймага үрелеп, үзенең углын, нәни Күкесен тотып алыр төсле иде. Күз алдына татлы күренешләр килә иде, күңел, очар коштай, канат җилпи иде.

Инде алар барысы да юкка чыкты. Чулман өстендә ят каек та күренмәячәк, аннан зур-зур атлап батыр «әттә» дә чыкмаячак. Аның бик нык эче пошты. Үз-үзенә урын таба алмыйча, ул өенә кайтып китте. Өендә дә аны салкын бушлык, эч пошу, сыкрау каршы алды. Ана тик нәни углы гына, углының йөрәк җылысын, тынын, күз карашын тою гына күпмедер тереклек көчен бирен торды. «Әттә? Әттә?» — диде бала, кечкенә кулы белән әннәсенең борыныннан тотып. Яшь ананың күзләреннән чишмә булып яшьләр акты.

Ике тәүлек буена ул шулай үз-үзе белән, үзенең теләкләре, тойгылары белән тарткалашты. Ике төн буена ул йокы күрмәде, ике көн буена тынгы белмәде. Өченче көнне барысы да баш-аяк килде. Ул үзенең янында гына булган, шундый көтеп алынган, сагынып алынган иреннән аерым яши алмаганлыгын аңлады. Ул, барысын артка ташлап, эченә йотып караңгы төшү белән иренең ялгыз өенә китте.

Өй буш иде. Ул аны көтеп торды. Тотыш кайтмады. Шунда ул барысын да аңлап алды. Кызып китеп, атасына әләкләгәндә ул аны аз гына да кызганмаган иде. Инде аның юклыгын, аның юкка чыгуын күргәч, ул куркудан шашар чиккә җитте. Ул коелды да төште. Ул буш, куркыныч өйдән шундук чыгып китте, үзенең ышанычлы кешеләрен эзләп тапты. Алар аңа барысын да түкми-чәчми сөйләп бирделәр. Кинәт аның йөрәге бөтенләй икенче төрле тибә башлады, буталган, суынган каны бөтенләй икенче юнәлештә ага башлады. Үзендә ул искиткеч җиңеллек, күңел аеклыгы, күңел бөеклеге тойды. Бөтенесен ул ап-ачык итеп күз алдына китерде, бөтенесен җентекләп уйлап карады. Тирән баз ишегенең ачкычы атасының тимерле тартмасында саклана иде. Тартма үзе биненң йокы бүлмәсендә яшерен ояга утыртып куелган иде. Кирәкле ачкычны алу өчен иң элек ишек төбендәге сакчылар яныннан узарга, аннары

ата кешенең йоклаган жиренә керергә, аның мендәр астыннан озын бауга бәйләнгән кечкенә бакыр ачкычны алырга кирәк иде. Бу теге экиятләрдә сөйләнелә торган алтын ачкыч эзләү кебегрәк иде. Әкияттә ул җиңел эшләнелә. Менә монда нишләргә? Сакчыларны инде алдарга да, сатып алырга да булыр. Үз атаңны, атаң янындагы үги ананңнымы... карабашнымы... нишләтергә? Үтерергә? Бәйләп ташларга? Алдарга? Ничек итеп?!

Ул әлегә берни уйлап таба алмады. Шулай да ул, башта өенә кайтып, үзенең барлык алтын-көмешләрен янчыгына тутырды да тиз генә атасы өенә килде. Берни әйтмичә, аңлатып тормыйча, ул тышкы ишек төбендәге сакчыга бер уч көмеш акчалар бирде. Өлкән яшьләрдәге сакчы учын күзенә якынрак китерде, «О-у!» — диде. Күзләрен елтыратып, Тәңкәдән:

— Ни йомыш, кызым? — дип сорады.

Тәңкә аңа яшермичә әйтеп бирде. Сакчы, сыңар күзен кысып, бик нык уйлангандай итеп, күккә, йолдызларга карады.

— Би бүген үзе генә йоклый,— диде ул, бераздан.— Аны үтерү берни түгел. Кызгансаң йокы уты иснәтергә була. Миндә бар.

— Шулаймы?!

— Синең өчен берни кызганыч түгел, углан... кызым,— диде сакчы, тыныч кына.— Иң яманы шул — минем яннан ничек үтәргә сиңа? Монысы иң кыены. Калганы чүп кенә. Син мине бәйли алмыйсың — көчең житмәс. Үтерергә киңәш итмим. Сиңа берәр таза ир кеше табарга кирәк. Минем кулларны, аякларны бәйләргә дә, авызга чүпрәк тыгарга да... кара аны, борынны томалый күрмәгез! Эчтәге сакчыны да шулай итәрсез. Миңа тагын бер уч бир дә, углан... кызым, бераз көтеп тор. Ул көмешләрне берәр җиргә яшерәсе дә бар әле — бик кыен эш шул ул, кызым.

— Кемне табарга? Кемгә әйтергә? — диде Тәңкә, үзүзе белән сөйләнгән сыман.— Үзебезнең кешеләргә ярамый. Кунаклар янына барырга туры килә.

— Алар сак астында,— диде сакчы, күңеле сүрелеп.— Кемне үтерергә соң анда? Ай-һай, бик кыен эш шул бу, углан. Яр астында ничек икән? Анда да сак! Булмаса, син миңа тагын бераз арттыр да, кызым, мин тиз генә аска төшеп, андагы үзебезнекеләр белән сөйләшеп, берәр тазарагын алып меним. Шунсыз булмый.

Мондагылардан булмас — барысы да карт-коры. Аннары,— диде ул, пышылдауга күчеп,— болары... кодалар... берсе би янына килеп йөрде. Аларга ышаныч юк. Син монда торып тор. Мин тиз килермен.

Күпмедер вакыттан соң караңгыдан ике карачкы килеп чыкты. Аларның берсе — әлеге өлкән яшьләрдәге ишек сакчысы, икенчесе Торымтай иде.

XVIII

Торымтай аны инбашына күтәрде. Ул бик авыр иде. Тәңкә, Торымтайның сыгылып төшүен күреп, аңа булышмакчы булды.

— Үзем.. әйдә тизрәк! — диде Торымтай, пышылдап.

Алар караңгы, тар баскычтан өскә үрмәли башладылар. Төшкәндә дә бик озын тоелган баскыч менгәндә тагын да озынрак тоелды.

Менә алар тар ишек авызына килеп життеләр, кысылышып тышка чыктылар. Тышта инде баздагы кебек үк караңгы түгел иде. Торымтай иплэп кенә Тотышны аягына бастырды, ике куллап тотып торган килеш, аның йөзенә карады, ничек тын алуын тыңлап торды.

— Исән! — диде ул, куанып.

— Исән, исән! — диде Тәңкә дә.— Әйдә тизрәк, Торымтай! Исән!

«Тәңкә! — дип уйлады әкренләп аңына килә барган Тотыш, колак төбендә генә аның тавышын ишетеп.— Сөеклем Тәңкә! Беркайчан ташламам сине!»

Аның күзенә яшьләр килде, тик шулай да ул жылый алмады — аны яңадан Торымтай күтәреп алды. Алар яңадан кузгалып киттеләр. Кая киттеләр алар? Тотыш берни аңламады. Аңа алар тагын да ниндидер тар, текә баскычтан төшәләр шикелле тоелды.

Әйе, алар чыннан да тар баскычтан төшеп баралар иде. Монысы инде Ямгырчы бинен өй асты базыннан менә торган баскыч түгел, монысы катаудан туры яр буена чыга торган яшерен юл иде.

Көтмәгәндә алда тагын көчсез генә яктылык күренде, салкынча су исе — таза, жинел ис килеп бәрелде. Алар өчәүләшеп тагын жир өстенә — Чулман яры буена килеп чыктылар, туктап калдылар. Тотыш, үзенең кайдалыгын аңлап, күзләрен зуррак ачты, бер кулы бе-

лән Торымтайга, икенче кулы белән Тәңкәгә тотынган көе, аяклары белән каты җирне тойды.

— Менә без иректә! — диде Торымтай, җиңел сулап.

— Иректә! — диде Тотыш, ыңгырашып.

— Ашыгырга кирәк! — диде Тәңкә.— Атам йокыдан уянганчы, сезгә тизрәк кузгалып китәргә кирәк. Сакчыларның барысы да бәйләнгән. Аларга тимәгез. Урдада калган кешеләрегезне коткарырга да коралларыгызны алырга кирәк. Алмасагыз да була, сакчыларныкын алыгыз да... Торымтай, син аны үз каегыңа кертеп яткыр,— диде ул, кем турында сүз барганлыгын аңлатып, Тотыш ягына ымлап.— Мин өскә менәм, сезнекеләрне алып төшәм.

— Мин дә синең белән барам, үзең генә булдыра алмассың,— диде Торымтай.

— Юк, синең белән булдыралмам,— диде Тәңкә, кырт кисеп.— Бар...ыгыз, тизрәк булыгыз.

Ул, кирәгеннән артык ашыгып-кабаланып, яңадан яшерен юл авызына кереп юк булды. Торымтай, Тотышны иңбашына салып, ниндидер чытыр-чатыр арасыннан, ниндидер кәҗә сукмагыннан ипләп кенә, сакланып кына су ягына ук төште.

Яр буенда анда-санда бәйләп ташланган казаяклар күренде. Йокыларыннан уятылган, боерык булу белән кузгалып китәргә генә торган акбүреләр Тотыш белән Торымтайны куанычлы гүелдәп каршы алдылар. Тотыш би, үз кешеләрен, каекларын күреп, ыңгырашып аягына басты.

Аны яр буенда калдырып, Торымтай берничә ир белән тиз генә җир тишегенә таба йөгерде. Күп тә үтмәде, ташлы тар сукмактан бер-бер артлы тезелеп төшеп килгән кешеләр — акбүреләр күренде. Алар, агач ботакларына тотынгалап, яр астына төштеләр, каеклары янына килделәр.

Тотыш би, яр читендә басып торган килеш, үзенең тозактан котылган юлдашларын күздән кичерде. Аларның барысының да исән-сау икәнлеген күреп, ул каекларга утырырга, кузгала торырга боерды.

Каеклар бер-бер артлы китә башладылар. Бераздан яр буенда акбүреләрнең ике-өч каегы гына торып калды. Андагылар Тотыш бинең утыруын көттеләр. Би исә Торымтай белән киткән ирләрне, алардан да бигрәк Тәңкәне көтте.

Менә алар, чыбык-чабык күтәргән сыман, корал күтәреп, җир тишегеннән килеп чыктылар.

Кораллар төялде, кешеләр урнашып беттеләр. Ташлы ярда Тотыш би генә торып калды. Ул Тәңкә белән саубуллашырга, я булмаса аны үзе белән алып китәргә тиеш иде.

Бәйләп ташланган ырудашлары арасында нидер эшләп булашкан Тәңкә, Тотышның көтеп торуын күреп, башын калкытты, әкрен генә аңа таба килә башлады. Анда әлерәк кенә күзгә бәрелеп торган ашыгу-кабалану да, бизгәк тоткандагы сыман ялкынланып яну да юк иде. Бит алмалары аның бушанып, сулыгып калган иде. Йөзендә, күз карашында, үз-үзен тотышында моңарчы булмаган бер нәрсә — читләшүме, салкынлыкмы бөркелеп тора иде. Андагы бу салкынлык, андагы ныклык Тотышны өркетеп җибәрде. Ул, аның күзләренә туры карый алмыйча, башын түбән иде.

Тәңкә аңа якын ук килеп басты, шул ук өркеткеч бер караш белән, тавыш-тынсыз гына аңа карап тора башлады. Тотыш та сүзсез генә аңа күз ташлап алды. Аларга исә каеклардан ишкәкчеләр карады, җирдәге бәйләп ташланган казаяклар карады.

Тотыш, ике кулын күтәреп, иплә кенә аның беләкләреннән тотып алмакчы булды.

— Юк! — диде Тәңкә, кулларын тартып алып.— Бар, кит. Син ирекле.

Тотыш би авыр гына көрсенеп куйды.

— Мин килермен. Көт,— диде ул иплә кенә, йомшак кына.— Углымны сакла.

— Ак юл сиңа, Тотыш би,— диде Тәңкә.

— Мин барыбер килермен,— диде Тотыш, юатыр өчен башка бер сүз дә тапмыйча.

— Килмә,— диде Тәңкә.— Сиңа, ыруыңа мин авыр йөк булачакмын. Мине оныт. Бәхетле бул.

— Ачуланма миңа. Бай бул, сау бул,— диде Тотыш би.

— Җитте! Кит, кит! — дип кычкырды кинәт Тәңкә йөрәк түреннән чыккан бер ачыну белән.

Аның бу чатнап-кителеп чыккан йөрәк өзгеч тавышы Тотышны әллә нишләтеп җибәрде. Аны кызгану тойгысы биләп алды. Ул тагын аңа таба тартылып куйды. Ул аны кочмакчы, юатмакчы булды: Тәңкә, куркып, шашынып, артка чигенде. Шул ук мәлдә ул кәзлек

тартып чыгарды. Тотыш би ап-ак булды. Ул, күрәсең, аны кадый дип уйлады. Тәңкәнең нык кысылган ирен читендә мыскыллы елмаю чагылып китте. Ул, кәзлек сабын Тотышка сузып:

— Соңгы үтенечем: када миңа, Тотыш! — диде ярым пышылдап.

Тотышның үзеннән-үзе сузылган кулы кире тартылды. Кәзлек төшеп китте. Тәңкә Тотыштан да ныграк агарынып китте.

— Куркак! — диде ул, җирәнеп.

Ышану буенча, очлы тимерне кулдан төшереп җибәрү яманга юрала иде. Тәңкә кәзлеген алып тормады, коты алынып читкә сикерде, йөгерә башлады.

— Тотыш, тизрәк, тизрәк! — дип кычкырды Торымтай каектан.

XIX

«Шушы микәнни инде аерылышу?» — дип уйлады Тотыш, авыр, кыен бер тойгы кичереп. Ул Тәңкә җиңел генә, кыр кәҗәсе кебек кенә йөгергәләп менеп киткән текә яр башына шактый озак карап барды. Ул анда беркемне дә күрә алмады. «Кыр кәҗәсе» әллә шунда куе куаклар арасында яшеренеп калды, әллә шулай тиз арада өскә менеп, өенә кайтып китте.

Әле генә алар янәшә басып торган яр чите, киң күпер, җирдә аунап яткан сакчылар — барысы да артта кала барды. Куркытылган-өркетелгән ишкәкчеләр, котылуларына чиксез сөенеп, аякларын нык терәп иштеләр дә иштеләр.

— Кызурак, кызурак! — диде әледән-әле каек башы, ишкәкчеләрне ашыктырып.

Би утырган каек алданрак кузгалган каекларны куып җитәргә, алга чыгарга тиеш иде. Шулай кызулап бара торгач, чыннан да алар куып та җиттеләр, узып та киттеләр. Агым уңаена каеклар бик шәп бардылар. Арттан куа чыкканчы, ничек тә бу куркыныч төштән узып китәргә кирәк иде.

Шулай ашыгып, кызулап барганда, ишкәкчеләр ярда ниндидер нәрсә күреп алдылар. Тотыш та алар караган якка әйләнеп карады. Текә яр читенә чыгып торган таш кисәгендә ниндидер кеше сыман карачкы күреп, ул тынсыз калды. Шундый куркыныч ташта,

шундый тирән упкын өстендә басып торырга ничек йөрәге житә аның?! Таш ычкынып китсә, кителеп төшсә? Я булмаса башы әйләнеп...

Туктале, кем соң бу? Тәнкә... түгелме соң?!

— То-ты-ы-ыш! — дип кычкырды шул чакны күк читендә басып торган кеше.

Тотыш аягына басты, ике кулын авызына куеп:

— Тәнкә-әәә! — дип кычкырды.

— То-ты-ы-ыш! — дип кычкырды тагын кыя өстендәге Тәнкә, Чулман өстен яңгыратып.

Каектагы кешеләр, тын алырга куркып, текә ярга карап бардылар. Кешеләр генә түгел, киң Чулман да, исе китеп, тып-тын калды. Караләжым яр буйлары, биек наратлар, су өстендә очкан акчарлаклар, керәшәләр — барысы да, пошынып, борчылып, упкын кырыена барып баскан тынгысыз йөрәкне күзәттеләр. Ник баскан ул анда куркыныч таш өстенә, ник шулай йөрәк өзгеч итеп кычкыра ул каектагы кешеләргә? Күпне күргән чал елга да, биек наратлар да, кыялар да берни аңлый алмадылар. Ник баскан ул анда?!

Кулларын бутап, тун чабуларын жилфердәтеп, баш түбән ул суга сикергәч, бөтен жирнең-күкнең асты өскә килде. Чулман туктады, керәшәләр, акчарлаклар күктә очалмыйча катып калдылар. Биек наратлар, кара ярлар, киресенчә, суга иелделәр. Ах, ниләр булды ана, ни булды?! Таш сындымы, жил өрдеме, әллә юкса су тарттымы аны? Ник төште ул шундый биектән?!

Әдәм баласының егылуын күрмәс өчен, керәшәләр, акчарлаклар куркып читкә ташландылар; кайгысыннан Чулман кара янып чыкты; сызланып, сыкранып колак төбеннән салкын жил исеп үтте.

Бу ничектер төштә күргән кебек кенә булды. Шулай да бу өндә — барысының күз алдында булды. Куллардан ишкәкләр төште, йөрәкләр, атылып чыгардай булып, бушлыктагы кешегә омтылды. Барысы да, авызларын ачып, тораташтай каттылар да калдылар. Монда инде карап торудан башка берни эшләп булмый иде.

Шулай да Торымтай исенә килә алды. Күз ачып йомганчы ул, өстендәге авыр тунын салып, суга ташланды.

Тәнкә, күрәсең, Тотыш каегына чамалап сикерде. Баш каектан ул бераз гына алгарак, уң яккарак килеп төште.

...Өстеннән су аккан, төсе качкан, күзләре йомылган ярым үлек Тәңкәне Торымтай белән бер-ике ишкәкче каекка менгерделәр.

— Су эчкән! Суын чыгарырга кирәк! — диде каек башы.

Бер ишкәкче Тәңкәне аягыннан югары күтәрде, берикесе аның иңбашыннан, башыннан тотып торды. Торымтай ипләп кенә аның кулларын кыймылдатты. Чулман төбеннән, үлем тырнагыннан тартып алынган Тәңкәнең бераздан тын алганы ишетелде.

— Тәңрем, ярлыка,— диде каек башы, ике кулын күккә күтәреп.— Ул суга ялгыш егылып төште. Ул үзе сикермәде. Без күреп тордык — аның аягы ычкынып китте. Үзең ярлыка, тәңрем!

Әле генә үлгән кебек тоелган кешенең терелүен күреп ул, куркып, шундук читкә китеп барды. Шулай ук яшь ишкәкчеләр дә тизрәк үз урыннарына утырырга ашыктылар. Тәңкә янында Тотыш белән Торымтай гына торып калды. Салкын тимәсен өчен алар аны тунга төрделәр дә, авызын ачып, ачы бал эчерделәр. Тәңкә күзләрен беразга гына ачты да яңадан йомды. Ул, ахрысы, йокыга китте. Аның тын алуы тигез иде.

Тотыш би, Торымтайның җиңеннән тотып, аны читкә әйдәде.

— Карале, юлдаш,— диде ул аңа, пышылдап.— Минем сиңа бер үтенечем бар. Аны мин үзем белән алып бара алмыйм,— диде ул, Тәңкә ягына ымлап.— Әнә анда — яр буенда нindидер куыш күренә. Бу әле Ямгырчы би җире булырга тиеш. Син аның белән шунда калмассыңмы? Суга төшкәнен әйтмә, чирләде, бизгәк тота, диген, өстенә салкын су койдык, диген. Савыккач атасына илтеп куй. Я булмаса минем кире борылып кайтканны көтеп торыгыз. Юк, ул алай теләмәс. Савыккач үзе әйтер тагын. Мин кайтканда Алмыш ханнан көчле алай сораячакмын, юкса безне Шуранда тагын кунак итүләре бар. Шунда мин сезне дә алып китәрмен... җайларбыз әле!

— Тотыш! — диде Торымтай дулкынланып.— Синең изгелегең аркасында мин яңадан үземне кеше итеп сизәм. Син миңа ирек бирдең, үлгәнче сиңа турылыклы булырга мин үз-үземә сүз бирдем. Кайгырма, барысы да син дигәнчә булыр. Без сине көтәрбез!

— Кара аны: сакла! Алай-болай тагын үзенә үзе

кул сала күрмәсен! Углымны ятим калдырса, мәнге кичермәм. Шулай дип әйтте диген!

— Тыныч бул,— диде Торымтай.

Тотыш би нык итеп аның кулын кысты.

Ярдагы куыш турысына җиткәч, баш каек ярга якын килде, туктады. Торымтай, тунга, киезгә төрелгән Тәңкәне күтәреп, ярга төште. Тотыш би үзенең ышанычлы юлдашына ике йөз тиен акча бирде, ашарларына берике көнлек азык-төлек калдырды.

— Тыныч бул, Тотыш би,— диде Торымтай, кабатлап, кул болгап.

Алтынчы баб

I

Төштән соң каеклар Ителгә килеп керделәр. Кызгылт-болганчык сулы Чулман, ургылып, усалланып, бераз җир үзенчә эз салып барды да, үзеннән икеләтә диярлек киңрәк, көчлерәк Ителгә кушылып, мәңге юкка чыкты. Ярлар үзгәрде, ерагайды. Яр өстендә калкып утырган авыллар, ялгыз өйләр, алачыклар — барысы да кеп-кечкенә булып күренделәр.

Тотыш, су буенда үссә дә, моннан ике ел элек беренче тапкыр Ителне күргәч, үз алдында җәелеп яткан шундый күп суга, шундый зур киңлеккә чын-чыннан таң калган иде. Менә әле дә ул, озак кына аны күрми торгач, үзендә искиткеч бер күтәренкелек тойгысы калка барганлыгын сизде. Ямьсез, күңелсез нәрсәләр онытылды. Бөек көчкә, тере, серле көчкә табыну тойгысы көчәйгәннән-көчәя барды. Очарга җыенган кош сыман, ул кулларын күтәрде, аннары иелеп су төбенә карады.

— Олуг Ител! — диде Тотыш би, туган җиренең бөек суына эндәшеп.— Исән-имин илтеп тапшыр мине сөйгәнемә! Юлымда ак җәймә бул, изге Ител! Мин, Тотыш би, синең биләмәңә кердем, синең тигез юлыңнан барам. Ачуланма миңа, усалланма, каекларымны капламә, кешеләремне суырма. Менә сиңа калан итеп

көмеш йөзегемне бирәм, уналты бөртек көмеш акча бирәм, гүзәл Ител!

Сул кулындагы йөзеген салып ул суга ташлады. Көмештәй су чыңлап китте, көмеш йөзек, бөтерелеп ялт-йолт килеп, төпкә чумды. Шуннан соң Тотыш би, сапап, берәмлекләп көмеш акчалар ташлады. Ителгә калан түләнгәч, кешеләр бауга бәйләп чиләк төшерделәр, су алдылар, Ител суы белән битләрен, кулларын юдылар.

Көн кичегеп барганда, еракта, калкулык өстендә, Болгар-тораның очлы мәчет манаралары, биек койма эчендә бер-берсенә сыенып утырган өй түбәләре караеп күренде.

Болгарга, үзенең сөеклесенә якыная барган саен, Тотыш бине капма-каршы уйлар, теләкләр биләп алды. Аның күз алдына әле күңелле, гүзәл күренешләр килде, әле куаныч күгендә кара болытлар кабарып чыкты да күңел кылларын ниндидер курку-өркүләр тынгысызлый башлады. Ниләр көтә икән инде аны анда? Илләр тыныч микән? Ике айдан киләм дип киткән кешенең соңга калуына үпкәләп ятмыйлар микән?

Менә алар кояш баер алдыннан Ага-базарга да килеп җиттеләр. Төн ягыннан яңа каеклар килеп туктавын күреп, кунакларны каршыларга базар башы Бигеш килеп җитте — монда аларны, күрәсең, ерактан ук көтеп торганнар иде. Тотыш би, басмадан төшеп, туры аның янына атлады, елмаеп баш иде.

— Илдә иминлекме, базар башы? — диде.

— Иминлек,— диде Бигеш.

Ул моны ничектер теләр-теләмәс кенә әйткән сыман күренде. Шулай да Тотышка берьюлы җиңел булып китте. Күкрәген кысып, тынгысызлап торган билгесезлек, өркү тойгысы юкка чыкты. Иминлек булгач, башкасы турында инде борчылып та торасы юк. Бигешкә ул бүләк итеп бер тәпән яңа бал бирде, бер тунлык иләнгән тире, хатынына дип пыяла муенса бирде. Бары шуннан соң гына базар башының симез, шадра йөзендә ягымлылык чаткылары күренә башлады. Алай гына да түгел, ерактан килгән юлчыларга кунакчыллык күрсәтеп ул бераз гына кабаланып та алды: каекларның кайсын кая туктатырга, ярга чыгарылган капчыкларны, төргәкләрне кайда, ничек урнаштырырга кирәклеген

әйтте, Акбүре аксакаллары белән исәнләшкәндәй итенеп, баш та иеп алды.

— Кунак өендә буш урын бармы? — диде Тотыш би.

— Синең өчен табарбыз,— диде Бигеш, шадра гөрткеләр арасында күмелеп калган кечкенә күзләрен елтыратып.— Миндә кеше күп, шулай да сезнең өчен табарбыз, Тотыш алып...

— Тотыш би,— диде кунак, төзәтеп.

— Тотыш би?! — диде Бигеш, тычкан күзләрен чекрәйтеп.— У-у, болай булгач, җир тишегеннән булса да табарбыз. Баш өсте, Тотыш би!

Акбүреләргә, билгеле, буш җирдә урда корырга да булыр иде. Тик Тотышның алай итәсе килмәде: би кешегә, кияү буласы кешегә, теләсә нинди сатучы кебек, ярлы-ябагай кебек, кая туры килә шунда өй кору килешми иде.

Бигеш тиз арада юлчыларга иярле атлар китертте. Иярле атлар белән бергә җигүле атлар да килде. Арбаларга капчыкларны, төргәкләрне, тәпәннәрне төяделәр. Каеклар янында тиешле каравыл калдырылды. Шуннан соң, акбүреләр калымга биреләсе атны җитәкләп, югары күтәрелгән байраклар белән, төркемләшеп, ашыкмыйча гына Бигеш утарына таба кузгалып киттеләр.

Ике ягында да тәбәнәк өйләр, алачыклар утырган тар гына аралыкны үтеп, алар киң языга — төп базарга килеп керделәр. Базар әле бетмәгән иде. Шулай да кибетләрнең күбесе ябык иде, анда-монда төркемләшеп торган, үзара нидер кызып сөйләшкән, сатулашкан кешеләр күренә иде.

Базар кешеләре Тотыш бине ерактан ук күреп алдылар. Тавар сатулашучылар сату-алудан туктадылар, болай гына сөйләшеп торучылар сүзләреннән бүленеп калдылар — барысы да, кызыксынып, йончылган, шулай да күтәренке күңелле юлчыларга карап тора башладылар, үзара пышылдап:

— Тотыш килгән!

— Кодалар белән!

— Кыз алырга килә! — диделәр.

Акбүреләр узып киткәч, пышылдаудан кычкырып сөйләүгә күчтеләр, аз гына да тартынмыйча, арттан төртеп күрсәтә-күрсәтә:

— Әнә шул инде Тотыш алып!

— Кияү булып килә.

— Соңгарак калган шул! — диештеләр.

Үзе турында әйтелгән сүзләрнең барысын да Тотыш ишетә алмады. Ул, кияү буласы кеше буларак, эре генә, кукыраеп кына, иярендә төз генә утырып барды. Шулай да базар кешеләренең арттан чыш-пыш килүе, тыелып көлгән сыман тавышлары аның эчен борып-борып алды. Нидер булган монда. Яхшыга гына булса ярар иде!

Байраклы ир-атлар төркеме, базар яныннан үтеп, яңадан тар тыкрыклар арасыннан бардылар-бардылар да, урман буендагы, калкулык өстендәге зур гына капка алдында туктап калдылар. Монда базар башы Бигешнең утары урнашкан иде.

Базар башының торган җире бер дә хан урдасыннан ким түгел иде. Якында гына биек наратлар шаулап утырган тәбәнәк калкулык әллә каян-кая биек койма белән уратып алынган. Зур, авыр капка янында кораллы сакчылар тора. Капкага илтә торган тар юлга таш түшәлгән, капка алдына, тирән үр аша күтәрмәле күпер салынган.

Иркен ишегалда, калкулык өстендә Бигешнең эре нарат бүрәнәләрдән салынган биек өе калкып утыра иде. Калкулык астында кечерәк өйләр, каралты-куралар, абзарлар тезелеп киткән иде. Тагын да арырак, Ител буе болыннары ягына табарак, төркем-төркем булып утырган ак чатырлар, өйләр күренә иде. Ул төркем-төркем чатырларда, өйләрдә төрле җирдән килгән сатучылар яши иде. Базар башы Бигешнең бу «кунак өе» үзе бер авыл кебек иде. Монда кечкенә урамнар да, тыкрыклар да бар, чыр-чу килгән бала-чагалар да, үз өйләре, үз каралтылары тирәсендә үзләренең көндәлек эшләре белән булашкан — аш пешергән, кер юган, бала имезгән хатын-кызлар да, җыйнаулашып, үзара сөйләшеп торган ирләр дә бар иде. Шулай ук монда көч сынашкан, шаулашкан яшьләр дә күренә иде. Өйләр арасында, урамда, юлда кояшта янган синдләр дә, озын буйлы кара гарәпләр дә, зур борынлы әрмәннәр, тәҗикләр, румнар да бар иде. Болар барысы да Бигешнең кунаклары иде. Ул аларның товарларын саклый, үзләрен саклый, аларның табынына көтү-көтү сарык, жылкы кайтарта — шуның өчен алардан акча ала иде. Ба-

зар башы Бигеш бөтен Болгар йортта иң бай кешеләрнең берсе санала иде.

Акбүреләргә ул ишегалдының иң кырыйдагы, болын ягындагы бер төшендә буш урын бирде. Шунда аларга ул киез өйләр кордырды. Бигешнең кешеләре акбүреләр «урда»сын тиз арада киртәләп алдылар, «урда» киртәсе янына тагын бер киртә кордылар. Монда алар кичерәк бер көтү сарык куалап керттеләр.

Арыган юлчылар туйганчы яңа ит ашадылар, яңа җирдә, яңа өйләрдә тынычлап йокыга талдылар. Тотыш би йоклый алмады. Бер дә юктан аның күңеленә әллә нинди ямьсез, куркыныч уйлар килде. Базар яныннан үткәндә кешеләрнең кинәт тынып калулары, чыш-пыш килүләре, Бигешнең башта ук ачу китергеч кыланышы — барысы да аның эчен пошырды. «Аппак, исәнме син, көтәсеңме мине?» — дип уйлады ул сагышланып.

II

Җәй башында, Тотыш углан ирек алып үзенең туган җиренә кайтып киткәннән соң бер ун-унбиш көн үткәч, Хазар каганыннан Алмыш ханга илче килеп төште. Егерме биш хатыны, алтмыш кырнагы булган кырык җиде яшьлек җөфүт каган Алмыш ханның кызы Аппакны — угыз ябгусының сеңелесе Айкын хатыннан туган гүзәл Аппакны үзенә егерме алтынчы хатынлыкка сораган иде. Болгар ханына язган битегендә ул, янап: «Үзең теләп бирмәсәң, көч беләи тартып алырмын»,— дип тә әйткән иде.

Хазар каганының кул астыннан ычкыну, көчле, бай, бердәм Болгар йорт кору турында көн-төн баш ваткан Алмыш хан өчен бу аяз көнне яшен суккан кебек булды. Хазар каганында аның инде бер углы тотык булып ята иде. Ни генә булмасын, ул моны көтмәгән иде. Аппакны ул хазарларга түгел, Акбүрегә бирергә тиеш иде ләбаса! Акбүрегә, Тотышка биреп ул үзенә көч өстәмәкче иде. Инде аны илчегә бирсә, ул яңадан Хазар каганына кулы-аягы белән бәйле булып калачак. Үлгәнче, мәңгегә! Шулай итеп, беркайчан да ул авыр богаудан котыла алмаячакмыни, тәңрем?

«Минем кызым мосылман динендә, кияүгә мин аны мосылманга гына бирәм»,— диде Алмыш хан каган илчесенә. Илче карулашып тормады, шундук килгән җиренә кайтып китте.

Алмыш хан җинел сулап куйды. «Котылдым!» — дип уйлады ул сөенеп. Тик аның сөенече озакка бармады. Көннәрдән беркөнне, Тотыш яңадан Ага-базарга килеп җитәргә өч-дүрт көн кала, каган илчесенең килеп китүе инде бөтенләй онытылып беткәч, Болгар җиренә каган чирүе басып керде. Алмыш хан шундый күп көч түгеп яңадан торгызган Болгар-тораны хазарлар төрле яктан уратып алдылар. Субашы Каплан, Алмыш ханның борын төбендә кылыч уйнатып: «Инде бирәсеңме гүзәл кызыңны?» — диде.

Каган чирүе урман кебек иде. Хан уфтанды, көрсенде, кайгысыннан каралай көйде. Кылычка каршы кылыч күтәрергә аның кыюлыгы җитмәде. Агач коймалар, агач капкалар, агач өйләр аны берничек тә дошманнан саклап алып калырлык түгел иде.

Шулай итеп, язмышка буйсынырга туры килде. Иң кыен чагында Алмыш ханга тәңре дә, алла да булышка килмәде. Җөфүт каган тагын аннан өстен чыкты. Җөфүт каган тагын аны аяк астына салды. Ител-Чулман күрке, бөтен Болгар йортның күрке... ата-ана мактанычы... гүзәл Аппак, кан-яшь түгеп, чит җирләргә, чит кулларга озатылды.

Аппак китте. Кояш сүнде. Болгар күген кара болыт басты. Көлгән, җырлаган тавышлар тынып калды. Биюләр, күңел ачулар бетте. Өйләрдә кот калмады, туган җирдә ямь калмады. Язгы ташу булып, бөек Ителгә көндәш булып, болгарларның күзләреннән кайнар яшьләр акты.

Аппак китте. Болгар илен кара кайгы басты...

Кайгысыннан Айкын хатын аяктан егылды. Ата кеше нишләргә дә белмәде.

Каган чирүе Болгардан китү белән, Алмыш хан янына Башту углы Габдулла килеп керде. Ул ышанычлы кешеләрнең Итил-торадан яңалык алып килүләре турында әйтте. Бу этлекләрнең барысы да сатлык Корыч-Тимер эше икәнлеге ачыкланды, диде. Синең гүзәл кызың барлыгы турында каган-биккә ул әйткән, каган-бик исә каганга җиткергән, диде. Аппакның Тотыш угланга бирелергә тиешлеген белгәнгә күрә, Корыч-Тимер синс, ханым, каганга кызыңны бирүдән баш тартырсың дип, ике арада сугыш булыр, хазарлар болгарларны канга батырырлар дип уйлаган, диде.

Боларның барысын да ишетеп, Алмыш хан, йөрәгенә чыдый алмыйча, урыныннан сикереп торды да... Габдулланың изүеннән эләктереп алды.

— Чынмы? — диде ул, авыр гыжылдап.

— Чын, ханым,— диде Габдулла, курка калып.

Алмыш хан, үзенең тилелеген күреп, аңына килде, изүне ычкындырды да, авыз эченнән мыгырданып:

— Кичер...— диде.

Тынычлана алмыйча ул әрле-бирле йөренде, тешләрен шыгырдатты, йодрыкларын йомарлады, янау сүзләре кычкырды. Шулай үзалдына тузынган арада ул тезләнеп торган Габдулланы күреп алды да:

— Тагын сүзең бармыни? — диде.

— Бар,— диде Габдулла.— Әл-Моктадирга... Багдад хәлифәсенә мине илче итеп җибәр, ханым. Мин юлны беләм, мин ничек тә барып җитәрмен дип ышанам.

Кайгысыннан нишләргә, нәрсә уйларга белмәгән Алмыш хан кинәт кенә юашланып, иләнеп калгандай булды. Аның томаланган күз алдында әйтерсең яшен чаткысы ялтырап китте. Багдадка илче булып?! Нинди кыю кеше бу? Юри генә сөйләнәме, тынычландырмакчы булып кына?..

— Алаймы? — диде ул, кыска буйлы, кырыс, таза Габдулланы күздән кичереп.— Илче дисең алайса? Яра-ар... Тәкин белән Барыс угланны юкка чыкты дибезмени инде алайса? Алар булдыра алмаганны син ничек булдырырсың икән — сөйләп карале!

— Мин инде күптән уйлыйм бу турыда,— диде Габдулла.— Сиңа әйтергә кыюлыгым гына җитми торды, күнмәссең дип курыктым.

— Әйе шул,— дип куйды хан, аның сүзен җуплап.— Син минем улым да, туганым да түгел. Син — сатучы да, мулла да... Алдарга-юлдарга күнеккән... Миннән кеше, байлык алып, син дә Тәкин углан белән Барыс углан кебек юкка чыкмассың микән соң? Ул чагында мин сине ничек юллармын?

— Алай дип уйласаң, җибәрмәссең,— диде Габдулла, тынычлыгын аз гына да югалтмыйча.— Син, ханым, беләсең: синең янга мин байлык эзләп килмәдем. Булган байлыгымны, хатынымны, балаларымны ташлап килдем. Мин төрле кысудан, кысынкылыктан, үлемнән качып килдем. Бар нәрсәгә син көч, байлык күзеннән карыйсың. Син бары байлык белән көчкә генә табына-

сын, шуннан гына куркасың. Шуңа да көн-төн исерткеч эчәсең, үзең, җитмәсә, мосылманмын, дисең.

— Туктале, тукта — син кем мине... өйрәтергә?! — диде хан, кисәк кенә кабынып китеп.

— Мин — беркем түгел,— диде Башту углы Габдулла, тыйнак кына.— Мин сиңа бары шуны гына әйтәм: сиңа, кайгым бар дип, көн-төн эчү килешми, ханым. Караларга син яман үрнәк күрсәтәсең. Йортыңилең таза, нык, бай булсын дисәң, син, йорт башы, иң элек үзең айнык булырга, нык, таза булырга тиешсең.

— Ярар, ярар... Кызык, сөйли бир. Мин укымышлылар сүзен тыңларга яратам. Сүзең туры — миңа киңәш бирүче дә кирәк кайчагында,— диде хан, урыныңда җайлап утырып.

— Тыңласаң, минем сиңа сүзләрем күп, ханым! — диде Габдулла, күңеле күтәрелеп.— Минем йөрәгем яна, ханым! Минем кайгымның чиге-чамасы юк! Җөфүтләр Хазар илен коры таякка терәделәр инде. Каган берни эшли алмый — көн-төн хатыннары белән күңел ача. Каган-бик[1] булдыксыз. Акыллы сүзне тыңлаучы юк. Илдә таркаулык, ярлылык, томаналык...

— Кызык, кызык,— диде Алмыш хан, бармаклары белән кылыч сабына шакылдаткалап.— Укымышлылар сүзен тыңларга бик тә яратам мин. Сөйлә әйдә, сөйлә. Тик син шуны да онытма: Хазарның көчәюе ул Болгарның үлеме дигән сүз!

— Әйе, шулай,— диде Габдулла килешеп.— Болгарның көчәюе — Хазарның үлеме дигән сүз! Менә нәрсә телим мин, ханым! Хазарга үчлекләшеп түгел, җөфүткә үчлекләшеп тә түгел. Юк! Үз илемне-көнемне, үз телемне алдынгы итәсем килә минем. Таркау ыруларны, кабиләләрне синең кебек тынгысыз кеше генә берләштерә ала. Синең өчен иң җайлы чак хәзер. Сиңа мондый җайны кулдан ычкындырырга ярамый, ханым.

— Аңлашылды,— диде хан.— Күреп торам: син минемчә уйлыйсың. Ярар, мин сине дә җибәреп карыйм. Берьюлы шунда Тәкин углан белән Барыс угланны да эзләп табарсың, төп йомышыңны да үтәрсең. Шулай да күңелемдә бер төен бар: Хазар аша ничек узарсың?

— Кайгырма, ханым,— диде Габдулла.— Анысы минем эш. Мин Итил-тораны, хазарларны Тәкин углан-

---

[1] **Каган-бик** — каганның урынбасары; беренче ярдәмчесе.

нардан яхшырак беләм. Мин аннан күз йомып та уза алам. Мин алар кебек бер көтү булып бармаячакмын. Мин берниндн кешесез... үзем генә китәчәкмен! Беркемгә берни сиздермичә... Синен үзеңнән башка беркемгә!

— Үзең генә? — диде хан, ышанып җитмичә.— Сакчысыз, юлдашсыз?

— Әйе, сакчысыз, юлдашсыз. Мин сатучы булып түгел, сатучылар белән китәрмен, аларның бер кешесе булып. Монда ышанычлы бер гарәп бар. Ул мине алып барачак...

— Кем ул?

— Фатих ибн Әхмәт,— диде Габдулла.— Аның булмаган җирс, кермәгән тишеге юк. Бөтен Багдадта аннан булдыклы, аннан бай, аннан шома сатучы юк.

— Беләм мин аны,— диде хан.— Тапшырдык алайса, Башту углы Габдулла! Бүгеннән җыена башла.

III

Коточкыч яңалыкны иң элек кодалар белде.

Кайгылы хан, эндәшмичә, кешеләргә күтәрелеп карамыйча, бик озак утырды.

— Аппак юк...— диде ул ниндидер чит кеше тавышы белән.— Юк. Китте... бетте...

Аның ике як бите буйлап кайнар яшь тамчылары тәгәрәп төште.

Акбүре ыруыннан килгән кодаларга хан Аппакның кайчан, ничек, нишләп «юк» булуын аңлатып тормады. Анысын башкалар аңлатты.

Тотыш би кодаларны берүзе бер өйдә көтеп утыра иде. Аңа турысын гына әйтергә беркемнең дә батырлыгы җитмәде.

Шулай да ул барыбер белде. Белде, тик ышанмады, ышана алмады. Үзе исән чакта, үзенең күзләре кешеләрне, күкне, кояшны күргән чакта... Өйләр, агачлар аумыйча-авышмыйча торган чакта... Дөньядагы барлык нәрсә элеккечә исән-сау калган чакта ул аның гына... бары Аппакның гына шушы мәңгелек күк, кояш астында булмавына, шушы өйләр, каралтылар арасында булмавына ышана алмады. Капка төбендәге сакчылар, беркемгә кирәксез ниндидер хатыннар, балалар, усалланып безелдәгән чебеннәр, этләр, терлекләр шушын-

да... шушы җирдә, шушы илдә иркенләп яшәп ятканда аның гына... бары бер Аппакның гына монда була алмавына ул берничек тә ышана алмады.

Тәңрем! Туган җирем, туган күгем! Олуг кояш! Әйтегезче, күрдегезме сез дә аның юк булуын? Күрдегезме җөфүт каган кешеләре аны көчләп, тартып алып киткәннәрен? Өйләр, капкалар, тузанлы юл, сез ул чакта монда булгансыз. Күрдегезме аның кан-яшь түгеп чит якларга, чит җирләргә олакканын?

Әй болгарлар, кешеләр! Шуны күреп ничек сезнең йөрәгегез ярылмады, ничек сезнең ярсуыгыз кузгалмады?! Ник сез шуңа юл куйдыгыз?! Ник сез шуны тыныч кына карап калдыгыз?

Үзенең йөрәк түреннән чыккан иң усал сүзләрен ул, сөңге аткан кебек, хан йөзенә атты.

— Син — ялганчы! — диде.

Башка вакыт булса, башка кеше булса, мондый сүзгә Алмыш хан чыдап тормас иде. Мең батманлы авыр башын, кайгылы зур башын көчкә күтәреп утырган ата кеше урыныннан да кузгала алмады. Ул бары күз кабакларын гына калкытты да ачусыз гына:

— Мин ялганчы түгел, Тотыш... углан,— диде.— Язык миндә түгел.

Ул үзе янындагы хан-агасына ым какты. Хан-агасы каядыр китеп барды. Күп тә үтмәде, кулыннан җитәкләп ул хан катына яшь кенә бер кызны алып килде. Аңа, күп булса, ундүрт-унбиш яшьләр булыр иде. Оялудан аның сылу бит очлары пешкән чиядәй алсуланып тора иде. Аның елтыр кара күзләре тынгысыз иде.

— Менә минем кызым Айтулды... Аппакның бертуган сеңелесе,— диде Алмыш хан, авыр гыжылдап.— Мин аны сиңа хатынлыкка бирәм, Тотыш би.

— Мин ат түгел, бога түгел,— диде Тотыш би, усалланып.— Мин синең бу кызыңны яратмыйм, тегесен яратам... Аппакны! Шуны бир син миңа, Алмыш хан!

Мондый сүзләр ишетеп, хан көлемсерәгәндәй итеп куйды.

— Иң элек син миңа аны алып кайтып бир... каганны җиңеп...

— Җиңәрмен! — диде Тотыш би, тиле кеше сыман, тыела алмыйча.— Каганның астын өскә китерермен, Аппагымны тартып алырмын!

Хан янындагылар, бу кеше чыннан да тилергән, ах-

рысы, дигән сыман, сүзсез генә бер-берсенә карашып алдылар, тамак кыргалап куйдылар.

— Синә кыен булган кебек, миңа да кыен, улым,— диде ата кеше авыр гына.— Мин сүземне әйттем: Айтулды синеке. Теләмисең икән, көчләмим. Уйла, тынычлан. Ике көннән килерсең. Син, Тотыш би, миңа үз улым кебек якынсың. Мин сине яраттым. Күңел ярасын төзәтү өчен мин сиңа тагын бер изгелек эшләмәкчә булам.

Алмыш хан шома йөзле, тук, таза битекчегә кул изәде. Битекче алгарак чыкты, таяк сыман итеп төрелгән юка күнне сүтте дә калын, матур тавыш белән кычкырып укый башлады:

«Мин, изге Болгар йортның башы Шилке улы Алмыш хан ошбу ярлыкны Акбүрснең Күрән би улы Тотыш бигә ирекле тархан булсын дип бирдем. Миңа буйсынган биләр, ыру башлары, субашлары, тарханнар, уланнар, туган-тумачалар, ил агалары, илчеләр, каравыл башлары, базар башлары, тамга башлары, агычылар, ясакчылар, салымчылар, авыл агалары, Болгар йортның барлык аксөякләре, каралары белсеннәр: чибәрлеге тиңсез кызым Аппакны явыз җөфүт каган тартып алганга, Аппакның киявс буласы Тотыш биның кайгысын уртаклашып, күз яшьләре түгеп, мин Алмыш хан, Күрән би улы Тотыш бине, аның угылларын, угылларының угылларын, барлык тамырын киләчәктә миңа, миннән соң утырачак ханнарга калан түләмәсен дидем. Көчләп аннан яу өчен ир-ат алмасыннар, караларын тартып алмасыннар. Ясак, салым, түләү салмасыннар. Ыругына, катавына, авылларына, байлыгына, герлек-туарына талау китермәсеннәр. Җиренә-суына, урманнарына, болыннарына басып кермәсеннәр. Тыңламаучыларга алланың каргышы, ханның ачуы төшәр. Тотыш би үзе, иле-көне, ырудашлары, тамырдашлары Болгар ханнарының якыны, ышанычлы таянычы булсын, мине дошманнардан көч белән, байлык белән якласын, алладан миңа, минем йортыма, илемә-көнемә, ыруларыма тәлим байлык, иминлек, озын яшь теләп, изгелектә булсын...»

Ханның якыннары, Акбүрс илчеләре — өйдәге барлык кешеләр тын да алмый тыңлап тордылар. Укып

бетергәч, битеккә ярлыкны ханга бирде, хан Тотыш бигә сузды.

Тотыш би кузгалды, ашыкмыйча, нык-нык басып, хан катына килде. Бер сүз әйтмичә, ярлыкны алды да, учында йомарлап... идәнгә ыргытты.

— Мин синең ярлыгыңа өйләнергә килмәдем, хан! — диде усал итеп. Кешеләр тетрәнеп киттеләр, куркынган тавышлар, аһылдаулар ишетелде. Кайберәүләр, исән чакта чыгып таярга кирәк дигән сыман, ишек ягына караштырып алдылар. Котлары алынып, ыңгырашып Акбүре илчеләре-кодалары Алмыш ханның аягы астына егылдылар.

Кешеләр генә түгел, хан үзе дә, сулуы кабып, агарынып, өнсез калды. Нәрсә бу?! Шулай аның йөзенә төкерергә... аңа каршы кул күтәрергә... кем ул? Кем!

Аның ярым йомык күз кабаклары киерелеп ачылды. Күкрәгендә котырынган ярсуын тотып тора алмыйча ул, йодрыкларын нык кысып, бөтен тәне белән калтыранырга тотынды. Шулай да ул нишләптер утырган урыныннан тора алмады.

— Моның өчен сине агач башына асып куярга тиешләр,— диде ул бераздан, авыр тын алып.— Буйсынмавың, белексезлегең аркасында, күзең сукыраю... Кайгы-сагыш аркасында, кызым Аппакны яратуың аркасында булганга, мин сине кичердем, Тотыш би. Мин Акбүре белән татулыкта яшәргә телим, Акбүренең Чулман буенда минем тәрәгем, уң кулым булуын телим. Әйткән сүзем көчендә: ике көннән килерсең.

IV

Кодалар-илчеләр, аякларына таш таккан кебек авыр атлап, әкрен генә кире борылдылар. Байраклар түбән иелде, башлар салынып төште. Килгәндә шундый куанып кычкырган быргылар, күк күкрәтеп дөпелдәгән дөңгерләр мыштым гына тынып калдылар. Урамда, юлда очраган кешеләр, Тотыш бинең, Тотыш алыпның кайгылы йөзен күрмәскә тырышып, күзләрен читкә бордылар. Ага-базар шулай ук аларны тавыш-тынсыз каршы алды. Чыр-чу килеп арттан балалар да иярмәде, капка төпләрендә авызларын ачып карап торучылар да күренмәде. Кешеләр, шулай булачагын алдан ук белгәнгә күрә, тараканнар кебек каядыр качышып беттеләр.

Әллә качмаганнар иде микән соң? Әллә тирә-якта шаулап, ыгы-зыгы килеп тордылар микән соң алар? Тотыш күрмәде, ишетмәде. Ул берни тоймады. Ул, алтынлы, бизәкле ияр өстендә утырган килеш, иксез-чиксез Идел дулкыннарында тирбәлеп барган кебек, әкрен генә тирбәлеп барды да барды. Ул бик озак барды. Ханбалык белән Ага-базар арасындагы ике-өч чакрымлык юлны ул әйтерсең айлар, еллар барды.

Бигеш аларга күп итеп ит суйдырды, күп итеп кымыз, бал куйды. Ачыккан акбүреләр ашау ягын кайгырттылар. Тотыш ашарга утырмады. Шулай ук ул ятып та, басып та тормады. Ул ничектер барлык кешеләрдән, тормыштан, дөньядан аерылып калган кебек булды. Ул әйтерсең әле дә атына атланган килеш, җир белән күк арасында әкрен генә тирбәлеп барды.

Яшь бинең, белексез, тиле бинең кыланышына ачулары килгән кодаларның, ашап-эчеп алгач, телләре чишелде. Беренче булып Майчан аксакал телгә килде.

— Синең аркада, кем... Тотыш углан, кхм... кхм... без дә башсыз кала яздык. Инде син би булгансың икән, Акбүренең баш кешесе икәнсең, уйлап эшләргә... адымыңны уйлап атларга кирәк.

— Балаларча булды!

— Шундый ярлык биргәндә, алырга да ычкыныргае! Кызы үзенә булсын!

— Әйтмә! Нинди сөю, нинди ярату ул? Кыз беткәндер би кешегә!

— Кочакларга, төн кунарга кем дә ярый,— диештеләр кодалар, берсеннән-берсе уздырып.

— Сеңелесе соң, сенелесе! — диде үги ата Котан, кычкырып.— Тагын ни кирәк? Алмыш ханның кызын алам дидең — ал! Шуңа килдек түгелмени? Шуның өчен йолабыздан, ата-бабалардан баш тарттык түгелмени? Бу, Тотыш би... углан, энем... синең эш кенә түгел, бөтен ыру эше. Менә без, Акбүренең аксакаллары, җыелдык та сиңа әйтәбез: Айтулдыдан син баш тартырга тиеш түгел. Калымны бирәбез дә, кызны алабыз да, кайтып китәбез.

— Әйе, әйе, шулай!

— Әле берсеннән баш тарт, әле икенчесеннән! Ни дигән сүз бу?

— Ямгырчы би кебек Алмыш хан да барыбызны да

тотып япканчы, эшне тизрәк җайларга кирәк,— диештеләр башкалар да, шаулашып.

Тотыш би, телдән язган кеше сыман, беркем белән карулашмады. Күрмәс күзләре белән ул ырудашларының әле берсенә, әле икенчесенә карап алды. Күңеле белән ул барысын да сизеп, тоеп торды: аксакаллар ничек тә аның йөрәгендәге ялкынны сүндерергә, ничек тә аның уйларын, теләкләрен үзгәртергә, кирегә — үзләре теләгән якка борып җибәрергә тырыштылар. Сөю юк, ярату юк... Кем дә ярый... Каланны түлик тә кире борылыйк... Ямгырчы бигә барып эләккәч тә шуны сөйләделәр түгелме соң алар?

Аларга нәрсә! Тамаклары тук булсын да кочаклашып төн кунарга, бала табарга, кием-салым юаргаямарга, аш пешерергә хатыннары булсын. Күңелләре теләгән сөекле, күрекле кызмы ул, карабашмы — алар өчен барыбер. Төннәрен аларның ялт-йолт килеп янган якты йолдызларга караганнары бар микән? Уйланып, таң калып аларның төпсез, киң Ителгә — бертуктаусыз агып яткан бөек көч чыганагына карап утырганнары бар микән? Тирә-якта ут-үләннәр шау чәчәккә күмелгәндә, чикерткәләр сайраганда, бал кортлары бал җыйганда аларның, болын уртасына сузылып ятып, баш очында эленеп торган ак болытларны күзәткәннәре бар микән? Сөекле кызлары турында уйлап, төннәрен йокысыз уздырган чаклары булды микән аларның?

Сөю юк, ярату юк, имеш! Шуннан башка тагын ни бар соң дөньяда, тәңрем?!

Әллә соң туганда ук алар шулай бөкшәйгән, ямьшәйгән, уршыган картлар булып, чытык йөзле, черек тешле, сирәк-мирәк кәҗә сакаллы картлар булып туганнармы?

Сөю юк, ярату юк... Кочакларга кем дә ярый, имеш! Киекләр дә, ерткычлар да... барлык кошлар, кортлар яратыша белә. Әдәм генә шундый түбәнмени, тәңрем?!

— Сез миннән көләсез, минем ратуымнан, минем кайгымнан көләсез, аксакаллар,— диде ул әчке бер ачыну белән.— Туганымнан бирле, аягыма басып йөри башлаганнан бирле сез, сезнең балаларыгыз миңа ят итеп карадылар. Минем кыюлык, минем батырлык сезгә кыргыйлык булып, йолага каршы килү булып тоелды. Мин кылычым белән, сөңгем белән.., каным белән

ыруымны яудан, үлемнән саклап калдым. Мин бары ыруның ирегеи, бәйсезлеген генә саклый алмадым. Минем аңа көчем житмәде. Алмыш ханның алыплары белән орышып мин бер дә алай кыргый түгеллегемне, туган жирем, туган ыруым, атам-анам өчен утка-суга керә алуымны күрсәттем. Минем батырлыкка сокланып, сез минем «явызлыкларны», «кыргыйлыкны», «башбаштаклыкны» онытып тордыгыз. Инде килеп ханның кызын ятратканмын икән, чынлап торып... йөрәгемә тәңре салган барлык ут-ялкыным белән, бөтен күнелем белән яратканмын икән, бу тагын да сезгә тилелек булып, балалык, кыргыйлык булып тоела. Сез тагын да миңа ышанмыйсыз, ырудашлар. Минем яшьлегемә, минем сөя алуыма ышанмыйсыз! Күкрәгемдә утлы куздай дөрләп янган йөрәгем булуына, башымда — уем, кулымда көчем барлыгына ышанмыйсыз! Тәңре мине ятратканда матурлыкны, гүзәллекне күрә торган күзләр биргән, тәмлене, татлыны аерырга сизгер тойгы биргән. Үзем теләгәнчә сөяргә миңа канатлы күңел биргән. Сез, ырудашлар, шуңа ышанмыйсыз. Барлык кешеләр, барлык тереклек иясләре сезгә үзегез кебек картайган-муртайган булып, телсез-күзсез бүкән булып тоела. Әйе, ырудашлар, мин бары Аппакны гына яратам! Тәңре алдында, бөек Ител, Чулман алдында, изге иялар алдында мин ант итәм: Мин Айтулдыга өйләнмәячәкмен!

— А-а! — диделәр аксакаллар бер авыздан, котлары алынып.

— Курыкмагыз, ырудашлар,— диде Тотыш би.— Сез исән калырсыз. Минем бу антым өчен... Айтулдыга өйләнмәгән өчен Алмыш хан сезгә бармак белән дә чиертмәс. Акбүре ыруына берниндн талау килмәс. Мин, ырудашлар... аксакаллар... үз теләгем белән билекне үги атам, үги агам Котанга тапшырам.

— А-а! — диделәр тагын да аксакаллар, утырган урыннарында кузгалышып.

— Айтулдыга Котан би өйләнеп, тарханлык ярлыгын да ул алыр... хан бирсә, билгеле. Бу минем боерыгым.., соңгы боерыгым.

Ул, башка берни әйтмичә, Багдад тегүчесе теккән бай туның, алтын-көмешле кин билбавын, башындагы биек, очлы бүреген салып, үги атасына тоттырды. Шуннан соң үзенең билен таррак, төссезрәк икенче бер

каеш белән буды да, кылычын, бәктәсен җайлады да яланбаш көе ырудашлары яныннан чыгып китте.

V

Алмыш хан каршындагы Тотыш би тарханлык ярлыгын йомарлап ыргыткач, ал тамгалы күн кисәге Котанның аяк астына туры килде. Зур ирек, байлык бирә торган әлеге күн кисәген Котан, киек тоткан җырткыч кебек, шундук эләктереп алды, шундук тун җине эченә яшерде. Ыгы-зыгы арасында аны беркем күрмәде. Инде менә аның кулына бай кием-салым, билбау, бүрек тоттырып чыгып киттеләр. Ыруның аксакаллары алдында аны... субашы Котанны би ясадылар!

Аның күз аллары әлҗе-мелҗе килде, буыннары камыр кебек йомшап калды. Аның авызы үзеннән-үзе ерыла башлады. Ул, тыела алмыйча, көлеп үк җибәрде, кулындагы алтын-көмешле бай киемнәргә — билек билгеләренә исе китеп карап торды да аннары ырудашларына күтәрелеп карады, бала-чага сыман:

— Киим микәнни? — дип куйды.

— Ки, ки! — диде аксакалларның берсе.— Үзе салгач, ки!

— Башкача булмас, ахрысы,— диде Майчан аксакал да, пошынып.

Майчан аксакал ыруда белекле, турылыклы карт санала иде. Яшь егетнең сүзләре аның күңелен шактый яралады, шулай да ул ана ачулана алмады. Киресенчә, ул үзен бераз гына аның алдында уңайсыз сизә иде, ахрысы.

— Үзе теләмәгәч, кхм... Эшләр шулай булып чыккач, берни эшләп булмый,— диде ул, Котанга туры карамыйча.— Яшь шул, яшь. Яраткач, берни эшләп булмый. Яратудан да зур көч юк дөньяда, оланнар. Без дә уйламыйчарак сөйләндек, кхм... Бераз тынычлансын, ашыкмыйк әле булмаса.

— Юк, юк, билекне Котанга тапшырабыз!

— Котанга, Котанга!

— Тотышның авызыннан ана сөте кипмәгән. Би андый булмый! — диделәр аксакалларның күпчелеге ачулы шаулашып.

Котан үзенең киемнәрен салып ташлады да, берәрсе тартып ала күрмәсен, дигән сыман, кабаланып-калтыранып, би киемнәрен кияргә тотынды. Ырудашлары сүзсез генә аны күзәтеп тордылар. Киемнәр яңа бигә

бераз гына кинрәк, иркенрәк иде, шулай да бик килешле иде. Субашы Котан күз алдында үзгәреп китте.

— Котан — би! Сез мине... чынлапмы? Беравыздан-мы? Антмы? — дип сөйләнде каушап калган Котан би, як-ягына каранып.

— Чынлап, чынлап! Ант, ант! — диделәр ырудашлары, аны тынычландырып.

— Хи-хи... ышанычыгызны акларлмын. Бай булыгыз, сау булыгыз. Тәңре сезгә мең яшь бирсен! Хи-хи!

Куанычыннан тынычлыгын җуйган би ул көнне үзен исерек кебек тойды. Аның үзен чыннан да би итеп, көчле итеп күрсәтәсе килде, бу турыда аның барлык кешеләргә, барлык Болгар йортка белдерәсе килде. Шул ук мәлдә аның күңеленә: «Тотыш углан сүзен кире алса?» — дигән бер куркыныч уй да килде. Бу аны бик каты кайгыга салды. Тыелгысыз куаныч каядыр юк булды. Билектән чын-чынлап колак каккан кебек, яңа бинең чын-чынлап йөрәге яна башлады. Аксакаллар ант итү белән генә чын би түгел ич әле ул! Би итеп аны ыру башы танырга, җыен танырга тиеш. Аннары Алмыш хан да аңа Айтулдыны бирәме, юкмы әле, ярлыгын таныймы, юкмы әле. Әйе... нишләргә уйлый Тотыш билектән баш тартып? Кире ыруга кайтачакмы, монда торып калачакмы ул? Ыруга кайтса, аның белән беркемгә тынгы булмаячак, анасы Койтым бикә барыбер аның яклы булачак. Шулай булгач, димәк... шулай булгач...

Шулай! Монда Утташ кам кебек эшләргә ярамый. Монда уйлап, киңәшеп эшләргә кирәк.

Котан би үзенең уйларын башкаларга да сөйләп бирде: «Без аннан беркайчан да игелек күрмәдек, моннан соң да күрмәбез,— диде.— Аны нидер эшләтергә кирәк. Нишләтергә — үземнең генә башым җитми — сез ни әйтсәгез, мин шуңа килешермен»,— диде.

Аксакалларга яңа бинең сүзләре төпле тоелды. Әйе, Тотышны ырудан куарга, я булмаса бөтенләй юкка чыгарырга кирәк. Тик менә шунысы куркыта: ыру башының углын юкка чыгару алай бик җиңел эш түгел шул. Углы белән икесен бергә йолкып атар идең, кемне куярга ыру башы итеп? Шул ук Котан бине, Акбоганымы? Монысы инде бөтенләй ярамаган нәрсә булачак. Ана корт көчле булса, корт күче дә көчле була. Ыруның анасы көчле. Аңа тиярга ярамый. Тисәң, ыру таркала-

чак. Шулай ук Тотышны да исән калдырырга ярамый — алай да ыру таркалачак. Таркалмаса да, яңадан баш-баштак китәчәк.

Акбүренең илчеләре, аксакаллары шулайрак уй йөрттеләр. Шулай да беркемнең дә тотып кына: аны шулай итәргә, болай итәргә кирәк, дип әйтергә теле бармады. Би киемнәрен кисә дә, билек тә, көч тә Котанда түгел, Тотышта иде.

— Ике көн үтсен, ханга үзенең соңгы сүзен әйтсен,— диде Майчан аксакал үзенең аптырашкан ырудашларына.

— Юк! — диде Котан би, каршы төшеп.— Ике көн узгач соң була. Сез миңа ант иттегез, инде кирегә чабасызмы? Тотыш ике тәүлек эчендә юк булырга тиеш. Хан катына ул түгел, мин барачакмын!

Котан би беренче тапкыр ныклык күрсәтте. Ырудашлар яңа биең яңача сөйләшүен сизми калмадылар. Бу аларга ошады да, ошамады да. Алар күнделәр. Тотыш угланны юк итүне ырудашлар үги атаның үзенә тапшырдылар.

Үги ата үзе берни уйлап таба алмады. Караңгы төшкәч ул базар башы Бигеш янына китте. Ана ул үзенең үтенечен сөйләп бирде. Төрле кеше белән эш итеп шомарып беткән Бигеш, эре тешләрен ыржайтып, ат кешнәгәндәй көлеп куйды.

— Аннан да җиңел эш юк,— диде.— Калымга алып килгән байлыгыңның яртысын бирсәң...

Котан би ык-мык итте.

— Алайса, бөтенләй бирерсең! — диде Бигеш, зур корсагын тотып, көлә-көлә.

— Күбрәк. Аның башы аңа тормый,— диде үги ата.

— Аның башы синеке ишеләрнең меңенә тора! — диде Бигеш, күрәләтә мыскыл белән.

Кеше киеме киеп кенә би булган субашы Котан, агарынып, бөктәсенә тотынды.

— Тсс! — диде Бигеш, бармак янап, бала-чаганы тыйган сыман.— Юкса мене моннан типкәләп чыгарырмын да ханга барып әйтермен, барлык байлыгыңны басып калырмын. Тотыштан котылмакчы булалар! Кара син аларны! Тотышны бөтен Болгар белә, Тотышны бөтен Болгар ярата. Тотыш углан Алмыш ханның иң көчле, иң күркәм алыбы, беләсең килсә. Суарларны Тотыш тез чүктерде, барлык дошманнарның котын алды. Ал-

мыш ханга ул әйткән сүзләрне син әйткән булсаң, бүген сине каргалар чукыган булыры. Синең ише тавык башларның меңе түгел, ун меңе дә Тотыш алып башына тормый!

Котан би тирләп чыкты. Бу куркыныч, юан кешегә күтәрелеп карарга да батырчылыгы җитмичә, ул урынында таптанып тик торды. Куркудан озак кына аның авызы ачылмады.

— Калым миңа кирәк булачак,— диде ул бераздан, исенә килә башлап.— Калымны мин ханга бирәчәкмен.

— Хан сиңа ни бирер? — диде Бигеш, тычкан күзен кысып.

— Айтулдыны...

— Айтулдыны?! — дип кычкырды Бигеш.— Айтулдыны ул сиңа түгел, Тотышка бирмәкче була! Син соң кем — танымый тораммыни соң әле мин сине?

— Җитте! — диде би, барлык батырлыгын җыеп.

— Җә, килештекме? — диде Бигеш, Котан бинең изүеннән эләктереп алып.

— Килештек,— диде үги ата.— Калымның яртысы... Тик анда бүләккә дигәннәре дә бар.

— Нәрсә? — диде Бигеш, Котан бине кабып йотардай булып.— Мин берни белмим. Минем амбардагы байлыгыңның яртысы — минеке. Калымны, бүләкме, минем өчен барыбер.

Котан би, авызын ачып, лып итеп артына утырды. Нинди кеше бу?! Нинди оятсыз бу?!

Шундый кәчсез, таркау күренгән юан, симез кеше Котан бине кинәт якасыннан эләктереп алды да, ишеккә таба төрткәләп:

— Әнә бара юлың! — диде.— Кеше үтерүчеләр! Иртәгә байлыгыңнан гына түгел, башыңнан да колак кагарсың әле!

— Ярар, килештек. Барлык байлыкның яртысы сиңа,— диде Котан би, маңгай тирләрен сөртеп.

VI

Караңгыда, песи кебек сак кына атлап, Бигеш акбүреләр «урда»сына килде. Тотышның өе аерым утыра иде. Бигеш әкрен генә тамак кырды да, эчтән тавыш килгәч, ишекне ачты. Өйдә бөтенләй дип әйтерлек караңгы иде. Учактагы кузлар сүнә язып, көл белән кап-

ланган иде. Шулай да көл катламы аша кызгылт ут җемелди иде. Шуңа күрә өй эчен әзме-күпме шәйләргә дә була иде.

— Тотыш, йоклыйсыңмы? — диде Бигеш, тамак кырып.

— Йокламыйм,— диде урында яткан кеше ачык бер тавыш белән.— Бу кем? Бигешме? Әйдә, түрдән уз.

Ул урыныннан торды, учактагы утны күрәтеп җибәрде. Бигеш тә учак янынарак килде. Икесе дә, аякларын бөкләп, киез өстенә утырдылар.

— Төнлә борчуым өчен ачуланма,— диде Бигеш, кайгылы йөз белән сүзгә башлап.— Мин барысын да ишеттем. Менә кайгыңны уртаклашырга килдем.

— Бүген генә ишеттеңмени? — диде Тотыш, базар башының җирәнгеч-ягымлы йөзенә карап алып.

— Соңгысын — бүген генә,— диде Бигеш, авызын очлайтып.— Мин аны әйтмим... Хан янында булган күңелсезлекне әйтәм.

— Һы,— дип куйды Тотыш коры гына.— Аның өчен мин кайгырмыйм. Үкенмим дә. Мин бернәрсәгә үкенмим. Төн уртасында килгәнсең икән монда, юкка түгелдер. Турысын гына әйтә алмассыңмы?

Аның күз карашы очлы, үткен иде. Ул чамадан тыш тыныч иде. Үз-үзен ул чамадан тыш ышанычлы тота иде. Аның тавышы корыч тимер чыңыдай чыңлап, яңгырап чыга иде. Элеккедән дә кырысрак, ныграк, усалрак алыпны күреп Бигеш, кирәкле сүзен башлый алмыйча, чак-чак кына төртелгәндәй итеп торды.

— Турысын гына әйткәндә,— диде ул, иреннәрен бөрештереп,— мин сиңа изгелек эшләмәкче булып килдем, сине коткармакчы булып...

— Кемнән, нәрсәдән?

— Үлемнән, Тотыш алып,— диде Бигеш, көрсенеп.— Хан ярлыгын ташлап син бер ялгышкансың, билегеңне ташлап ике ялгышкансың. Ике ялгышың өчен дә сине үлем көтә. Менә мин сине шул ике үлемнән коткармакчы булып килдем дә!

Бигеш, нидер көткән сыман, тынып калды. Тотыш аның сөйләвен көтте. Базар башы, тычкан күзен челтмелт йомгалап, аның йөзенә карап утыруында булды. Тотыш аңлап алды, куеныннан янчыгын чыгарды да, юан, комсыз кеше алдына ташлады. Янчыктагы көмеш

акчалар, шыңшыган сыман, тоңык кына чыңлап куйдылар. Бигеш берьюлы ачылып китте.

— Мин сине бик яхшы беләм, Тотыш алып,— диде ул, шундук сүзгә башлап.— Мин сиңа булышмакчы булам. Син инде би түгел. Хан, теләсә дә, теләмәсә дә, сиңа инде Айтулдыны бирә алмаячак. Шулай булгач, ике тәүлектән, юк, тәүлек ярымнан ул сине тотып алып ябып куячак. Билегеннән баш тартып син үги атаңны кәчәйттең. Ул сине бүген таңда...

— Бүген таңда?! — диде Тотыш, чак-чак кына кашларын җыерып.— Мин аның үзен таң атканчы!..

— Юк, юк! — диде Бигеш, кулын селтәп.— Алай булмый! Берүк аны уйлама. Үз утарымда, үз җиремдә мин кеше каны коелуны теләмим. Миңа читтән кеше күп килә. Яман атың чыкса, аннан соң борылып та карамаячаклар. Алай-болай син ялгышлык эшләсәң, ул чагында мин үзем сине ханга тотып бирергә тиеш булачакмын. Синең ырудашларыңа да мин шулай дидем: минем җиремдә кеше каны коярга ярамый, дидем. Алар сине, Тотыш алып...— диде ул, тавышын әкренәйтеп,— алар сине яргуламакчы булалар. Аксакаллар барысы бер сүздә. Син аларның да кытыгына кагылгансың, яман сүзләр әйткәнсең.

Тотыш, йөрәгенә чыдый алмыйча, сикереп урыныннан торды, киенә башлады. Бигеш тә аягына басты.

— Син кая барасың? — диде ул, Тотышның юлына аркылы төшеп.

— Мин аларны!..— диде Тотыш, тешләрен шыгырдатып.

— Син тагын өченче ялгыш ясамакчы буласыңмы? — диде Бигеш, кызу канлы җегетнең беләгеннән тотып алып.— Мин барында син ул ялгышны эшләмәячәксең! Сиңа котылу юлы бер генә — син качарга тиеш!

— Ничек итеп? — диде Тотыш.

— Үзем булышырмын,— диде Бигеш.— Шуның өчен дә килдем... булышырга, коткарырга...

— Койма аша чыгу угрылык санала,— диде Тотыш.— Димәк, син мине капкадан чыгарачаксың? Таң атмыйча капка ачылырга тиеш түгел. Шулай булгач...

— Син капкадан да чыкмассың, койма аша да чыкмассың,— диде базар башы.— Мин синең янга үземнең кешене җибәрермен. Каян чыгарга икәнен ул сиңа күрсәтер. Онытма: мин берни белмәдем, күрмәдем! Син

койма артына чыккач та мин берни белмим, берни күрмим! Кая китәсең килә, шунда китәрсең — анда синен ирек.

Бигеш, үз сүзен әйткәч тә, тизрәк чыгып киту ягын карады. Үз өендә Тотыш берүзе генә торып калды. Бик азга гына кабынып киткән ярсу шундук юкка чыкты. Аны тагын да пиндидер торгынлык, ис китмәүчәнлек биләп алды. Ул әле үзенең иң зур кайгысыннан арына алмаган иде, арыну түгел — ул әле үзенең буталган уйларын-теләкләрен җайга да сала алмаган иде. Ул әле үзенең киләчәктә нишләргә тиешлеген бөтенләй белми иде. Бигеш килеп аның күзен ачты.

Чыннан да, нишләргә, ни кылырга, кая барырга тиеш соң ул? Алмыш ханнан ярлыкау үтенергәме? Ул ярлыкаган очракта да, кем булыр иде икән соң ул? Ул инде би дә түгел, тотык та түгел. Кем соң ул? Йолкыш, сукбай? Алмыш хан ап-ачык итеп әйтте түгелмени: йолкышка мин кызымны бирмим дип? Билекне кире сорап алыргамы? Кулдан очкан кошны инде ничек тотып алмак кирәк! Әйе, аның инде бернне юк: киеме дә, янчыгы да, калымы да... ярлыгы да! Кылычыннан башка, бөктәсеннән башка аның кулында бернне юк. Аңа инде беркем буйсынмый, аны инде беркем тыңламый. Шулай ук хан да тыңламас. Үзенә күпме җирләр-сулар яулап алган, үзенә күпме байлык алып кайткан Тотыш алыпны инде ул да тыңламас. Атлас тун, ак бүрек, алтынлы кин билбау дөньядагы бар нәрсәдән көчлерәк. Менә ул йола!

Күрәсең, җирәнгеч Бигеш ялганламыйдыр. Шулай булгач, тагын качаргамыни? Кая? Ырудашлар сине читкә типкәч, кая булса да барыбер түгелмени? Шулай итеп, үги ата, үги агай уч алмакчы була... Булыр. Базар башы ялганламый, ахрысы. Көч — анда, үги агайда. Көчсез кеше көчкә ия булса, иң беренче эше — уч алу.

Димәк, барысы да бетте. Бетсен. Аппак булмагач, сөю, ярату булмагач, бетсен. Шулай да үләсе килми. Үләргә әле иртә!

Бигешнең кешесе озак көттермәде. Нишләптер үсми калган, кыска гына буйлы, аксак, өтәләнгән кеше артыннан Тотыш, кылычын җайлап тоткан килеш, сак кына атлап тышка чыкты.

Тышта караңгы иде. Күктә берән-сәрән йолдызлар җемелдәшә, капка ягында кызгылт яктылык чайкала — учак яна иде. Өйдән чыккач та Тотыш, күзе ияләшсен өчен, беравык туктап торды, ырудашлары йоклый торган өй ягына карап алды. Анда шылт иткән тавыш та ишетелми иде. Анда гына түгел, бөтен утарда, бөтен тирә-якта тирән, караңгы тынлык саклана иде.

Шулай күпмедер тыңлап, карангалап торгач ул кечкенә кешенең иңбашына орынып алды. Кеше еракта караеп күренгән коймага таба кузгалып китте. Койма янына килеп җиткәч, Тотышның иншләптер күңеле тырнала башлады. Әллә ничек кисәк кенә булды бу. Ныклап уйламыйча... «Нәрсәсен уйлыйсың инде?!» — диде ул шундук, үз-үзенә каршы килеп.

— Минә бу яркак кузгала. Читкә этәсең дә... Тышта — урман...— дип пышылдады кечкенә кеше.

— Башта син үзең! — диде Тотыш аңа.

Кеше карышмады, кузгала торган яркакны көчәнеп читкә этәрде дә кысылыштырып икенче якка чыкты. Аның артыннан Тотыш та чыкты. Койма тышында ул тиз генә як-ягына каранып алды, кесәсендә торып калган ике бакыр акчаның берсен кылавызның[1] учына салды:

— Бай бул,— диде.

— Бай бул, Тотыш,— диде кеше, этенеп.

Ул бизгәк тоткандагы кебек калтырана башлады. Тотыш аны-моны абайлап өлгергәнче ул кире утар ягына кереп китте. Шул чакны аның койма артында, яркакны үз урынына җайлап куймакчы булып, нидер эшләгәне ишетелде. Агачка агач тиеп шакылдаган тавыш төнге тынлыкта куркыныч булып яңгырады. Шул ук мәлдә, Тотышның колак төбендә генә диярлек, койма өстеннән калкып торган биек манара башыннан төнге каравылчының:

— Кем ул анда? — дигән йокылы тавышы ишетелеп китте.

Бөтен койма өсте, бөтен тирә-як берьюлы кыймылдашып куйды. Әле анда, әле монда: «Тотыгыз, тот!» — дигән сүзләр яңгырады. Ул да булмады, баш очыннан гына нидер сызгырып үтте, шык итеп каты җиргә ук килеп төште. Сызгырып үткән, шык та шык иткән та-

---

[1] Кылавыз — юл күрсәтүче.

вышлар күбәйгәннән-күбәя барды. Шул ук мәлдә дип әйтерлек, ур артында, караңгыда ашыгып, ябырылып килүче җәяүле карачкылар күренде.

VII

Димәк, барысы да алдан уйланылган булган! Үз утарында кеше үтерүдән курыкса да, утар тышында ул, симез үләксә, теләсә кемнең канын коячак. Ул аны юри качарга котырткан. Качакны үтергән өчен аңа да, башка беркемгә дә берни булмаячак.

Тотыш өчен билгесезлек, торгынлык юкка чыкты. Бөтен нәрсә, ачыкланып, үз урынына утырды. Алда — дошман. Димәк, орышырга кирәк, үз-үзеңне сакларга кирәк!

Ул койма буйлап йөгерә башлады. Койма өстендәге каравыл өйләренең ничек корылганын ул бик яхшы белә иде — өстән аткан уклар аңа тимәячәк. Аның өчен иң куркынычы — каршыга килүче җәяүле каравылчылар иде. Янында гына ышанычлы калкан — биек койма булуы аны тынычландыра төште. Ул аек баш белән бөтенесен күз алдыннан кичереп алды.

Төнге сакчылар, ашык-пошык кыланып, койманың әлерәк кенә Тотыш чыккан турысына атуларында булдылар. Урман ягыннан килеп чыккан карачкылар да, шаулап, ук ата-ата, шул турыга якынлаштылар. Караңгы коймага сыена-сыена болын ягына, Ител ягына йөгергән кешене алар абайламыйчарак калдылар, ахрысы.

Тотыш койма буенча йөгерүендә булды. Тавышларның артта кала баруы аның күңелен тынычландыра төште. Шулай ук котылды микәнни? Шулай җиңел генә... Туктале, бу урны ничек чыгарга соң? Алда тагын сакчылар юк микән?

Ул шулай дип уйларга да өлгермәде, койма почмагында, ачыграк җирдә төркемләшеп торган өч-дүрт сакчы өстенә килеп чыкты.

Койма почмагында тирән ур аша тар гына күпер салынган иде. Сакчылар әлеге шул тар гына күпердә басып торалар иде. Аларның берсе — сөңге белән, икенчесе — кылыч, өченчесе ук-җәя белән коралланган иде. Әйе, монда барысы да алдан уйлап эшләнелгән иде. Бу инде сиңа Ямгырчы би тәбесе түгел — монда сине коткарырга Тәңкә юк иде!

Тотыш эсселе-суыклы булып китте. Арттан да, алдан да, уңнан да, сулдан да аңа берничи котылу юлы юк. Берәр ничек кош булып күккә очса да, барыбер аны ук белән атып төшерерләр иде. Бары җир убылса гына...

Ярның якасына килеп җиткән Тотыш ярсып кинәт бар көченә кычкырып җибәрде. Кычкырып җибәрде дә, котырынган барыс кебек, карачкылар өстенә ташланды.

Алар да, ахрысы, аның коймага ышыклана-ышыклана килүен сизмичәрәк калдылар. Алар да, ахрысы, аны әле булса шау-шу ишетелгән төштә, дип уйладылар. Әллә соң алар аның ныклап торып якынлашуын көттеләр микән, я булмаса аны тере килеш алмакчы булдылар микән?

Ни генә булмасын, алар өчен бу тамак ярып кычкыру бөтенләй көтелмәгән чакта яңгырап китте. Базар башы Бигешнең яу күрмәгән, орыш күрмәгән тук, симез сакчылары каушап калдылар. Шулай да берсе сөңгесен ыргытты — сөңге коймага кадалды. Укчы ук атты — угы каядыр ур төбенә барып төште. Сакчылар яңадан коралларына тотынганчы, Тотыш аларның каршысына барып та басты, каты селтәнеп, кылычы белән берсенең аякларын чабып өзде, икенчесен күпердән төртеп төшерде дә, качып киткән өченчесен куа-куа, болын ягына ыргылды.

Аның артыннан уклар очты, куркынган өзек-өзек тавышлар ишетелде. Өченче сакчы да ерак кача алмады — урталай чабылган килеш җирдә ятып калды. Тотыш, алдын-артын карамыйча, тигез җирдән ерактагы ниндидер киртәләргә, каралтыларга карап йөгерде. Аны инде берни дә куып җитәрлек түгел иде.

Ул, ниндидер каралтыларга сыенып, кача-поса, бертуктамый чабуында булды. Менә каралтылар, киртәләр дә артта калды, ул тагын иркен, буш җиргә килеп чыкты. Монда кипкән сазлык иде, ахрысы — аяк астында ниндидер түмгәкләр, агач кисәкләре калкып чыкты. Бер-ике тапкыр ул егылып алды. Егылганда ул артына карарга да өлгерде. Сыеклана башлаган караңгылыкта Бигеш утары ягында ул болын өстенә сибелгән бик күп карачкылар күрде. Алар, ахрысы, аны куа киләләр иде.

Ул уңга — Ага-базарның ярга якынрак урнашкан өйләре, алачыклары арасына борылды. Монда аңа беркем очрамады. Бөтен яр буе таң алды йокысына чумган иде.

Таң беленә башлаганда ул, Ага-базарны артта калдырып, Ителнең буш, аулак яры буена килеп җитте. Бу тирәдә аста да, өстә дә беркем күренми иде. Монда тыныч, искиткеч тыныч иде. Ул бөтенләй туктап калды, курыкмыйча артына борылып карады: куа килүчеләр инде күренми иде.

Ул текә ярдан шуышып аска төште, чабыш аты кебек тиз генә туктый алмыйча, яр буеннан җиңелчә генә йөгереп барды да барды. Ул берничек тә туктый алмады. Ул туктарга тиеш түгел иде. Ул ничек тә бу төштән, бу җирдән ераграк китәргә тиеш иде. Ул ничек тә котылырга, исән калырга тиеш иде.

Әле комлыктан, әле ташлыктан сикереп атлый-атлый, ул шулай туктаусыз йөгерүендә булды. Аның янынннан гына, аның аяк астында гына пышылдап, тирбәлеп-чайкалып Ител йөгерде. Алар әйтерсең бер-берсен узарга тырыштылар.

Юк, алар узышмадылар. Бөек, тирән, көчле Ителне ничек узмак кирәк?! Ул бары Ителдән калышмаска гына тырышты. Ул аңа ияреpгә, аның җаена ятарга гына тырышты.

Ител исә акты да акты. Менә шулай ул көн-төн ага, еллар, йөз еллар, мең еллар ага. Кешеләрнең орышында, үлемендә, кайгысында аның уе да юк. Сөяләрме алар, сөймиләрме, җылыйлармы, көләләрме — уйламый да, үз көенчә ага да ага. Ул шундый тыныч, ул шундый олы!

Бөек Ител, туган Ител, күрдеңме син бүген мине? Мин тагын да бер үлемнән... мең үлемнән исән калдым. Аңлыйсыңмы, беләсеңме шуны: сөеклемнән аерылып калдым... Мин кайгылы, мин сагышлы... Мин тагын да мең үлемнән исән калдым. Җиткер шуны минем сөйгәнемә, тинсез Ител, бөек елга! Җиткер аңа минем уйларымны, җиткер аңа кайнар каным катыш аккан тозлы яшьләремне!

Туган Ителгә кайгыларын, әрнүләрен сөйләп ул яр читеннән барды да барды.

VIII

Якында, яр өстендә тояк тавышлары ишетеп ул кисәк кенә туктап калды, башын калкытты. Артта, текә яр читендә, сындай катып, атлы җайдак тора иде. Ул, ахрысы, Ител өстен, яр буйларын күзәтә иде. Ул, билгеле, аны күрмәкче булып карана иде!

Әйе, әйе, кораллы ир-атлар бөтен Ител буен бетереп аны эзлиләр иде! Әнә якында гына ачулы ирләр тавышы ишетелде, ат авызлыгы чыңлады...

Ул ачыккан иде, арыган, йончылган иде. Аның инде беркем белән орышасы да, сугышасы да килми иде. Аның бары менә шулай дәү Ител белән җитәкләшеп, серләшеп-сөйләшеп бертуктаусыз барасы да барасы килә иде.

— Үлеме, тереме — табарга! — диде баш өстендәге ачулы кеше, кемгәдер ачулатып.— Боерык шундый!

Каландырук! Алмыш ханның бурзае...

— Тирә-якны айкап чыктык,— диде чәрелдәп яшь бер ир.— Юк булгач, юк! Тамгадагы каекларны карадык, Ага-базарның астын өскә китердек.

— Ул Ител ягына киткән. Күреп торганнар,— диде Каландырук.— Теге якка гына таймаса, ул бу якта булырга тиеш. Тагын бер карап чыгыгыз. Алай да табылмаса, яр буена ут төртәбез! Мин аны табарга тиешмен, мин аның канлы башынмы, янган сөякләренме Алмыш ханга илтеп тоттырырга тиешмен. Боерык шундый. Андый качаклар Болгарга талау китерә. Корыч-Тимер өчен эләгә язды инде. Монысын да ычкындырсак, эләкми калмас.

Шулай кычкырынып, алар китеп бардылар.

Ул кар-яңгыр сулары ерган ниндидер тар гына чокыр турысында туктап тора иде. Чокырның тирә-ягын чикләвек, юкә куаклары каплап алган иде. Әйе, алар аны күрми китеп бардылар.

Агач ботакларын селкетмәскә, кыштырдатмаска тырышып, сакланып кына ул яңадан кузгалып китте, комлы яр читенә төште. Коткарса аны бары Ител генә коткара алыр, ахрысы. Төпсез Ител, иксез-чиксез, тынгысыз Ител... Тәңредән дә бөегрәк Ител генә коткара алыр, ахрысы, аны.

Яр буе шәп-шәрә, ап-ачык иде. Тотынып йөзәрдәй берни күренми иде.

Ул, бер кулына йөрәген, икенче кулына кылычын кысып тоткан килеш, яңадан Ител белән, дулкыннар белән янәшә атлап китте.

Яр буйлап бер чакрым чамасы баргач, ул көтмәгәндә ауган агач өстенә барып чыкты. Су буенча агып килә-килә, бәрелә-сугыла шомарып, муртаеп беткән үле агач дулкыннар өстендә тирбәлеп аның юлына аркылы төшеп ята иде. Колач җитмәслек юан, озын бер тирәк иде бу. Коткарса аны Ител дә шушы үле, юан тирәк кенә коткара ала иде.

Каландырук чакырткан ике йөз кешелек яңа алай Ага-базар ягындагы болынга таралып, барлык чокыр-чакырларны, куакларны, камыш-түмгәк араларын тоташтан айкап килә башлаганда, еракта, яр өстендә киек аулаучы сунарчылар сыман һай-һулап кычкырган куркыныч тавышлар яңадан ишетелә башлаганда, Тотыш юан тирәкне тирән җиргә этеп чыгарды. Тирәкнең нечкә башына, киселгән ботак янына ул үзенең киемнәрен, коралларын бәйләде. Ике кулы белән дә агачка тотынып, ул, кыйгачлый-кыйгачлый, агым белән түбән таба йөзеп китте.

Көзге су инде суынган иде. Балалар да, өлкәннәр дә бу көннәрдә су керүдән туктаганнар иде. Тотыш суның суыклыгын бөтенләй диярлек сизмәде. Ул әйтерсең суны тоймады да. Ул бары үзенең ярдан тизрәк читләшергә, елга уртасына чыгарга, аннары каядыр еракка, икенче якка барып җитәргә тиешлеген генә аңлады. Инде ул үзе калдырып киткән ярга да борылып карамады, ул яктагы тавышларга да колак салмады. Якында гына аларның каеклары да, көймәләре дә юк. Яр буйлап куа килүләре дә ишетелми. Алар әле булса өстә, болында — куаклар, чокыр-чакырлар арасында кычкырыналар иде бугай.

Туган Ител! Олуг Ител! Агыз тизрәк. Коткар мине дошманнардан! Исеңдәме, күптән түгел калан бирдем мин сиңарга? Ачуланма миңа, үпкәләмә миңа. Алып чык син мине дулкыныңда ирек ярына.

Тәңрем! Синнән баш тартып мин бик языклы булдым. Акбүренең изге иләре, сезне онытып мин игелексез булдым. Туган җирем, туган ыру! Изге анам Койтым бикә! Кичерегез, ярлыкагыз мине. Миңа сезнең каргыш төште. Ана кендегеннән аерылган бала кебек, мин дә аерылдым сездән. Кичерегез, ярлыкагыз мине!

Мин сезнеке түгел инде. Мин бер ялгыз. Мин — йортжирсез, мин — ырусыз, мин — тәңресез. Беркемем юк минем... Мине Ител алып китте, аерып китте. Сау булыгыз, бай булыгыз, туган җирем, туган илем!

Тик шулай да минем кендек өзелмәгән сездән. Минем күңел аерылмаган сездән. Ерагая барган саен, минем арттан сез киләсез, туган җирем, олуг Чулман, изге анам Койтым бикә!

Кичерегез, ярлыкагыз мине!

Тиңсез Ител! Илт син мине каган каласына, илт син мине сөйгәнемнең канлы-яшьле эзе буйлап.

Каландырукның кешеләре ал-ял белми аны эзләделәр. Яр буйларын, якындагы урманнарны, чокыр-чакыр араларын — барлык шикле урыннарны тентеп, актарып йөрделәр. Алмыш ханга ярарга теләп, Каландыруктан бигрәк Котан би тырышты. Ул үзенең барлык ирләрен үги угылын, үги энесен эзләргә җибәрде. Базар башы Бигеш кайгысыннан кара күмер кебек янды. Тотыш аны утыртты төп башына! Бөлдерде, акыртып талады! Өч сакчысы юкка чыкты. Чит ил сатучылары, куркышып, юлга җыена башладылар. Ага-базарда сату-алу бозылды. Шуның өстәвенә, аның якасыннан алып, хан әйтте: «Тотыш алып табылмаса, мин синең барлык байлыгыңны тартып алам, үзеңне утлы табага бастырам»,— диде.

Каландырукка хан әйтте: «Тапсаң, мин сине субашы ясыйм»,— диде.

Котан бигә хан әйтте: «Тапсаң, мин сине киявем итәм»,— диде.

Шуңа күрә дә алар, кара тиргә батып, телләрен салындырып, бөтен җирдән аны эзләделәр.

Ул, юан, кара агачка тотынып, агымга кыйгачлыйкыйгачлый, елга уртасына таба йөзде дә йөзде. Ител уртасыннан агып барган ташландык агачны күрмәделәр түгел — күрделәр. Тик шул агачка тотынып, муеныннан көзге салкын суга чумып, Тотыш йөзеп барадыр дип уйларга беркемнең дә башына килмәде. Әзмени суда агып барган ялгыз агач!

Ул түбәнгә таба акты да акты. Туган Ител, көчле Ител, иркәләп, тирбәлдереп, яман күзләргә күрсәтмичә аны алып китте. Ага-базар, Каландырук, кораллы ирләр — барысы да бик еракта, артта калды. Инде шактый ара үтелде. Инде икенче якка да чыгарга булыр

иде. Тик әлегә аның чыгасы килмәде. Бу тирәдә уң якта да аны ханга тотып бирүләре бар иде.

Ул арада көн дә кичегә башлады. Су өстеннән салкынча җил исәргә тотынды. Тотыш агачка йөзтүбән капланып бара иде. Ул туңа башлады. «Ярга чыкмый булмас»,— дип уйлады ул. Текә яр башындагы кечкенә авылдан, таш кыя астына посып утырган ялгыз алачыктан башка бу тирәдә кеше-кара булуы турында сөйли торган берни күренми иде. Ул кечкенә авылны да, ялгыз куышны да узып китәргә булды.

Җил арттан исә иде, шуңа күрә агачны ярга таба алып баруы аңа бик үк авыр булмады. Шулай да ул күңеленнән чамалаган төштән шактый еракка барып чыкты. Су эчкән, муртайган авыр агач, яр читендәге вак ташларга килеп төртелү белән, ул суга басты, коры җиргә чыкты. Шуннан соң ул агачка бәйләнгән киемнәрен чишеп алды, тирәкнең нечкәрәк башын коры җиргә тартып куйды. Агачның әле кирәге булуы бар иде, аны әле кулдан ычкындырырга ярамый иде.

Ул коры киемнәрен киде, күнчегендәге ку белән чакма ташын, тун якасына эләктерелгән кармагын капшап карады. Барысы да үз урынында иде. Болай булгач, яшәргә була! Тик ул бүгенгә балык каптыру белән булашмаска булды: аяк астындагы коры-сарыларны җыештырды да беренче эше итеп ут ягып җибәрде. Ут янында аның күңеле күтәрелеп китте.

Утка ул әле бер ягын, әле икенче ягын куйды, җылынды, кибенде. Яр астында ышыкланыр өчен җайлы урын юк иде. Ул куыш ясап тормады. Ул инде бик нык арыган иде. Баш астына корыган үлән йолыккалап салды да, кылычын, бөктәсен тун астына яшерде дә җайлап җир өстенә сузылып ятты.

IX

Бер мәлне ул йокы аралаш үзенең янбашы бик нык җылынганлыгын тоеп, кабаланып аягына торып басты. «Ут капкан, ахрысы»,— дип уйлады ул, куркып. Күзен ныклап торып ачып җибәргән иде, су өстенә балкып кояш чыккан, көн яктырган... учак сүнгән... якында гына, яр буенда, караеп, ямьле көннең ямен җибәреп, очлы борынлы бик зур каек калкып тора! Арттарак, яр буенда тагын берничә каек күренә...

Якында гына, аның колак төбендә генә тыелып көлгән тавыш ишетелеп китте. Тотыш сискәнеп артына борылды. Аның каршысында, биленә таянып, ят бер кара кеше басып тора иде. Ят кешенең ике ягында берничә коралл кеше бар иде.

— Фатих! — диде Тотыш, кара кешене танып алып.

— Тотыш! — диде Фатих, ак тешләрен елтыратып.— Сине анда эзлиләр. Минем арттан куа киләләр. Әйдә, утыр тизрәк. Кунагым булырсың.

— Син... нишләп монда? — диде Тотыш, кораллы ирләргә каранып.

— Мин илемә кайтып барам,— диде гарәп сатучысы.— Синең җирдә — мин кунак, минем каекта — син кунак. Кайда телисең, шунда төшереп калдырам.

Тотыш утырды. Ул утырмыйча булдыра алмады. Ул моңа сөенергә дә, сөенмәскә дә белмәде. Чит каекка атлаганда аның йөрәге өзелеп төшкән кебек булды. Ул, нәрсәсендер калдырган сыман, үзе яккан учак ягына соңгы кат күз төшереп алды.

Аңа ашарга, эчәргә китерделәр. Ул бар нәрсәсен онытып ашаган-эчкән арада, Фатих ибн Әхмәтнең яр буена туктаган каеклары берәм-берәм кузгалып киттеләр дә Итил уртасына каердылар. Алар түбәнгә, көн ягына карап бардылар.

Гарәп сатучысы Фатих ибн Әхмәт, көн-төн байлык артыннан куса да, алай бик үк ашыгырга да яратмый иде. Ул барысын да уйлап, белеп, үлчәп эшләргә күнеккән иде. Ел тәүлегенең күбрәк өлешен юлда, читтә үткәрергә туры килгәнгә, ул кайда да үзен өендәге кебек тотуны яхшы дип саный иде. Намаз укырга кирәкме — кырык эше кырылып ятса да, кичекмичә ул үзенең намазын укый, ашар чак җиттеме, шулай ук, бернигә карамыйча, тамак ялгау ягын карый иде. Бары тик Болгар җирендә генә, көньякның кайнар кояшы, ком-бураннары белән чагыштырганда, кеше яши алмаслык салкынлык иле булып та, тоташ яшеллеккә күмелгән оҗмах булып та тоелган бу искиткеч бай җирдә ул, үзе дә сизмәстән, иркенләп, туарылып китә торган иде. Монда тормыш талгын гына, ашыкмыйча гына ага иде. Шау-шулы, кызу канлы Багдадлар, Бохара, Самаркандлар, Кустантиннар, Итил-торалар янында Ага-базар, Болгар-тора... Биләр, Суар, Шураннар яна гына туган балалар сыман тоела иде. Монда инде туарылыр-

га теләмәсәң дә туарылырга туры килә иде! Кайчакларда, үзенең мондый ялкаулыгына эче пошса да, беркатлы сабый балалар, беркатлы сабый кешеләр аңа ныграк ошый иде — аларны... алдавы җиңелрәк иде...

«Сабый» Болгарда гарәп сатучысы бигрәк тә җирне-суны, аеруча — шушы Ителне ярата иде. Үзенең ташкынлыгы белән, ярларының гүзәллеге, суының арыклыгы[1] белән Ител җир йөзендәге Фатих ибн Әхмәт белгән бер генә елгага да охшамаган иде. Анда, төрек ирләрендәге сыман, сокландыргыч батырлык та, тыелгысыз кыргыйлык та, төрек кызларындагы сыман күреп туймаслык күркәмлек тә, тыйнак юашлык та бар иде. Гарәп базарганы, су өстеннән искән салкынча җилгә битен куеп, яр читләрендәге кыяларга, күгелҗем урманнарга, яшел болыннарга карый-карый, көннәр буена үзенең каегында, борындагы йомшак урынында тын гына утырып барырга ярата иде. Шулай таң калып, исе китеп күпме генә карап бармасын, беркайчан да ул үзендә ялыгу, йончылу шикелле нәрсә тоймый иде. Көнозын талгын гына тирбәлеп йөзгәннән соң ул кичкә таба, яр буенда берәр җайлы, матур урын сайлап туктый да төнен шунда куна — ашый-эчә, күңел ача иде. Ител буйлап кайтканда ул бөтен бер ел өчен, киләчәк өчен үзендә яңа көч туплый иде.

Башка елларны шулай иде. Тик бу юлы Фатих ибн Әхмәт ашыгырга кирәк тапты. Каеклар бик кызу бардылар. Алар, караңгы төшү белән, элеккечә ярга борылмадылар, очлы борыннары белән дулкыннарны ярып, туктаусыз алга баруларында булдылар.

Гарәп сатучысы Тотышка юри генә, куркыту өчен генә: синс куа киләләр дип әйтсә дә, бу юри әйтелгән сүз аның үзенә бераздан чын булып тоела башлады. Кем белә аларны, чыннан да берәр нәрсә сизенеп, Каландырук арттан кешеләр җибәрсә! Сизенмәсә дә, болай гына да ул яр буйларын тикшерү өчен каеклар җибәрә ала ич. Аннары яр буендагы сакчыларны алдан кисәтеп куюлары да бар.

Менә шуңа күрә дә гарәп сатучысы бу юлы, тукталып тормыйча, барды да барды. Хан кешеләренә тоттырмаган качакның җиңел генә, бөтенләй көтмәгәндә

---

[1] **Арык** — саф, таза.

үз кулына төшүенә ул чиксез куанса да, соңга таба бу куаныч тойгысына курку-куру[1] тойгысы кушылды. Ул, качакның үзендә икәнлеген белгертмичә, ничек итеп болгарлар җиреннән ычкынырга икән, дип борчылды. Болгарларның яшерен илчесе Башту углы Габдулланы Багдадка илтеп җиткерү бурычына караганда, Тотышны Болгардан алып чыгу бурычы аңа кыенрак тоелды. Алмыш ханга ул берьюлы изгелек тә, явызлык та эшли иде. Тик, тузандай явызлык та тубалдай изгелектән яманрак саналганга, Фатих ибн Әхмәт: эшләгән изгелегем өчен хан минем явызлыгымны кичерер, дип үз-үзен юата алмады. Ни генә булмасын, Алмыш хан күзе алдында аның яман атлы булып каласы килмәде, аннан да бигрәк, аның атаклы болгар тиреләреннән, бал-балавыздан, ак тәнле коллардан — үз илендә унар тапкыр кыйбатрак сатыла торган товарлардан колак кагасы килмәде.

Тотылган очракта ул Тотышны болгарлар кулына бирә ала иде, билгеле. Тик аның алай итәсе килмәде. Аның өчен Тотыш элекке таныш-белеш кенә түгел, аның өчен Тотыш — байлык та иде.

Тотышка ул гарәп ишкәкчеләренең киемен бирде, аны ишкәк төбенә утыртты. Качак, бернинди каршылык күрсәтмичә, берни сорашмыйча, ишәргә тотынды. Ул каекларның тизрәк Болгар җиреннән чыгып китәргә тиешлекләрен дә, үзенең гарәп сатучысына көченнән килгәнчә булышырга тиешлеген дә бик яхшы аңлады. Шуңа күрә дә ул берни эндәшмәде.

Шулай да телсез кеше кебек, чылбырга бәйләп куелган кол кебек, бер урыннан кузгалмыйча, тукталмыйча ишеп бару аны озакламый ялыктыра башлады. Фатих ибн Әхмәт инишләптер аның янына килеп тә әйләнмәде. Ишкәкчеләр сөйләшмәделәр. Бу кара кешеләр арасында ул үзен чит, ят итеп тойды. Бу аның саруын кайнатты. Ник сөйләшми гарәп сатучысы? Кая алып бармакчы була ул аны? Кунак булган кешене шулай көн-төн ишкәк төбендә утырталармыни?

Менә алар, биш тәүлек буена туктаусыз барганнан соң, болгарларның калку яр башына урнашкан чик буе катаулары яныннан узып киттеләр. Аларны туктатып тикшерүче булмады. Бары катаудагы манаралар-

[1] Куру — алай-болай булмасын дип борчылу.

дан озын кулын болгап, ак юл теләп, сыек зәңгәр төтен генә озатып калды.

Фатихның караңгы йөзе яктырып китте, ишкәкчеләр үзара шаулашып алдылар, болгар сүзләрен вата-җимерә, саргая башлаган тал куаклары белән капланган яр буена күрсәтә-күрсәтә, Тотышка тиздән ярга туктау, ял итү турында аңлатырга тотындылар.

Чик буендагы катауны узып, бер дүрт-биш чакрым түбән төшкәч тә, каеклар сул як ярга борылдылар.

X

Тирә-ягын таллыклар, камышлыклар, вак-вак күлләр әйләндереп алган бу утрау сыман җирне гарәпләр әлектән үк беләләр иде, ахрысы. Ярга төшү белән алар беренче адымнарыннан ук үзләрен үз җирләрендәге, үз өйләрендәге кебек тота башладылар: шундук чатырлар кордылар, учаклар яктылар, кичке ашка суярга дип, каеклардан куйлар төшерделәр, азык-төлек, эчемлек, савыт-саба ташыдылар. Берничә кеше таллар, камышлар арасына ауга китте: бу тирәдә, күрәсең, җәйрәннәр, сайгаклар бар иде.

Чатырлар корылып, казаннар асылгач, утрауга агарынган, куркынган кол кызларны төшерә башладылар. Гарәп сатучысы аларны Ага-базарда алган иде. Алар барысы да яшьләр, оялчаннар иде. Кызларның күбесе болгарлар иде, арада ерактан китерелгән урыслар, уйсулар, ар, чирмеш, мукшылар да бар иде. Кара сакалмыек баскан кара гарәпләр янында алар үзләренең ак киемнәре, ак битләре, ак кул-аяклары белән әллә каян аерылып торалар иде.

Озын басмадан тезелеп ярга кызлар чыга башлагач та, утраудагы шау-шу кинәт тынып калды. Учаклар, чатырлар тирәсендә булашкан ишкәкчеләр тынып, эшләрен ташлап, кызларга карап тордылар. Телсез-өнсез калып соклану шулай да озакка бармады — оятсызраклары кызларга якынрак килделәр, авызларын ерып, телләрен шартлатып, үзләренчә берәр сүз әйтеп куйдылар. Аларга башкалар кушылды. Богадай таза, яшь ирләр, кыргый бер куаныч белән, тыелгысыз бер шашыну белән шауларга, гөрелдәргә тотындылар. Кайберәүләр, чамадан тыш батыраеп, кызларның беләкләренә, түшләренә үрелделәр. Печтерелгән ирләр — сакал-мы-

еклы ишкәкчеләрдән дә тазарак, озынрак сакчылар, бәйләнчек чебеннәрне куган сыман, аларга юан таяклары белән селтәнеп-селтәнеп алдылар.

Печтерелгән сакчылар кызларны утрауның аргы башынарак алып киттеләр. Үзләренә карап торган аттай ирләр өереннән тартынып, качып-посып, кызлар үз йомышларын йомышладылар. Шуннан соң аларны яңадан су янына, яр буена алып килделәр. Казлар кебек каңгылдашып алар су керделәр, юындылар, керле киемнәрен юдылар.

Тотыш, айгыр кебек кешнәгән, шаркылдашкан гарәпләргә катнашмыйча, аптырап, тынын кысып, бер читтәрәк басып торды. Аның инде шәрә кол кызларны гына күргәне бар иде. Тик аның беркайчан да, беркайчан да мондый кыргыйлыкны, мондый оятсызлыкны күргәне юк иде. Аның ыруында, аның илендә хатын-кызга — колмы, ирекмеме ул — кайчан да кеше итеп карыйлар иде. Кыргый урманнар арасында, аюлар, бүреләр янында яшәгән «сабый» кешеләр өчен хатын-кызның кешелек тойгыларын кимсетү, аны түбәнсетү үзе иң зур кыргыйлык саналыр иде. Телсез-өнсез, үксез яшь кызларны кызганудан аның йөрәге кысылып-кысылып куйды. Чит, ят ыру, чит, ят тел ирләре арасында калган үз туганнары, үзенең кан-кардәшләре аңа бүреләр өере арасындагы куйлар булып тоелды. Кайсыдыр ягы белән аның үз язмышы да, Аппак язмышы да шушы кол кызлар язмышы белән бер тоелды. Сакаллы айгырларның бөтенләй кирәкмәгәнгә, авыз күтәреп, оялчан, тыйнак кызлардан көлүләре аңа үзеннән көлү булып, үзенең күңелендәге иң нечкә кылларны аяк астына салып таптау булып тоелды.

Кемдер арттан килеп аның иңбашына кулын салды. Ул тиз генә артына борылып карады.

— Чибәрләрме? — диде гарәп сатучысы, су коенучы кызларга ымлап.

Ул, күрәсең, Тотышны кызларга ымсынып карый дип уйлаган иде. Ул, күзгә бәрелеп торган эре, ак тешләрен елтыратып, зур эш башкарганнан соң гына була торган бер куаныч белән, тыелып кына көлгән иде.

— Чибәрләр,— диде Тотыш, аның кара йөзеннән тизрәк күзен читкә борып.— Болгар кызлары ямьсез булмас.

— Кайтканда мин гел шушында туктыйм,— диде

гарәп сатучысы.— Ике-өч көн туй ясап, күңел ачып алам. Кешеләргә дә ял бирәм. Гүзәлләрнең тәмен иң элек шушында татып карыймыз. Шуңа Кызлар утравы димез бу җирне. Болгарда түрә каты — гарәп ишкәкчесе кызларга якын бара алмый. Сатып алырга аның акчасы юк. Монда мин аларга тулы ирек бирәм. Моннан ары юлда кызлар да, ирләр дә үзләрен тынычрак тотачаклар. Юкса, кыен мондый тавар белән. Сакчылар гына тыя алмый. Былтыр шулай Муса атлы яһүдинең ишкәкчеләре, сакчыларны кырып, Мусаның үзен таш белән суга бәйләп ташлаганнар. Кызларны алып качканнар. Тот син аннан соң аларны! Мин алай итмим. Этне озак бәйдә тотсаң, тилерә башлый. Бүген туй ясыймыз. Син минем кунагым. Башта син сайла. Кайсы ошый... Үзеңә бер чатыр бирәм. Оҗмах менә шушында инде, Тотыш алып, хе-хе!..

— Миңа барысы да ошый,— диде Тотыш, караңгы чырай белән.

— Барысы да ярамый,— диде гарәп, шаркылдап.— Барысы да! Ха-ха! Ха-ха! Берне генә, Тотыш алып, берне генә! Ирләр күп. Кызлар болай да җитәрлек түгел.

— Алайса, миңа бөтенләй кирәкми,— диде Тотыш.

— Кирәкми?!

— Кирәкми.

— А-а! Аңлыйм! Йөрәк яна? Хан кызын онытмаган? Аппакны? Гүзәл кыз. Тиңсез йолдыз. Сокланам да, аптырыйм да мин сезгә, болгарлар. Сез... мәдәниятсез... артта калган... кыргый... Шулай да сезнең күңелегез бөек! Хан кызын син оныт, Тотыш алып. Хан кызы юк! Ул инде каган куенында, хе-хе... Ир кешегә төн кунарга кыз булсын. Гыйшык, ярату ир кеше эше түгел. Ир кешенең эше — байлык җыю.

— Фатих! — диде Тотыш, калтыранып.— Мин синең кунагын. Мыскыллама! Кызларың миңа кирәкми.

— Туктале, кызмале,— диде гарәп сатучысы, аның белгәннән тотмакчы булып.— Миндә әле иң сылулары бар. Мин аларны бик нык саклыйм. Алары беркемгә бирелми. Мин аларны сатам гына. Синең өчен, Тотыш алып...

— Юк! — диде Тотыш, кискен итеп.

Борылды да, гарәп сатучысын аптыраште калдырып, читкә китеп барды.

XI

Ул утрауның иң аулак урынына, каеклардан читкә, яр буена килеп утырды. Аның беркемне дә күрәсе килмәде. Аңа бөтенесе җирәнгеч, әшәке булып тоелды. Монда, үзен коткаручылар арасында, ул үзен тәне, ыруы белән генә түгел, үзенең күңеле, үзенең уйлары-теләкләре белән дә чит-ят итеп тойды. Аппакны искә төшереп гарәп сатучысы аның күңел яраларына әйтерсең учлап тоз сипте, әйтерсең аның йөрәген очлы пычак тыгып айкады. Аның җылыйсы килде, җиргә ятып ауныйсы я булмаса бар нәрсәне кырып-җимереп бетерәсе килде.

Ул, күтәреп булмаслык авыр төшенкелеккә бирелеп, шактый озак утырды. Түбә өстен инде караңгылык каплап алды, ашаучы-эчүче ирләр ямьсез итеп җырлар җырладылар, яр буендагы талларны калтыратырлык итеп, ямьсез тавышлар белән шаркылдап көлделәр. Аяк астында исә, яр читләренә кагылып, пышылдап су акты да акты... Шул ук Итил. Нинди зур ул, иксез-чиксез, очсыз-кырыйсыз ул Итил!..

Ул ачыга башлады. Аны беркем дә ашарга да чакырмады, эзләп тә килмәде. «Мин кем? Мин нишләргә тиеш, ничек яшәргә тиеш киләчәктә?» — дип уйлады ул тирән борчылу белән. Кая бара соң ул? Ник аңа ачык кына беркем дә берни әйтми? Колмы ул, ишкәкчеме, әллә кунак кынамы? Исән-имин барып җитә алырмы ул Итил-торага?

Аның исерек ишкәкчеләр янына барасы килмәде. Ул утырды да утырды. Көтмәгәндә артта ниндидер аяк тавышы ишетелде. Ул сагаеп көтә башлады. «Фатих микәнни?» — дип уйлады иренеп кенә. Ул инде тынычланган, юашланган иде. Күңелендә ташыган ярсу уйлар-сораулар инде онытылган, төссезләнгән иде. «Сак булырга кирәк аның белән»,— дип уйлады ул гарәп сатучысы турында.

— Тотыш, син мондамы? — диде арттан килгән кемдер, аның янында гына туктап.

Ул моны ап-ачык итеп Тотышның туган телендә әйтте. Тотыш аягына басты. Бу — Фатих түгел иде. Бу ниндидер үз кеше иде!

— Син кем? — диде Тотыш, дулкынланып, караңгының йөзен күрергә тырышып.

Бу — Алмыш ханның яшерен илчесе Габдулла иде. Ул үзенең кем икәнлеген әйтмәде, бары:

— Мин синең юлдашың,— дип кенә куйды.

— Син безнеңчә яхшы сөйләшәсең,— диде Тотыш.

— Синең телең — минем туган телем,— диде Габдулла.

— Син кем? — диде тагын да Тотыш, кызыксынып.— Ничек бу болай? Кол түгелсеңдер ич син??

— Түгел,— диде Габдулла, Тотышның кулыннан алып.— Мин сине ашарга чакыра килдем, Тотыш. Болай үпкәләп утыру килешми. Кем арбасына утырсаң, шуның җырын җырлыйсың. Берни эшләп булмый. Фатих миңа әйтте. Аның ачуы килгән.

Тотыш берни эндәшмәде. Шулай ук ул аңа карышып та тормады. Алар икәүләп учак янына бардылар. Ул анда ашады, эчте. Шуннан соң алар яңадан икәүләп яр буена килделәр дә, төнге Ителгә — елк-елк килеп аккан каралҗым су өстенә карап, сүзсез генә утырдылар.

— Минем инде күптән синең белән сөйләшәсем килә, Тотыш,— дип, әкрен генә сүзгә башлады Габдулла.— Минем туган җирем — Итил-тора. Синең кебек мин дә туган илемнән качып киттем. Минем барлык байлыгым, өем, терлек-туарым Итилдә торып калды. Синең кайгыңны мин аңлыйм. Шуңа да мәнә сөйләшәсем килде.

— Син ник качтың? — диде Тотыш.

— Сөйләсәң, күп инде,— диде Габдулла көттеребрәк.— Мин — мосылман. Җөфүтләр белән килешә алмадым. Кыскасы шул. Мин үземнең йолам-динем аркасында талау күрдем.

— Син мулламы әллә? — диде Тотыш.

Габдулла эндәшмәде.

— Мин менә сөюем, яратуым аркасында качак булып йөрим,— диде Тотыш, көлгәндәй итеп.— Синең сөйгәнең, алайса, йола... гарәпләр йоласы булып чыга?

— Шулай дисәң дә ярый,— диде Габдулла, килешеп.— Тик монда эш коры йолада гына түгел, эш мондa тирәнрәк.

— Минем өчен барыбер: йола булгач йола! — диде Тотыш.— Минем дә менә берәр белгән кеше белән сөйләшәсем киләдерие. Аңлатып бир әле миңа... нишләп шулай табына кеше йолага? Ата-баба йоласына да ту-

гел — гарәпләр йоласына табына! Ник кирәк ул сиңа? Әнә шулай безнең кызларны тире кебек, агач, терлек кебек итеп сатып алып китсеннәр өченме, теләсә кайда теләсә ничек мыскыллансыннар өченме?! Шулар арасында синең сөйгәнең булса... сеңелең, кызың, апаң, анаң булса, нишләрнең син?! Ничек карарсың, ничек түзәрсең шуңа?! Әнә алар, яхшы йолалы, алдынгы, белекле кешеләр минем сеңелләрне... Йола! Шул турыда ишеттемме, минем каным кайный башлый, кемнеңдер бугазын чәйнәп өзәсем килә! Мин туганнан бирле ата-баба йоласын тоттым. Сөйгәнемә өйләнү өчен мин бернигә карамый гарәп йоласына күчтем. Мулла әйттеі алладан көчле беркем, берни юк, диде. Җөфүт каган минем сөйгәнемне тартып алып киткән. Инде әйтеп кара: кем көчлерәк?

— Син языклы сүзләр сөйлисең, Тотыш! — диде Габдулла, куркып, төкеренеп.— Сине иблис буташтырган!

— Мине беркем буташтырмады,— диде Тотыш.— Мин сиңа туры сорау бирәм, син шуңа туры җавап бир. Кемгә, нәрсәгә ианырга?

— Бер аллага инанырга! — диде Габдулла, нык итеп.— Минем дә йөрәгем әрни, минем дә каным бозга әйләнә. Ел саен күпме безнең кызлар, безнең ирләр чит илләргә озатыла! Ата-аналар, терлек саткан кебек, комсыз сартларга, татларга үз балаларын сатып җибәрәләр. Ата-баба йоласы моңа каршы килми. Ханнар, биләр моңа чик куя алмыйлар. Кайчан безнең олуг Ителгә кардәшләребезнең кан-яшьләре акмый башлар?! Мин дә уйлыйм, мин дә янам, Тотыш! Бу оятлы, түбән эштән безне тәңре коткармады. Алла коткарачак! Мосылман йоласы мосылманны тавар итеп, кол итеп сатуны тыя. Төрек илләре мосылман булсалар, безнең туганнарны беркем сата да, сатып та ала алмаячак. Котылу юлы менә шунда, Тотыш.

— Алай икән,— дип куйды Тотыш, килешкән сыман итеп.— Шулай да мин аңлап җитмәдем әле: төрек йоласында булганда да ник бу эшкә чик куеп булмый? Төрек йоласындагы кеше кеше түгел, мосылман йоласындагы кеше генә кешемени? Алла шуңа юл куямыни? Нишләп соң гарәп ишкәкчесе төрек йоласындагы кол кызга бүген терлеккә караган кебек карый да, ни өчен иртәгә... кол кыз мосылманга әйләнсә, аңа кеше

итеп карый башларга тиеш? Гарәп йоласына күчү белән мин... син... ул кызлар әллә икенче төрле кешегә әйләнәләрме? Ни өчен гарәпләр чын кеше дә башкалар чын кеше түгел?!

— Алла каршында бары аның коллары гына... чын кешеләр, изге арык кешеләр,— диде Габдулла.

— Юк, барыбер аңламыйм! — диде Тотыш.— Мин моны беркайчан да аңламадым. Үз ыруымнан Болгарга килеп яши башлагач та аңламадым. Мин анда төрле йоладагы кешеләрне күрдем. Юк, мин аңлыйм да аны. Тик үземчә аңлыйм. Барлык йолалар да бертөсле. Алар бары төрлечә атала гына. Минем үзем өчен инде барыбер. Кем йоласына табынсам да — барыбер. Мин — йортсыз, җирсез, ыруссыз...

— Менә шул турыда сөйләшмәкче булганыем да мин синең белән,— диде Габдулла.— Мин сиңа әйтмәдем... Мин... Багдатка барам. Җөфүтләрдән качып. Миңа ышанычлы юлдаш кирәк. Синең кебек таза, яшь... Мине синең язмышың да борчый. Күрмәгән-белмәгән булып мин болай гына синең яннан узып китә алмыйм. Кире Болгарга кайтсаң, сине анда үлем көтә. Фатих белән китсәң, сине анда нәрсә көтәдер, анысын әйтүе кыен. Ул ачык кына берни әйтми. Син үзең ничек уйлыйсың? Нишләмәкче буласың син?

— Белмим,— диде Тотыш, төшенкелек белән.— Минем әлегә юлым билгеле түгел. Барлык уйларым-теләкләрем юкка чыкты. Мин әлегә берни уйлый алмыйм. Сөйгәнемнән башка миңа кызык та, ямь дә юк. Миндә бары үч тойгысы гына ялкын булып дөрли. Туң ташны да эретердәй үч, ярсу гына бар миндә. Бирегез миңа мең кешелек чирү — бүгеннән барып каганның йортын туздырам, сөйгәнемне йолып алам! Бармы синдә андый чирү? Булса, бүгеннән мин синең колың, юлдашың.

— Күреп торасың — миндә чирү юк,— диде Габдулла, тавышын әкренәйтеп.— Мин менә шундый чирү, көч эзләп барам. Багдатта бар андый көч! Мосылманнарның баш кешесендә. Мин менә шунда барам. Безгә ничек тә шунда барып җитәргә кирәк! Синнән дә яхшы юлдашны мин эзләсәм дә табалмам. Ашыкма, уйла. Иртәгә әйтерсең.

XII

Габдулла, саубуллашып, урыныннан торды. Тик ул кузгалып китә алмады, җир астыннан чыккан кебек, аның каршысында Фатих ибн Әхмәт калкып чыкты.

— Тукта! — диде ул, яшерен илченең күкрәгенә бөктә терәп.— Алла белән ант итәм: мин барысын да ишетеп тордым! Икәүләп сез яманлык уйладыгыз.

Тотыш, гарәпнең ачулы сүзләрен ишетеп, тиз генә урыныннан сикереп торды.

— Кузгалма! — диде сатучы аңа да.

Таллар арасында кыштырдык ишетеп, Тотыш якягына каранып алды. Аларны төрле яктан кораллы ирләр уратып алган иде. Бары су ягында гына беркем юк иде. Әнә анда да ирләр тулы көймә шуышып чыкты!

Гарәп базарганы үз телендә кораллы ирләргә нидер әйтте. Тотыш исенә килеп өлгергәнче, ике яктан ике таза ир аның беләкләреннән тотып та алдылар, каердылар, кыл аркан белән бәйләп тә ташладылар.

— Карышма, курыкма, Тотыш алып,— диде Фатих ибн Әхмәт.— Сиңа берни булмас — син минем кулда.

— Сиңа ни булды, алла колы? — диде Габдулла, аптырап, шаккатып.— Ни эшең бу?

— Миңа булмады — сезгә булган! — диде гарәп.

Ул исерек иде, аның сүзләрендә ниндидер кыргый куаныч бар иде, сычкан эләктергән мәчы мырлавына охшаш бер куаныч бар иде.

— Исерек башыңа... языксыз мосылманга кул күтәрергә ничек батырчылык итәсең? — диде Габдулла, кычкырына башлап.

— Хе-хе,— дип көлемсерәде гарәп сатучысы, биленә таянып.— Сез, болгарлар, барыгыз да ярым мөселманнар. Бозык мөселманнар. Аллага тел тидерәсез. Мин ишеттем. Сез миңа яманлык кыласыз. Икегезне дә сатлык дип ханга озатсам?!

— Хәмер синең акылыңны алган! — диде Габдулла.

— Алла белән ант итеп әйтәм, юк! — диде Фатих ибн Әхмәт.— Әйдә минем чатырга, шунда сөйләшербез.

Алар җилләнеп китеп бардылар.

— Башту ибн Габдулла,— диде гарәп, үз чатырына кереп, зур сандыгы өстенә утыргач.— Мин синең белән турысын сөйләшмәкче булам. Мине юлбасар дип уйласаң, син языклы булырсың. Мин сине тиешле җиргә

илтеп җиткерергә ханга сүз бирдем — сүземне үтәрмен. Син минем эшемә кысылма. Тотыш белән нәрсә сөйләштең ашерен?

— Анда синең эшең юк! — диде Габдулла, кискен генә.

— Мин ишеттем. Син минем колымны...

— Колыңны?! — диде Габдулла, күзләрен зур ачып.

— Минем колым Тотышны...— дип төзәтте гарәп сатучысы. Тотышны мин таптым. Шулай булгач, ул минем колым, ул минем тавар.

— Син аны кунак итеп алдың,— диде Габдулла.— Юлбасар булдыңмыни?! Ханбалыкка җиткәч мин сине...

— Барып җитә алсаң! — диде сатучы, янап.— Сез икегез дә минем кулда. Нишләмәкче буласыз сез?

— Син нишләмәкче буласың? — диде Габдулла, ярсуына буылып.— Берәр нәрсә эшләп кенә кара! Минем сиңа утырып юлга чыкканны Итил-торадагы мосылманнар белеп, көтеп торалар. Миннән башка барып керсәң, ни диярсең аларга?

Гарәп сатучысының елтыр-ак тешләре шундук эчкә йомылды. Бу турыда ул, күрәсең, уйлап җиткермәгән иде.

— Колымны мин сиңа бушлай бирмәячәкмен,— диде ул, йомшый төшеп.— Син котыртып аны үзеңә алмакчысың.

— Син аны миңа сатып бирмәкче буласыңмыни?! — диде Габдулла, шаккатып.

— Әйе! — диде сатучы.— Йөз динар[1]! Алмыш хан миңа биш йөзне бирәчәк.

— Йа алла! — диде Габдулла, күкрәгенә тотынып.

Ул куенынннан янчыгын чыгарды, йөз динар санады да, акчаларны гарәпнең сузылган учына салды. Бу аның юлга дип алып чыккан акчасының чиреге чамасы иде. Әле балта сабыдай җир китмәделәр, болай булса, ничек барып житәр ул барасы җиренә, ничек эзләп табар ул Тәкин углан белән Барыс угланны? Йа алла, үз мосылманың тереләй тотып тунагач, башкалар ничек тунамасын? Чыннан да, кемгә ышанырга, кемгә таянырга бу дөньяда? Нишләп соң, аллам, кешеләр сүздә сине олылыйлар, чынында исә сиңа түгел — көчкә, алтынга табыналар?!

---

[1] Динар — алтын акча берәмлеге.

Кара гарәпнең кара йөзе акча кургәч яктырып китте.

— Моннан соң Тотыш тулысынча минеке,— диде Габдулла.

— Синеке,— диде сатучы елмаеп, ялагайланып.

Икәүләп алар яңадан тышка чыктылар. Төн уртасы инде узган, җир өсте яктыра башлаган иде. Куллары артка каерып бәйләнгән Тотыш җирдә утырып тора иде. Үз кешеләренә гарәп сатучысы аны чишәргә кушты.

— Син тагын иректә,— диде Габдулла моңсу гына, аның кулын кысып.

— Түләдеңмени? — диде Тотыш.

— Түләдем,— диде Габдулла, көрсенеп.

— Алайса, мин синең... колың? — диде Тотыш.

— Син минем кардәшем, юлдашым,— диде Габдулла.

...Ике төн, ике көн күңел ачканнан соң, гарәпләр ярдан кузгалып киттеләр. Ишкәкчеләр баш калкытмый иштеләр. Каеклар агым уңаена бик тиз бардылар.

Текә ярлар, калын урманнар күптән инде арттa калды. Ярлар тәбәнәкләнде, ерагайды. Ител тагын да ныграк киңәеп, җәелеп китте. Күрер күзгә шундый күңелле булган яшеллек кайдадыр артта калды. Тирә-якта ат кылыдай каты, коры үләннәр генә тырпаеп утырган иксез-чиксез далалар, тигез, шәрә далалар башланды. Аның урынына монда кояш ягымлырак карый башлады. Яр өстендә анда-санда ак киез өйләр күренде, берәр яшел уйсулыкта утлап йөргән куй, җылкы, сыер көтүләре күренде. Я булмаса кайнар рәшә дулкыны тирбәлгән берәр тәбәнәк калкулык артыннан, озын муеннарын сузып, әкрен генә кыймылдап барган озын торыклы дөяләр тезмәсе килеп чыкты.

Каеклар ханбалыкка — Хазар йортның изге каганы яши торган Итил-торага якынлашып киләләр иде.

Менә шул чагында, үзенең туган якларыннан инде бөтенләй аерылгач, үзенең каядыр читкә китеп баруы, каядыр икенче илләргә баруы ачыклана төшкәч, Тотышның күңелендә кискен бер үзгәреш барлыкка килде. Моңарчы әле тулысынча ачыкланып җитмәгән бер уй, яман чир кебек, аны тынычсызлый башлады. Шул ук мәлдә аның өчен бөтен нәрсә ап-ачык булып, кояшлы көндәй яп-якты булып калды. Барлык сораулар,

барлык кайгы-борчулар, каршылыклы уй-тойгылар аның күңелен балкытып җибәргән әлеге яктылыкта кинәт юкка чыктылар.

— Юлдаш! — диде ул беркөнне Габдуллага.— Син миңа ачулана күрмә. Мин синең акчаңны тулысы белән кайтарырмын.

Габдулла күңелсез иде, уйчан иде. Тотыш аны, суга салынган йөз динары өчен кайгыра, дип уйлады. Габдулла исә бөтенләй икенче нәрсә турында: гарәп сатучысының ышанычсыз булуы, Итил-торада, күрәсең, аннан аерылып калырга кирәк булачагы турында уйлана иде.

— Мин аны оныттым. Икенче ул турыда минем исемә төшермә, Тотыш алып,— диде Габдулла, үзенең юлдашын тынычландырып.

— Мин сиңа шуны әйтмәкче булам,— диде Тотыш Габдуллага.— Мин синең белән китәм! Кая алып барсаң да, нишләтсәң дә, мин синең юлдашың булырмын. Тик минем бер үтенечем бар. Бер генә үтенечем!

Ул, иелеп, аның колагына:

— Мин... Аппакны коткарырга тиешмен! — дип пышылдады.

Габдулла, ярым ачылган авызын күтәреп, саңгырау кеше сыман аңа карап тик торды.

— Әйе! — диде Тотыш, елмаеп, чиксез бер күтәренкелек белән.— Шунсыз миңа тормыш юк. Бу минем сиңа, язмышка... аллага... тәңрегә бердәнбер үтенечем. Ирек бир миңа, булыш миңа... чын юлдаш булсаң, кардәш булсаң!

Габдулланың ярым ачык авызыннан бер сүз дә чыкмады.

XIII

Ханбалыкка житәбез дигән көннең салкынча таңында гарәп базарганы Фатих ибн Әхмәт каеклары Игелнең төп юлыннан аерылган бер тармакка килеп керделәр. Тармак буйлап бер чакрым чамасы түбән төшкәч, биек, куе камышлар арасында баш каек туктап калды. Каекның борынына баскан килеш тирә-якны күзәтеп барган Габдулла бармакларын авызына куйды да ачы итеп сызгырып җибәрде. Йокымсырап утырган камышлар калтыранып киттеләр, камышлар арасыннан, куркып, пырылдап, авыр чүрәкәйләр очышып

чыкты. Күз алдында гына очкан үрдәкләрне күреп беркемнең дә исе китмәде. Барысы да, тып-тын калып, камышлар аша еракка карап, нидер көтеп тордылар. Габдулла, колакларны ярырлык итеп, тагын бер сызгырып җибәрде. Күпмедер көтеп торганнан соң, камышлар артында, бераз сулдарак, күккә ак койрыклы ук атылды. Күп тә үтмәде, шул турыдан камыш ерып көймә килгәне күренде.

Көймәгә яшь кенә бер җегет утырган иде. Аның дала кояшында кара янган киң яңаклы бите, су өсте сыман шоп-шома булып, ялт итеп тора иде. Аның шулай ук кыска туны да, энҗе ташлар белән бизәлгән сыман, иртәнге кояшта елкылдап күренә иде. Тик аның шомарып, каешланып беткән кием.ә энҗеләр түгел, балык тәңкәләре ябышкан иде. Кыска иңкәге белән ул бик җинел генә, иркен генә ишә иде. Ачык күкрәкле, кыскарак муенлы бу таза җегетнең су буенда туган, су буенда үскән кеше икәнлеге әллә каян сизелеп тора иде.

— Хода юлыгызны уң кылсын, юлчылар! — диде ул, каектагыларга сынаулы күз карашы ташлап.

— Шулай булсын, амин! — диде Габдулла, эчке бер дулкынлану белән.

Бу аларның ымнары — алдан узара килешеп куйган сүзләре иде. Бу — тирә-якта тыныч, имин, ярга чыгарга була, дигәнне аңлата иде. Габдулла ашыгып койрыкка таба атлады. Көймәгә аның зур гына ике төргәген төшерделәр. Шуннан соң Габдулла Тотышка төшәргә кушты. Бары шуннан соң гына ул көймәгә үзе дә аяк басты. Аннары ул баш очында, каек читендә бөеренә таянып торган гарәп сатучысына күтәрелеп карады.

— Сау бул. Алла сиңа исән-имин кайтып җитәргә язсын,— диде ул гарәп сатучысына.

— Мин сине алдан килешенгән җирдә ун көнгәчә көтәм,— диде караңгы чырайлы сатучы.

— Ярый, ярый,— диде Габдулла, кузгалып китәргә ашыгып.— Ун көннән килеп җитмәсәм, сау бул. Мин башкаларны белешермен.

Көймә, куе камышлыкта тар гына эз калдырып, ярга таба шуышты. Ике юлчысыннан арынган каек та, су өстендә зур дулкыннар ясап, әкрен генә кузгалып китте.

Куе камыш арасыннан көймә авырлык белән барды. Комлы калку яр буена барып чыкканчы беркем берни сөйләшмәде. Көймәне яр читендә калдырып, комлы сукмактан югары менгәндә дә шулай ук эндәшүче булмады.

Яр өстендә искиткеч күренеш ачылды: кая карама — киңлек-иркенлек... Ерактагы соргылт далалар арасында асруча күркәм булып тоелган яшел камышлы ярлар. Ярлар арасында Итил тармаклары. Шул тармаклар арасында — яшел камыш урманнары уртасында — соргылт таучыклар, калкулыклар... Утрауларның кайберсендә камыштан корылган ниндидер куралар, киез өйләр күренә, пәрәвездәй булып, кибәргә эленгән балык аулары челтәрләнеп тора; кешеләр, терлекләр кыймылдаша. Иртәнге чалт аяз тынлыкны бозып, әле унда, әле сулда ниндидер тавышлар ишетелеп китә.

Камыш белән кызыл балчык катыштырып ясалган ялгыз куыш янында аларны чәчләре агарган, урта яшьләрдән өлкәнрәк бер ир кеше каршылады. Көймәче җегет кебек, ул да кыскарак муенлы, киң яңаклы иде. Сирәк сакал-мыегы аның кыска итеп, түгәрәкләп алынган иде. Аның да өсте-башы, гел балык белән булышканга, шомарып, каешланып беткән иде. Аларның икесеннән дә балык исе аңкып тора иде. Алардан гына түгел, мондагы куыштан, камышлардан, җирдән, көймәдән — барлык нәрсәдән балык исе килә иде.

Туган җиренә аяк басу белән, Габдулла, өстендәге туның җиргә җәеп, намаз укырга кереште. Башкалар, изге бер тынлык саклап, читтән генә карап тордылар. Габдулла, намаз укыганда үз-үзен күпме генә тыныч тотарга тырышмасын, булдыра алмады — үзе белгән берничә китап сүзен авыз эченнән генә мыгырдады да, кызарынган, яшьләнгән күзләрен көн чыгышка текәп, елмаеп, туган җиренә, тәңрегә, чыгып килгән кояшка изге келәүләрен юллады. Тотыш аны шаккатып тыңлап торды. «Әллә гарәп йоласыннан баш тартканмы?» — дип уйлады ул үзалдына. Габдулла, ахрысы, аны бөтенләй исеннән чыгарып ташлаган иде.

— Иминлекме, Мәмәт? — диде ул өлкән ир кешегә карап.

— Иминлек,— диде Мәмәт, Тотыштан күзен алмыйча.

— Хатыным, балаларым? — диде Габдулла, тынын кысып, сагаеп.

— Алар да исән-имин,— диде Мәмәт, ашыкмыйча гына.— Бары да исән.

Габдулла, җиңеләеп, шаулатып бер тын алды, елмайгандай итте, юешләнгән борынын тарткалады.

— Шулай да сиңа күзегергә ярамас,— диде Мәмәт көттеребрәк.— Кирәк кешеләрне үзебез табарбыз, алып килербез.

— Без әле сезне көтмәгәниек,— диде яшь җегет, сүзгә катышып.— Каган яучылары Болгардан кичә генә кайтып төштеләр.

— Кичә генә?! Болгардан?! — диде Тотыш.

Ул моны шундый кычкырып, шундый куркыныч итеп әйтте — барысы да, ни булды дигән сыман, аптырашып, тынып калдылар, бер-берсенә карашып алдылар.

— Бүген каганның туе була,— диде балыкчы җегет, Тотышның соравыннан берни аңламыйча.

Ул боларны Тотыш өчен түгел, Габдулла өчен — Ител-тора яңалыкларыннан бик нык артта калган якын кешесе өчен сөйләде. Тик Габдулладан бигрәк аның сүзләре иң элек Тотышка барып җитте. Аның йөзе тартышып куйды. Ул, балта белән чабылган агач кебек, кинәт җиргә ауды, йөзтүбән капланды да үксеп-үксеп җыларга тотынды.

XIV

— Тор! — диде кинәт Габдулла, боерып.— Болай җебегән булсаң, берни эшли алмассың. Тор, тыңла сүземне.

Тотыш башын калкытты, торып утырды.

— Минем әле сиңа үз сүземне әйткәнем юк,— диде Габдулла.— Инде тыңла. Сез дә тыңлагыз,— диде ул, балыкчыларга эндәшеп.— Мин сезне таныштырмадым да бугай? Бу — Болгардан, Тотыш алып. Җөфүт каганга аның сөйгән кызын алып килделәр. Болары — Мәмәт ага белән аның улы Әмин. Минем иң ышанычлы кешеләрем. Монда без барыбыз да өлешсезләр, барыбыз да бер теләк белән янучы кешеләр. Без болай итәрбез... Фатих ибн Әхмәткә... юлбасарга ышанып мин ерак юлга чыга алмыйм. Бер ярты ай чамасы миңа монда булырга туры килә. Миңа әле кайбер кешеләрне

күрергә, үз эшләремне җайларга кирәк. Хатынымны, балаларымны мин Болгарга күчерәм. Мин алардан башка яши алмыйм. Барысы да сөйләшенгән-килешенгән — аларны юлда болгарлар каршы алачаклар. Тик моннан исән-имин алып чыгарга гына кирәк. Бу эштә безгә Мәмәт ага булышыр. Аннары шул: Багдатка без су юлы белән түгел, коры юлдан Хәрәзем аша китәрбез. Ителдән аркышлар йөреп тора. Миңа иң элек Тәкин углан белән Барыс угланны эзләп табарга кирәк. Болары аның болай гына. Инде сиңа килгәндә, Тотыш... Мин үз эшләремне кайгырткан арада, син дә үз эшеңне кайгыртырсың. Сиңа Әмин булышыр.

— Бай бул, Габдулла ага! — диде Тотыш, күз яшьләре аша елмаеп.

— Мин үз хатынымнан, балаларымнан башка тора алмаган кебек, син дә үзеңнең сөйгәнеңнән башка тора алмыйсың,— диде Габдулла.— Монда бер дә искитәрлек нәрсә юк. Аллаһе тәгалә үзенең колларын сөю, сөелү өчен яраткан. Каган синең сөйгәнеңне көч белән тартып алган. Син шуны үзеңә кайтарасың. Монда угрылык юк. Монда язык юк. Түрә безнең якта, алла безнең якта!

Габдулла үзенең якташларына карап алды. Мәмәт төсе унган күзләрен читкә борды, яшь Әмин, башын иеп, аяк очы белән комлы җирне тырнаштырды. Аларның мондый нәрсәне яклыйсылары килмәве әллә каян күренеп тора иде.

— Ник эндәшмисез, Мәмәт ага, Әмин? — диде Габдулла.— Куркып калдыгызмы?

— Куркуын курыкмадык та,— диде Мәмәт, башын кашып.— Кызны ничек алырга? Барып сорасак, бирмәс ич ул аны!

— Көлмә, Мәмәт ага,— диде Габдулла.— Каганда — көч, бездә — кыюлык. Кызны синең белән мин түгел, менә яшьләр коткарырга тиеш. Ничек итеп коткарырга кирәген башта алар үзләре бергәләп киңәшерләр. Кирәк икән, без дә әйтербез.

— Шулаен шулай да,— диде Мәмәт ага.— Хазар каганына... изге каганга, бөек каганга кул күтәрергә! Белмим, кемнең генә йөрәге җитәр икән моңа?

— Каганның безгә каршы кул күтәрергә йөрәге җитә ич! — диде Габдулла.— Мөселманнарны кысарга, күршеләрне таларга йөрәге җитә ич!

— Мин үзем кул күтәрермен! — диде Тотыш.— Сез миңа әйтегез генә. Барысын да мин үзем башкарырмын. Үлсәм дә, калсам да, пешләсәм дә — үзем язык-лы. Мин бернәрсәдән курыкмыйм.

— Син бик батыр күренәсең, углан,— диде Мәмәт Тотышка, яратмыйча.— Каган — изге. Ул җөфүт кенә түгел. Бер көнне ул җөфүт кәнәсәсенә барса, икенче көнне мәчеткә бара, өченче көнне ата-баба келәүлегенә, дүртенче көнне рум чиркәвенә бара. Аның каргышы төшсә, бик каты төшәр. Аның сараен, урдасын дүрт меңлек чирү саклый. Аның хатыннары, кырнаклары яши торган җир биек таш коймa белән уратып алынган. Хатыннары — аерым-аерым өйләрдә, өйләрнең ишек төпләрендә — печтерелгән сакчылар. Ничек үтәрсең коймалар, сакчылар аша?

— Кирәк икән, кош булып очармын, жылан булып шуышырмын, йомран булып җирне тишеп керермен! — диде Тотыш.

— Иң кыены — таш коймa,— диде Әмин, Тотыш ягына авышканлыгын сиздереп.— Эчкә кергәч, анда — бакчалар, агач өйләр... Анда җиңелрәк.

— Карале, син дә батыр икәнсең! — диде ата кеше үзенең углына.— Сез үләрсез дә котылырсыз. Каганның каргышы безгә — Итил мөселманнарына төшәр.

— Кызны кем урлаганын каян белерләр соң? — диде Әмин.

— Тотылсагыз? — диде ата кеше.

— Тотылсам, мине монда беркем белми,—диде Тотыш.

— Мин каршы,— диде Мәмәт, беркемгә карамыйча.— Каган — изге. Каганга кул күтәрергә... Юк! Теләсәгез нишләгез — мин каршы.

— Син безне сатмассың ич, Мәмәт ага? — диде Габдулла.

— Минем әле беркемне дә сатканым юк,— диде Мәмәт ага, үпкәләп.

— Болай булгач, без үзебез генә эшләрбез,— диде Габдулла, яшьләргә карап.— Сез бүген үк ханбалыкка барырсыз, карарсыз, күрерсез. Безгә барысын да уйлап, җайлап эшләргә кирәк. Ашыгырга, кабаланырга ярамый. Аппакны коткарсак, Хәрәземгә без бергәләп китәрбез. Изге иеләр, фәрештәләр юлдашыбыз булсын. Без әле каганның яңагына шундый иттереп бирербез — күзеннән утлар күренер!

XV

Алар көймәгә сайлап эре балыклар салдылар. Кояшта бозылмасын өчен балыкны камыш белән каплыдылар да, өлкәннәр белән саубуллаштылар да, ярдан кузгалып киттеләр. Көймәне Әмин башта яр буйлап, камыш үсмәгән тар аралыктан алып барды. Шуннан соң алар, сирәк камышлыкларны үтеп, ачык су өстенә килеп чыктылар. Күз алдында икенче төрле күренешләр ачылды. Алар бара торган тармакка каяндыр икенче тармак килеп кушылды. Биек камышлар читкә тайпылды, тирә-як тагын да яктырып китте. Арттан көтмәгәндә аларны ниндидер җитез көймә куып җитте. Көймәгә әрдәнәләп утын төягәннәр иде. Утынлы көймә узып киткәннән соң арттан тагын бер көймә күренде. Монысына капчыклап ашлык төялгән иде.

Алар, ахрысы, зур юлга килеп чыкканнар иде. Монда аларга әле алдан, әле арттан килүче көймәләр, каеклар очрап кына торды. Агым белән алга барган саен, як-якта ниндидер ят тавышлар, ниндидер басынкы гына шау-шу, гөрелдек ишетелә башлады. Яр өсләрендә өйләр, алачыклар күбәйде. Ул да булмады, еракта, күк белән җир-су өсте бергә тоташкан турыда, караеп, урман кебек булып, бик күп өйләр, каралтыкуралар калкып чыкты. Озын казыклар кебек күккә сузылып, тырпаеп утырган сыргаппар, манаралар күренде.

Тотыш исе китеп, күз алдында җәелгән иксез-чиксез ханбалыкка карап барды.

Бөек Хазар йортның баш каласы Ител тамагыннан алтмыш-җитмеш чакрым чамасы югары урнашкан иде. Ханбалык «Итил» дигән бер генә сүз белән аталып йөртелсә дә, чынында ул өчкә бүленгән яисә өч кисәктән тора иде. Ханбалыкның «Хазаран» дип аталган иң зур кисәге Ител суының сул ягына урнашкан иде. Ун меңнән артыграк кеше яшәгән Хазаранда күпчелек мөселманнар иде. Хазар төрекләреннән, болгарлардан, тәҗик, гарәпләрдән тыш монда төрле яклардан килеп утракланган күп төрле башка ыру, башка тел кешеләре дә җитәрлек иде. Хазаран ул бөтен Хазар йортның үзәк базары иде. Сату-алу, алыш-биреш монда беркайчан да тукталып тормый иде. Монда күбесенчә сатучылар яши иде. Алардан тыш монда балыкчылар,

терлекчеләр, шулай ук төрле кылачылар — чүлмәкче-тимерчеләр, тимерче-бакырчылар, җимешчеләр яши. Хазаран — агач, камыш, балчык һәм киез өйләрдән торган сатучылар, кылачылар, каралар торасы иде.

Итил-тораның уң як ярга урнашкан кисәген «Ханбалык» дип йөртәләр иде. Монда инде тулысынча аксөякләр — каган-бик үзе, каганның, каган-бикнең туганнары, якыннары, биләр, субашлары, җавышгарлар [1], дин башлыклары, билгәләр, битекчеләр яши иде. Шунда ук, дүрткел биек койма белән әйләндереп алынган иркен бер җирдә бөек каганның хатыннары, кырнаклары да көн күреп яталар иде.

Ител уртасындагы зур утрауда, Хазаран белән ханбалык арасында Итил-тораның өченче кисәге урнашкан иде. Монда таудай биек итеп, сырлап-бизәп, кызыл кирпечтән салынган гүзәл сарайда, таш коймалар эчендә, җимеш бакчалары, карт тирәкләр арасында Хазар йортның башы бөек каган... изге каган яши иде. Бу утрау «Урда» дип атала иде.

Каган, күктәге алла кебек, тәңре кебек, теос [2] кебек, аденой [3] кебек, берни эшләми, бернигә катышмый иде. Бөек Хазар йортны исә каган түгел, аның урынбасары каган-бик үз кулында тота иде. Каган-бик йорттагы эчке-тышкы эшләрне алып бара, сайлап алынган уникe меңлек чиругә башлык итә иде. Алай гына да түгел, каганның үзен дә ул уч төбендә биетә иде. Каган исә Хазар йортындагы барлык илләрне, ыруларны, барлык кешеләрне бары үзенең бөеклеге, изгелеге белән генә куркытып, буйсындырып тора иде. Аннары ул, күктәге аденойдан, теостан, тәңредән, алладан аермалы буларак, ике аяклы, ике куллы кешеләрнең барысы кебек, ашый-эчә, уйный-көлә иде. Аннан да бигрәк, ир кеше булганга, ул үз илендәге теләсә кайсы гүзәл кызны коча ала иде. Монда инде ул чынлап та бөек иде. Бу эштә җир йөзендә аның белән бик аз кешеләр тиңләшә ала иде. Каганның кемне булса да кочарга теләк белдерүе белән, аның барлык ялчылары аякка баса иде. Эчкәреләр [4] каганның теләге турында иң элек өй-ага-

---

[1] Җавышгар — Хазардагы хөкем итүче, яргучы.
[2] Теос — монда: христианнар алласы дигән мәгънәдә.
[3] Аденой — яһүд диненедәгеләр алласы.
[4] Эчкәре — өй эче хезмәтчесе.

сына белдерәләр, өй-агасы йомышчыга белдерә, йомышчы исә, Урда белән уң як яр арасындагы Ител тармагы аша каеклар өстенә салынган йөзмә күпердән яшен ташыдай йөгереп үтеп, ханбалыкның койма белән әйләндереп алынган хатыннар катавына керә, тиешле өй янына барып, печтерелгән сакчыга каганның теләген белдерә иде. Сакчы, бөек каганның хатынын яисә кырнагын күтәреп ала да, күз ачып йомганчы аны тиешле җиргә илтеп тә тапшыра иде.

Җәйләүдә булмаганда каган үзенең урдасыннан кеше арасына бары дүрт айга бер генә чыга иде. Аннары ул үзенең утравыннан илгә яу килгәндә, я булмаса Итил-торада зур ызгыш булганда да чыга иде. Изге каганның Урдадан чыгуын ишетеп, дошманнар шундук куркып качалар, талашучы-ызгышучылар шундук татулашалар иде. Менә шундый көчле, менә шундый бөек, изге иде Хазар йортның башы каган!

Бүген илгә яу да килмәгән иде, берәрсенең кем белән булса да талашканы-ызгышканы да ишетелми иде. Шулай ук бүген дүртенче айның соңгы көне дә түгел иде. Шулай да каган бүген утраудан чыгачак, үзенең иленә-көненә күренәчәк. Ни өчен дигәндә, бүген бөек каган Болгар йортының башы Алмыш ханның гүзәл кызы Аппакка өйләнә. Төш уртасында, күктәге кояш түбә өстендә асылынып торганда, җирдәге кояш үзенең яңа кәләше белән ханбалыкның үзәк урамыннан узып китәчәк!

Бу турыда инде ханбалык кешеләренә белдерелгән иде. Шуңа күрә бүген Хазаранда торучы каралар да, сатучылар да, якындагы далаларда күченеп йөрүче күчмәләр дә, Ител буе авыллары кешеләре дә, Итилторадагы күп санлы кунаклар да — барысы да, барысы да таң атмас борын ханбалык ягына агыла башладылар. Елга аша бер яктан икенче якка туктаусыз каеклар йөреп торды. Каекчылар уң як ярга төзәнгән, бизәнгән ирләрне, хатын-кызларны, бала-чагаларны ташып тордылар. Бүген базарлар ябылды, кибетләр эшләмәде. Каекларга төялгән кешеләр җырлар җырладылар, төрле уен коралларында күңелле көйләр уйнадылар. Кешеләрнең күңеле күтәренке, йөзләре көләч иде. Бүген алар, теләсәләр дә, теләмәсәләр дә, көләргә-елмаерга тиешләр иде.

Үзләренең юлларын аркылы кисеп, әледән-әле үн якка ашыккан каекларга, чыр-чу килгән кешеләргә Тотыш аптырабрак карады. Аның беркайчан да су өстендә берьюлы бу тикле күп каеклар да, күп кешеләр дә күргәне юк иде. Ул аларның нигә шулай бары бер якка гына ашыгуларын да, нилектән шулай күңелләре чамадан тыш күтәренке булуын да аңламады. Ул алай бик ук аңларга да тырышмады. Аның күңеле бөтенләй икенче нәрсәдә иде. Ул үзенең Аппагын уйлады. Юк, ул аны уйламады да, ул аны кайдадыр якында гына итеп тойды. Аңа үзе белән аның арасында ниндидер күзгә күренмәгән койма бар шикелле булып, тагын бераз бардың исә, яр читендә күренгән серле корылмалар, коймалар, манаралар янына ук барып җиттең исә, шул күзгә күренмәгән койманы үтеп чыгарга, аны күрергә, аның белән кавышырга булыр кебек тоелды. Ул ике арада яткан чын киртә-коймаларны әлегә берничек тә күз алдына китерә алмады.

XVI

Алар бераз соңгарак калдылар: яр буенда инде көймә туктар урын да калмаган иде. Ханбалыкның биек коймасы ягыннан ук бөтен яр буен — тамгаларны, басмаларны, күперләрне, комлыкларны кәмәләр, каеклар, улаклар сарып алган иде, әйтерсең, Хазаранның барлык кешеләре бу якка күчеп беткән иде. Кәмә-каекларның барысы да кешесез иде, бары тик зуррак каекларда гына берән-сәрән сакчылар күренгәли иде.

Әмин, каеклар арасыннан буш урын карый-карый, үргә ишә башлады. Алар бер ярты чакрым чамасы кире менделәр дә комлы ярга туктадылар. Кәмәне алар яртылаш ком өстенә тартып чыгардылар, киемнәрен, коралларын караштырдылар да, тар сукмактан яр өстенә менеп, барлык кешеләр юнәлгән якка — Ханбалыкның Киң урам дип аталган үзәк урамына карап киттеләр. Әмин Тотышны башта каган кararга алып барырга, аннан соң, кешеләр төркеме таралгач, урамнар, тыкрыклар бушап калгач, Ханбалык белән, дүрткел койма белән таныштырырга булды. Юлда ук ул аны: кеше арасында юк-бар сөйләшмәскә, кычкырып теләсә нинди сорау бирмәскә, дип кисәтеп куйган иде. Шуңа

күрә алар юлда бөтенләй диярлек сөйләшмәделәр. Тотыш тулысынча Әмингә ышанды.

Ханбалык җиренә аяк баскач, беренче булып Әмин үзе сүз башлады.

— Әнә каган өе! — диде ул, сул якта, утрау уртасында калкып күренгән кызыл кирпеч сарайга күрсәтеп.

Тотыш барган җиреннән туктап калды, авызын ачып, каушап, таң калып каган сараена карарга тотынды. Ул аны баштарак утраудагы ниндидер таш кыя дип уйлаган иде.

— Ул да... андамы? — диде ул, пышылдап.

— Белмим,— диде Әмин, аның кем турында соравын аңлап.— Кашыңны җыерма! Әнә юл буенда чавышлар [1] карап тора!

— Белмисең?! — дип пышылдады Тотыш, аның кисәтүен аңламыйча.— Белмәгәч... ничек соң... без аны каян табарбыз?

— Бүген тапмасак, иртәгә... Иртәгә тапмасак, берсекөнгә,— диде Әмин, шулай ук пышылдап, елмаеп.

Тотышка ул ничектер үз-үзенә ышанмыйчамы, теләмичәме сөйләшә шикелле тоелды.

— Син ялганламыйсыңмы? — диде ул, балыкчының күзләренә карап.— Үзең булышмакчы булдың, үзең койрык болгыйсың түгелме?

— Юк, болгамыйм,— диде Әмин, чавышларга арты белән борылып.— Менә бу мәлдә аның кайда икәнлеген беркем белми. Күрәсең, шул кызыл сарайдадыр.

— Алайса, кая барабыз соң без? Ник шул утрау ягына бармыйбыз? — диде Тотыш, тагын да ныграк аптырап.

— Син ычкынгансың, ахрысы, юлдаш! — диде Әмин, усал пышылдап.— Миңа бер генә сорау да бирмә. Үзем аңлатырмын соңыннан. Көл, елмай!

— Ярар, синеңчә булсын...— диде Тотыш юаш кына.

Алар каган үтеп китәчәк Киң урам башына килеп җиттеләр. Тик монда да алар соңга калган булып чыктылар: урамның ике ягын да, тыгызлап тутыргандай, кешеләр сарып алган иде. Алар, ырып-ерып, уртадагы ачыграк урынга үтмәкче булдылар. Тик аларны беркем

---

[1] Чавыш — тәртип саклаучы.

дә үз алдына уздырмады. Аларның тыкшынуын, ыгы-зыгы тудыруын күреп, шундук атлы чавыш килеп китте. Җегетләргә ул артка, буш урынга барып басарга боерды.

Күпмедер көтеп торганнан соң, Урда ягында быргы тавышлары ишетелеп китте. Киң, тигез урамның ике ягын да тутырып торган, түземсез гөрләшкән кешеләр, быргы тавышына колак салып, тып-тын калдылар. Урамның Төньяк капкага — каган чыгачак капкага якынрак башында басып торган кешеләр, киселгән камыш кебек, барысы берьюлы җиргә аудылар. Бары тик урам читләрендә бер-берсеннән билгеле ара калдырып торган атлы чавышлар гына урыннарыннан кузгалмадылар да, аргы баштагы кешеләр генә баскан килеш тора бирделәр.

Төньяк капка ягыннан ишетелгән быргы тавышы якынайганнан-якыная барды. Җиргә йөзтүбән капланып яткан кешеләрнең барысы кебек, Тотыш белән Әмин дә, кызыксынуларын җиңә алмыйча, башларын калкытып, тавыш килгән якка карадылар. Болай карау бик уңайсыз иде, болай күбесенчә алдагы кешеләрнең арт саннары, янбашлары гына күренә иде. Тотышка бу аеруча кыен булды. Ул, терсәкләренә таянып, калкынгандай итте дә көтә башлады.

Менә уртадагы ачыклыкта ашыкмыйча гына атлап килгән яхшы ат күренде. Атны яхшы итеп бизәгәннәр, өстенә ефәк бөркәнчекләр япканнар. Атка атланган кораллы яшь ирнең дә өсте-башы ялт итеп тора. Ике куллап ул озын сапка беркетелгән ал байрак тоткан. Озын койрыклы байрак, җилсез көндә әлсерәп, яшь ирнең иңбашына салынып төшкән. Беренче байракчы узып китү белән, аның артыннан тагын унлап байракчы күренде. Алар барысы да яшьләр, тазалар иде.

Байракчылардан бераз калышып, быргычылар, дөңгерчеләр килеп чыкты. Алар якыная барган саен, быргы кычкырткан, дөпелдәгән тавышлар да көчәя барды. Тотыш, онытылып, шау-шу арасында башын тагын да ныграк күтәрмәкче булды. Шул чакны искәрмәстән аның аркасына авыр, тупас нәрсә килеп төште. Авыртудан ул чак-чак кына кычкырып җибәрмәде — Әмин ачу белән кулыннан тотып алмаса, күрәсең, кычкырып та җибәргән булыр иде.

— Билсез каласың киләмени?! — дип пышылдады Әмин абың колак төбендә генә.

Тотыш исенә килеп күзләрен ачып җибәргәндә, урам уртасын инде җайдаклар каплап алган иде. Алар, быргы, дөңгер тавышларына җайлашып, тигез, нык адымнар белән киләләр иде. Тотыш каганны никтер менә шул атлар арасындадыр дип уйлады — алар шундый бай, матур киенгәннәр, шундый тазалар, кырыслар иде! Быргы тавышлары абың йөрәген телеп-телеп алды. Атларның таш җәелгән урамга дөп-дөп басулары абың күкрәген таптаган кебек тоелды. Менә шулай, башын да калкыта алмыйча, тузан иснәп, күршеләренең табаннарын иснәп, җиргә капланып ятарга тиеш булуы, шул ук вакытта якыннан гына Аппак узып китәргә тиешлеге турында уйлап, үзенең көчсезлеге, кечкенәлеге турында уйлап ул нишләргә дә белмәде.

Шул чакны җиргә ауган кешеләр өстеннән, күктәге кояш яктысыннан да көчлерәк булып, ниндидер яктылык шуып үтте. Тотыш, аңлаешсыз бер курку белән, каушап кинәт күзләрен йомды. Яңадан күзләрен ачып караса, урамнан, атлы ирләр барган яктан ниндидер зур, түгәрәк нәрсәнең кояшта чагылып-чагылып китүен күреп алды. Нәрсәнең шулай бик көчле булып чагылуын ул тиз генә төшенә дә алмады. Аппак дисәң аппак түгел, калкан дисәң, калкан түгел... Үзе, ахрысы, алтыннан — сап-сары. Баш очына күтәргәннәр. Күктән кояш төшкән дә, шуны шулай күтәреп баралар дип торырсың!

Кинәт Әмин каты гына итеп абың иңбашына төртеп алды.

— Әнә! — диде ул, пышылдап.

Тотыш, күзләрен зур ачып, бөтен күңеле белән алга омтылып, урам якка текәлде. Әле генә кораллы ир-атлар тулып килгән урам уртасы бушап калган иде. Алтын «кояш» тоткан кеше дә алгарак узып киткән иде. Бушап калган урам уртасыннан, таза атларга атланып, кечкенә төркем булып, ниндидер ирләр килә иде. Аларның икесе, алтын төсендәге сары байрак күтәреп, башкалардан берничә адым алдарак баралар иде. Байрак күтәргән ирләр артыннан тагын дүрт ир килә иде. Кулларына алар ниндидер озын колгалар күтәргәннәр иде. Колга башларына күк төстәге ефәк чыбылдык беркетелгән иде. Менә шул чыбылдык астында, акбүз атка

атланып, ниндидер кеше килә иде. Җиргә ятып карагандa да аның йөзен бик үк аерырлык түгел иде. Бары тик дүрт колга башындагы чыбылдык итәкләре чайкалып, ачылып киткәндә генә ул кешенең башындагы алтын алпагы, сирәк сакалы, озынча чандыр йөзе күренеп-күренеп кала иде.

— Каган! — диде Әмин пышылдап.

Тотышның никтер моңа әз генә дә исе китмәде. Әллә аның күзен будылар, әллә анда ниндидер эчке үзгәреш барлыкка килде — үз-үзен ул бик тыныч тотты. Күтәрмә чатыр астында, акбүз атта барган чандыр кешегә карата ул ачу да, көнләшү дә, курку да, олылау да тоймады. Аның турында шул тикле күп сүзләр, куркыныч сүзләр ишетеп тә, үзен шундый якыннан күргәч, Тотышны күңел кайту сыман бер нәрсә биләп алды. «Нәрсәсе изге икән соң аның?» — дип уйлады ул үзалдына. Бу исә аның бердәнбер теләген — үзенең Аппагын коткару теләген тагын да ныграк көчәйтә төште.

Чыбылдык астындагы каган узып күп тә үтмәде, шундый ук колгаларга беркетелгән ак чыбылдык-чатыр күтәргән башка ирләр төркеме күренде. Чатыр астында, баштанаяк ефәк киемнәргә киенгән, алтын-көмешләрен, чын ташларын елкылдатып, атка атланган хатын-кыз килә иде. Аның да аты акбүз иде. Атның ике ягыннан да, иярдәге кыз егылып китә күрмәсен дигән сыман, җәяүле яшь ирләр атлый иде.

Бу — ул иде, Аппак иде. Аның башы түбән иелгән, куллары салынып төшкән иде.

XVII

Каган белән яшь кәләштән бер чакрым чамасы артка калып, урам уртасыннан коралды ир-атлар узды. Алар бик күп иде. Алар узганда урамда җиңелчә тузан болыты күтәрелде, тавыш күтәрелде.

Хазар каганының унике меңлек атлы чирүе узып киткәч, йөзтүбән капланып яткан кешеләр кузгалыша башладылар.

Тотышны Әмин тарткалап торгызды. Ул исерек кеше кебек иде. Әмин аны култыклап каядыр читкә алып китте. Бераздан алар яр буена, үзләренең көймәләре янына килеп чыктылар.

— Инде ашап алсак та ярый — ачыктырды,— диде Эмин, көймә төбеннән ниндидер төенчек алып.

Шул ук мәлдә ул, коры камыш, тизәк җыеп, яр буенда ут тергезеп җибәрде. Монда аулак иде. Кешеләр барысы да диярлек, көймәләренә утырып, китеп беттеләр. Бөтен су буенда алар икесе дә, тагын берән-сәрән балыкчылар гына торып калды.

Эмин көймәдә алып килгән балыкларны кыздырды, бертуктаусыз ут-учак белән булашты. Тотыш, әлерәк кенә урамда яткан сыман, ком өстенә сузылып ятып, суны күзәтте. Беркем берни сөйләшмәде. Сөйләшмәсәң дә, барысы да аңлашыла иде, барысы да көн кебек ачык иде.

Аппак монда. Ул кайдадыр якында гына. Өстенә ул ят кисмнәр кигән, аның янында — ят ирләр. Алар аның белән янәшә генә атлыйлар, алар аның киемнәренә орыналар, курыкмыйча, тартынмыйча алар аның йөзенә-күзенә карыйлар! Бары тик ул гына — Тотыш кына тотарга тиеш булган кулларын тоталар, бары тик ул гына сыйпарга тиеш булган чәчләрен сыйпыйлар! Чит ирләр. Белмәгән-күрмәгән ирләр. Гарәп ишкәкчеләре болгар кызларын мыскыллаган кебек, алар, тартынмыйча, курыкмыйча, аны мыскыллыйлар! Синең күз алдыңда... Тегендә, Кызлар утравында, ул кардәшләрен яклап берни эшли алмаган кебек, монда да ул үзенең сөйгәнен яклап берни эшли алмады. Шуннан да зур оят, шуннан да зур көчсезлек бармы, тәңрем, җирдә?!

Туган Ител, олуг Ител, кеше баласына үзен, үз якынын яклый алмаудан да зуррак оят бармы, булганмы?! Күпме күргәнсең син, күпме ишеткәнсең, изге елга. Нигә эндәшмисең син дә, батыр Ител? Әллә син дә куркасыңмы, әллә син дә качасыңмы аннан... бөек каганнан?

Ител ага да ага. Еракта, Кызыл Яр турысында Чулман ничек аккан булса, ул да шулай ага да ага. Кыймылдап, ухылдап, нидер пышылдап ага... яр читләрен ялап, көймә төпләрен сыйпап ага да ага...

Чулман ярында аның изге анасы Койтым бикә дә менә шулай игелексез углы кебек карап сагышлана микән шушы мәлдә? Аппак өчен аның йөрәге ничек өзгәләнсә, аның да йөрәге шулай өзгәләнә микән үзенең югалган углы өчен?

Шуран катаудагы Тәңкә уйлый микән аны шушы

мәлдә? Көтә микән аны Куке углы белән бергә яр башына чыгып?

Әйтче, Ител, күрдеңме син минем анамны, күрдеңме син минем Тәңкәмне? Күрдеңме син минем каным нәни углымны? Уйлыйлармы алар мине, көтәләрме алар мине, туганым Ител?

Ител ага да ага... Алар монда икәү. Ителнең яртысы — Чулман. Алар кавышканнар, алар табышканнар. Башкаларда аларның эше юк. Юк, анасы да, Тәңкәсе дә, углы да аның турында берни белмиләр булыр. Юкса, Ител ни дә булса әйтер иде, сөйләр иде. Алайса син, Ител, аларга әйт минем турыда. Ярга ташланган балык кебек, кирәксез бер агач кебек комда аунап ята, диген... Якында гына, берничә адым читтә генә аның сөякләрене кан-яшь түгә, үзен беркем йолып ала алмаганга үпкәсеннән, ачуыннан өзгәләнә, диген...

Юк шул, Ител кире акмый. Ител бары бер генә якка ага.

Ичмасам, җил дә исми бу якларда. Нинди бөркү, нинди авыр монда! Нинди кысан, нинди кыен монда! Үзе шундый якты, шундый аяз, тик шулай да берни күреп булмый монда. Ничек кеше яши монда?!

Ашагач Әмин аны ханбалыкта йөртте. Ул аны ниндидер тар гына тыкрыклардан алып китте, ниндидер киң языларга, җимеш бакчалары янына алып чыкты. Ул аңа үзе белгән бөтенесен сөйләде, үзе белгән бөтенесен күрсәтте. Алар икәүләп читтән генә койманы карап йөрделәр. Койманың бер төше тәбәнәк иде, ярым җимерек иде. Тотыш берни сорашмады. Ул бары тыңлады да, үз уйларын уйлады, барысын да исендә калдырды. Кич була башлагач алар янадан көймәләре янына килделәр.

— Бүгенгә җитәр,— диде Әмин, көймәне суга тартып.— Әйдә, утыр, киттек.

— Кая? — диде Тотыш.

— Кая булсын — үзебезгә, утрауга. Безне инде болай да югалтып яталардыр,— диде Әмин.

— Мин беркая китмим,— диде Тотыш, искиткеч бер тынычлык белән.

Яшь балыкчы, аның мондый сүзләрен ишетеп, каушый калды.

— Карале, юлдаш, син чынлап сөйлисеңме? — диде ул, пошынып.

— Чынлап,— диде Тотыш.

— Безне Габдулла ага югалтып ятадыр, борчылып...

— Борчылсын. Мин аңа кайтырга дип сүз бирмәдем.

— Мин китәм! Кал үзең генә! — диде Әмин, ачуланасы килеп, кулын селтәп.

— Сау бул. Изгелегеңне онытмам,— диде Тотыш.

— Туктале, нишләмәкче буласың соң син? — диде Әмин.— Монда калып нишләмәкче буласың? Без соң барысын да уйлап, җайлап эшләргә дип сөйләшмәдекмени?

— Мин беркая китмим! — диде Тотыш, нык итеп, кабатлап.— Теләгемә ирешмичә, мин моннан аяк та атламаячакмын! Мин инде барысын да уйладым да, җайладым да. Яр буенда көймәләр җитәрлек. Ител кая да булса алып чыгар әле.

— Мин сине беркая җибәрмим! Син болай бөтен эшне бозачаксың! — диде Әмин, чын-чынлап куркуга төшеп.

— Синнән сорап тормаслар! — диде Тотыш.

Әмин, әйтер сүз таба алмыйча, тынып калды. Көймәсен кире ярга чыгарды да, тезләрен кочаклап, комлы яр читенә утырды.

— Болай булгач, мин дә беркая китмим,— диде ул үзалдына сөйләнеп.

Алар, бер-берсенә карамыйча, бер-берсенә якынлашмыйча, ком өстендә шулай утырдылар да утырдылар. Яр буенда якында гына беркем калмаган иде. Алар, нидер көткән кебек, Ителгә карап утырдылар да утырдылар...

Сиздермичә генә көн сүрелде. Су өстеннән салкынча җил исә башлады. Әмин, юлдашын кайтырга күндерә алмавына ышангач, яңадан учак ягып җибәрде, балык кыздыра башлады.

Тотыш бернигә катнашмады, бернигә борчылмады, кайгырмады — таштан уеп ясалган сын кебек, тезләренә таянып утырды да утырды. Ул караңгы төшүен, койма эчендәге ялгыз өйләр ягында утлар кабынуын көтте. Көн яктысында ул аныкы булырга тиешле өйне күреп, күңеленә беркетеп куйды. Анда, ул өй тирәсендә, озын колгаларда байраклар җилферди иде. Койманың ярым җимерек төшеннән ул ерак түгел. Барысы да күңелдә, барысы да күз алдында. Караңгы төш-

кәч ул турыда утлар яктырак янса, Әмин ялганламаган булыр.

Ител ага да ага... Әле кайчан гына аксыл-яшькелт иде, инде әнә кара төскә керде. Елкылдап, тере кебек кыймылдап, ыңгырашып ага да ага. Кайчаннан бирле агасың син шулай, Ител? Моннан йөз ел элек, мең ел элек әлегечә туктамыйча шулай актыңмы син? Күптән, бик күптәннән синең яр буенда әлегедәй берәр җегет утырдымы шулай сагышланып?

Нинди көч бу, нинди иксез-чиксез көч, тереклек синдә, Ител?! Каян килә бу тикле көч, бу тикле су, Ител? Мин очармын... тузан булып, томан, төтен булып мин очармын күккә, Ител. Уйларсыңмы мине шунда, сагынырсыңмы моңсу бер тамчыңны, бер тузанны, чиксез Ител?!

Ах, нинди тереклек бу синдә, олуг елга! Көч бир миңа, ныклык-корычлык бир миңа, бер углыңа... бер тамчыңа, анам Ител! Йөрәк түзми. Мин кузгалдым, сау бул, Ител!

Әйе, Әмин алдамаган. Әнә шул турыда бик күп булып утлар янды... бик күп утлар, якты, куркыныч утлар...

Ул изге суда битен юды, кулын юды. Тун чабуы астындагы бөктәсен изге суга манчып алды. Ул кузгалды. Ут күбәләге утсыз торалмаган кебек, ул да ут-ялкынга карап китте.

Соңгы баб

I

Менә тагын яз җитте. Кышкы озын төннәрдән соң, каты салкыннардан, ачы бураннардан соң тагын яз килде... Тагын Чулманда боз кузгалды, җылы яктан кояш белән бергә кошлар килде. Балыкчылар аугa чыктылар. Бозын ватып, шаулап-җәелеп аккан елга кебек, тормыш тагын ярларына сыеша алмыйча гөрләп ага башлады.

Тәңкә быел бернәрсәгә дә катнашмады — башка еллардагы кебек, җир ачылу белән, тау кашына кызлар уенына да йөрмәде, балыкчылар белән аугa да чыкма-

ды, шулай ук өй эчендәге эшләргә дә күз салмады. Ул үзенең койма өстендәге җылы, аулак урынына чыгып утырды да суны күзәтте. Моннан берничә ел электәге кебек, ул әле булса аны көтте. Алмыш ханның Аппагын каган алып киткән. Айтулдыдан ул баш тарткан. Шулай булгач, ул барыбер кайтырга тиеш түгелмени? Ул әйтте: мин сезне ташламам, көтеп торыгыз, диде. Шул ук сүзләрне ул Торымтайга да әйткән: кайтырмын, алып китәрмен, дигән. Шулай булгач, үз сүзен ул үтәми калмас. Шундый сагынып-саргаеп, шундый өзелеп көтеп торучылар булганда ул берничек тә кайтмый кала алмаячак!

Язгы салкын җилдән бөрешеп, әле шулай моңаеп, әле үткәннәрне күз алдына китереп утырганда, артта кемпендер аяк тавышлары ишетелде. Тәңкә артына борылып карады. «Атаммы әллә?» — дип уйлады ул. Ярый әле ул түгел икән! Ул булса, куалап төшерер иде. Аның белән ара бөтенләй бозылды. Ул аңа үз кызы булган өчен генә, кайчандыр яраткан кызы булган өчен генә түзеп тора. Аннары ул Күкене дә ярата бугай.

— Безнең әннә монда икән! — диде Торымтай, Тәңкә янына килеп.— Без сине эзлибез дә эзлибез. Салкын түгелме сиңа, әннә? Монда җил. Без сиңа менә җылы толып китердек. Төренеп кенә утыр әле шуңа.

Бер кулына Торымтай зур толып тоткан, икенче кулы белән Күкене җитәкләгән иде.

— Әннә, мин балыкка балам! — диде Күке, Торымтай кулыннан ычкынмакчы булып.— Толымтай җибәлми. Мин балыкка балам!

— Атаң кебек зу-ур булгач барырсың,— диде Тәңкә, урыныннан торып, Күкене кулына алып.

Торымтай ул утырган аркылы агачка толыбын җайлап җәеп куйды.

— Бүген җиллерәк, әллә аска төшәбезме? — диде ул.— Төсең качкан. Терелеп тә җитмәгәнсең. Төшик булмаса.

— Утырыйк әле бераз,— диде Тәңкә.

Углын ул үзенең тезенә утыртты, тезләрен дә, углын да толыпка төрде дә, күрми калдым, ахрысы, дигән сыман, яңадан су өстенә текәлде. Кинәт ул йөткерә башлады. Ул инде былтырдан бирле йөткерә. Кыш көне бераз тынып торгандай итте дә, яз җитү белән әнә тагын көчәеп китте.

— Әйдә, төшәбез! Монда җил,— диде Торымтай тагын да.

— Утырыйк әле,— диде Тәңкә йөткерүдән туктаган арада.— Баланы ал. Аңа салкын.

— Миңа салкын түгел, әнн әі — диде Күке.— Мин балыкка балам.

Анасы кулыннан ычкындыргач та, ул шуышып аның тезеннән төште, йөгереп китмәкче булды. Торымтай аны шундук эләктереп алды.

— Сез төшегез, сез...— диде Тәңкә, учы белән авызын каплап, йөткерә-йөткерә.

— Ярамый, төшәбез. Үзем менәрмен карарга,— диде Торымтай, иреккә куймыйча.

Ул Күкене кулыннан ычкындырды да Тәңкәне көчләп диярлек урыныннан торгызды, әле генә җайлап куйган толыбын кире алды.

— Ул миңа сине карап-саклап торырга кушты. Ныклап торып аяктан егылсаң, ни диярмен мин аңа? — диде Торымтай, бала-чаганы юаткан сыман сөйләнеп.

Тәңкә килешкәндәй булды. Әкрен генә атлап, өчәүләп алар баскычтан төштеләр. Күке, ускән углан буларак, барысыннан да алданрак төште, йөгергәләп каядыр китеп тә барды. Ялгыз өенә кайтып учакка ягып җибәргәч кенә Тәңкә аның юклыгын күреп алды.

— Яшь колын кебек. Атасына охшаган,— диде ул, елмаеп.

Соңгы көннәрдә ул шундый сүзләрне бик еш әйтә башлады. Ул беркайчан да «Тотыш» димәде, аны сагынып көтүе турында да беркайчан да кычкырып әйтмәде. Ул бары үзенең Күкесен мактады да, бары аның «атасын» гына исенә төшерде. Торымтай белән алар бер-берсен бик яхшы аңладылар. Торымтай да беркайчан да үзенең элекке хуҗасын кычкырып телгә алмады. Ул бары көрсенеп кенә куйды. Ул инде, Тотыш өчен көрсенүдән бигрәк, Тәңкә өчен көрсенә иде. Тәңкә аның күз алдында сыза барды, юкка чыга барды. Торымтай, кулыннан килгәнчә, ничек тә аңа булышырга тырышты — үзе белгән имнәр белән имләде, белекле имчеләр белән киңәште, кирәкле им сулары, им тамырлары алып кайту өчен, берничә тапкыр Ага-базарга барды. Тәңкә үзе, әйтерсең, берни сизмәде. Ул, ахрысы, әле булса үзен элеккечә таза-сау дип белә иде.

Учак янында алар сүзсез генә җылынып утырдылар. Утыра торгач, Тәңкә кинәт әйтеп куйды:

— Торымтай... ул кайтканчы үлмәм микән мин? — диде.

— Ни сөйлисең син? — диде Торымтай тыныч булырга тырышып.— Авызыңнан җил алсын!

— Тын җитми. Әйдә иреккә, әйдә койма өстенә,— диде Тәңкә, ялынып.

— Әйдә, алайса,— диде Торымтай, көрсенеп, теләмичә генә.

Ул аны яңадан толыбына төрде, сабый бала кебек күтәрде дә тышка чыкты.

— Сизгер син, Торымтай,— диде авыру хатын.— Аякның көче юк. Әллә нәрсә булды.

— Ашамыйсың. Ашарга кирәк,— диде Торымтай, шелтәләп. Аннары йомшак кына өстәп куйды: — Көннәр җылынсын әле менә — җунәрсең,— диде.

II

Алар койма өстенә менеп җайлап утырырга да өлгермәделәр, яр астында ниндидер ыгы-зыгы ишетелде. Тәңкә үрелеп аска карады. Кинәт аның йөзе балкып китте: яр буена Акбүре каеклары килеп туктаган иде.

Тамга сакчылары исә акбүреләрне бик үк теләмичә генә каршыладылар. Моннан ике-өч ел элек килеп киткән Акбүре кунакларын алар әле онытып бетермәгәннәр иде. Шул игелексезләр, шул башкисәрләр аркасында күпме талау килде аларга! Шулар аркасында, шуларның Тотыш атлы юлбасарлары аркасында, би кызы әнә чиргә сабышты, атасы белән икесенең арасына кара мачы ятты. Би тыныч булмаса, каралар да тыныч түгел. Барысы да шул акбүреләр аркасында!

Акбүреләр турында ишетеп, Ямгырчы бинең дә йөзе бозылды.

— Башлары кем? — диде би яр астыннан менгән сакчыга.

— Хатын кеше. Койтым бикә,— диде сакчы.

Мондый сүз ишетеп, Ямгырчы би җиңел сулап куйды. Койтым бикә! Ул да исән икән. Юк инде, акбүре булмагае, әллә кем булсын, Койтым бикәгә карангы йөз күрсәтү килешмәс.

Ул яхшы киемнәрен киде, яхшы атын иярләргә кушты. Акбүреләрне каршыларга аның яшь хатыны да,

Тәңкә белән Торымтай да, туган-тумачалары да төшге. Койтым бикәне Ямгырчы би элеккечә яшь, чибәр итеп күрермен дип уйлаган иде. Күргәч исе китте. Аның каршысында ул белгән, ул күңелендә йөрткән Койтым бикә түгел, бөтенләй икенче Койтым бикә басып тора иде. Өч-дүрт ел эчендә ул танымаслык булып үзгәргән иде. Баштанаяк ул ирләрчә киенгән иде. Көмеш алпагы астыннан аның иртә көмешләнгән чәчләре күренеп тора иде. Күз төпләренә аның нечкә генә булып җыерчыклар сузылып яткан иде. Кайчандыр тулы, сусыл иреннәре аның кысылган, кипшереп калган иде. Күз карашында ныклык, кырыслык, аннан да бигрәк — эчкә, тирәнгә яшерелгән кайгы-сагыш күренә иде.

— Язмыш мине синең җиреңә китерде, Ямгырчы би,— диде Койтым бикә, исәнлек-саулык сорашканнан соң.— Углым Тотышка күрсәткән явызлыкларыңны уйлаганда, синең җиреңә кунак булып аяк басу түгел, синең ягыңа әйләнеп тә карый торган кеше түгел мин. Тик шулай да, күктән тәңре күреп тора, синең кебек мин эчкерле, үчлекле түгел, Ямгырчы би! Минем кайгым зур. Минем кайгым сине күрәлмәүдән дә, үчтән дә, кеше эшли ала торган барлык явызлыклардан да зуррак, көчлерәк, би. Син Кызыл Ярга килеп киткәннән бирле мин ике иремне югалттым. Ишеткәнсеңдер: Күрән би егылып үлде, Котанны Алмыш хан үтертте. Мин, Ямгырчы би, Күрәннән дә, Котаннан да сөеклерәк өченче кешемне югалттым. Мин углымны... Тотышымны югалттым, би! Мин колынын бүре ашаган бия кебек, мин бозавын аю капкан болан кебек. Мин бәрәне тирән ярга төшкән куй кебек. Минем йөрәк маем, бавыр итем... бердәнберем... Тотыш углым юк булды, би! Синдә минем углымның улы бар, киленем бар. Мин синең барлык явызлыкларыңны оныттым, Ямгырчы би! Мин яңадан синең белән татулашырга килдем... Углымның улы Күке, киленем Тәңкә янына килдем. Җиреңә аяк бастырасыңмы, Ямгырчы би?

Ул, башын югары тотып, Ямгырчы бинең күзенә туры карап сөйләде, бераз гына үртәлеп, бераз гына өстен торып сөйләде.

— Мин сине җиремнән, катавымнан кире борып җибәрә алмыйм, Койтым бикә,— диде Ямгырчы би.— Сүзең чын: миндә синең углыңның улы бар, киленең бар. Ант итеп әйтәм: мин дә синең белән татулашуга

каршы түгел. Түрдән уз минем изге жиремә, Койтым бикә! Түрдән узыгыз, Акбүренең кыю ирләре!

— Бай бул, Ямгырчы би,— диде Койтым бикә.— Жирен-суың тыныч булсын, илең-көнең имин булсын. Минем әле сүзем бетмәде. Синең жиренә аяк басканчы мин шуны да әйтергә тиешмен: мин синдә күп тормам. Мин Алмыш ханга юл тотам. Мин аннан улымны таптырырга барам. Уең үзгәрмәдеме, сүзеңне бозмассыңмы, би?

— Юк, үзгәрмәде, Койтым бикә,— диде Ямгырчы би.— Мин синең юлыңа киртә булмам. Түрдән уз, кайгылы ана.

Ямгырчы би сүзен бозмады. Ничек тә ул бикәнең күңелен күрергә тырышты: шундук казаннар асылды, сарыклар суелды, базлардан ачы бал тулы чапчаклар, кисмәкләр чыгарылды. Тик Койтым бикәнең ашау-эчүдә аз гына да кайгысы булмады. Ул күбрәк килене Тәңкә белән, Күке белән юанды.

Төнне Койтым бикә килене белән бер өйдә кунарга теләвен белдерде. Була алмаган биана белән була алмаган килен төне буе сөйләшеп, серләшеп чыктылар. Бер-берсенә карата алар моңарчы булмаган бер туганлык, якынлык тойгысы кичерделәр.

— Үле булса, ишетелерие,— диде Койтым бикә, югалган улы турында.— Кем белә аны, әллә хан берәр жиргә озаткандыр я булмаса ябып тотадыр, кол итеп саткандыр... Кайда гына булмасын, мин аны барыбер табарга тиешмен!

Мондый сүзләрдән соң Тәңкә бөтенләй үзгәреп китте, терелеп, яшәреп китте. Ул инде аны чынлап торып, ышанып көтә башлады. .

III

Шуран катауда ике кич кунганнан соң, акбүреләр Болгар-торага юл тоттылар.

Алар китеп күп тә үтмәде, Ямгырчы бигә Алмыш ханнан тартык килеп төште. Тартык Ямгырчы бигә ханның кичекмичә бөтен ыруы белән Өчкүл янына килеп житәргә дигән боерыгын тапшырды.

— Ни булды? — диде би, сагая калып.

— Болгарга жырактан, Багдадтан илчеләр килә! — диде тартык кутәренкелек белән.— Барлык мосылман-

нарның башы Әл-Моктадир Алмыш ханга үзенең ышанычлы кешеләрен җибәргән. Ханга буйсынган барлык ил-көн, барлык ырулар, ислам диненә күчкәнлекләрен танып, хәлифә илчесе алдында ант бирәчәкләр. Кем дә кем каршы килә, аларга хәлифәнең каргышы төшәчәк. Алар алла колы Алмыш ханның үткер кылычын гатыячаклар. Ханның боерыгы шундый.

Ямгырчы би карышып тормады. Ул үзенең бөтен ыруына Чулман аръягына чыгарга, Өчкүл ягына юнәлергә боерды. Казаяк ыруы тиз арада аякка басты. Булган барлык каекларга, көймәләргә утырып кешеләр Болгар ягына агылдылар.

Алмыш хан урдасына, Өчкүл янындагы болыннарга башка яклардан да төркем-төркем булып кешеләр килделәр. Оя-оя булып өйләр корылды. Барлык болыннарны, басу-кырларны, урман буйларын, аланнарны атлар, кешеләр каплап алды. Кеше күплектән атлап йөрер урын да калмады.

Дүрт көн, дүрт төн буена кешеләр шулай килә тордылар, бер тирәгә җыела тордылар. Якын-тирәдәге барлык ырулар, ыру башлары, биләр, тарханнар җыелып беткәч, кояшлы бер иртәдә кешеләр Өчкүл янындагы иң зур бер болынны бал кортыдай сарып алдылар.

Менә кешеләрне тын калырга өндәп быргылар кычкырды. Чит илдән килгән илчеләр хәлифә җибәргән ике кара байракны югары күтәрделәр, Алмыш ханның өстенә — кара чапан, башына ак чалма кидерделәр. Хәлифә илчесе Сүсән әр-Рассиның битекчесе Әхмәт ибн Фадлан — озын борынлы, җирән сакал-мыеклы таза гына бер гарәп җиң очыннан бөтәрләнгән битекне алды да укырга җыенды. Шунда ул үзе янында торган Башту углы Габдуллага үз телендә нидер әйтте, Габдулла Алмыш ханга борылды, аңа битекченең сүзләрен җиткерде. Әхмәт ибн Фадлан: хәлифәнең битеген укыганда аяк өсте басып тыңларга кирәк, дигән икән. Берничә ел эчендә картаеп, юанаеп калган Алмыш хан аягүрә басты. Аннан күрмәкче башкалар да аякларына бастылар.

Бер-берсенә сыенып торган кешеләр урманы тынып калгач, калку урынга менеп баскан, шуңа күрә барлык тирә-якка күренеп торган битекче көр-ягымлы тавыш белән кычкырып укырга кереште. Башту углы Габдул-

ла шундук аның сүзләрен болгар теленә әйләндереп барды. Габдулланың сүзләрен башка тылмачлар үзләре янындагы кешеләргә җиткерделәр. Йөз меңләгән кеше урманы өстеннән төрле якка, дулкын-дулкын булып, бер үк сүзләр тарала торды.

Хәлифә битеген укып бетергәч, бөтен киң болынны тутырган кешеләр, җирне-күкне дер селкетеп, бер авыздан: «Алла!» — дип кычкырдылар. Казаяклар да, Койтым бикә белән юлдашлары да, биләр, суарлар да, бәрәнҗәрләр дә — барысы да, барысы да төп болгарлар белән шул ук сүзне кабатладылар.

Алмыш хан үзенең атына атланды, уртадагы түгәрәк ачыклыкны бер әйләнеп чыкты. Ул үзенә буйсынган кешеләргә — ирләргә, хатыннарга, бала-чагаларга карап алды. Аларның башы өстеннән ул еракка — Итил буе киңлекләренә, Чулман буйларына, Урал итәкләренә, Җаек далаларына күңеленнән күз йөртеп чыкты. Күз алдына килгән шул биләмәләрен, җир-суларын бергә туплаган сыман, ул зур авыр йодрыгын йомарлады да кулын күтәрде.

— Болгарлар! Болгар җиренең барлык иле-көне, ырулары! — дип кычкырды Алмыш хан көчле, күтәренке бер тавыш белән.— Моңарчы таркау булган, берберсе белән ызгышып, бер-берсенең канын коеп яшәгән... миңа калан түләгән ил-көн бүген бер байрак астына берләште. Моннан соң безнең барыбызның да тәңребез бер генә. Ул да булса — Алла! Алладан бөек беркем юк. Барлык каралар, аксөякләр — Алланың коллары. Аллага табынган, аны бер дип белгән барлык мосылманнар — тигез!.. Шушы язгы кояшлы көндә, барлык үләннәр, агачлар... барлык тереклек нәсе куанып башларын калкытканда, бөек Итил, Чулман җирендә безнең изге йортыбыз — Болгар йорт та яңадан туды! Болгар, яшь булса да, өлкән алыплар тезмәсенә басты. Безне изге хәлифә үзе таный, безгә үзенең изге теләкләрен юллый. Бүгеннән башлап мин, Алмыш хан, Болгар йортның башы, үземнең Хазар каганына бәйсез икәнлегемне белдерәм. Бүгеннән башлап Болгар йорт җирдә үзенә ирек даулаячак, үз көнен үзе күрәчәк, үз язмышын үзе сайлаячак. Күктә кояш сүнми торып, Болгар йорт сүнмәячәк. Итил суы корымый торып, Болгар йортның тамыры корымаячак!

IV

Шулай итеп, Алмыш хан теләгенә иреште: Багдадтан биш мең кеше белән илчеләр килде, изге хәлифә аны үз канаты астына алды. Моннан соң инде ул барлык эшендә аңа таяначак. Моннан соң инде аның теләсә нинди яуларга, давылларга каршы корыч калканы булачак.

Әйе, илчеләр килде. Алар аңа хәлифәнең байракларын алып килделәр, бүләкләр, күчтәнәчләр, им-том үләннәре алып килделәр. Илчеләр белән бергә аның угыллары, ышанычлы кешесе Габдулла исән-имин әйләнеп кайтты. Шулай да барысы да ул уйлаганча ук барып чыкмады. Ислам диненә өйрәтергә тиеш булган укытучылар — мөгаллимнәр, суыктан, ераклыктан, авыр юлдан куркып, Хәрәземдә үк илчеләрдән аерылып калдылар — илчеләр исә таныш су юлы белән түгел, адым саен куркыныч сагалап торган коры җирдән килгәннәр иде. Болгарга шулай ук соратылган ташчылар да килеп җитмәде. Алмыш ханга элеккечә үз көченә, үзе корган агач коймага гына сыенырга калды.

Шулай итеп, илчеләр аңа сөенечләр дә, көенечләр дә алып килделәр. Тик алар алып килгән көенеч Хәрәземдә торып калган мөгаллимнәр дә, ташчылар да түгел иде. Алар алып килгән көенеч-кайгы Аппакның үлеме һәм Тотышның юкка чыгуы иде. Боларның барысы турында да ханга Габдулла сөйләде. Бу турыда ишеткәч, Алмыш хан Габдуллага берни әйтмәде — сорау да бирмәде, ышану-ышанмау да белдермәде. Ул әлегә моны ничек итеп аңларга да, моның белән үзүзен ничек итеп килештерергә дә белмәде. Айкын хатынның тазалыгы болай да яхшы түгел иде. Кызының үлеме турында ишетсә, аның бөтенләй үк аяктан егылуы бар иде. Шуңа күрә ул Габдуллага бары бу турыда беркемгә дә сөйләмәскә генә кушты.

Шундый көннәрнең берсендә Алмыш хан янына Койтым бикәнең керергә теләвен белдерделәр. Алмыш ханның йөрәге кузгалып куйды. Койтым бикә... Тотыш... Алар турында ул беркайчан да тыныч кына уйлый алмады.

— Минем углымны кая куйдың? — диде аңа Койтым бикә, сорау алган яргучы сыман.

— Ул качты. Син ул турыда беләсен булыр,— диде хан.

— Мин ышанмыйм,— диде Койтым бикә.

— Шуннан башка мин берни белмим,— диде ана хан.

Койтым бикә икенче көнне дә килде. Ул ана шул ук соравын бирде:

— Кая куйдың минем улымны? — диде.

Чәчләре агара башлаган, кырысланган, усалланган бу хатынга ханның ачуы килде. Шулай да ул аны жинел генә куалап чыгара алмады.

— Алайса, тыңла,— диде ул ана, йомшарып.

Ул үзе бер сүз дә әйтмәде. Койтым бикәгә барысын да Габдулла сөйләде. Үзе белгән, үзе ишеткәннен барысын да төкми-чәчми сөйләп бирде.

Габдулланың белгәне-ишеткәне исә шул иде: теге истәлекле көнне көймәгә утырып киткәннән соң Тотыш та, Әмин дә кире кайтмаганнар. Шул төнне ханбалыкта, дүрткел койма эчендә ут чыккан. Койма эченә, имеш, ниндидер угрылар үтеп кергәннәр. Алар анда нәрсә урламакчы булганнардыр — беркем берни белми икән. Утны да, имеш, шулар төрткәннәр. Угрылар белән сугышканда әллә биш-алты, әллә унлап-унбишләп сакчы үтерелгән. Угрыларны сакчыларга булышка килгән короллы ирләр генә җинә алган. Кайберәүләр әйтә, имеш, аларны шунда үтергәннәр, ди, икенче берәүләр әйтә: үтермәгәннәр, тотып алганнар, ди. Өченчеләре әйтә, имеш, ул угрылар качып котылганнар икән, ди. Телдән телгә сөйләнелгән ул «угрылар»ның Тотыш белән Әмин булуына аз гына да шикләнмәсә дә, Габдулла шулай да аларның язмышы турында башка берни дә белә алмады. Итил-торадагы иң ышанычлы кешеләр дә ачык кына итеп берни дә әйтә алмадылар. Бары Аппак турындагы сүзләр генә бернинди имеш-мимешкә урын калдырмый иде. Каган хатыны булуына бер ай булды дигәндә Аппак сагыштан корып-кибеп үлгән. Бу турыда каган кешеләре үзләре әйткәннәр.

Алмыш хан, мондый сүзләрне ишеткәч Койтым бикә аңын жуяр, егылыр я булмаса, тилереп, чәчен-башын тырнап җыларга тотыныр, дип уйлаган иде. Кайгы күреп йөрәге ташка әйләнгән ананың, ичмасам, ыңгырашкан тавышы да ишетелмәде, күзләренә бер бөртек яшь тә килмәде. Аның болай да нык кысылган ирен-

нәре генә кысыла төште дә, авыз читләрендәге, күз төпләрендәге җыерчыклары гына кызганыч булып тартышып-тартышып алды.

Габдуллага хан чыгарга кушты. Койтым бикә белән генә калгач ул, авыр көрсенеп:

— Язмыш...— дип куйды.— Язмыштан узмыш юк. Син — углыңны, мин кызымны югалттым.

— Әйе, язмыштан узмыш юк, ханым,— диде Койтым бикә, каядыр читкә, еракка карап.— Син минем туган ыруымны тар-мар иттең, иремне үтерттең... ата-баба йоласын аяк астына салып таптадың. Барысы өчен сиңа тәңренең авыр каргышы төшкән, Алмыш хан... көч, байлык иясе... хәлифә ялчысы!

Кызыл ярга кайтканда Койтым бикә тагын Шуран катауга туктады.

Ямгырчы би белән аның арасында зур гына сөйләшү булды. Койтым бикә Тотыштан туган Күкене үзенә биреп җибәрүне сорады. Тотыш инде юк, диде, аның кайдалыгын беркем белми, диде. Күке минем бердәнбер юанычым, диде. Ямгырчы би ике арада мондый сөйләшү буласын, күрәсең, алдан ук көтеп торган иде.

— Күкенең анасы бар,— диде ул.— Мин дә, син дә яңа йоладагы кешеләр. Ислам дине яшь баланы ата-анадан аерырга кушмый. Күке сиңа юаныч булган кебек, анасына да юаныч. Кая куярмын мин аның баласыз анасын?

— Чакырт кызыңны! — диде Койтым бикә.

Тотышның инде бөтенләйгә, мәңгегә юкка чыгуын белгәч, Тәңкә тынычланып калгандай булды. Койтым бикә, киленен кызганып, аңа углының кайда, ничек югалуын әйтмәде. Ул аңа: Тотыш Ител аръягында юлбасарлар белән сугышта үлгән, ахрысы, дип ялганлады.

— Нишлисең, бирәсеңме балаңны? — диде ата кеше үзенең кызына.

— Мин углымны беркемгә бирмим,— диде Тәңкә, каны качкан иреннәрен чәйнәп.— Анам каршы килмәсә, мин аның белән китәрием... углымны алып.

— Мин синнән шуны гына көттем дә, кызым! — диде Койтым бикә, елмаеп, Тәңкәне кочагына алып.— Берегез дә артык түгел, икегезне дә алып китәм. Икегез дә балаларым булырсыз.

— Минем тагын бер кешем бар,— диде Тәңкә оял-

чан гына. Анын бит очларына көчсез генә кызыллык йөгерде.— Торымтайны да... каршы килмәссеңме, анам?

— Торымтай? — диде Койтым бикә, аңлап җитмичә.— Ә-ә, Торымтай! Аңа да каршылыгым юк. Тагын кемнәрең бар — әйдәгез барыгыз да. Кайгылы ана күңеле өч кешене түгел, йөз кешене, мең кешене сыйдыра ала! Баласын югалткан ана өчен барлык үксезләр — бала! Күкем минем... Куаныч-Бога, атла алдан. Барлык йортым — сиңа, җирем-суым — сиңа... бар байлыгым, көчем — сиңа. Атла, углым... Күке балам!

1969 ел, Казан.

СҮЗЛЕК

А

Абак — пот, табыну сыны.
Агыл — терлек-туар ябу, бергә туплау өчен киртәләп алынган җир.
Агылык — хәзинә (алтын-көмеш һәм гомумән кыйммәтле әйберләр) саклана торган урын.
Агычы — хәзинәче.
Аденой — яһүдиләр алласы.
Алай — гаскәри төркем, отряд.
Алас — монда: изге иязәрне олылап эндәшкәндә әйтелә торган өндәү сүзе.
Албалап җигү — атларны, озын аркан сузып, бер-бер артлы тезеп җигү.
Алпагыт — батыр, көчле кеше.
Алпак — сугышчының металлдан (мәс. тимердән) ясалган баш киеме.
Алыс — ерак.
Аман — исән-сау.
Аркыш — кәрван.
Арык — таза, саф. Хәзерге телдә ябык (симез түгел) мәгънәсендә йөри.
Ассу — файда, табыш. Хәзерге телдәге «аслам», «асламчы» шуннан калган.
Атак — дан, шөһрәт. Хәзерге телдә «атаклы» формасында кулланыла.
Аяк — касә. Эчемлек эчә торган савыт.
Аякчы — эчемлек таратучы.

Б

Базарган — чит ил сатучысы.
Батман — авырлык үлчәве. Хәзерге үлчәү системасы буенча күпме булуы төгәл генә билгеле түгел. Төрле заманда төрлечә йөргән. Мәс., бер батманда 12 пот, 8 пот, 4 пот булуы билгеле. Хәзерге телдә халык иҗатында сакланып калган.
Би — эре хуҗа, җир-су, байлык иясе; баш кеше.
Билге-таш — һәйкәл.
Битек — язу, хат.
Битекче — язу-сызу эшләрен башкаручы, секретарь.
Бога — гомумән үгез һәм нәсел үгезе.
Болаңгыр — болытлы, күңелсез көн.
Борнай — масая, борын чөя торган кеше.
Буза — тары ярмасыннан яисә арпадан ачытылган эчемлек. Хәзерге телдә «буза чиләге» дигән сүздә сакланып калган.
Бурдак — кымыз яисә су һәм сыекчалар саклана торган тире капчык.
Бөктә — хәнҗәр.

Д

Динар — алтын акча берәмлеге.
Дирһәм — көмеш акча берәмлеге.
Дөңгер — барабан.

И

Илтәбир — Хазар каганына буйсынган Болгар ханының титулы. Фәнни әдәбиятта «балтабар» рәвешендә дә кулланыла.

Им суы — сыек дару.

Им уты — дару үләне.

Ир — кораллы сугышчы.

Иравыл — хәрәкәттәге армия алдыннан баручы гаскәри берләшмә. Авангард.

Йола — дин.

Йолык — корбан чалу.

Йорт — берничә ыруның территориаль бердәмлеге, дәүләт.

Йәк — шайтан.

Йөгертмә — арбаның аерым рәвештә җигелгән алгы күчәре. Озын агачлар ташуда кулланыла.

К

Каган — Хазар йортның баш кешесе, ханы, патшасы.

Каган-бик — каганның урынбасары, хәзергечә әйткәндә, «премьер-министр».

Кайсар — Рум (Византия) ханы, патшасы, императоры.

Кайракқан — изге иярләргә олылап эндәшә торган сүз.

Калан — сугышта җиңелүче җиңүчегә түли торган еллык салым, ясак.

Кам — ыруның дин башлыгы, шаман.

Капуг — капка.

Кара, Каралар — гади халык, кара халык. Буйсынган кешеләр.

Карабаш — кол кыз, җария.

Карамай — нефть.

Карачы — ханның дәүләт белән идарә итүдә ярдәмчесе (министр). Болгар ханының һәм соңыннан шулай ук Казан ханының дүрт карачысы була.

Катау — коймалар, урлар белән ныгытылган, коралды гаскәр тарафыннан саклана торган торак урын. Катауларда гадәттә биләр, ханнар яшәгән.

Керген — килмешәк.

Кирмән — хәрби лагерь.

Корт — бүре.

Котычык — кечкенә сандык, шкатулка.

Ку — чакмадан ут кабызу өчен кулланыла торган коры мәшкә.

Куар — яшен алласы.

Кул — хәрби термин. Гаскәри берләшмәләрнең бер-берсенә карата позиция тәртибе:

а) уң кул — уң фланг;

б) сул кул — сул фланг;

в) урта кул — үзәк.

Кулагы — бер бөтеннең күпмедер өлеше. Процент.

Кулбау — шул ук «кулагы».

Кызгут — күргәзмә хөкем; халык алдында ясала торган суд процессы.

Кылавыз — юл күрсәтүче.

Кылачы — һөнәрче.
Кылык — холык.
Кыран — зур бәла-каза, үләт, ваба.
Кырнак — кол кыз, җария.
Кәзлек — хатын-кыз хәнҗәре.
Кәнәсә — яһүдиләрнең гыйбадәтханәсе. Синагога.
Күбә — кечкенә тимер боҗралардан җыйнап ясалган «күләмәк», сугышчы киеме.
Күбәтә — аш савыты, кечкенә табак.
Күнчек — кесә.
Күтәрмә — күченеп йөргәндә кулланылган җиңелчә чатыр.

О

Оран — сугышчан аваз.

П

Пот — сын. Хәзерге телдә һәртөрле сынга, табыну әйберенә карата кулланыла.

Р

Рум йоласы — христиан дине.
Рум кешесе — Византия кешесе, грек.

С

Сарт — сәүдәгәр, Урта Азия кешесе.
Субашы — гаскәр башлыгы.
Сукман — батыр.
Сычук — ачы бал.
Сыя — язгы ташу вакытында елгада ага торган эре кар кисәге.
Сөлтәр — скелет.

Т

Там — стена, дивар.
Тамга:
а) билге, мөһер, печать;
б) елгада каеклар, көймәләр туктый торган урын, пристань.
Тамгалык — читтән кертелгән товар өчен алына торган бәя, пошлина.
Тартык — ханга, бигә буйсынган кешеләрне ашыгыч рәвештә хан, би янына чакыртып (тарттырып) алу өчен җибәрелгән махсус кеше.
Тархан — үзенә буйсынган биләргә хан тарафыннан бирелә торган дәрәҗәле исем. Тархан төрле өстенлектән файдаланган һәм салымнар түләүдән азат ителгән.
Телем — сугышта яулап алынган байлыктан сугышта катнашучыларга бирелә торган өлеш.
Теос — греклар алласы.
Тора — шәһәр.
Тотык — бервр тапгнылнен утәлүен тәэмин итү өчен дошман якларның берсе тарафыннан кулга алынган каршы як кешесе, заложник.
Тәлим — күп.
Төмән — ун мең янсә: «бик күп».
Төң — тукыма төргәге, тюк.
Түрә — билгеле бер кагыйдәләр җыелмасы, закон. Хәзерге телдә мәгънәсе үзгәргән килеш кулланыла.

У

У г л а н — хан яисә би баласы.

У г р ы — карак.

У к л ы к — ук савыты.

У к т а л у — ни дә булса эшләмәкче булып омтылыш ясау.

У л а к — кечерәк каек.

У л а к ч ы — ашыгыч хәбәр китерүче.

У р — катау тирәсен әйләндереп алган тирән чокыр, канау.

У р д а — бинең, ханның ныгытылган яисә сак белән әйләндереп алынган торак урыны.

У р ы с - у л а к — елгалар буенча каекларга утырып төшкән һәм яр буйларындагы авыл-шәһәрләрне талау белән шөгыльләнгән юлбасарлар.

Х

Х а н — төрек халыкларында йорт-дәүләт башы.

Х а н - а г а с ы — ханның, каганның беренче ярдәмчесе, вәзир.

Х а н б а л ы к — башкала.

Х ә л и ф ә — барлык мөселманнарның башы, рухи «атасы».

Ч

Ч а в ы ш — гаскәрдә тәртип саклаучы.

Ч а г д а в ы л — хәрәкәттәге армия артыннан баручы гаскәри берләшмә, арьергард.

Ч а р а ч а — мунчаның салкын бүлмәсе.

Ч и р ү — гаскәр. Хәзерге телдә «кыр чирүе», «Кырым чирүе» (бик күп) кебек сүз тезмәләрендә сакланып калган.

Ч у к - ч у к — бик күп.

Ч у р а — бигә, ханга буйсынган кеше, «кара». Эш кешесе.

Ш

Ш а й — сугышчының сугыш кирәк-ярагы (кием-салым, корал).

Ы

Ы м — сугышчыларның очрашканда бер-берсен тану өчен алдан билгеләп куйган сүзе, пароль.

Э

Э ч к ә р е — өй эче хезмәтчесе.

Я

Я б г у — угызларның баш кешесе, хан.

Я г ы — дошман.

Я з ы — ялан, буш җир, мәйдан.

Я з ы к — гаеп, ярамаган эш.

Я р г у л а у — хөкем итү.

Я р г у ч ы — хөкем итүче.

Я р к а к — такта.

Я р л ы к а у — гафу итү, кичерү.

Ө

Ө й - а г а с ы — ханның, каганның өй эшләрен алып баручы ярдәмчесе.

Җ

Җ а в ы ш г а р — Хазарда хөкем итүче, яргучы.

Җ а й д а к — атка атланган кеше.

Җ ө ф ү т — яһүд динендәге кеше, яһүд.

ИСКӘРМӘЛӘР

(Географик атамалар, ил, халык, кеше исемнәре)

Азак тиңгезе — Азов диңгезе.

Алмыш хан — Шилке ханның улы. Туган, үлгән еллары билгесез. 913 елда (Болгарга ибн Рустә килгәндә) һәм шулай ук 922 елда (ибн Фадлан килгәч), димәк, кимендә, шушы ара эчендә Болгар ханы булуы мәгълүм. Алмыш хан вакытында Болгарга Багдад хәлифәсеннән илчеләр килә. Болгар рәсми рәвештә ислам дине кабул итә. Алмыш ханның мөселманча исеме — Җәгъфәр.

Андалус — Испания.

Ар — удмуртларның элекке исеме. «Ар» сүзе хәзер дә кулланыла, тик бүгенге көндә «ар» удмуртларны беркадәр кимсетү белән әйтелә. Шуңа күрә бу сүз рәсми телдән төшеп калды. Элек исә «ар» сүзендә бернинди кимсетү булмаган.

Башкорт — бу вакытта, ягъни 922 елларда башкортлар Жаек (Урал) һәм Кондырча елгалары арасындагы далаларда яшәгәннәр. Ибн Фадланның язуына караганда, башкортларның унике алласы (иясе) булган (мәс., кыш иясе, җәй иясе, яңгыр, җил, агач, кеше, ут, су, төн, көн, үлем, җир ияләре). Аларның бер төрлесе җыланнарга, икенче төрлесе балыкларга, өченче төрлесе торналарга табынганнар.

Биар — Скандинавия халыклары телендә «Биармия» дип русча «Пермь» дип аталган. Хәзерге Пермь өлкәсенең төньяк, Коми АССРның көньяк өлешендәге бер ил. Башкаласы — Чардын. Болгардан төньяктагы тире, мех сәүдәсенең әһәмиятле үзәге. Биар борынгы заманнарда ук Скандинавия халыклары белән бәйләнешкә кергән. Норманнар Биар белән сәүдә иткәннәр һәм еш кына, яу белән килеп, аны талап та киткәннәр. Мәсәлән, 920 елны, ягъни романда сурәтләнгән елларда Норвегия короле Эрих Биарны бик нык талап, туздырып китә. 1236 елда монгол яулары тарафыннан тар-мар ителә һәм шуннан соң аякка баса алмый.

Болгар — «Болгар» сүзенең өч төрле мәгънәсе бар: а) болгарлар, болгар халкы, б) Болгар дәүләте, в) Болгар исемендәге шәһәр. Болгар шәһәре Идел буендагы Болгар дәүләтенең башкаласы булган һәм анда болгарлар яшәгән. Тарихта өч төрле Болгар дәүләте билгеле: 1. Бөек Болгар. 2. Идел-Чулман Болгары. 3. Дунай буе Болгары (хәзерге көндәге «Болгария» дәүләте).

Болгарлар Европада IV гасырдан ук билгеле булганнар. Алар Төньяк Кавказда, Кара диңгез, Азов диңгезе буйларында яшәгәннәр, 630 елда Азов диңгезе буенда «Бөек Болгар» дип аталган дәүләт янсә кабиләләр берләшмәсе барлыкка килә. Бу «Бөек Болгар» озак яши алмый, дәүләтне оештыручы Кубрат үлгәннән соң таркала башлый. Болгарларның бер өлеше Идел буенча төньякка күченә һәм Идел-Чулман бассейнында IX—X гасырларда яңа дәүләт булып оеша. Шул ук вакытта Дунай буенда да болгар дәүләте барлыкка килә. Бу дәүләт башта йөз ел чамасы төрки була, соңыннан славянлаша.

Идел буена болгарлар IX—X гасырларда гына түгел, аннан элегрәк тә үтеп кергән булалар. Алар монда җирле халыкларны, шул исәптән, үзләреннән элегрәк килеп утракланган төрек кабиләләрен буйсындыралар. Болгар дәүләте Европа белән Азия арасындагы иң әһәмиятле сәүдә үзәгенә әверелә. 922 елда ислам дине кабул итү болгарларга шул заманның алдынгы культура үзәкләре

булган Урта Азия, Иран һәм Гарәбстан белән тыгыз элемтәләргә керергә мөмкинлек бирә. Урта Идел, Чулман һәм Урал буе халыкларының экономик, культура үсешендә Болгар дәүләтенең прогрессив роле чиксез зур. Биш йөз елдан артык яшәү дәверендә Болгар күп кенә күтәрелеш һәм түбәнәю чорлары кичерә. 1236 елда аны монголлар яулап ала, соңыннан аңа урыс-улаклар (ушкуйниклар) тынгы бирми башлый, ә 1431 елда князь Федор Пестрый Болгарны тәмам тар-мар итә. Шуннан соң Болгар дәүләте бөтенләй таркала, башкала җимерелә. Политик үзәк Казанга күчә.

Буртас — Иделнең уң ягында, Болгардан көньяктарак яшәгән халык, кабилә. Буртаслар турында фәндә мәгълүматлар бик аз. X гасырда буртаслар халык буларак яшәүдән туктаган булалар.

Бәрәнҗәр — X гасыр Болгар дәүләтендәге өч төп кабиләнең берсе.

Бәҗәнәк — төрки телдә сөйләшкән күчмә халык. X гасырда бәҗәнәкләрнең күпчелеге инде көнбатышка күченеп киткән була. Алар көньяк Днепр буйларына барып чыгалар, XII гасырда Византия белән сугышта бәҗәнәкләр тулысынча диярлек тар-мар ителәләр. X гасырда Арал диңгезе буйларында бәҗәнәкләрнең бик аз өлеше генә калган була.

Биләр — Болгар дәүләтендәге иң көчле феодал үзәкләренең берсе. Болгар шәһәре белән Биләр шәһәре арасында өстенлек өчен каты көрәш барган. Болгар йортның башкаласы беренче чорда Болгар шәһәре булса да, соңга таба Биләр шәһәре өстен чыккан һәм Бөек Болгар исеме белән аталып йөртелгән.

Итил-тора — 723 елдан башлап Хазар йортның башкаласы (аңа кадәр Хазарның башкаласы Төньяк Кавказда, Хазар диңгезе буенда була). Итил-тора хәзерге Әчтерхан шәһәреннән түбәндәрәк булган, 965 елда рус князе Святослав тарафыннан җимерелгән, юкка чыгарылган. Шуннан соң беркайчан да торгызылмаган һәм Идел комнары астында күмелеп калган, ахрысы.

Йура — Печора елгасы белән Төньяк Урал арасында яшәгән халык. Хантларның (остякларның) һәм мансиларның борынгы бабалары. Шул халык яшәгән җирне дә Йура дип атаганнар.

Кустантин — Византия дәүләтенең башкаласы Константинополь.

Куябы — Борынгы рус дәүләте Киев князьлегенең башкаласы Киев шәһәре.

Кыпчак — X гасыр башларында Иртыш буенда, Көнбатыш Себердә яшәгән, соңга таба Дунайгача, Карпаткача киң территорияне яулап алган күп санлы, көчле төрки халык. Монгол яуларыннан соң барлыкка килгән Алтын Урда дәүләтенең төп халкы кыпчаклар була. Бүгенге көндәге татар халкының, шулай ук башкорт, казакъ, каракалпак, нугай, кумык һ. б. халыкларның этногенезында ((формалашуында) кыпчакларның өлеше гаять зур.

Лангабар — Италия.

Мукшы — мордва. Болгар чорында, романда сурәтләнгән заманнан соңрак, мордваларның бер өлеше болгарларга, икенче бер өлеше русларга буйсынган була.

Әл-Моктадир — Габбасилар династиясеннән хәлифә. 907—932 елларда тәхеттә була.

Рум — Көнчыгыш Рим, ягъни Византия империясе. Византиянең башкаласы Константин да еш кына Рум дип аталган.

Синд — Һиндстан.

Суар — Болгар дәүләтендәге шәһәр. Политик үзәкләрнең берсе.

Тәжик — Урта Азиянең төрки булмаган халыкларын элек шулай дип атаганнар.

Төрек — бу сүз хәзерге вакытта фәнни әдәбиятта кулланылган «төрки» термины урынына алынды. «Төрек» сүзе романда уртак системадагы телләрдә сөйләшүче барлык төрки халыкларга карата кулланыла. Монда, әлбәттә, хәзерге заман Төркия төрекләре күз алдында тотылмый, чөнки бүгенге «төрек»ләр X гасырда әле Идел, Каспий буйларында яшәгәннәр һәм «гуз» яисә «угыз» дип аталганнар.

Угыз — Түбән Иделнең сул ягында, Каспий буе далаларында яшәгән күчмә төрек кабиләләре. Хәзерге Төркия төрекләренең, төркмәннәрнең, әзербайҗаннарның, татарларның һ. б. уртак бабалары.

Уйсу (Вису) — Ладога күле белән Ак күл (Белое озеро) арасында яшәгән борынгы халык һәм шул халык яшәгән җир. Хәзерге вакыттагы кечкенә вепс халкын шул вису-уйсу халкының калдыгы дип уйлыйлар.

Урыс — рус кабиләләре Болгардан төньяк, көнбатыш җирләрдә яшәгәннәр. Елгалар буенча түбән төшеп алар көньяк илләр белән сәүдә иткәннәр, ерактагы Хазар (Каспий) диңгезенә чаклы барып чыкканнар. Еш кына руслар елга, диңгез буендагы авылларны, шәһәрләрне басып алганнар, талаганнар, яндырганнар.

X гасырдагы «рус» юлбасарлары мәсьәләсендә уртак фикер юк. Кайбер галимнәр әлеге «рус»ларны Скандинавия илләреннән чыккан норманнар яисә викинглар дип исәплиләр.

Франк — Франция. Монда гомумән Көнбатыш Европа илләре.

Хазар — Көнбатыш төрек империясе таркалганнан соң, VI—VII гасырларда, Иделнең түбән агымында, Каспий, Азов, буйларында барлыкка килгән дәүләт. Заманында Хазар бик көчле була һәм бик зур территория биләп тора. Хазарлар, үз бәйсезлекләрен саклап, гарәпләр һәм Византия белән гасырлар буена көчле сугышлар алып баралар. X гасырда Хазар аксөякләре, күрәсең, мөселман динендәге гарәпләр һәм христиан динендәге Византия тәэсиренә биреләселәре килмичә, яһүд дине кабул итәләр. Хазарда сәүдә һәм шәһәр тормышы алга киткән була. Хазар империясенең (Идел буе Болгарын исәпләмичә дә) төп халкы хазарлар һәм болгарлар була. 965 елда рус кинязе Святослав Хазарның башкаласы Ителне тар-мар иткәч, дәүләт таркала һәм Хазарның Идел буендагы күп кенә биләмәләре соңыннан Болгар кулына күчә.

Хазар диңгезе — Каспий диңгезен Хазар чорында шулай дип атаганнар. XII гасырда Болгар диңгезе дип аталган.

Хәрәзем — Аму-Дәрьяның түбән агымындагы дәүләт, борынгы культура үзәге. Хазар, Болгар һәм башка төрки дәүләтләр белән Хәрәзем арасында борын-борыннан экономик һәм культура мөнәсәбәтләре яшәп килгән. Хәзерге вакыттагы Үзбәкстан, Төркмәнстан һәм Каракалпак АССР территорияләренә карый.

Чирмеш — мари.

Чулман — Кама елгасы.

Шилке — Алмыш ханның атасы. Туган, үлгән һәм хан булып торган еллары билгесез. Үлгәч бирелгән мөселманча исеме — Габдулла.

Фаттах Нурихан Садрильманович

ИТИЛЬ-РЕКА ТЕЧЕТ

Исторический роман

(на татарском языке)

Рецензенты *М. Зарипов.* Редакторы *М. Шабаев.* Художнигы *И. Рахимов.* Художество редакторы *Г. Трифонов.* Техник редакторы *Ф. Абдрахманова.* Корректорлары *З. Бикмөхаммәтова, М. Хәйруллина*

ИБ № 1464

Наборга бирелде 30/XI-1979 ел. Басарга кул куелды 14/I-1980 ел. ПФ 04012. Формат 84×108¹/₃₂. Типография кәгазе № 1. Гарнитура литературная. Печать высокая. Учет. изд. табагы 21,4. Якынча басма табагы 21,0. Заказ А 856. Тираж 30000. Бәясе 1 сум 50 тиен.

Татарстан китап нәшрияты. Казан, Бауман ур., 19

Татарское книжное издательство. Казань, ул. Баумана, 19.

Татарстан АССР Нәшрият, полиграфия һәм китап сәүдәсе эшләре дәүләт комитетының Камил Якуб исемендәге полиграфия комбинаты. Казан, Бауман ур., 19.

1 сум 50 тиен

52153